כחלום יעוף

זכרונותיו של

חיים סנדרוביץ

CHAIM SENDROWITZ

כחלום יעוף

זכרונותיו של חיים סנדרוביץ

8 אפריל 1910 - 9 יוני 1992

כחלום יעוף

Like A Fleeting Dream

Memoirs of Chaim Sendrowitz

8 April, 1910 - 9 June, 1992

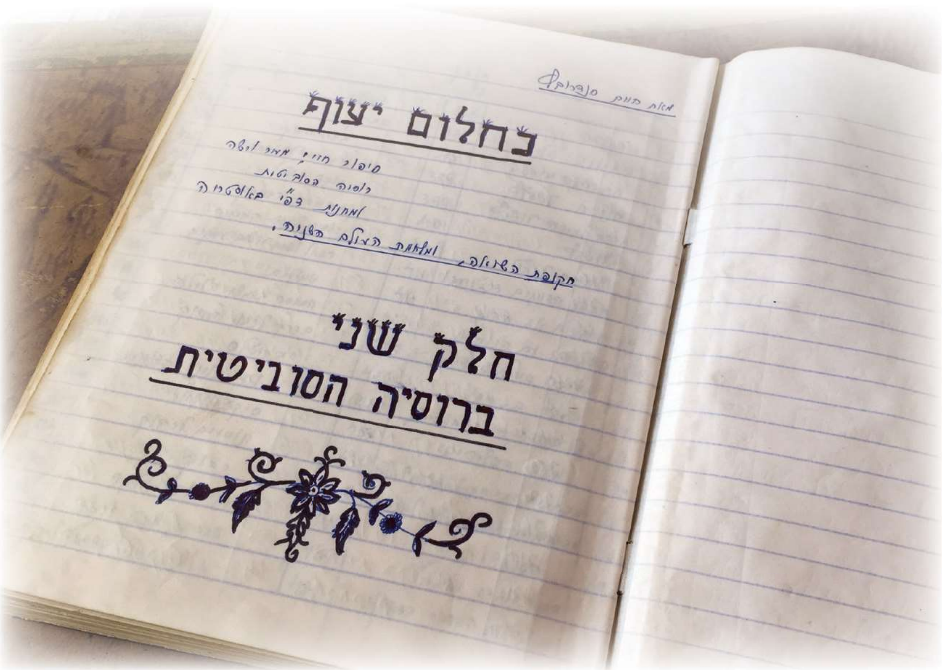
Printed in Israel 2017 • ISBN 978-965-572-219-2

כחלום יעוף

זכרונותיו של חיים סנדרוביץ

8 אפריל 1910 - 9 יוני 1992

**סיפור חיי: מהעיר ורשה פולין, רוסיה הסובייטית,
תקופת השואה ומלחמת העולם השנייה החזרה לפולין,
מחנות דפי׳ (עקורים) באוסטריה, והעליה לארץ ישראל**

כתב היד העברי של חיים סנדרוביץ (שלושה כרכים) שנכתב כמזכרת זיכרון עד
לילדיו משה וברכה סנדרוביץ, שלא ישכחו את מסע התלאות שחוו בשואה
חיים ובתיה סנדרוביץ

כרך ב׳

תוכן העניינים חלק שני

חלק שני – ברית המועצות

חלק שני

ברית המועצות

ההחלטה לברוח מורשה

זה היה ביום 14 בנובמבר 1939 - תאריך זה נחרט במוחי לעולמי־עולמים. ביום זה חל מפנה גדול בחיי, אירעו בו שני מאורעות חשובים שחרצו גורלי לכל החיים. ביום זה התחתנתי עם בחירת־ליבי בתיה, וכעבור שעתיים בערך יצאנו את ורשה עיר מולדתי, לדרך ארוכה ובלתי נודעת. מה צפוי לנו לא ידענו. על הסכנות לא חשבנו, יען כי להישאר בורשה ולחיות בפחדים כל יום, לא היה פחות מסוכן.

ההחלטה היתה נחושה, צריכים לברוח מהמצור. טבעת החנק מתהדקת סביבנו חזק יותר מיום ליום.

בשערי הבתים היו כבר מודעות גדולות על הגיטו הממשמש ובא, היו כבר רשימות של הרחובות אשר נכללים בתוך שטח הגיטו ורשימת הרחובות שמשם היהודים צריכים להתפנות.

למזלנו, הבית שבו גרו ההורים שלי, היה בתוך הגיטו ועל דייריו לא חל גירוש. גזר הדין קשה פחות זאת אומרת, דיירי הבית של רחוב זמנהוף 22 נשארים במקומם לטווח קצר - הרע במיעוטו...

בחדר התגודדו אנשים, שכני הבית הגדול, וסיפרו כל מיני מעשיות על ״הצד השני״, החלק מפולין שנכבש על־ידי הצבא הסובייטי, על אנשים שנמצאים שם ונתקבלו מהם מכתבים שמביאים מבריחי הגבול. השמועות היו שונות וסותרות. אחדים סיפרו איך הרוב הסתדרו והחיים שם חדשים בלי פחד ומורא.

אחדים סיפרו שראו מכתב של אדם מוּכּר ואיך אלפי אנשים מתגלגלים בבתי־כנסת ובבתי־מדרָשות, בלי כל סיכוי לקבל עבודה ולהסתדר בערים על־יד הגבול החדש, שהתוואי שלו הוא הנהר בוּג ובלית ברירה נוסעים הלאה, ממש לתוך רוסיה הסובייטית.

הנוער היהודי שהיה תחת ההשפעה הקומוניסטית, נסע בהתלהבות עמוק לתוך רוסיה הסובייטית - לבנות שם מולדת חדשה וחופש מדומה.

אבל הרוב הגדול מהאוכלוסייה היהודית מחוגים של הזעיר־בורגנים

והבעל־בתיים וציוניים, הסתייגו מהרעיון לחדור לרוסיה הסובייטית. הרעיון היה לשבת קרוב בערי הגבול עד שהזמן יעשה את שלו ויוכלו במהרה לחזור למקום מגוריהם.

בורשה הכול היה הרוס. רובעים שלמים נהרסו בהפגזות מהאוויר ומארטילריה כבדה. אחר מצור של חודש ימים, ההפגזות והשריפות המרובות שהיו ברובע היהודי, בתים רבים קרסו כבנייני קלפים, או נשארו שרופים מהגג עד המרתפים ורק הכתלים העירומים עמדו עם פתחי החלונות הריקים בוהים כמו סומים לרחוב.

ביום הסתובבו אנשים ברחובות כמו נמלים בלי תוכנית ומטרה. לא רק הרבה בתים נהרסו, ואלה אשר הצליחו להישאר בחיים, הסתדרו אצל קרובים או מכרים. נהרסו תשתיות הקיום הפיזי. הכול היה משותק. אין מסחר, אין עבודה, בעלי המלאכות ובתי התעשייה הקטנים לא עובדים ומי שהיה מפרנס את משפחתו מעבודה, כעת אין לו ממה להתפרנס. הסדנאות לא עובדות, רוב החנויות סגורות ונשדדו עד היסוד על ידי הגרמנים. המסחר התקיים בחוץ על המדרכה ומי שהחביא משהו או הצליח להציל פריטים מרכושו, היה מוכרו בחשאי ברחוב מיד ליד.

נגדע עד השורש העץ עם ענפיו המרובים... החיים הכלכליים של ורשה היהודית העשירה והענייה נהרסו עד היסוד, אין קיום ועוד יותר גרוע אין תקווה. רק פחד וייאוש שולטים על היהודים, על החזקים ועל החלשים כאחד. רואים בעיניים את הפחד בסימן השאלה "מאין יבוא עזרי?..."

באותם הימים התחלנו לחשוב בבית על בריחה מורשה, על כלום לא חושבים, רק שמישהו מהמשפחה צריך לעבור לצד השני, אולי הוא יהיה החלוץ שיפלס את הדרך לפני המשפחה כולה ויהיה לעזרה בבוא הזמן.

על חיסול טוטאלי פיזי, אף אחד לא חשב. בדמיון הקודר ביותר לא עלה הרעיון הזה. אמנם, הסכנה גדולה והמצב בכי רע, אבל "אלוהים גדול"... הזעם יעבור. הלא העולם לא לגמרי הפקר... הזמנים משתנים, הלא מדברים שהרוסים ייכנסו לורשה, והגרמנים סוף־סוף ייסוגו מפולין.

בינתיים, שמישהו ייצא לשם. על אחי טוביה לא היה מדובר - הוא היה נשוי ויש לו כבר ילדה בת שנתיים והם גרים איתנו בחדר האחרון. מישהו צריך לדאוג ולעבוד קצת בכדי להרוויח את המינימום לקיום.

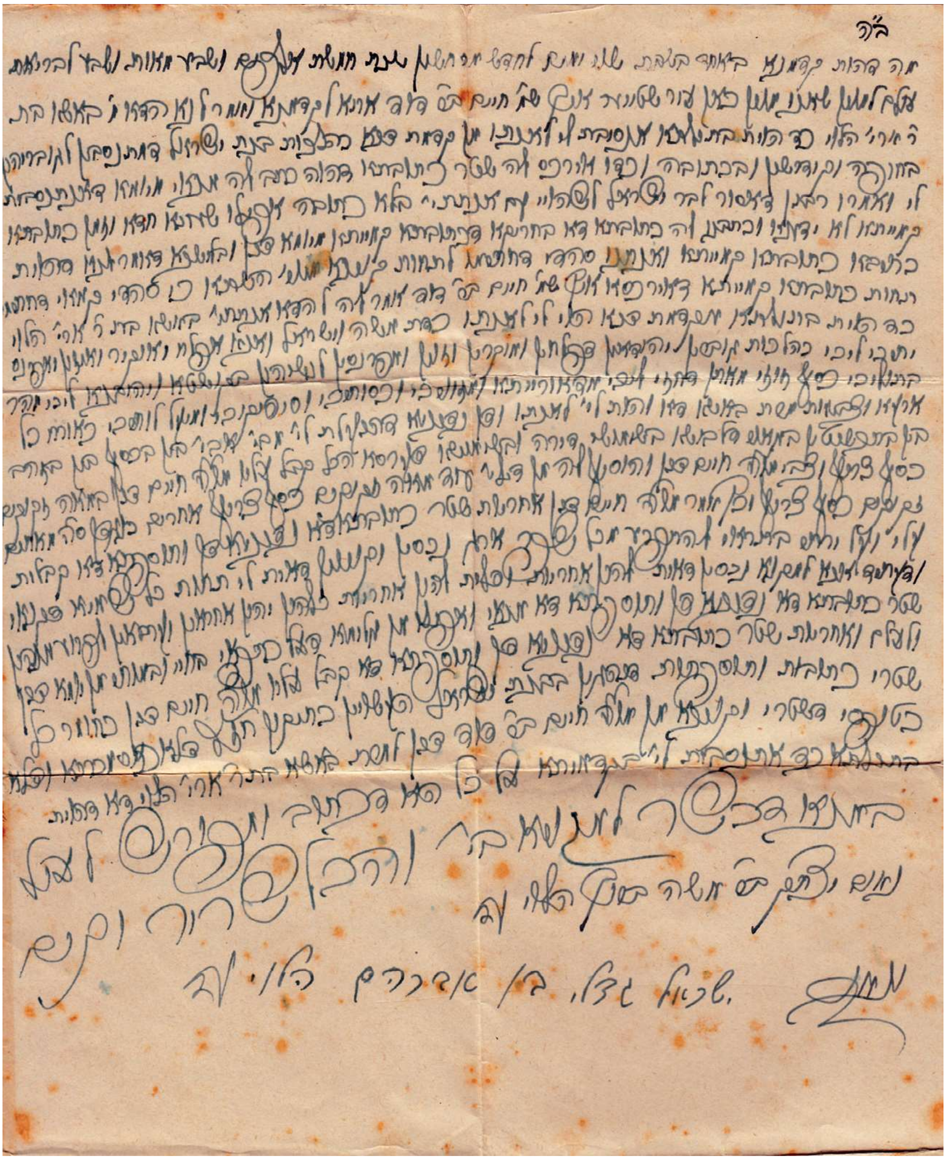
אבא כבר לא צעיר וחוץ מזה הוא חולה־קיבה. יש לו אולקוס כרוני ובפרט עכשיו אין מזון מתאים למחלה זו. אז בוודאי הוא לא כוח עבודה וטוביה מוכרח להישאר בבית.

אני עוד רווק. אז אני המתאים לעזוב את הבית ולנסות לעבור לצד השני. כולנו הגענו למסקנה זו ואבא ואמא בלית־ברירה נתנו את הסכמתם.

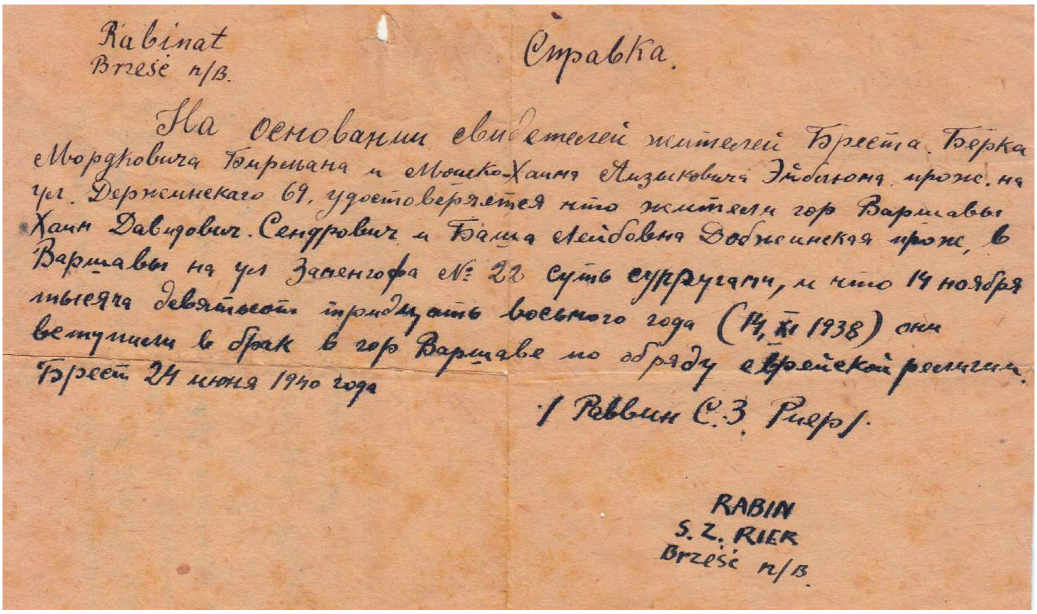
הכתובה של חיים סנדרוביץ ובתיה דובז'ינסקה - סנדרוביץ

שנרשמה בכתב יד על ידי הרב בעיר שטאייר, מחוז לינץ אוסטריה

(אחרי המלחמה)

אימות תעודת הנשואים של חיים ובתיה סנדרוביץ - לשכת הרבנות בבריסק על סמך עדותם של תושבי בריסק חיים ובאשה סנדרוביץ התחתנו בורשה לפי טקס הדת היהודית. תאריך הוצאת האישור ברסט 24.6.1940
(התאריך הנכון של החתונה היה 14.11.1939 שונה במסמך ל־14.11.1938)

Rabinat
Brześć n/B.

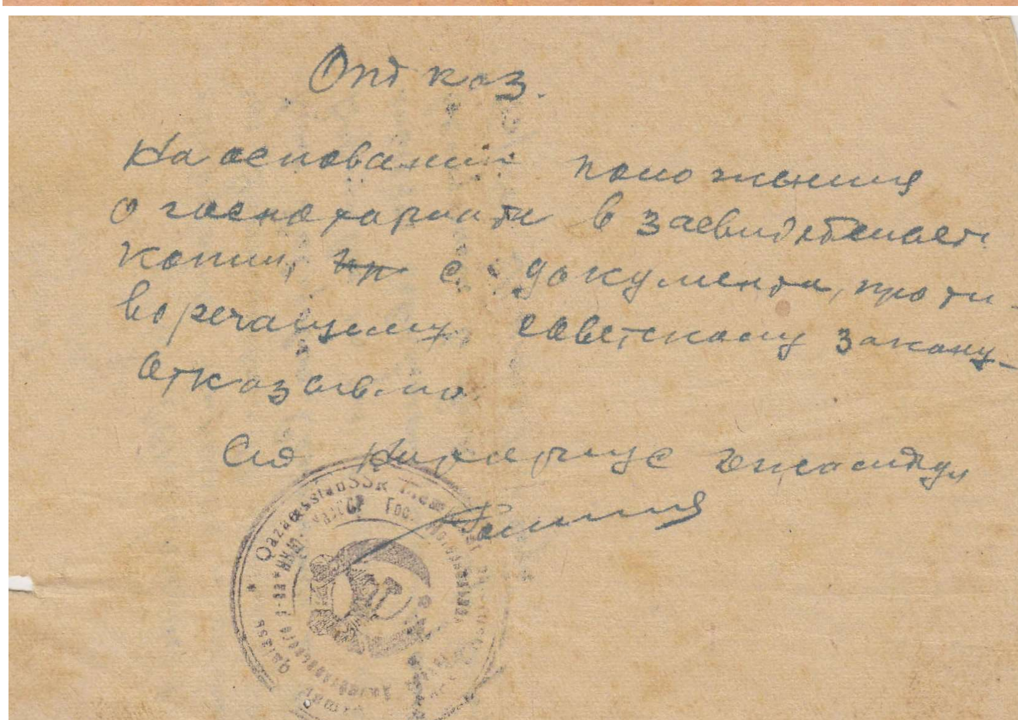
Справка.

На основании свидетелей жителей Бреста Берка Мордковича Бирмана и Мошко-Хаима Айзиковича Эйдмана прож. на ул. Дзержинского 69, удостоверяется что жители гор Варшавы Хаим Давидович Сендрович и Баша Лейбовна Добжинская прож. в Варшаве на ул Заменгофа № 22 суть супругами, и что 14 ноября тысяча девятьсот тридцать восьмого года (14/XI 1938) они вступили в брак в гор Варшаве по обряду еврейской религии.

Брест 24 июня 1940 года

/ Раввин С.З. Рир /

RABIN
S. Z. RIER
Brześć n/B.

Отказ.

На основании положения о госнотариате в засвидетельствовании копии с документа, противоречащего советскому закону — отказано.

Ст. [illegible] [illegible]

אישור חתום על ידי נוטריון בעיר ד'זמבול בקזחסטן

אמנם יש לי בחורה שאני מתכוון להתחתן איתה, ולצאת לבד לדרך אני מהסס מאוד. אז החלטתי לדבר איתה ועם אחיה רפאל־יעקב על העניין הזה. לא היה בנושא כל בעיות. רפאל־יעקב כבר התעניין מזמן לצאת מורשה ועיבד תוכנית מפורטת וגם בתיה הסכימה מיד. אנחנו עוזבים שלושתנו את חיק המשפחה ועוברים לצד השני, ואם מדובר בתוואי התוכנית, הכול שפיר ולטובתנו. בכל הדרך עד לגבול יש לנו תחנות היכן להסתתר. התחנה הראשונה היא העיר שֶדְלֶץ, שם יש לרפאל ובתיה בת־דודה שגרה שם ומשם לאזור הגבול, יש להם דוד, האח של אבא שלהם ששמו טוביה־יחיאל דובז׳ינסקי הגר בעיירה לושיץ.

זה דבר מכריע וטוב שיש בדרך מקומות לנוח ולשבת כמה זמן שנצטרך עד שתהיה הזדמנות לעבור את הנהר לצד השני.

אבל, השאלה איך נוסעים עם בחורה בדרך לא דרך מבלי להיות נשואים? לא. זה לא לפי כבוד שתי המשפחות. אבא ואמא שלי אדוקים וההורים של בתיה עוד יותר. אבא שלה הוא מחסידי הרבי מגור, אמנם לא פַנאטי, אבל לשלוח בת אפילו עם אחיה בלי חופה וקידושין, הוא לא יסכים. מלבד זאת, גם אני לא חשבתי אחרת. צריכים להתחתן אצל איזה רב והבעיה נפתרת.

נדברנו וקבענו שב־14.10 לוקחים חופה ונוסעים. יום לפני זה היו לי ריצות. הצטרכתי לקנות טבעת חדשה, ואמרו לי שזה צריך להיות מזהב, אבל כעבור כמה חודשים התברר שרימו אותי – הטבעת השחירה. היא היתה רק מצופה זהב.

ממולנו ברחוב זמנהוף 9 היה גר רב. שמו היה אברבנאל, עליתי אליו וקבעתי שבשעה 1:00 למחרת אני רוצה שייתן לי חופה וקידושין. הוא הסכים ואחר־כך היו ריצות לסדר כמה דברים ולהזמין את הקרובים שהיו גרים באותה הסביבה.

ברחובות השתוללו מזמן לזמן גרמנים שחטפו יהודים עם זקנים וגזרו את זקנם ובאם יצאו מזה בלי פצעים ומכות – היה נס משמים.

אבא שלי וגם אבא של בתיה עטפו את פניהם עם תחבושות, כאילו יש להם כאב שיניים, רק בכדי להסתיר את הזקנים.

בשעה 1:00 ביום היינו אצל הרב. הוא גר בקומה ראשונה וממול דלתו של הרב גרה חברת תנועת הנוער שלי – שרה הוכמן. אבא שלה היה כתבן של בקשות, משהו כמו עורך־דין בלתי מוסמך. נכנסתי אליהם והזמנתי את סוניה (שרה) לחתונה והיא נשארה העֵדה היחידה מהחתונה שלי, כי גם היא ברחה לרוסיה ועברה שם את המלחמה.

כמעט שלא נותר לי זיכרון מטקס החתונה שלי. הכול נראה לי כיום מעורפל ובלתי ברור. אני רק זוכר שלבשתי את המעיל החדש ובתיה גם הייתה במעיל. אם היה לה צעיף על הראש, אינני זוכר, היו בערך מניין

אנשים. הרב כתב ונתן לנו כתובה. את החופה אינני זוכר. איחלו לנו מזל טוב והלכתי הביתה. גם בתיה הלכה לבית שלה ברחוב שצ׳נשלובה 9 לקחת כמה דברים לנסיעת "ירח הדבש" שלנו... לבשתי עלי את המעיל הישן, אבל מתחת למעיל לבשתי חליפה טובה. היו שמועות כשהגרמנים רואים מעיל יפה הם פושטים את זה מהאדם ומוסיפים עוד מכות. לכן לבשתי מעיל ישן שכבר לא השתמשתי בו הרבה זמן. לקחתי תיק עור ושמתי בו זוג מכנסיים וכמה חולצות ופיז׳מה, כלי גילוח ומברשת שיניים. קצת כסף פולני תפרתי עוד קודם במעיל וקצת כסף במטבעות היה בארנקי.

ברגע האחרון אבא נתן לי את שעון הכיס שלו, כי היה מסוכן לענוד שעון על היד.

הגרמנים סוחבים הכול ושעון בכיס יותר בטוח. לקחתי גם את הפספורט הפולני ועוד כמה דוקומנטים. אמא תחבה לי לתיק חתיכת לחם שהיה אז יקר המציאות.

בשעה לפני שלוש באו בתיה ואחיה ואמא שלי עם הבת־דודה פייגלה, והחליטו שהם ילכו ללוות אותנו, עד שנעבור את הגשר לצד השני של העיר הנקראת פְּרַגָה. לנשים היה יותר קל לנוע ברחובות. התוכנית היתה שנעבור את הגשר לפנות ערב בשעה 4:00 עד 5:00 כי אז שמענו שהמשמרות הגרמניות לא מקפידות על העוברים ושבים מעל הגשר, כי אלו השעות שאנשים חוזרים ושבים הביתה. מכל מיני עבודות בעיר ובדמדומי הערב לא מבחינים מי זה יהודי או פולני. והזמן הזה הוא הכי טוב לעבור את הגשר, הגשר הגדול שאורכו אולי קילומטר והנקרא גשר קֶרבֶּדץ.

איתנו בורחים לגבול היו עוד שני בחורים. אחד היה חברי לייבלה רוזנברג, השני היה בחור צעיר ששמו היה חיים זונדל, הוא גר עם משפחתו בחצר השנייה של ביתנו. פגשתי את לייבלה כמה ימים לפני הבריחה וסיפרתי לו על התוכנית. הוא הפציר בי שהוא רוצה להצטרף אלינו ולא יכולתי לסרב לו.

אמו של חיים גונדל ששמעה מפי שכנים שאני מתכונן לעבור לצד השני, באה אלינו הביתה וביקשה שניקח אותו איתנו כי בתה שהכרתי ממפלגת "פועלי ציון" שהשתייכנו אליה, כבר נמצאת בביאליסטוק. חוץ מזה, יש להם קרובים בצד השני של הוויסלה - בפוגה ושם אנחנו יכולים ללון בלילה.

קפצתי על המציאה, זה עוד פרט חיובי מאוד בתוכנית הבריחה. יש מקום להיכנס אליו בפרגה ומשם לצאת מתי שנוח לבית הנתיבות "הבריסקאי" שמשם מובילה מסילת ברזל לעיר שֶדלץ - התחנה הראשונה בתוואי הבריחה. זונדל היה חשוב לנו מאוד בפתרון התשבץ הקשה. יש לנו מקום היכן ללון בפרגה.

הזמן דוחק. צריכים לצאת לדרך. הרגשה כבדה לוחצת על הלב. אני רואה את עצמי כמי שעומד על פני תהום וצריך לעשות את הקפיצה הנחשונית... אל ההר ממול ובתוך התהום, השחור והעמוק. צריכים לקחת תנופה לקפיצה ולא ליפול תהומה.

קשה, מאוד קשה הפרידה. אמא כבר פותחת את הדלת ויורדת מהמדרגות. אני מסתכל על אבא, פניו נעשים פתאום יותר קטנים ובזוויות העיניים נראית לחות של דמעה. הוא לא מדבר ולא מוציא הגה מפיו. השתיקה הזאת אומרת הרבה... "שלום אבא!" אני לוחש ונופל על זרועו. אני מרגיש לחיצה ובאינסטינקט שלי אני מרגיש שזו האחרונה ואני בוכה בלי דמעות.

כולם כבר ירדו במדרגות ואני אחרון יוצא אחריהם. פתאום נזכרתי במשהו. אין לי כל תמונה של יקירַי. אני חוזר לחדר הגדול, פותח את המגירה היכן שהיו מונחות הרבה תמונות וחיש מהר אני לוקח את התמונה של החתונה של אחי טוביה ואת התמונות של אבא ואמא. אחר כך אני לוקח חבילת תמונות מבלי להסתכל ותוחב לכיסי, עוד מבט קצר על החדר ועל אבא שנשאר בחדר ואני כבר למטה בחצר.

כולם יצאו מן השער לרחוב. טוביה אחי היחידי עוד נמצא איתי, אנחנו מתנשקים ואני בוכה בדמעות. האם אראה אותך שוב אחי היחיד? החבר שלי האמיתי, שגדלנו ביחד ועכשיו אנחנו נפרדים. מי יודע מה צפון בחיק העתיד?... אני מנתק אותי ממנו בכוח. טוביה בוכה, בפעם הראשונה אני רואה אותו כמבוגר שדמעות בעיניו. טוביה! הבחור הכי טוב שהכרתי מימי, שהיינו קשורים בלב ובנפש אחד לשני ועכשיו הפרידה האיומה הזאת בשער הבית.

אני בחוץ, ברחוב, אני הולך עם אמא ופייגלה בת דודתי. בתה הולכת עם פולה, רפאל ובידה מזוודה קטנה מאוד. לפולה יש תרמיל על הגב, הוא הולך בכובע כחול עם מצחייה של לק שחור ובמעיל גס קצר. הוא גידל שפם ונראה כגוי אמיתי. גם אני חובש כובע עם מצחייה. כובעים כאלה חובשים האיכרים או שומרי הבית ומרחוק זה נותן לך חזות של גוי.

כל אחד משתדל להסתיר את יהדותו, להיראות יותר גוי, אבל קשה להסתיר מפני פולני את יהדותך. הוא מריח יהודי מרחוק בדיבורו הפולני ובתנועותיו. הכי קל לרמות את הגרמני, הוא לא מבדיל מי יהודי ומי פולני. וישנם גרמנים שנראים כמו יהודים, איך הם לא הרגישו שהתאוריה על הגזע הארי הטהור מתכחשת נוכח הדמויות הלא אריות של הרבה גרמנים...

את בתיה בכלל לא מכירים שהיא יהודייה. יש לה אף קצת סולד ופנים עגולים, היא לבושה במעיל שחור עם צווארון של פרווה. על ראשה מין כובע של צמר שנקרא "פולוטקה". כובעי צמר כאלה עכשיו באופנה. כל

הצעירות הפולניות חובשות כובעים סרוגים כאלה. וזה עוד מוסיף לבתיה פולניות. עליה אין דאגה - לא יכירוה וגם הדיבור הפולני שגור בפיה ומדברת בחופשיות כמו גויה אמיתית.

הכי דומים ליהודים הם לייבלה רוזנברג וגינדל. הם חובשים כובעים הנקראים "נרצוארסקה", כלומר לובשים את זה בתרגילי סקי. אלה עשויים בד עבה ונוח מאוד, אפשר להוריד פס בד על האוזניים כמגן לקור ורוח. כובע כזה גם לקחתי בתיקי (ואחר כך חבשתי את כובע הסקי כל הזמן בהיותי ברוסיה).

אנחנו הולכים לגשר "קֶרבֶּד'ז". ברחובות תנועה גדולה של הולכי רגל. החשמליות לא עובדות וגם כרכרות לא רואים. הסוסים נהרגו בזמן ההפצצות או נאכלו על ידי בעליהם. בכלל אין תחבורה ציבורית וכולם הולכים ברגל.

יצאנו כבר מרחובות היהודים, ואנחנו ברחוב מיודובה, מתקרבים לכיכר הגדולה היכן שהיו הארמונות של מלכי פולין. עכשיו שם תלי חורבות ומפולות. האנדרטה של המלך זיגמונט שעמד עם חרב שלופה וצלב גדול על עמוד שיש גבוה מאוד, נעלמה. על האדמה מונחים שרידי האנדרטה ועמוד השיש. כל השרידים האלה נערמו במקום אחד ומזדקרים מערימת שברים גדולה, זכר מעצמאות פולין, כהוכחה שורשה כבושה עכשיו בידי השלטון הגרמני.

אנחנו הולכים ברווחים אחד מהשני. מרחוק כבר נראו קווי הברזל המרובעים של הגשר הגדול. הלב דופק יותר חזק. האם נעבור בלי מכשול את הגשר? שמענו הרבה מעשיות על מה שקורה על יד הגשר.

מתחיל לרדת גשם דק־דק ורוח קרה נושבת מהנוף הפתוח. למטה משחיר שאון של זרמי המים הכבירים של הנהר הגדול - הויסלה.

אנחנו כבר על הגשר. בצידי הגשר עומדים צריפוני שמירה. גרמני עם רובה עומד שם. הוא בכלל לא שם לב לעוברים ושבים. כנראה קר לו ולא רוצה להירטב. הפחד עובר לגמרי, אנחנו צועדים בצד הגשר על הקרשים העבים. אני שומע את ההד ותקתוק הצעדים שלנו ורחש המים הזורמים בשעון ומהגלים שחובטים בעמודי הבטון הכבירים, עליהם מונח גשר הברזל. הפחדים האלה נעלמו. הם נבלעו בתוך פחד יותר גדול המשתלט עליך, פחד מפני הגרמנים ועוד יותר מפני עוזריהם הפולנים שמזהים אותך בקלות ומראים עליך באצבע. "יוּדֶע" (=יהודי).

אנחנו לא מדברים בינינו. אני צועד ומחזיק ביד אמא. אני מסתכל עליה מן הצד בחשכת הליל האפל. אמא נראית לי יותר קטנה ממה שהיא באמת, פניה העגולים היפים נראים עצובים ונפולים והיא עטופה מעל ראשה במין רדיד כהה ונראית כזקנה. והיא בסך הכול בת 57 שנים. מדוע מגיע לה סבל

כזה? למי היא עשתה רע? הלא היא יכולה להיות דוגמא רק למעשים טובים. מאז שהייתי ילד אני זוכר אותה כאמא הטובה ביותר בעולם, שתמיד דאגה למשפחה, לבעלה ולשני בניה. כולם אהבוה. לא רק הקרובים, גם רחוקים וכל שכני הבית הגדול שגרנו נתנו לה כבוד.

אף פעם לא שמעתי שקראו לה בשם שרה, רק בשם חיבה שרהל'ה. ככה אבא וכל האחים ומשפחותיהם ואנחנו הבנים בשם אמאל'ה או כפי שאמרו בורשה "מאַמעלו". תמיד מצאתי משען ומחסה אצל האמא הטובה שלי. ועכשיו היא מלווה אותי בלילה הקודר והגשום לדרך בלתי נודעת. ככה מסתיימת תקופת חיים תחת חסותה, מבלי שתקבל קצת נחת מבנה הצעיר שכה אהבה.

אני מחזיק אותה ביד ומרגיש כילד קטן תחת השגחתה ששומרת עלי מכל רע.

הרגשתי פתאום שעברנו כבר את הגשר הארוך שנדמה לי שאף פעם לא ייגמר. אני מרגיש שאני כבר צועד על מרצפות אדמה מוצקה. עוד מעט וצריכים להיפרד. מתחת הלב צובט כאב עמום המתפשט בכל גופי ואני נשאר קפוא במחשבה בלתי ברורה. זה הסוף... האם אראה אותך עוד פעם אמא? אני קשור אלייך כילד בחדרי בטן...

פנסי הרחוב ברחוב "זומבוקובסקה" בעבר נהר הוויסלה דולקים באור כהה ומאיימים על הסביבה. נעמדנו - אמא ופייגלה בת דודתי צריכות לחזור לורשה ואנחנו בכיוון אחר, צריכים להזדרז. כמו בסכין חד צריכים לחתוך את המציאות הקודרת. אני מחבק את אמא שלי ומנשק את פניה ולא אומר דבר, אין לי מילים להביע את רגשותי ואני פונה לאחור מבלי להסתכל יותר עליה. הגעתי כמעט על סף של פריצה בבכי. אבל למה להכאיב לה יותר. כל גופה ופניה נראים שכולה סבל ודאגה.

אני ממלמל משהו - מילים בלתי ברורות ובכוח אני מתחיל ללכת קדימה ומשאיר אותה תחת הצל השחור של פנס הרחוב הקודר...

לא ראיתי איך בתיה וכל היתר נפרדו מאמא. הרגשתי שהם הולכים מאחורי. הסתובבתי וראיתי שני צללים של דמויות כהות מתרחקים לעבר הגשר...

חיים זונדל, הבחור מבית המגורים שלנו היה עכשיו הצועד בראש. הוא צריך להוביל אותנו אל מכריו או משפחתו. הוא יודע איפה הם גרים ושם אנחנו צריכים לקבל מחסה ולינת לילה.

הגענו לבית גדול, היכן זה היה? לא, לא היה לי מושג - מה זה משנה? העיקר למצוא מחבוא ללינת לילה.

הוא פותח דלת באיזה חדר־מדרגות ואנחנו נמצאים בפנים, בדירה של כמה חדרים. חיים זונדל מדבר עם בעלי הדירה, ואנחנו אומרים שנשלם עבור

הלינה עד הבוקר. הם מסכימים ומביאים לי איזו מיטה מתקפלת. לבתיה נתנו איזו ספה וכל היתר - פולה, לייבלה וחיים זונדל מסתדרים גם כן על מזרונים על הרצפה. מה זה חשוב? מחר באור הבוקר אנחנו יוצאים לתחנת הרכבת הבריסקאית לנסוע עם הרכבת הראשונה לעיר שֶדלץ.

הלילה איך שהוא עבר על מיטה מתקפלת קשה, העצמות כואבות וההרגשה מעיקה. זהו הלילה הראשון בבית לא שלך. אתה מרגיש תלוש ועקור ממקומך הטבעי ומתחיל להיות נע ונד.

רק התחיל לִכְחוֹל בחוץ ואור קלוש חדר לחדר הזר דרך החלונות פנימה. קמנו קמוטים ולאים. שתינו קצת תה חם ותיכף עזבנו את הדירה והלכנו למגרש הגדול של תחנת הרכבת. זה היה לא רחוק ממקום הלינה שלנו וחשבנו שאנחנו נהיה הראשונים בתור לקנות כרטיסים לרכבת.

אבל התאכזבנו מאוד. לאורך הקירות של בית הנתיבות עמד תור גדול של אנשים שחיכו לפתיחת הקופות. מאיפה נלקחו כל כך הרבה אנשים? מתי באו, האם עמדו פה כל הלילה? זו תעלומה ואין את מי לשאול.

ראינו את התור הגדול שמנה יותר מאלף איש. עומדים שם כל מיני אנשים, איכרים פולנים, גברים ונשים. פה ושם מכירים אף יהודי ועיניים יהודיות מסתכלים בפחד סביבם. השאלה עבורנו - האם לעמוד בתור הגדול הזה, האם ישנם סיכויים להגיע לקופה ולעלות לרכבת שצריכה לנסוע בעוד כמה שעות?

התייעצנו בינינו מה לעשות, להיכנס לתור או לא? המסקנה שלנו היתה שזה די מסוכן, מי יודע מה יקרה. רפאל מכריע: נחכה מרחוק כמה זמן ונראה איך זה הולך, עוד לא פתחו את הקופות, צריכים להיות זהירים ולא להיחפז, יש לנו מספיק זמן.

המגרש לפני בית הנתיבות הוא גדול מאוד. פעם עמדו פה כלי רכב, עכשיו הוא ריק מאדם. אנחנו מתרחקים מהתחנה ומסתובבים לראות מה יקרה עם האנשים שעומדים בתור. האם פותחים כבר את הקופות ומוכרים כרטיסים?

בינתיים באים עוד אנשים. התור מזדנב למרחוק. פתאום אנחנו רואים תזוזה ומהומה בתוך תור האנשים.

כמה כלי רכב גדולים הגיעו. יורדים מהם גרמנים בלבוש שחור עם קסדות על הראש, עם רובים ופרגולים ביד ונשמעות צעקות, "יודען ראוס", כלומר - יהודים החוצה. מרחוק אנחנו שומעים צעקות כאב. יהודים שחשבו שלא מכירים אותם ונשארו במקומם הוכרו על ידי המיליציונרים הפולנים שסקרו את התור, הוציאו בכוח את היהודים המתחבאים והס.ס. הגרמנים כיבדו אותם בפרגולים ובמכות מקתי הרובים. צעקות ובכיות של נשים נשמעו מרחוק. את היהודים שהוציאו משורות התור העמיסו על מכוניות המשא

הגדולות ונסעו משם. לאן? מי יודע? אולי בכלל לא יחזרו משם וייעלמו...

אנחנו רואים את זה מרחוק ומתנחמים שלא נכנסנו לעמוד בתור הזה. בטח היינו בין אלה שנלקחו משם. אבל מה הנחמה? המצב שלנו בכי־רע. איך מקבלים כרטיס נסיעה ואיך עוברים את המשמר? - לאלוהים פתרונים!...

אנחנו כבר מסתובבים על המגרש הגדול יותר משעתיים ולא יודעים מה לעשות. הייאוש גדול ומצב הרוח מדכא. פתאום אנחנו רואים עובד רכבת פולני במדים כחולים מתקרב לא רחוק מאתנו. ייתכן שהוא חוזר הביתה ואולי הוא הולך לעבודה? הוא הולך בביטחון ולא מסתכל סביבו. אנו מחליטים שבתיה שבכלל לא נראתה כיהודייה תיגש אליו ותשאל אולי הוא יכול לקנות לנו כרטיסים. נשלם לו פי כמה וכמה עבור הכרטיס.

בתיה משיגה אותו, היא מבקשת את סליחתו ומתחילה לדבר אליו שהיא נוסעת עם כמה צעירים יהודים לעיר שֶדלץ, ואולי הוא בטובו יכול לקנות עבורנו כרטיסים והוא ירוויח מזה.

פועל הרכבת הפולני חשב קצת, אולי הרווח הכספי הכריע, או רצה סתם לעזור בגלל שנאתו לגרמנים. הוא התקרב אלינו וסקר אותנו.

הו, בחורים! אתם באמת התחפשתם לא רע, מרחוק לא שמתי לב שאתם יהודים, אתם בורחים לסובייטים. תברחו! תברחו! פה הגרמנים יהרגו את כולם, את היהודים ואת הפולנים, זמנים קשים באים, הוסיף באנחה.

נו, תיתנו כסף ואני אביא לכם את הכרטיסים, אל תלכו מכאן ותחכו לי עד שאבוא. נתנו לו כסף וביקשנו לקנות 5 כרטיסים ופועל הרכבת הפולני הלך.

חיכינו הרבה זמן ולא ראינו אותו. חשדנו כבר שהוא לקח את הכסף ולא יבוא בחזרה. לא דאגנו לכסף, אבל מה נעשה הלאה? מרחוק אנחנו רואים שבקופות מוכרים כרטיסים ואנשים רצים לשער קטן. בסוף הבניין עומד שם פועל רכבת פולני שמנקב את הכרטיסים ולידו עומד חייל גרמני עם רובה ושומר על הסדר. אנו מסתכלים מסביב, לא רואים אותו ואנחנו מתוחים ומחשבות רעות עולות בראש: יבוא או לא יבוא?... המחשבה שלא יבוא משתלטת עלינו ואנו מיואשים.

פתאום רואים מישהו מתקרב אלינו. אנחנו מכירים את הגוי הפולני, הוא בגיל העמידה והולך בצעדים חפוזים באלכסון למקום שעמדנו בו.

הוא מצטדק על האיחור, נותן לנו את הכרטיסים ואומר, תלכו בביטחון ישר לשער הצדדי, אל תפחדו והכול יהיה בסדר.

נתתי לו שטר כסף פי שניים ממחיר הכרטיסים. הוא כאילו היסס לקחת, אבל תחב את השטר לכיס. כנראה זה היה תוספת הגונה למשכורתו הדלה.

כל אחד לקח כרטיס ונחפזנו ישר לשער הצדדי. לא נכנסנו כולם ביחד בכדי לא לעורר יותר מדי תשומת לב של המשמר.

הורדתי קצת את המצחייה שתסתיר את אפי והושטתי את הכרטיס לשומר הפולני. הוא אפילו לא הסתכל עלי, ניקב את הכרטיס ואני כבר בפנים, לפני המסלול של פסי הרכבת.

אני מסתכל סביבי, ברוך השם, כולם עברו בלי כל תקלה. אנחנו בפנים ומחוץ לבית הנתיבות, על־יד מסלול פסי הרכבת.

אנו מחליטים באם צריכים משהו לשאול, בתיה תהיה הדוברת. ראשית כול על אישה לא שמים לב והפולנים יותר אדיבים כלפי אישה מאשר גבר. שנית, הלשון הפולנית שגורה בפיה ונקייה בלי צליל של דיבור יהודי ויחשבוה לפולנייה.

היא ניגשת למישהו מעובדי הרכבת ושואלת איפה ובאיזה מסלול עומדת הרכבת שנוסעת לשֶׁדְלֶצֶה?

מראים לה את המסלול ומבלי לדבר בינינו אנו הולכים למקום איפה שעומדת כבר רכבת של קרונות משא אדומים, ועוד מעט הרכבת צריכה לצאת לדרך. אבל פה מחכה לנו שוב צרה חדשה - כל קרונות המשא מלאים עד אפס מקום עם אוכלוסייה מעורבת, עירונים ואיכרים, גברים ונשים שרובצים על הקרשים בקרונות והרבה אנשים עומדים ליד הדלת, מתחילים לסגור את הדלתות ואין איפה להכניס רגל.

אנחנו שוב בחוץ. הרכבת נסעה ואנו מסתובבים הלוך ושוב על המרצפות ליד פסי הרכבת. נודע לנו שבעוד שש שעות תבוא רכבת שנייה שתיסע לשדלץ.

אין ברירה, מוכרחים לחכות בחוץ תחת כיפת־השמים לרכבת השנייה. לבניין בית הנתיבות אנחנו מפחדים להיכנס, יותר מדי פולנים וגרמנים מסתובבים שם, ואפשר ליפול בפח. אין ברירה, מחכים בחוץ.

מזג האוויר קריר, השמים מכוסים עננים כבדים ומפעם לפעם מטפטף גשם דק מאוד.

אנו רואים הרבה גרמנים ליד המסלולים, אבל אנחנו לא עומדים במקום אחד. מתרחקים כמה שיותר מהגרמנים. רואים אותם מתקרבים ואנחנו כבר צועדים הלאה ומסתכלים עליהם מהצד. רוצים להיות רואים ואינם נראים ושומרים מרחק מכל גרמני.

יכול להיות שהפחד שלנו היה מוגזם. הגרמני שלא היה בתפקיד בכלל לא שׂם לב לאיש ואלה שהלכו לחפש יהודים אז בלי עוזר פולני לא הבחינו מי זה יהודי. הגרמני הפשוט ידע שיהודי עם זקן - זהו יהודי. על אחרים בלבוש אירופי או בלבוש איכר, בכלל לא הבחין בין יהודי לפולני.

למזלנו, אף אחד לא נטפל אלינו וככה חיכינו שש שעות מלאות עד שבאה רכבת ריקה לגמרי ונעמדה במקום המיועד.

אנחנו היינו הראשונים שנכנסנו לקרון ריק מאדם. הלכנו עד סוף הקרון וישבנו על הרצפה מבלי להתבלט. התחילו לבוא אנשים, במיוחד איכרים שנסעו לורשה לקנות ולהביא משם כל מיני דברים שקנו ברחובות או בשוק השחור.

בזמן שהיהודים פחדו לנסוע ברכבות לערים הגדולות, נפסק המסחר בין הסוחר היהודי בעיירה הקטנה ובין האוכלוסייה הפולנית, כי לסוחרים היהודים אזל המלאי ולא היה מה למכור. התיווך היהודי בין הצרכן הפולני ובין היצרן היהודי שותק כמעט לגמרי, לכן בעלי יוזמה מבין הסוחרים הפולנים והאיכרים נסעו לבד לורשה לחפש בשוק השחור מה שאפשר להשיג ולהבריח לעיירות הקטנות. פתאום קם מעמד של סוחרים ומבריחים פולנים שהתחילו לעשות עסקים. למרות הדיכוי של הגרמנים על כל האוכלוסייה בפולין, היו לפולנים יותר אפשרויות והזדמנויות לנהל מסחר סמוי בלתי לגלי.

בשורה הראשונה היו על הכוונת היהודים. כל מקורות הפרנסה נסתמו, הוגבל חופש התנועה מעיר לעיר וגם בתוך העיר שותק המסחר והחיים היהודיים בכל השטחים הופסקו.

הקרון התמלא מהר באנשים, רובם איכרים שהתיישבו על רצפת הקרון, כמונו. לכל אחד היו חבילות וסלים וכולם היו מרוכזים בעצמם ושתקו. כל אחד שמר על רכושו.

סמוך אלינו התיישבה פולנייה צעירה עם הרבה חבילות. היא הסתכלה עלינו וכנראה הכירה תיכף שאנחנו יהודים. כשראתה שבתיה מדברת איתנו בפולנית, שאלה אותה אם היא מבריחה את היהודים לעיר שדלץ בכדי לעבור את הגבול. היא היתה בטוחה שבתיה גם פולנייה כמוה.

בתיה הודתה בפניה שזה נכון. היא עוזרת לנו לנסוע לשדלץ והיא מקבלת בעד זה כסף. השיקסה הפולנייה שאלה אותה באם נוכל לעזור לה לסחוב העירה את החבילות, והיא הוסיפה שאמא שלה מחכה לה בשער צדדי בבית הנתיבות בשדלץ ולעבור שם זה כמעט בטוח עבורנו שלא ניתפס.

מובן מאליו שבתיה הבטיחה שאנחנו נעזור לה להוריד ולנשוא את חבילותיה מהקרון.

ישבנו על הרצפה ושתקנו. עשינו את עצמנו כאילו מנמנמים מבלי לעורר תשומת־לב. לצידנו יושבים איכרים מבוגרים וגויות לא צעירות ורק בתיה מדברת עם הפולנייה הצעירה שמספרת לה על משפחתה ועסקיה.

מגיע כבר הזמן שהרכבת צריכה לזוז. אנחנו שומעים מרחוק צעקות על יד הדלת הפתוחה של הקרון: "יהודים החוצה", גוררים מישהו בכוח מהקרון ונשמעות קללות בגרמנית. אני מוריד את הראש, רוצה להיעלם. אני מרגיש את המבטים של האיכרים הפולנים עלינו שיושבים קרוב אלינו - אבל הם

שותקים ולא אומרים שום דבר, כנראה שהאיכרים הפשוטים עוד לא לגמרי מושחתים - הלא כל חייהם סחרו עם היהודים, קנו ומכרו להם את תוצרתם ועוד לא הגיעו לדרגת מלשינים.

תודה לאל! כבר סגרו את הדלתות הכבדות והרכבת התחילה לנסוע. אבן כבדה נגולה מהלב!... יצאנו למסע לעיר שדלץ שלא היינו בה אף פעם.

מעייפות באמת נרדמתי ולא הרגשתי אם הרכבת נעצרה בתחנות בדרך. פתאום הרגשתי שהרכבת עומדת והאנשים בקרון מתחילים להתקדם לעבר הדלת הפתוחה.

בחוץ כבר חושך, כנראה נסענו כמה שעות. אנחנו מתחילים להתכונן לרדת מהקרון - הפולנייה הצעירה נותנת לכל אחד מאיתנו חבילה או סל ואומרת לנו ללכת אחריה ולא לדבר עם אף אחד.

מתקרבים לדלת, הראשונה יורדת השיקסה הצעירה עם חבילה גדולה. על יד הקרון עומד חייל גרמני צעיר והוא עוזר לה לקפוץ למטה, כי הפתח מהקרון גבוה מאוד.

אני מוריד את המצחייה עד לאף, מחזיק את החבילה על הכתף ביד אחת, ביד השנייה יש לי את התיק שלי ואני קופץ למטה ומתחיל ללכת אחרי בתיה. אחרי באים רפאל, לייבלה וזונדל, כל אחד עם חבילה ובשורה אנו הולכים אחד אחרי השני, לא פוצים פה. הפולנייה הצעירה הולכת בראש ואנחנו אחריה.

אנו לא נכנסים כמו כולם לאולם הנוסעים הגדול והמואר, אלא הולכים לאורך המסלול ובית הנתיבות, עד שמגיעים לכניסה צדדית ישר החוצה. עומד שם זקיף גרמני אבל עובד רכבת פולני לוקח לנו את הכרטיסים ואנחנו עוברים את הכניסה החוצה.

בחוץ מחכה כבר האמא של הפולנייה הצעירה ואנחנו מתחילים ללכת ברחובות צדדיים העירה.

שעת העוצר בעיר מתקרבת. הפולנייה אומרת לנו באם ניתקל במשמר, שנשתוק. היא כבר תסדר הכול, כי היא מכירה הרבה מהמשמרות.

למזלנו, הרחוב בו גרה הבת־דודה של בתיה היה לא רחוק מביתה של הפולנייה. הדרך עברה בלי מכשולים. הגענו לבית ופרקנו מעלינו את החבילות והאמא של הפולנייה הצעירה הובילה אותנו לא רחוק מביתה והראתה לנו את הסימטה ומספר הבית אליו אנחנו צריכים להגיע. במקרה היא הכירה את בת־הדוד של בתיה ששמה היה אסתר.

הגענו לבית. דרך החלון אנו רואים אור עמום. בתיה דופקת בדלת וקוראת ביידיש: אסתר, תפתחי לי, אני באתי מורשה.

דרך הדלת שומעים קול. מי זה? בתיה מסבירה מאחורי הדלת מי היא וגם

רפאל מדבר ומזדהה. הדלת נפתחת ואנחנו בתוך הדירה. כמעט לא רואים שום דבר. על השולחן דולקת עששית נפט קטנה וכל החדר הגדול עטוף צללים.

בתיה ורפאל משוחחים עם אסתר. את פניה אני לא רואה בבירור באפלה. אסתר מספרת שבעלה נעדר מהבית, לקחו אותו לעבודה ואינה יודעת מתי יחזור. הילדים כבר ישנים כי אין חשמל. המצב בעיר רע, כל יום גזרות חדשות. הקומנדנט בעיר רשע מרושע. הוא מארגן "יודען־ראַט" מיהודים המשתפים איתו פעולה והם מלשינים למי שיש סחורה, אז באים גרמנים, עושים חיפוש ולוקחים כל מה שמתחשק להם, ובאם זה עובר בלי מכות, אז זה כבר בסדר.

רפאל אומר לה שאנחנו רוצים לעבור לצד הרוסי מפני שבורשה עוד יותר גרוע וקשה לחיות בפחד מתמיד. מחר אנחנו רוצים להגיע לעיר לושיץ איפה שגר אביה טוביה־יחיאל כי משם לא רחוק לנהר הבוג.

אסתר לא מתלהבת מהרעיון לעבור לרוסים. הרבה אנשים כבר חוזרים משם, אבל היא מוכנה לחפש לנו עגלון שיסיע אותנו ללושיץ.

בינתיים היא אומרת, אתן לכם משהו לאכול, בוודאי אתם רעבים ותלכו לישון, כי מחר מחכה לכם נסיעה קשה. ישבנו על יד השולחן בחדר החשוך ואכלנו ארוחת ערב שאסתר הכינה בשביל כולנו. אכלנו בתיאבון כי היינו מאוד רעבים ואחר כך הלכנו לישון. כששמעה מבתיה שאני בעלה, היא ישנה במיטה השנייה. גם רפאל, לייבלה וזונדל קיבלו מקום לשינה ומרוב עייפות נרדמנו מהר.

למחרת בבוקר, אחרי שאכלנו חתיכות לחם לשובע ושתינו חלב, אסתר ורפאל יצאו העירה לחפש עגלון עם עגלה לנסוע ללושיץ. מבחינת המזון, היה בעיירות הקטנות יותר קל מאשר בורשה. כל יהודי הכיר את איכרי הסביבה שהביאו להם כל מיני מוצרי מזון, חלב, ביצים ועופות. הקשרים עם הגויים היו יותר הדוקים ובעד כסף פולני אפשר היה לקנות מהכפריים הכול - קמח וקטניות ומוצרי חלב.

לפיכך, היהודים מעיירות הקטנות לא הזדרזו לברוח ולעבור לצד הרוסי. רוב הבורחים היו מהערים הגדולות. למרות המצב הקשה והיחס של הגרמנים כלפי היהודים, היה בעיירות זיק של תקווה שהמצב ישתנה לטובה.

יהודים מבוגרים שזכרו את הגרמנים עוד מימי מלחמת העולם הראשונה, כשכבשו מהרוסים את פולין, ניחמו את עצמם ואת האחרים שעם הגרמני אפשר יהיה להסתדר. גם אז היו גזרות, אבל בכל זאת חיו איך שהוא. וגם הפעם נצטרך להסתגל בכדי לעבור את פרק הזמן הראשון ולא צריכים להתייאש ולברוח. המצב ישתנה ועוד יהיה טוב.

האופטימיסטים האלה השלו את עצמם בתקוות שווא, אבל הפסימיסטים מטבעם לא עלה על דעתם שיהדות פולין תושמד ותיכלה.

היה יום בהיר ויפה. בימי סתיו בפולין לא רואים את השמש, אבל העננים הכבדים השחורים נעלמו וברקיע השמים החליקו עננים קלים שקופים באור עמום לבן.

חיכינו לרפאל ואסתר ואחרי שעתיים חזרו עם הבשורה שהכול מסודר. הם הצליחו להשיג עגלון עם עגלה שתוביל אותנו לעיירה לושיץ והוא כבר מחכה לנו בחוץ מוכן לדרך.

הם גם שמעו בעיר, שאמש, הרבה יהודים קיבלו מכות רצח בתחנת הרכבת. אלה שהצליחו לעבור בשלום את הדרך מורשה לשדלץ נכנסו למלכודת באולם התחנה. גרמנים בעזרת פולנים צעירים זיהו אותם כיהודים. הגסאטפובדים כחיות טרף התנפלו על כמה יהודים בפרגולים ובבעיטות מגפיהם, היכו ללא רחמים במסכנים שנשארו שרועים על הקרקע פצועים וזבי דם.

הודינו לאל על המזל שהיה לנו עם הפולנייה הצעירה שהובילה אותנו בדרך צדדית העירה וניצלנו. עד עכשיו שיחק לנו המזל בדרך וקיווינו שגם הלאה מזלנו לא יאכזב אותנו.

נפרדנו מאסתר בלבביות ועלינו על העגלה שרתומה היתה לסוס לבן. העגלון, יהודי בגיל העמידה לקח את הרצועות ביד ובצליפה קלה ובקריאת וְיָא! יצאנו לדרך.

יצאנו מהעיר ואנחנו נוסעים על כביש מרוצף אבנים עגולות קטנות. העגלה קופצת למעלה ולמטה כשכל המעיים רועדים ורוטטים. יש עוד מזל, שהסוס לא רץ מהר, כנראה לא אכל מספיק ואין לו כוח לסחוב את העגלה עם שישה אנשים. לפרקים יורד מישהו מהעגלה והולך ברגל בהחזיקו ביד בסולם העגלה.

אנחנו לא רגילים לנסוע בעגלות "בדרך פולנית" כמו אנשי ערי השדה. הכול זה הרגל, אבל זה קשה מדי להסתגל במהירות לצורת התחבורה הפרימיטיבית הזאת.

אינני יודע כמה קילומטרים ישנם בין העיר שדלץ ובין העיירה לושיץ ואנחנו כבר בדרך כמה שעות ולא רואים את הסוף. כל הזמן אנחנו שותקים. הנוף חד־גוני, פה ושם עצי לבנה ושדות ירוקים. מרחוק רואים כפרים רדומים שאין בהם תנועה ובתים קטנים עם גגות של קש משופעים. מרחוק משחיר יער.

היום מתחיל להיגמר ואנחנו עוד בדרך שאין בה כמעט שום תנועה, רק כמה פעמים עברו במהירות מכוניות משא צבאיות של חיל המצב הגרמני, ואז אנחנו מורידים את ראשינו באדישות והם עוברים מבלי להתעכב.

העגלון מתחיל להיות עצבני ומזרז את סוסו בצליפות. הסוס מתחיל לרוץ

כברת דרך ושוב מתחיל לפגר. מתחיל להיות חשוך, אבל שעת העוצר היא בשעה 7 ואנחנו עוד רחוק מהעיירה.

הסכמנו בינינו שאף אחד לא ידבר, ובאם המשמר יעצור אותנו בכניסה לעיירה, רק בתיה תהיה הדובר, אולי בכל זאת יתחשבו באישה ולא יעשו לנו בעיות.

פתאום אנחנו רואים אורות. העיירה מתגלה וצצה מתוך חשכת הלילה. אנו מתקרבים למחסום בכניסה לעיירה.

חיילים גרמנים רצים נגדנו וצועקים הַלט! הַלט! העגלון עוצר. מתקרב חייל, כנראה ראש המשמר וצועק אלינו בפולנית למה איחרנו וכי כבר רבע שעה מאז העוצר.

מניין הוא יודע פולנית? כנראה הוא פולקס־דויטשע - פולני גרמני מאזורי הגבול שהגרמנים גייסו אותם לחיל המצב בעיירות.

כפי שהוסכם, כולנו שותקים. גם העגלון. בתיה מתחילה לדבר עם שומר המחסום בפולנית. יצאנו בזמן משדלץ, רק הסוס חלה בדרך ואנחנו הלכנו ברגל והיא מבקשת שייתן לנו להיכנס לעיירה.

כנראה שהוא חשב שאנחנו פולנים. בחושך לא ראה את פנינו ואת אפינו והכובעים עם המצחיות הוסיפו לנו פולניות. הוא צעק משהו בגרמנית ואמר לחייל השני להרים את המחסום.

העגלון נתן צליפה ואנחנו כבר בפנים העיירה. העגלון נסע לאיזו סמטה ועצר לפני בית עץ גדול.

פה גר טוביה־יחיאל, אמר לנו, ואנחנו נכנסנו לבית הדוד, שהיה אח של יהודה לייבל, אבא של רפאל ובתיה.

משהותנו אצל הדוד טוביה־יחיאל אינני זוכר הרבה. הדוד היה איש גבוה ועבדקן והיה נראה זקן מגילו. הוא קיבל אותנו בהבנה ובנימוס. רפאל סיפר לו לאן פנינו מועדות וגם על המצב בורשה ובמשפחה. כמו כן שאחיו הסכים שנעבור את הגבול ולחכות שם עד יעבור זעם.

טוביה־יחיאל קיבל את דבריו של רפאל בהבנה ודיבר בקול שקט ודאגה עמוקה נשמעה בקולו. עכשיו תלכו לישון ומחר אחפש איזה איכר שאני מכיר שיעביר אתכם את הנהר.

החדרים אצל הדוד טוביה־יחיאל היו מאוד גדולים וריח של שמן היה מורגש בכל הבית. הפרנסה שלו היתה משמן. בחצר שלו היה מין בית־בד ושתי אבני ריחיים גדולות הופעלו על־ידי סוס שסובב אותן בגלגלים גדולים ופרימיטיביים. הסוס הלך בעיניים קשורות מסביב האבן והשומשומין שנפלו בתוך החור של האבנים נכבשו לשמן.

שומשומין או כפי שקראו בפולנית "ישֶׁפּיק", מכר הדוד טוביה־יחיאל לאיכרי הסביבה והוא היה מוכר לכל כפרי עד לנהר הבוּג.

הדודה, אישה נמוכה ואמא שלה זקנה מאוד דאגו לנו שנאכל משהו והכינו לכל אחד משכב ללינת הלילה.

זכורני שהסבתא הזקנה אמרה לנו: "ילדים, לאן אתם הולכים, לרוסים? שם מאוד לא טוב, אנשים חוזרים כבר משם. אולי לא תלכו ותחזרו הביתה".

לא ענינו על דברים אלה. אחרי התלאות שעברנו אין דרך חזרה. הרבה דברים לא ידעו עוד האנשים מהעיירות הקטנות ועל סיוט המשטר הגרמני בעיר הבירה ורשה.

למחרת בבוקר כשקמנו, הסתובבנו קצת בבית הגדול, נכנסנו בחצר למחסן גדול וראינו איך הסוס מסתובב והאבנים הנמצאות בשקע האדמה כותשות את השומשומין. השמן יצא במרזב לאיזה בור באדמה. בינתיים עוד עבדו בבית הבד אצל הדוד והם חיו באשליות שהכול יסתדר והמצב ישתפר.

זה היה ביום שישי, יצאנו לכיכר השוק באמצע העיירה. יום שוק לא היה, אבל פה ושם ראו איכר עם עגלה רתומה לסוס שבא מכפר סמוך לקנות משהו או למכור בשוק. במגרש הסתובבו יהודים והכרתי בהם שהם לא מקומיים אלא מתכוננים להבריח את הגבול, או שחזרו משם ונשארו תקועים לשבת בעיירה.

בשוק לא ראו גרמנים והאווירה היתה חופשית.

פתאום ראיתי חבר מ"פועלי ציון" מורשה. שמחתי על הפגישה והוא סיפר לי שהוא חוזר מהצד השני. הערים על־יד הגבול מלאות בפליטים ומצב האִכסון מאוד רע. הוא חוזר לורשה היכן שהשאיר את משפחתו. לבד הוא לא רוצה להיות שם, אבל ביחד עם המשפחה זה משהו אחר. יכול להיות באם אשתו תסכים, הם כולם ילכו בחזרה לצד השני.

דיברתי עוד עם כמה אנשים וכל אחד עם דעה משלו. אחדים מאוד מאוכזבים מהרוסים. מקודם חשבו עליהם במושגים אחרים, אבל המציאות לגמרי אחרת.

הופיע הדוד טוביה־יחיאל ולקח את רפאל והם ניגשו לאיכר שעמד בכיכר השוק על־יד עגלה והתחילו להסתודד.

כעבור זמן מה, רפאל בא ומסר לנו שהכול סודר עם האיכר, עבור כל איש הוא מקבל 50 זהובים והוא יוביל אותנו לעבר הנהר. הדוד מכיר את האיכר והוא אומר שאפשר לסמוך עליו.

האיכר אמר שבשעה שלוש יבוא לקחת אותנו ושנהיה מוכנים. הוא לא רוצה להיכנס באור יום לכפר, לפנות ערב זה הרבה יותר בטוח.

בשעה היעודה בא האיכר ואנחנו נפרדנו מהדוד טוביה־יחיאל דובז'ינסקי. למרות שהיה ערב שבת, הדוד לא אמר אף מילה בנידון שאנחנו יוצאים לדרך בערב שבת. הדודה תחבה לבתיה חלה ביתית, בשקיק קצת סוכר ואני

לקחתי את זה לתיקי, אמרנו שלום. כמו כן רפאל אמר לדוד, כשהכול יעבור בסדר, נמסור פתק לאיכר שהוא ימסור לו את הפתק ויוכל להודיע למשפחה בורשה שעברנו את הגבול. בו במקום הכנתי פתק של כמה מילים. התיישבנו בעגלה שהיתה מרופדת עם חבילות קש ויצאנו לדרך.

נוסעים לגבול

העגלה שבשני צדדיה היו סולמות, התנודדה על הדרך החולית שהיתה מלאה בורות. האדמה היתה פה ושם רכה מרפש וטיט וגלגלים שקעו באדמה הלחה והשאירו מאחוריהם סימני פסים לאורך הדרך. זה היה כבר בימי הסתיו המאוחרים. השדות עמדו ריקים, מנוקים כמו טואטאו במטאטא. על שדות החיטה שנקצרו הוריקו פה ושם צמחי תלתן שעלו מהאדמה ושורשי הקש הזדקרו בצבע צהוב דהוי.

רוח לחה נשבה אבל קר לא היה. בשמים ריחפו עננים והתגלשו אחד אחרי השני כמו קיטור מתוך ארובת רכבת.

מעצי הלִבנה שעמדו בצידי הדרך נשמע רשרוש של ענפים גבוהים וישרים, כמו נפנוף של דגלים ברוח. העלים כבר הצהיבו והתחילו לנשור. מהחורשות הסמוכות הגיע רשרוש האילנות ואִוושת ענפיהם נישאו באוויר.

החמישייה שלנו ישבה בעגלה ומתחת ערימת הקש היינו טומנים את החבילות הקטנות שלנו. אני ובתיה ישבנו מלפנים, רפאל בכובע הכחול עם המצחייה הוריד את רגליו מצד העגלה דרך הסולם ובמעילו הקצר והגס עשה רושם כאיכר צעיר שחוזר לכפרו. לייבלה וזונדל ישבו מאחור. בהם ניכרה יהדותם, כי לא היתה להם כל הסוואה.

שתקנו ובפחד נסתר סקרנו את הדרך המתפתלת שנמשכה עד הכפר ששמו דרוז'ניבו על שפת הבוּג. שם היינו צריכים לעבור לצד השני של הגבול.

האיכר הלך בצעדים נמרצים על־יד העגלה ודרבן את הסוס שצעד בצעדים איטיים ובראש מורד בלי להיחפז.

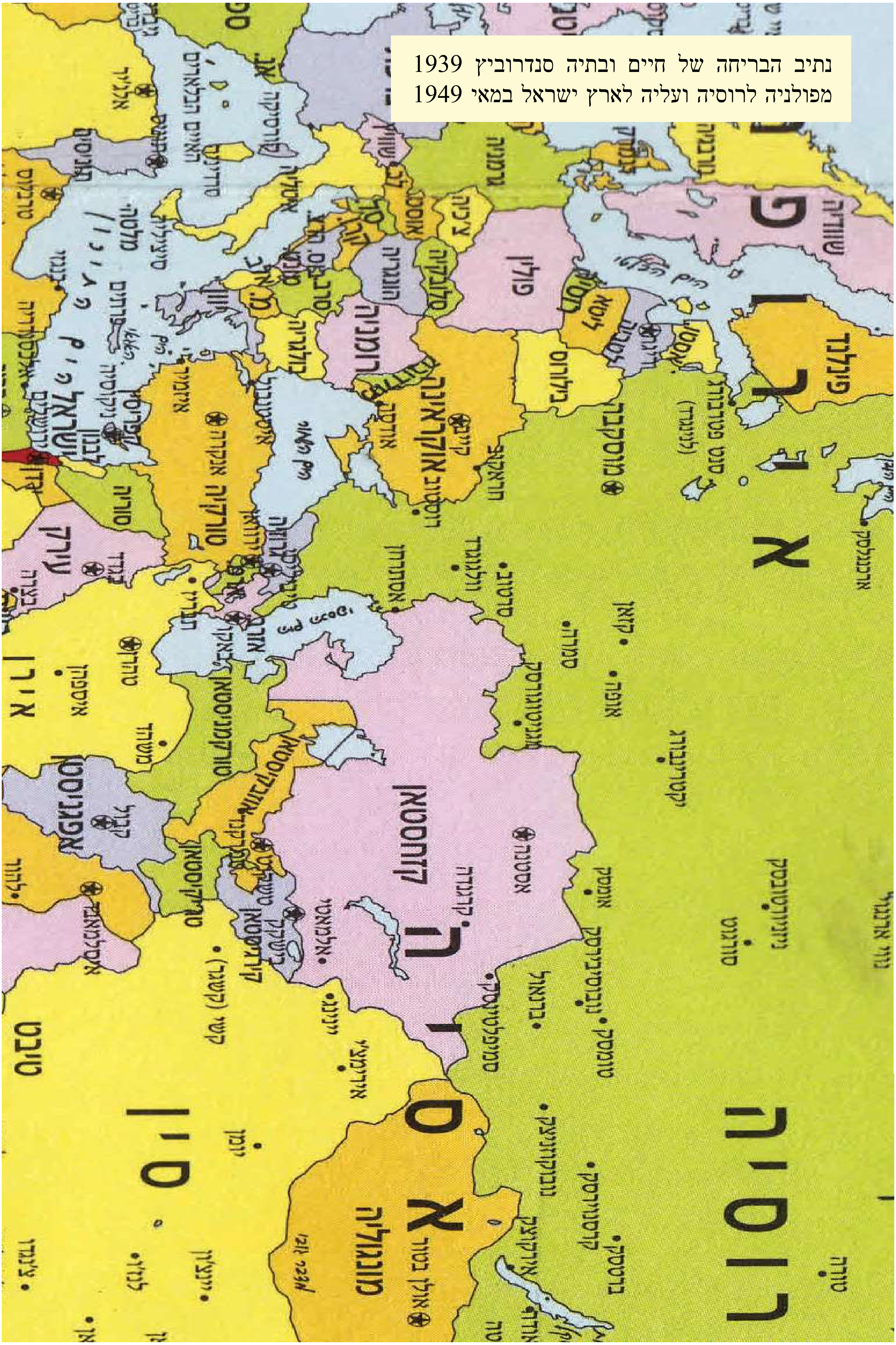
מישהו מאיתנו הפסיק את השתיקה ופנה לאיכר בשאלה. האם המשמר הגרמני יכול לעצור אותנו?

אדוני! ענה האיכר, בדרך זו לא יקרה, אבל בכניסה לכפר יכול לקרות שיעצרו אתכם ויעשו חיפוש. זה תלוי, שרק מישהו לא ילשין עליכם.

מה זאת אומרת, מי מלשין?

מי מלשין? חזר האיכר, לא חסרים בין האיכרים שלנו מלשינים, הם

נתיב הבריחה של חיים ובתיה סנדרוביץ 1939
מפולניה לרוסיה ועליה לארץ ישראל במאי 1949

מקנאים ממי שמרוויח כסף בהעברה לצד השני. הם מקבלים מהגרמנים בעד זה חמישים זהובים.

אַהּ, הגרמנים כבר לקחו "מִשֶּׁלָּכֶם" הרבה כסף. הם שקלו אולי 10 קילוגרמים שטרות כסף ומטבעות שהחרימו. אתם יודעים איזה סכום זה היה? ממש הון. וגם מרביצים?

לפעמים, ענה האיכר באדישות ונתן צליפה לסוס וצעק חזק וויא!!

אחרי הדיבורים האלה היה לנו רע על הנשמה. בדמיון ראינו שפתאום מופיעים גרמנים והכול אבוד, אבל אין דרך לסגת ואנו נוסעים הלאה לתוך הסכנה.

כמה קילומטרים יש עד לכפר שלך? שאלתי.

יש עוד בערך 10 קילומטר, אבל אני אכנס לכפר רק כשיחשיך. ככה זה יהיה יותר בטוח ולא יראו אותנו. ואיך מעבירים דרך הנהר, הסירה לא יכולה לטבוע? שואלת בתיה ובקולה נשמע פחד סמוי.

אצלי, עונה האיכר, לא קרה דבר כזה, אף אחד לא טבע. אבל ראיתם בכיכר השוק את האיכר הצולע. הוא בוודאי נוסע אחרי, אצלו כן קרה שסירה מלאה אנשים התהפכה. אחד טבע והיתר איבדו את כל חפציהם. אבל אצלי עוד לא קרה ולא יקרה, הוא הדגיש בבטחה, בהחלטיות פסקנית.

למרות דבריו שנאמרו בביטחון, עטפתנו דאגה עמוקה. האמון באיכר התערער. הרגשתי פתאום את הסכנה הגדולה לעבור בסירה את הנהר, בו בזמן שאיני יודע לשחות. לרגע התחרטתי על הנסיעה, כי לא התחשק לי לטבוע בחשכת הלילה בנהר הגדול.

זמן מה ישבתי ושתקתי ובראשי עברו כל מיני מחשבות. התחלתי לנתח את מצבנו בהיגיון ונזכרתי באיזה פסוק: "שאין מתייאשים מפני הפורענויות". מי זה אומר שזה צריך לקרות לנו? הלא הרבה אנשים עוברים את הנהר וגם הרבה חוזרים משם.

הסכנה קיימת בכל מקום ושמי שלא מסתכן אינו זוכה. צריכים רק אומץ. הלא עד עכשיו הכול עבר בשלום. נקווה שהלאה יהיה גם ככה, העיקר לא לאבד את התקווה... והיתר תלוי במזל. גורלו של האדם מי ישורנו?...

אט־אט חזרתי לשיווי משקל נפשי והפסקתי לפחד. נסענו כבר כמה שעות והלילה ירד. מרקיע השמים ערפילים כיסו את האופק וגשם דק מורגש היה באוויר וצינה לחה חדרה לגופי.

בחורים! פונה אלינו פתאום האיכר, אנחנו כבר קרובים לכפר, איך אתם רוצים, שניסע ישר בדרך או שניכנס לכפר דרך היער?

מה ההבדל? אני שואל.

ההבדל בזה, שבכניסה לכפר יש משמר של חיילים גרמנים שיכולים

לעשות צרות, אבל דרך היער אף אחד לא יראה אתכם, אבל תצטרכו גם ללכת ברגל עד הבית שלי וזה די רחוק.

בלי היסוס השבנו לו שייסע דרך היער ואם נצטרך אפילו ללכת ברגל, העיקר שיהיה על בטוח.

נו! המהם האיכר. אני עושה את זה בשביל אדון דובז׳ינסקי, אני מכיר אותו הרבה שנים. איש הגון אדון דובז׳ינסקי. האיכר נכנס עם העגלה לשביל צדדי וצר לתוך יער צפוף של עצי אורן וצפצפות.

נסענו ביער הרבה זמן בשביל צר, היה חשוך מאוד. מצל העצים לא ראינו שום דרך, אבל האיכר ידע לכוון את סוסו בחושך. מרחוק נשמעה נביחת כלבים. סימן שיש יישוב של בני אדם בסביבה.

האיכר עצר את העגלה ברחבה קטנה ואמר לנו לרדת ולחכות פה ביער עד שיבוא לקחת אותנו והוא עם העגלה ייכנס לכפר מבלי לעורר סקרנותם של שכניו. עכשיו הוא יכול לקחת רק אחד מאיתנו והוא בחר ברפאל כהכי מתאים ללוות אותו.

האיכר הזהיר אותנו לא לזוז מהמקום עד שיבוא בחזרה. הוא ורפאל עלו על העגלה והם נעלמו בחשכת הליל.

אני, בתיה, לייבלה וזונדל נשארנו ביער האפל והקודר, העצים עמדו זקופים ומצמרותיהם נשמעו רשרוש העלווה וצפצוף של ציפורים.

היער נראה מסתורי באפלה, מלא סודות ופחדים. עמדנו במקום ליד עץ עבה ואוזנינו קשובות לכל רחש. הפחד ממסתרי היער השתלט עלינו וצינה קרה חדרה בנו עד העצמות. הסתכלתי בשעון, עברה כבר יותר משעה והאיכר איננו. מחשבות רעות עולות בראשי. האם האיכר לא טומן לנו מלכודת ביער החשוך? ומה יהיה באם לא יבוא להוציאנו מפה?...

אין לנו כל מושג איפה אנו נמצאים. מרחוק נשמעו נביחות כלבים שעוד הוסיפו לנו פחדים. מי יודע איזה כלבים פראים אלה ומה נעשה אם ירחרחו אותנו ויבואו לכאן?

טפטוף הגשם התחזק והיאוש גבר. ציפורי לילה השמיעו מַשַק כנפיים וקולות מוזרים ירדו עלינו מראשי העצים. רחשים מוזרים הגיעו לאוזנינו וההדריכות גברה ומתחה את העצבים כמיתרים שעומדים להתפקע.

ככה עמדנו אובדי־עצות עוד שעה ארוכה. פתאום הגיע לאוזנינו הד צעדים לא רחוק מהעמדה שלנו. מבין העצים הופיע האיכר שהלך ברגל בצעדים כבדים. אבן ירדה מליבנו...

בואו אחרי ואל תדברו בקול, אמר האיכר. הכול בסדר, אל תפחדו.

התחלנו לצעוד אחריו. הוא קיצר את הדרך בין העצים ויצאנו מן היער מהר מאוד. לפנינו היה שדה ענקי פתוח עד האופק. מרחוק ראינו בתים

ומבנים קטנים ואפלים. מכמה מהם נצנץ אור קלוש דרך החלונות הקטנים, שמרחוק היו לנו כמורה דרך בחושך ובעלטה.

חצינו באלכסון שדה חרוש. האדמה היתה כבדה ובוצית וצעדנו בכבדות, כי רגבי עפר נדבקו לנעליים. עייפים ויגעים מרוב הליכה באנו סוף כל סוף לבית כפרי נמוך עם גג מכוסה באלומות קש.

האיכר פתח את הדלת ונכנסנו פנימה. החדר היה מואר בעששית נפט שתלתה על חוטי תיל מתוך התקרה. רפאל היה בחדר וחיכה לנו. חום נעים הגיע אלינו מתנור כפרי גדול מסוייד לבן שעמד בפינה. בפנים התנור בערו גזרי עצים שנחרכו באש ואדים אדומים הפיצו חום לתוך חלל החדר הגדול.

האיכר אמר לנו שהוא יוצא לסדר את העניינים ונעלם. ערב טוב! אמרנו לאיכרה בגיל העמידה שהסתובבה מסביב לתנור. נעים פה בבית שלך וחמים.

כשראתה את בתיה התחילה האיכרה לדבר איתה. גם את עוברת לצד השני? חבל, חבל מאוד. אל תלכי איתם, חבל לי עלייך.

אמש טבעו כמה אנשים. את נראית כמו פולנייה, את יכולה להישאר אצלי, ואלה, היא מראה עלינו, הם רוצים ללכת, שילכו, חבל לי על בחורה כמותך. מה את מחפשת אצל הרוסים?

בתיה לא הגיבה על דיבוריה ולא היה מובן מה היו כוונותיה של הגויה שנראתה די סימפטית. האם זה מטוב לב? האם היא יודעת דברים שאנחנו לא יודעים? ובאמת היא מרחמת על בתיה או שיש פה איזו כוונות זדוניות?

איך שלא יהיה, דבריה בכלל לא היו לשיקול דעת, אבל מבוכה וגם פחד לבאות השתלטו עלינו.

הדלת נפתחה ושני שקצים בגיל העשרים נכנסו לחדר. שערותיהם היו ארוכות ולבנות כצבע הפשתן. הם פנו אלינו בשאלה: כמה אתם?

אנחנו חמישה איש.

וכסף שילמתם?

בוודאי, שילמנו לבעל הבית.

אבל זה לא בעד ההעברה עם הסירה, עוד חמישים זהובים לכל איש.

אבל בעל הבית אמר שזה גם בעד ההעברה עם הסירה. מאיפה ניקח כל כך הרבה כסף? אמרתי.

אנחנו לא יודעים. זה המחיר. לא תשלמו - תיסעו בחזרה. תראו, התערב רפאל, אנחנו פועלים ולא מעבירים שום דבר. הוא פתח את תרמילו והראה להם את תוכנו. אתם לא מאמינים, אין לנו שום דבר, אבל ניתן לכם עוד שלושים זהובים לכל איש, זה כל הכסף שלנו.

השקצים עם שערות הפשתן לקחו את הכסף והסתלקו. כעבור זמן מה שוב נפתחה הדלת ושני גויים אחרים נכנסו פנימה. הם פנו אלינו: הכסף שנתתם

לא מספיק, אתם תוסיפו עוד, אמרו בחומרה, אחרת איננו יודעים אם נוכל להעבירכם. עכשיו אין דיג על הנהר ואנחנו צריכים לחיות.

כולנו התחלנו לדבר בקול רם. מה נטפלתם אלינו? אנחנו לא עשירים! אנחנו פועלים ואתם רוצים לסחוט כסף שאין לנו.

ידעתי שמוכרחים להעמיד פנים שאין לנו יותר כסף אחרת הם יכולים לשדוד אותנו. הדייגים האלה היו קשוחים ובעיניהם נראו מבטי רשעות וערמומיות. בכל זאת, בכדי לעשות עליהם רושם, הוצאתי את ארנקי והפכתי אותו על השולחן שעמד באמצע החדר. נפל משם כל הכסף הקטן. זה היה בערך 20 זהובים במטבעות כסף.

תראו! זה כל הכסף שנשאר לנו. תיקחו הכול אם אתם רוצים!

כנראה שזה עשה עליהם רושם ושכנע אותם שאין לנו יותר כסף. אחד מהם היסס ולקח את הכסף אבל השני שהיה יותר צעיר אסף את המטבעות והכניס לכיסו. בצאתם אמרו לנו: תחכו כאן, עוד מעט נבוא לקחת אתכם.

הוטב לנו קצת אחרי המשא ומתן הנבזי הזה שהיה לנו עם הדייגים, מבריחי הגבול הנאלחים. אחרי בערך חצי שעה, בא בעל־הבית ואמר: בואו אחרי, אבל תהיו שקטים ולא לדבר, כי זה מסוכן. אמרנו לילה טוב לאיכרה ויצאנו בחשיכה מהבקתה. הלכנו בדומייה אחרי האיכר. הוא פתח דלת גדולה מאמבר, ובעזרת בחור צעיר, אולי זה היה בנו שחיכה לו שם, הוציאו סירה צרה וארוכה שהיתה מונחת על מתקן של גלגלים, שני גלגלים מצד אחד ושניים מאחור. הוציאו מאורווה סוס שרתמו לסירה והמסע התחיל.

בחוץ היה "חושך מצרים", עננים כבדים כיסו את השמים ובאוויר הורגש טפטוף דק־דק. זה לא היה גשם אבל הרגשת מסביבך כאילו אתה נמצא במרחץ קר שסותם לך את הנשימה ולגופך חודרת לחות המקררת לך את העצמות ואת הגפיים.

האיכר הוביל את הסוס עם הסירה דרך שדה פתוח. הוא לא הוציא הגה מפיו והוביל אותנו באפלולית הליל למקום שלא ראינו אותו בחשיכה.

הלכנו שקטים ועייפים אחרי הסירה שנראתה בחושך כארון מתים. נדמה היה לי שאני הולך אחרי לוויה של נפטר. מחשבה סוריאליסטית מוזרה הבזיקה במוחי לרגע. זה אני שהולך אחרי הלוויה שלי וזה הסוף של החיים.... הלא אני מונח בארון הזה...

הד של ירייה מרחוק עורר אותי מהמחשבות המוזרות ואני שוב ער וּמְמַשֵׁש את המציאות בחושך.

אני צועד על האדמה הלחה בכבדות, על־ידי צועדת בתיה ואני מחזיק בידה הקרה.

השטח פתוח לכל הרוחות ומרחוק, מאחורי שיחים שחורים, עולה השמימה

פס אור של רפלקטור שמאיר לרגע ומבעדו רואים את העננים הכבדים התלויים שם. פס האור עושה חצי סיבוב ונכבה פתאום ושוב משתררת חשיכה מוחלטת.

כמה זמן צעדנו ככה לא ידעתי. פתאום נעצרנו והאיכר אמר לנו לשבת על האדמה בשקט ולחכות. המקום שעצרנו בו היה קצת יותר גבוה ואדמת החול תחתינו היתה יבשה. התיישבנו על הקרקע והאיכר נסע עם הסירה בכיוון השיחים ונעלם.

חשבנו שאנו לבד בשטח, אבל כשהסתגלנו לחושך הסובב אותנו ראינו לא רחוק מאיתנו עוד אנשים שיושבים על הקרקע בקבוצות קטנות.

רפאל שהיה קצת מקורר התחיל להשתעל. פתאום כמו מתוך האדמה צץ והופיע שגץ צעיר שניגש אליו ונתן לו מכה ובזעם אמר, אם לא תשתתק אהרוג אותך. אני מזהיר אותך, אתה מסכן אותנו! רפאל סתם את פיו במטפחת ואני הוצאתי מכיסי גלולת אספרין שהיתה לי ותחבתי לפיו. יותר מזה לא יכולתי לעשות.

ישבנו ככה זמן ממושך בדריכות לכל רחש סביבנו וכבר לא חשבתי על שום דבר, הייתי אדיש לגמרי לְמה שיתרחש. לבסוף בא מישהו מהשקצים המבריחים ונתן לנו אות. קמנו והלכנו אחריו כברת דרך עד השיחים. קצת יותר למטה ראיתי נחל מים זורמים והסירה התנודדה ליד השפה, קשורה בחבל.

בראש הסירה עמד האיכר וישבו כבר שם כמה אנשים והתחילו לזרז אותנו. מהר! מהר! תרדו לסירה, לשבת על הברכיים אחד אחרי השני.

נכנסנו לסירה וישבנו כמו שאמרו לנו. הסירה היתה צרה מאוד ובשתי הידיים החזקתי בדופן הסירה. אחרינו באו עוד אנשים, את פרצופיהם לא ראיתי בחושך. רק דמויות שחורות עם תרמיל קטן או חבילה.

אנחנו יושבים כבר בסירה אולי חמישה־עשר איש. המים משני הצדדים מגיעים כמעט עד קצה הדופן של הסירה, האצבעות שלי מגיעות עד המים הזורמים בנחל. הסירה עכשיו כבדה מרוב אנשים שיושבים צפופים על ברכיהם ומלפנים מונחת להם חבילה או תרמיל קטן. המים משני הצדדים מגיעים עד הקו המסוכן והיא יכולה לשקוע מרוב כובד.

אני רואה את הסכנה, אבל מה לעשות? אין מושיע ומגן וגורל חיינו בידי הדייג האיכר.

האיכר מרים מצד הסירה משוט ארוך מאוד ועומד בבטחה בראש הסירה. מישהו מתיר את החבל והדייג מכניס את המשוט לתוך המים ודוחף את הסירה שמתחילה לשוט קדימה בתוך הנחל.

את הנהר הגדול עוד לא רואים. כנראה הנחל הזה מגיע עד נהר הבוג שהוא אחד הנהרות הגדולים של מדינת פולין ועכשיו הוא הגבול עם רוסיה.

האיכר משיט את הסירה בתנועות קצובות וחזקות והסירה מתקדמת מהר. פתאום התעקל הנחל ועל הגדה היו כמה אנשים שאותתו לדייג המוביל אותנו להתקרב. לרגע קט הפסיק האיכר־הדייג לחתור, הסתכל לצד האנשים על הגדה, כנראה ידע את כוונותיהם ובתנועה חזקה תקע את המשוט למים והתרחק מהר מהמקום.

מה רצו הגויים האלה ומה הם זממו? נשאר לי כחידה עד היום הזה.

אחרי העיקול שעברנו ראינו שהנחל התרחב מאוד ופתאום ראינו שאנחנו שטים כבר על נהר רחב וזה היה הבוג.

ישבתי ועצרתי נשימתי. רוחב הנהר הבהילני. החזקתי בידי בשתי דפנות הסירה והרגשתי את קרירוּת המים בקצה אצבעותי.

על הנהר לא היה כל כך חשוך. השטח הרחב הפתוח וסינוור המים שזרמו נתנו ראות יותר טובה. מסביב לא היה כל צל. איפה להסתתר ואנחנו חשופים מכל הצדדים?

אני שומע את מַשַק המשוט במים הזורמים והסירה גולשת על הנהר לעבר הצד השני.

עכשיו סתיו והבוג התרחב מאוד, כי הרבה נחלים מובילים בשפע את מימיהם לתוכו. שוב שומעים ממרחק יריות בודדות ושוב מפעילים את הרפלקטורים. מחשבות מתחילות לנקר במוחי - מה יהיה אם יגלו אותנו? ומי שומר יותר על הגבול? הרוסים או הגרמנים? מי יותר מסוכן? ובאם יטביעו את הסירה מה יהיה עלינו? הלא אני לא יודע לשחות, ואז אמצא את מנוחתי בקרקעית הנהר הגדול. אני רואה את המצב בשוויון נפש ובאדישות, כי אין בידי שום אמצעי להיחלץ מסכנה זו, בסירה קטנה באמצע הנהר הגדול והרחב.

השלמתי עם הגורל ועצמתי עיני לא לראות את הנהר ואת הסכנה הטמונה בו. רק מַשַק המשוט בידי האיכר ורחש המים הזורמים מגיעים לאוזני ואני שוכח את המציאות והיכן אני נמצא.

דפיקה חזקה בחוד הסירה החזירה אותי להרגשת המציאות. אני פותח את עיני ורואה שהסירה תקועה בסבך של שיחים.

האיכר מתחיל לזרז אותנו. נו, תרדו מהסירה, אנחנו עברנו את הנהר וזה כבר הצד השני. מהר! מהר!

כל האנשים בסירה עומדים על רגליהם, מחזיקים אחד בשני ומתחילים לקפוץ על האדמה בשפת הנהר.

אני מוציא את הפתק שהכנתי "שעברנו את הנהר" ומוסד לאיכר שייתן לאדון דובז'ינסקי בלושיץ. הוא אומר משהו ואחר כך הוא מראה לנו את הכיוון איפה עלינו ללכת.

"חֲלופצי"! בחורים, אתם רואים שם את השיחים השחורים מרחוק? תלכו בכיוון הזה עד שתגיעו לכביש שיוביל אתכם ל"סימיאטיץ". נו, תמהרו ואל תפחדו.

ירדנו מהסירה והאיכר בדחיפה חזקה התרחק מהגדה בחזרה לנהר.

האנשים הזרים שהיו בסירה נעלמו כאילו בלעה אותם האדמה ואנחנו החמישה נשארנו בחושך במקום בלתי ידוע. התחלנו ללכת בכיוון שאמר לנו האיכר.

אנחנו הולכים בשטח חרוש וההליכה קשה באדמה הלחה. מרחוק אנחנו רואים אור קלוש של פנס. אני ורפאל התחלנו להתווכח, האם ללכת בכיוון האור או להתרחק משם. בסוף הגענו למסקנה שצריכים ללכת בכיוון האור, אחרת נאבד את הדרך.

הלכנו ככה אולי חצי שעה ופתאום מולנו הר משופע שחוסם לנו את הדרך.

בלית ברירה התחלנו לטפס על ההר ונאחזנו בצמחים ובשיחים. האדמה היתה אדמת חימר ולא פעם מישהו מאיתנו התגלש ונפל. אבל סוף כל סוף התגברנו על ההר והגענו למעלה.

עינינו רואות כביש של אבנים קטנות עגולות. כמובן שמחנו מאוד, בוודאי מוביל הכביש לאיזה יישוב. אבל הבעיה באיזה צד ללכת, ימינה או שמאלה - את זה לא אמר לנו האיכר.

מתחילים ללכת על הכביש. לא חשוב באיזה צד כי בין כך אנחנו לא יודעים לאן ללכת ולאן מוביל הכביש. הלכנו אולי רבע שעה ואנו שומעים קולות של נביחות כלבים המתקרבים מולנו. לפי הנביחות הרבות קבענו שיש שם הרבה כלבים. הנביחות מתגברות ומה נעשה כשיתנפלו עלינו, במה נתגונן?

אנו מחליטים מהר לשנות את הכיוון ומתחילים ללכת בכיוון הנגדי. יצאנו מטווח סכנת הכלבים ואנו הולכים בצידי הדרך, כי קשה ללכת על האבנים העגולות.

אנחנו הולכים והולכים ולא רואים שום דבר. משני הצדדים שדות ריקים, מעלינו שמים שחורים כדיו והגשם הדק והקר חודר לעצמותינו.

כולנו מאוד עייפים וזקוקים קצת למנוחה. אבל איפה לנוח באמצע הדרך?

לייבלה רוזנברג מבקש שנחכה קצת. הוא רוצה להוציא שטרות כסף שהכניס לנעליו, אבל רפאל שהולך בראש לא מסכים ואנחנו ממשיכים בדרך בחושך ובעלטה.

הגענו לאיזה כפר. בתים קטנים עם מרפסות קטנות מעץ עמדו בשני צידי הדרך. בכל הבתים חשוך ולא רואים אור. הכפר ישן.

אנחנו רטובים ובאפיסת כוחות מחליטים לעלות לאיזו מרפסת של בית איכר בשקט. בלי להוציא הגה מהפה, התיישבנו על הספסלים שהיו במרפסת

העץ הקטנה. טוב קצת לנוח ולאגור כוח להליכה הלאה. דרך הדלת הסגורה של הבקתה אנו שומעים שמישהו מתהפך על יצועו ונאנח. כנראה איכר אחרי יום עבודה קשה, ישן "הרוג" על משכבו.

אני מוציא חתיכת חלה מהתיק שהדודה מלושיץ נתנה לנו ומחלק לכולם, אחר כך כל אחד מאיתנו לוקח באצבעותיו קומץ סוכר לפיו מהשקיק. זו הארוחה שאנחנו אוכלים ובולעים את זה בתיאבון גדול. זה לא משביע, אבל יותר טוב מכלום.

אנחנו לא בטוחים בהחלט שעברנו את הגבול. מי יודע, אולי הדייג סובב כך את הסירה וחזר לצד הגרמני? לייבלה אומר שראה על בית קרוב שמתנוסס שם דגל, אבל לא יודע איזה דגל.

אני יוצא לראות את הדגל. נכון, מתנוססת שם איזה חתיכת בד אבל לא רואים שום צבע וסמל. הספקות שוב מכרסמים פנימה.

נחנו קצת ומתחילים שוב ללכת. אנו הולכים ביתר מרץ ועוברים כמה כפרים ששרויים בחושך ועלטה.

השעה כבר אחרי חצות ואנחנו הולכים והולכים ולא רואים את סוף הדרך.

כשהגענו לכפר חדש היינו כבר רצוצים ועייפים מאוד. הלכנו ברגליים כושלות ובאפיסת כוחות. אנו רואים אור עמום בבקתה שעומדת לא רחוק מהדרך וכולנו הגענו למסקנה שיהיה מה שיהיה, נדפוק בדלת של האיכר ונשאל איפה אנו נמצאים ואולי נוכל שם לנוח קצת.

אנו מתקרבים לבקתה בהחלטה לדפוק בדלת ולבקש עזרה. אבל פתאום הופתענו. מאחורי הבית יצא חייל רוסי עם רובה מכודן ופנה אלינו במילים ברוסית - "קורא ידוש"? זו היתה המילה הרוסית הראשונה ששמעתי בצד השני ופירושה לאן אתה הולך.

התחלנו כולנו לדבר אליו בפולנית, כנראה לא הבין הרבה, למרות שפולנית היא שפה סְלַבית ודומה בהרבה מילים לרוסית. הוא אמר לנו שנלך אחריו. הבנו את דבריו והלכנו. לא היתה לנו כל כוונה לברוח. לאן נברח ואנו לא יודעים היכן אנו נמצאים?

בסוף הוא פתח דלת של בקתה ונכנסנו פנימה. החדר היה מואר בעששית נפט וראינו שם הרבה אנשים שיושבים על הרצפה. כולם היו יהודים שנעצרו כמונו. ניגש אלינו קצין שדיבר בשפה האוקראינית, שיותר דומה לפולנית מאשר רוסית ושאל אותנו מאיפה אנחנו באים ולאן אנו הולכים.

נדברנו עוד קודם שאם יתפסונו הרוסים נגיד שאנו הולכים הביתה לורשה למשפחתנו. ידענו באם נגיד שאנחנו באים מהצד הגרמני הם יחזירו אותנו לשם, כי הגבול היה כבר סגור והרוסים לא נתנו להיכנס לשטחם.

וככה כל אחד מאיתנו אמר שרוצה הביתה, כי שם משפחתו, בעיר ורשה.

"נֵיע לְזָה" - אסור, אמר הקצין, הגבול סגור ואתם תלכו בחזרה אחרת נאסור אתכם...

שתקנו.

ומה יש לכם בתרמילים שלכם, "אורוז'שע" יש לכם? לא ידענו מה זה "אורוז'שע". פתחתי את תיקי והוא הפך הכול החוצה. הוא חיפש אצל כולם אורוז'שע וכשראה שאנחנו לא מבינים הראה לנו על האקדח הגדול שהיה תלוי על חגורתו. הבנו שהוא מחפש נשק וכולנו ביחד דיברנו - "אורוז'שע" ניעט. אין לנו נשק. אנחנו "רובוצי קלַאס", כלומר פועלים ואמרנו לו "טווארישט" שזה אומר חבר...

הוא היה מרוצה ואמר לנו לקחת את חפצינו בחזרה ולחכות פה בבקתה.

הודינו לאל שהכול עבר בשלום, התיישבנו על הרצפה לנוח מתלאות הדרך ונמנמנו קצת.

באור הבוקר הקצין פתח את הדלת של הבקתה ואמר לכולם ללכת בחזרה בכיוון העיר סֶמיאַטיץ.

יצאנו החוצה והתחלנו ללכת בכיוון שאמר לנו. בין היהודים שנעצרו היו כאלה שידעו את הדרך ואנו הלכנו אחריהם בטוחים ללא דאגה.

כעבור שעת הליכה הגענו לעיירה סימואטיץ. היתה שם תחנת רכבת שהובילה לכמה כיוונים. נכנסנו לאולם בית הנתיבות והדבר הראשון שעשינו, החלפנו את הגרביים שהיו רטובים ממים. אחר כך יצאנו לכיכר העיירה, מצאנו בית קפה של יהודי וביקשנו חלב חם ולחם. סעדנו על יד שולחן קטן ובלענו את הלחם והחלב החם שהשיב את רוחנו. שילמנו בכסף פולני.

הכול מסביב היה נראה לי מוזר. זו הפעם הראשונה בחיים שאני נמצא תלוש מהמשפחה ועכשיו יש לי אישה ואני צריך גם לדאוג לה. ואין לנו שום פינה משלנו.

מה נעשה הלאה בדרכנו החדשה? איך נסתדר? אבל למה לחשוב עכשיו? השאיפה הראשונה קצת לנוח מתלאות הדרך ובעיקר לישון. כבר עשרים וארבע שעות שאנחנו לא ישנים וראשי סחרחר.

דרכנו עכשיו להגיע לעיר בריסק, היכן שלבתיה ורפאל יש דוד ודודה. אני אינני יודע את טיבה של המשפחה הזאת. נחכה ונראה. העיקר להגיע לבריסק.

הסתובבנו בעייר סימואטיץ כמה שעות עד שבאה רכבת נוסעים שנוסעת לבְּרסט־ליטובסק כפי שאומרים ברוסית. הוצאנו כמה שטרות שהסתרנו. בצד הרוסי עוד השתמשו בכסף הפולני וקנינו כרטיסי נסיעה לבריסק.

לייבלה רוזנברג וחיים זונדל התכוונו לנסוע לעיר ביאליסטוק והם קנו כרטיסים לשם.

נכנסנו לקרון וכמעט לא הרגשנו את הנסיעה לבריסק. הייתי מאוד עייף וכנראה שנרדמתי בקרון בזמן הנסיעה, עד שהרכבת נעצרה ונודע לנו שהגענו לעיר בריסק.

בעיר בריסק

אנחנו נמצאים בבית הנתיבות הגדול והמסועף של העיר בריסק, או כפי שכינו את העיר - בריסק דליטא. זו עיר גדולה ובה גרים כמה עשרות אלפי יהודים. בעיר זו נמצאים הרבה בתי כנסת ובתי מדרשות במבנים של חומות אבן ועץ עם רחובות רחבים, היכן שעומדים בשני הצדדים שורות ארוכות של בתי עץ קומותַיים וגם פה ושם בתים של לבנים שרופות.

ישנן גם הרבה סימטאות צרות לא מרוצפות כהלכה, בלי מדרכות, שם עומדים בתים קטנים עלובים שגרים בהם עניי העיר. ברוב הבתים האלה, בסִמטאות הקטנות אין שירותים סניטריים וגם צינורות מים וברזים אין בבתים. מים צריכים להביא מרחוק, מבארות או ברזים שנמצאים במקומות שונים בעיר. נושאי המים, שהוא פרנסתם, מביאים בדליים לתוך הבתים התלויים באֵסֶל על הכתפיים כמאזניים.

למרות שהעיר הזאת לא מודרנית ומוזנחת היא מפורסמת מאוד בעולם. בעיר זו חתמו פעם חוזה שלום בין רוסיה וגרמניה וגם עם פולין. העיר בריסק שוכנת על פרשת דרכים כעיר המקשרת בין מזרח אירופה למערבה.

היא גם מפורסמת בעולם היהודי בישיבות הגדולות שלימדו בהן תורה ורבנים מפורסמים כפוסקי הלכה גדולים.

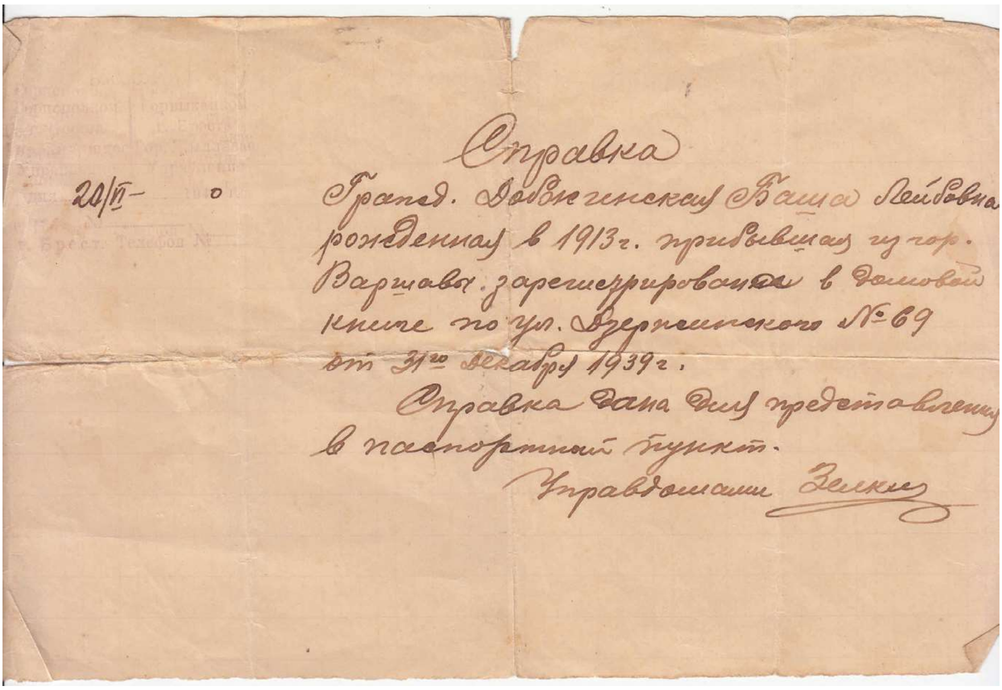
בבית הנתיבות הגדול הסתעפו הרבה פסי ברזל ועליהם עמדו שורות ארוכות של קרונות משא בצבע אדום שבאו ממקומות שונים, או שצריכים לצאת למרחקים, למחוזות רחוקים של האימפריה הרוסית הגדולה.

בבית הנתיבות בבריסק נפרדנו מחברי לייבלה רוזנבברג, שהיה פעם שותף שלי ומהבחור שגר בחדר שלנו בורשה, חיים זונדל. הם המשיכו בדרכם לעיר ביאליסטוק ואנחנו שלושתנו, אני, בתיה ורפאל הלכנו לחפש את הדירה של הדודה סימה והדוד ברקה בירמן.

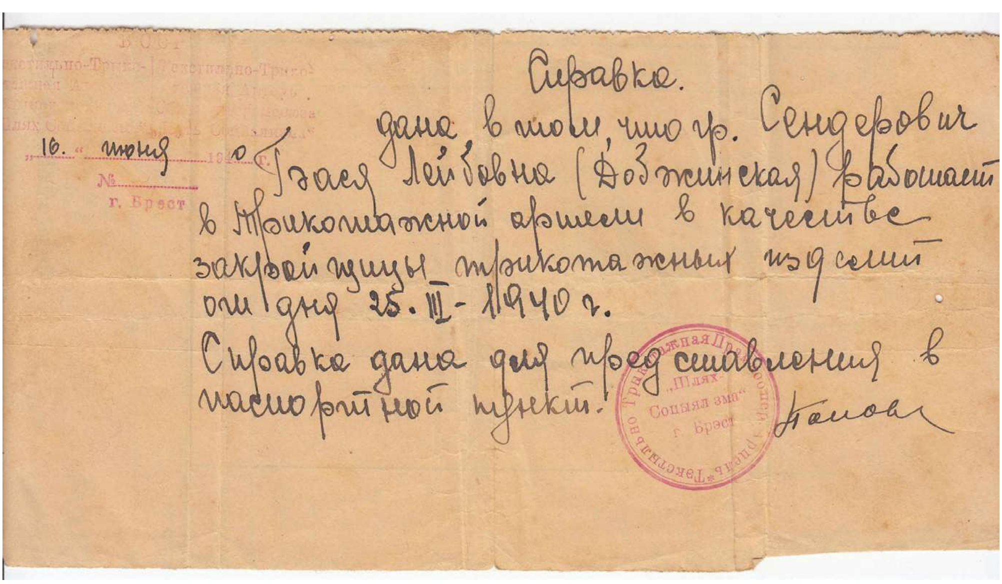
הדודה סימה היתה האחות הבכורה של לייבלה, האבא של בתיה ורפאל. שעה ארוכה הלכנו ודרכנו בשלוליות מים ובוץ על הכבישים ומדרכות פגומות עד שהגענו לכתובת ברחוב דזרז'ינסקיי 69.

עמדנו לפני בית של עץ בעל שתי קומות. שאלנו את השכן למטה איפה גר בירמן. הראו לנו על הקומה העליונה. עלינו במדרגות העץ שהיו בחוץ - בפנים החצר.

אישור שהייה לבסיה לייבובנה דובז'ינסקיה (בתיה דובז'ינסקי) ניתן
ב־20.6.1940 בעיר בריסק רוסיה.
הגיעה לעיר בריסק ב־31.12.1939 לרחוב דזרז'ינסקיי 69

20/VI-

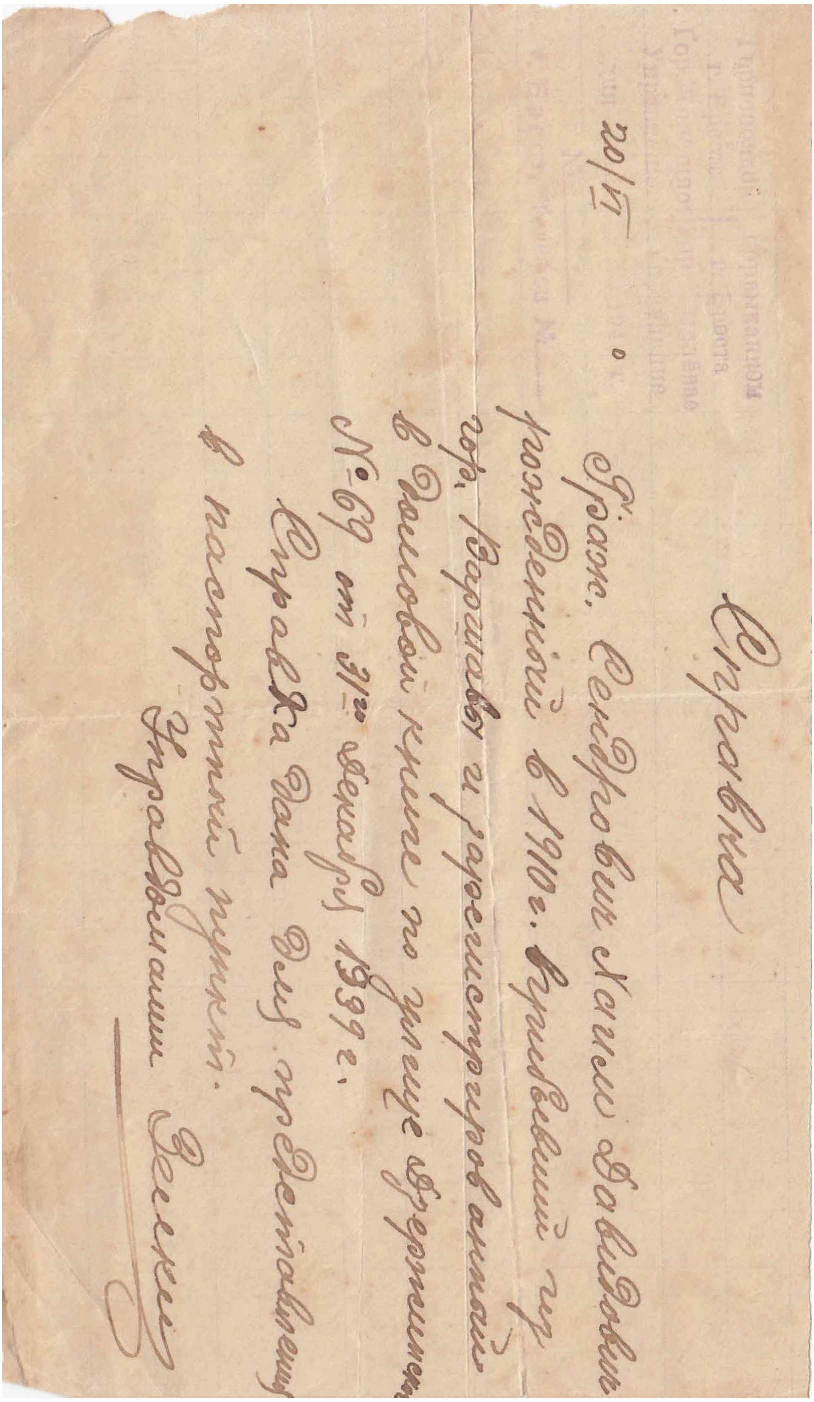
Справка
Гражд. Довжинская Баша Лейбовна
рожденная в 1913г. прибывшая из гор.
Варшавы. зарегистрирована в домовой
книге по ул. Дзержинского №69
от 31го декабря 1939г.
Справка дана для представления
в паспортный пункт.
Управдомами Зелкин

„16." июня 1940 г.
№
г. Брест

Справка.
дана в том, что гр. Сендерович
Бася Лейбовна (Довжинская) работает
в Трикотажной артели в качестве
закройщицы трикотажных изделий
от дня 25.III-1940 г.
Справка дана для представления в
паспортный пункт.
Попов

אישור עבודה לבסיה לייבובנה דובז'ינסקיה (בתיה דובז'ינסקי) שניתן
ב־16.6.1940 בעיר בריסק רוסיה. התחילה עבודתה ב־25.3.1940

אישור שהייה לסנדרוביץ חיים דוידוביץ (הבן של אבא דוד) ניתן ב־20.6.1940 בעיר בריסק רוסיה.
הגיע לעיר בריסק ב־31.12.1939 לרחוב דזרז'ינסקיי 69

20/VI 1940 г.
Справка
Граж. Сендрович Хаим Давидович
рожденный в 1910 г. Прибывший из
гор. Варшавы и зарегистрирован
в домовой книге по улице Дзержинского
№ 69 от 31го декабря 1939 г.
Справка дана для представления
в паспортный пункт.
Управдомами

קבלת הפנים אצל הדודה סימה היתה מעורבת בבכי היסטרי של הדודה, שהיתה אישה נמוכה לבושה בשחורים ופחד גדול שהשתקף בפניה כאשר שמעה על הבשורות הרעות המתרחשות מעבר הנהר תחת הכיבוש הגרמני ובעיר ורשה שמשם ברחנו.

הסיבה העיקרית לכך היתה שמעבר לנהר, בעיירה קטנה, היה בנה ששימש כרב בעיירה זוט והיא פחדה מאוד על גורלו ועל משפחתו.

כשרפאל הסביר לה שאין לנו היכן להיות וללון, רק אצלה בבית, הרגשתי קרירות ממנה כלפינו. רפאל מסר לה מכתב שכתב אחיה מורשה וגם הוא מודיע לה שבתו בתיה התחתנה ובעלה נמצא איתה והוא מבקש שהיא תעזור לנו.

בלית ברירה הסכימה שנישאר אצלה. היא הסכימה שנישן בחדר הראשון שהכניסה שלו מהמטבח.

בחדר זה עמדה בצד מיטת ברזל עם מזרון של קש, היכן שרפאל ואני יכולים לישון. ליד השולחן הגדול עמדה ספה מאוד צרה מכוסה בשעוונית בצבע שחור. הספה הזאת היתה לא מרופדת וקשה כאבן, מין ספסל לשבת עליו. הספה היתה מיועדת לבתיה ללינת הלילה. לכיסוי קיבלנו שתי שמיכות מרופטות וישנות, אחת עבורי ועבור רפאל ואחת בשביל בתיה. הדבר היחיד שהיה שווה היו כריות מנוצות שהיו לדודה סימה בשפע בביתה.

הדירה של הדודה סימה היתה בת שלושה חדרים. מהמדרגות נכנסו לחדר המטבח, היכן שעמד תנור גדול כפרי עם גגון משופע שהובער בעצים או בגחלים. בחדר המטבח עמדה חבית גדולה של פח לאגירת מים. יהודי מזוקן היה מביא כל יום כמה דליי מים ושופך אותם לתוך החבית.

מהמטבח היתה דלת לחדר לא גדול, היכן שעמד שולחן גדול עם כיסאות, מיטת ברזל וספה קשה עם שעוונית שחורה. ישר מול הדלת היה החדר של הזוג הצעיר: של בתה רויזֶלה עם בעלה משה־חיים הייבלום.

מצד שמאל היה עוד חדר, שם עמדו המיטות הגדולות של הדוד והדודה וארון בגדים ישן ושולחן קטן.

את בתם רויזלה כמעט ושכחתי את דמותה. מעט מאוד הייתי במחיצתה, היא היתה אדוקה מאוד ולא דיברה עם גבר זר. בזמן שהיינו בדירה היא ישבה בחדרה וכמעט לא ראיתיה. אבל את בעלה משה־חיים אני זוכר טוב מאוד. הוא היה אברך יפה וסימפטי עם זקן בלונדי צהבהב, על ראשו חבש את הכובע היהודי העגול עם המצחייה הקטנה והוא היה תמיד לבוש בקפדנות, בקפוטה שחורה מבד משובח. על רגליו נעליים מצוחצחות ומבריקות.

הוא היה אדם מאוד לבבי וידידותי. איתנו אהב לשוחח על כל מיני נושאים וגם בענייני פוליטיקה.

למשה־חיים היתה סמכות רבנית, נשא דרשות בבתי־כנסת בבריסק ונתן שיעורי תורה בהתנדבות.

על המצב הפוליטי היה לו מבט ריאליסטי. למרות שתמיד נראה במצב רוח טוב ודיבר בהומור ובחריפות, היה מאוד פסימי על העתיד וחיפש דרכים לעבור לווילנא ומשם לעולם החופשי.

הדוד שקראו לו בֶרקֶה היה אדוק, פנטי וקנאי. פרנסתו עד פרוץ המלחמה היתה מין משולח שנסע לעיירות וערים גדולות יותר לאסוף כסף עבור הישיבות בבריסק.

הוא היה יהודי בטלן עם זקן ארוך ופיאות ורוב הזמן היה בנסיעות, לן באכסניות ונשא דרשות בבתי־כנסת שחזר עליהן בכל מקום. חשבוהו ללמדן גדול אבל הוא בכלל לא היה כזה.

הדודה סימה היתה מוכרת סידקית בשוק של העיר. היה לה דוכן ומכרה כל מיני חוטים לתפירה, כפתורים ומחטים וכל מיני דברי חייטות.

הם חיו בצמצום, היתה קמצנית ואספה נדוניה גדולה לבתם היחידה רויזלה. גם בעלה ברקה הביא כסף מנסיעותיו והוסיף לנדוניה.

אחרי חיפושים ארוכים עשו שידוך עם בחור ממשפחה טובה שלמד בישיבה בעיירה קטנה. היה לו ראש פתוח והתמיד בלימוד תורה, עד שקיבל כתב היתר־הוראה להיות רב מגדולי הרבנים בישיבה של ר' חיים סולובייצ'יק מבריסק.

הם סילקו נדוניה גדולה והבטיחו לו "קֶסט" להרבה שנים ("קֶסט" - מילה ביידיש שמשמעותה לשאת בהוצאות של מזון וניהול בית).

לחדר הגדול שלהם הכניסו ריהוט חדש ומשה־חיים בא לגור אצל חותנו בבריסק.

רויזֶלה, ובמיוחד הדודה סימה, לא יכלה לסבול שחתנה משה־חיים נכנס איתנו "הגויים" לשיחות ארוכות. יתכן שהם קינאו שמשה־חיים גם מדבר עם בתיה וראו את זה לא בעין טובה, כאילו הוא עושה עבירה.

שמתי לב שמשה־חיים מבין את העניין, אבל עשה את עצמו כאילו לא מבין בדבר בזמן שקראו לו באמצע השיחה.

למרות שהיינו אצל משפחה והשתדלנו לא להטריד אותם, הרגשנו אצלם כזרים.

קנינו "פרימוס" ובתיה בישלה עבורנו את הארוחות. למרות שהיא קנתה את הבשר והחלב באותו מקום שהדודה קנתה והקפדנו מאוד על הכשרות וכלים חדשים, היא לא הסכימה שנבשל בתנור שלה, כי פחדה שנטרף לה התנור ולא נתנה שנעמיד כלים שלנו עליו.

על כן בישלנו על הפרימוס שעמד על ספסל קטן ולא השתמשנו בכלים ובצלחות וגם לא נגענו בתנור שלה.

פַּאנטיזם כזה לא ראיתי ולא ידעתי מימי. השתדלנו לא להיות ביום בבית של הדודה והתחלנו לחפש עיסוק בכדי להרוויח כמה רובלים.

בריסק נהפכה לעיר מקלט לאלפי הפליטים שברחו מהגרמנים. הפליטים האלה כונו ברוסית "בֶז'נִיקֶעס". הסיבה לכך היתה שבריסק לא היתה רחוקה מנהר הבוג שנקרא בשפה הלועזית קו "הדֶרמַקַציוני", בין רוסיה הסובייטית ובין גרמניה שחילקו את מדינת פולין ביניהם וכבשוה.

הסובייטים כבשו את האזורים שנקראו פעם אוקראינה ורוסיה הלבנה והגרמנים כבשו את פולין הקונגרסאית - את שלֶזיה וגליציה שהיו פעם תחת שלטונה של האימפריה האוסטרית־הונגרית.

בינתיים קמה האוטונומיה הליטאית עם העיר וילנא וגם הם היו תחת השיפוט האדמיניסטרטיבי של ברית־המועצות, אבל היה שם גבול שהרוסים מצד אחד והגרמנים במקום אחר שמרו עליו חזק מאוד. היה מאוד מסוכן וקשה להבריח את הגבול ולבוא לווילנא.

אמנם מווילנא לצאת לעולם החופשי היו האפשרויות מאוד מוגבלות, אבל בכל זאת היה שם פשפש קטן וצר שאפשר היה להסתנן דרכו.

בבריסק היהודית היו הרבה בתי־כנסת ומדרשות וגם ישיבות שנהפכו לאכסניות של הפליטים ה"בז'ניקים". משפחות שלמות עם ילדים, עם מזוודות וכל מיטה תפסו את בתי הכנסת שקיבלו צורה של הֶקדשים. אנשים ישנו על הספסלים הקשים וגם על הרצפה, מי עם כרית מתחת לראשו ומי התכסה במעילו לשינה בלילה.

הצפיפות היתה גדולה והמחנק קשה. בלי אוויר לנשימה. זה היה הגורל המר של אלה הפליטים שלא היתה להם משפחה ונשארו בלי כסף לשלם עבור אכסניה. מצבם היה נורא והיאוש גדול.

אמת, יהודי בריסק עזרו לפליטים אלה. פתחו בתי תמחוי וחילקו מנות מרק חם, אבל מיום ליום החריף המצב ונעשה גרוע יותר.

פרצו מחלות בין הפליטים והרבה חולים שכבו על הספסלים הקשים והשמיעו אנחות בלא עזרה רפואית כלשהי.

נוסף לצרות אלה, החורף היה מאוד קשה וחזק. הנהר בוג הפסיק לזרום, הקור הקפיא את מי הנהר והקרח נהפך לגוש מוצק וחזק.

מרוב יאוש הרבה פליטים התחילו בעזרת מבריחים לעבור ברגל בחזרה לצד הגרמני.

כמו שהיה מקודם, היתה בהלה לרוץ לרוסים "המשחררים". התחילה בהלה לחזור בחזרה הביתה. השפעה גדולה לבהלה זו היו גם יהודים שחזרו לאזור הגבול ממקומות רוסיה הרחוקים. הרבה מהנוער היהודי הקומוניסטי התאכזב מרה ממה שראה בברית־המועצות. וכמו שהיו בתחילה מתלהבים

מרעיון של המשטר הקומוניסטי, הם הפכו ממש לשונאים של המהפכה ברוסיה. הם באמת ובתמימות חשבו שהם באים לגן עדן קומוניסטי.

נכון שבתחילה קיבלו אותם יפה, עם דרשות וברכות חגיגיות, נתנו להם ארוחות טובות עם לחמניות טעימות, אבל אחרי זמן קצר אמרו להם "צריכים לעבוד", יען כי ברוסיה "מי שלא עובד לא אוכל". האנשים אמרו טוב, אנו רוצים לעבוד, אבל יש לנו מקצועות, אנחנו בעלי מלאכה ורוצים לעבוד במקצועות שלנו. אמרו להם השלטונות הן! נשלח אתכם לעבוד כל אחד למלאכתו. "פָּא סְפֶּציאל נוסטי". אבל מכל ההבטחות לא יצא כלום. רימו אותם ובמקום לבתי חרושת וסדנאות מקצועיים שלחו אותם לקולחוזים או למכרות פחמים ומתכות, רחוק להרי אוּרַל או לגרוזיה ולמקומות נידחים.

מובן מאליו שהנוער היהודי הקומוניסטי, שרובו היו חייטים, סנדלרים ועובדי גלנטריה, לא היו מתאימים לעבודות קשות מסוג זה, ונוסף לזה גם נעלמו הארוחות הדשנות והלחמניות והם נאלצו אחרי יום עבודה מפרך לעמוד בתור בכדי לקבל כיכר לחם ולאכול ארוחה דלילה.

האכזבה אצל הנוער היתה גדולה מאוד. הראשונים שרצו לגן העדן האדום לקו בהלם מרוב אכזבה וייאוש.

בכמה ערים ברוסיה היו אפילו הפגנות של הנוער הזה שחשבו שנמצאים בארץ קפיטליסטית בהפגינם נגד השלטון. הרבה מהמפגינים נאסרו ונשלחו למקומות בלתי ידועים, אבל אלפים הצליחו לבוא בחזרה לאזורי הגבול בכדי לעבור בחזרה לצד הכיבוש הגרמני.

אפשר היה פעם לשמוע דברים בוטים וביטויים חריפים כגון: "הצטרכתי תחילה לשבור את הרגליים טרם שרצתי לרוסיה". וזה אמרו מי שהיו קומוניסטים שרופים, שכל יהבם היה ברית המועצות.

בחוץ היה קור עז והנהר עמד קפוא כגוש מוצק וחזק שעגלות וסוסים יכלו לעבור עליו. משני הצדדים הלכו הנה ושוב. לצד הגרמני עברו המאוכזבים מהמשטר הקומוניסטי ומאורח החיים בארץ זו, ומצד הגרמני באו אנשים עם בשורות נוראות של מעשי תעתועים ורדיפות בערי פולין, גירושים מעיירות קטנות וההכנות להכניס את היהודים לגיטאות עם חומות סגורות.

גלויות מבריסק לאברהם לנגלבן

היות שאחרי ארבעים ושלוש שנים קיבלתי בחזרה מחברי אברהם לנגלבן גלויות דואר שכתבתי אליו בזמן היותי בבריסק, אני מוצא לנכון לתרגם אותם משפת יידיש ולהכניסם כחומר אוטנטי שמשקפים את הזמן ופרק בחיי מהיותי בבריסק.

גלויה מס׳ 1

בריסק 22.3.1940, חברי היקר אברהם!
אני נמצא בטריטוריה של רוסיה הלבנה המערבית כבר 4 חודשים, אני פה עם אשתי וגיסי. באותו יום שעזבתי את ורשה התחתנתי ולקחתי חופה. עברנו בורשה שבועות קשים אבל בעזרת השם אנחנו וקרובינו ניצלנו ממוות.

טוביה נשאר בורשה ועברו כבר חודשיים שאין כל ידיעה מהם. אני יכול למסור לך דרישת שלום מהוריך ואחיותיך.

כשעזבתי הם היו בבריאות טובה. פגשתי את אחותך הצעירה.

תכתוב לי מהר מה נשמע אצלך. תהיה בריא ונקווה לזמנים יותר טובים.

מחברך חיים סנדרוביץ.

אני שולח ד״ש לאשתך ולבתך כרמלה. ייתכן שבזמן הקרוב אהיה שוב בבית, אשתי מברכת אותכם. שלום.

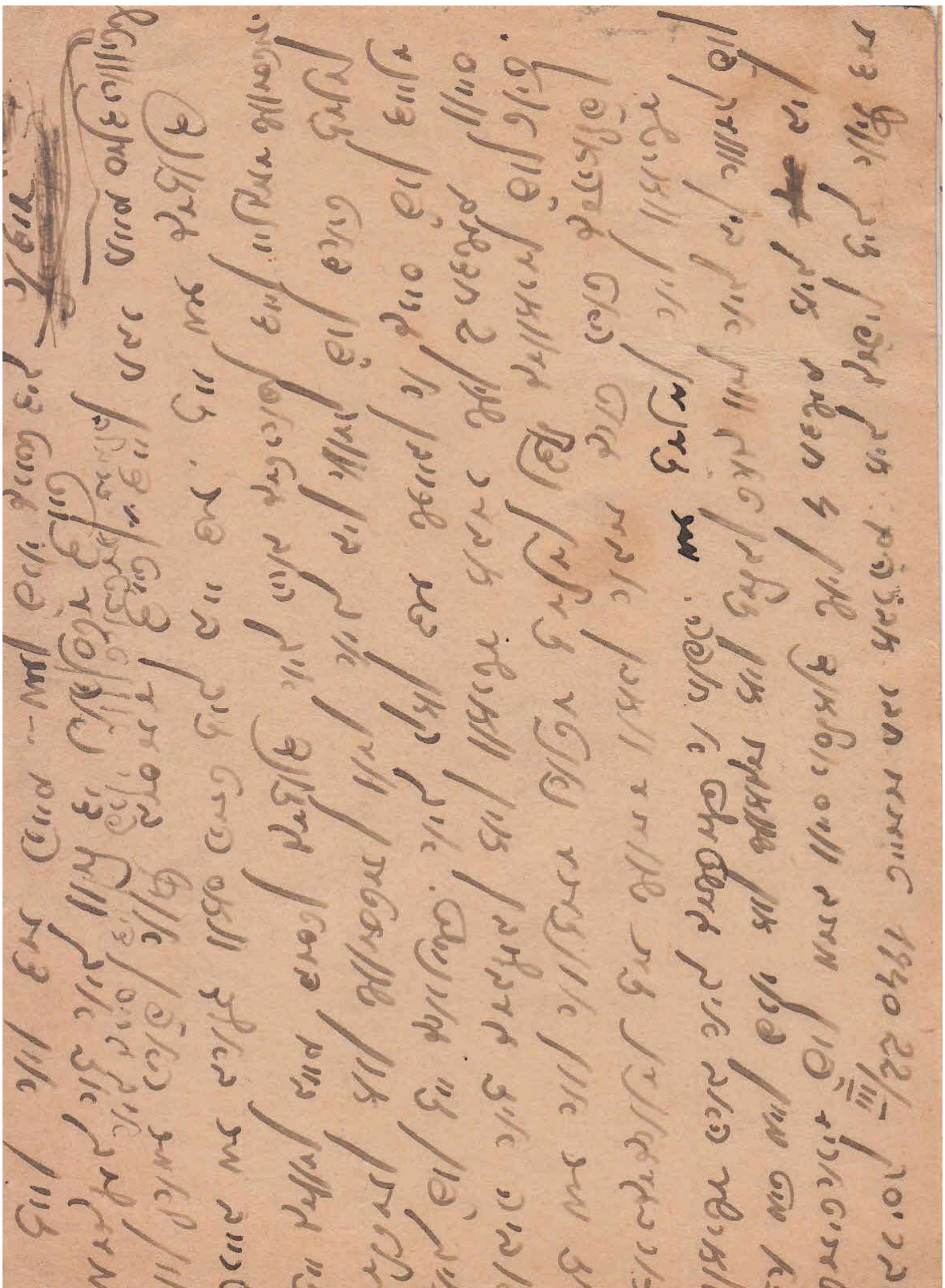
גלויה מס׳ 2

בריסק 6.5.1940 חברי הטוב אברהם!
גלויתך מ־22.3.40 קיבלתי היום וכמוך שמחתי מאוד, כי בזמנים אכזריים כאלה דרישת שלום חברותית, זה כמו בושם לנשמה הכואבת והממורמרת... חינם האשמת אותי ביחסי אליך. להתנצלותי, אני יכול רק לאמר שבערך מלפני חודש כתבתי אליך גלויה. את כתובתך זכרתי וכתבתי לך ד״ש ממשפחתך, שהם כולם ניצלו. אברהם! אתה רוצה לדעת מה נשמע אצלי, אני ואשתי בריאים ועובדים, לע״ע אנו מרוויחים על זה. אבל אנחנו רוצים לנסוע הביתה, מכיוון שהדודה רייזל לא כל כך אשה טובה ומתייחסת אלינו לא בסדר כמו בזמן הראשון. היא מאוד קמצנית ואדוקה ועוקבת אחרינו על כל צעד ושעל. דומני שאתה מכיר אותה עוד מקודם. כנראה שניסע בהסכמה של הדוד דודצ׳ה. טוביה נשאר במקומו ואבי היה בזמן המלחמה

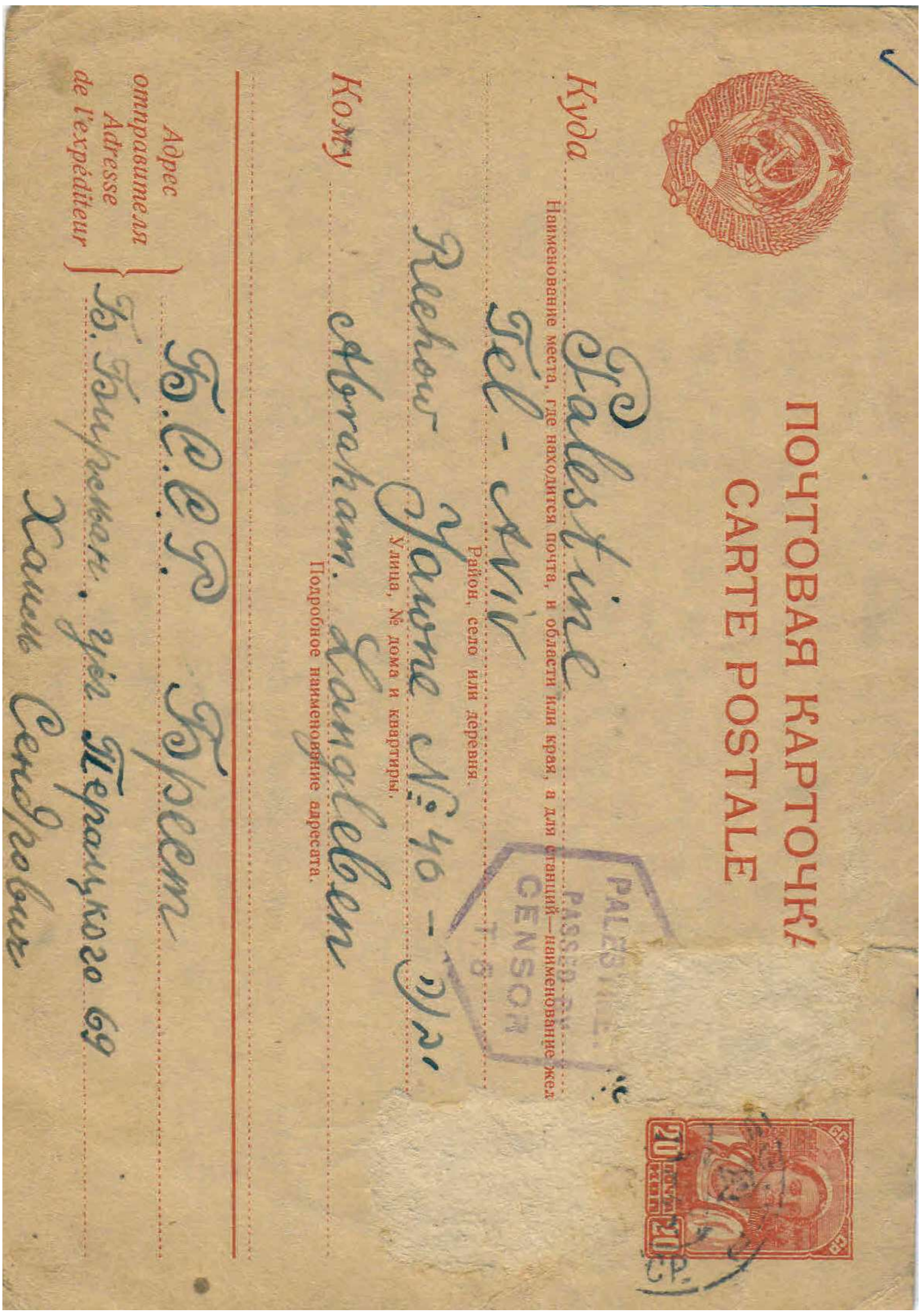
גלויה מס' 1 שנשלחה מהעיר בריסק,
רוסיה ב־22.3.1940 לאברהם לנגלבן לפלשתינה

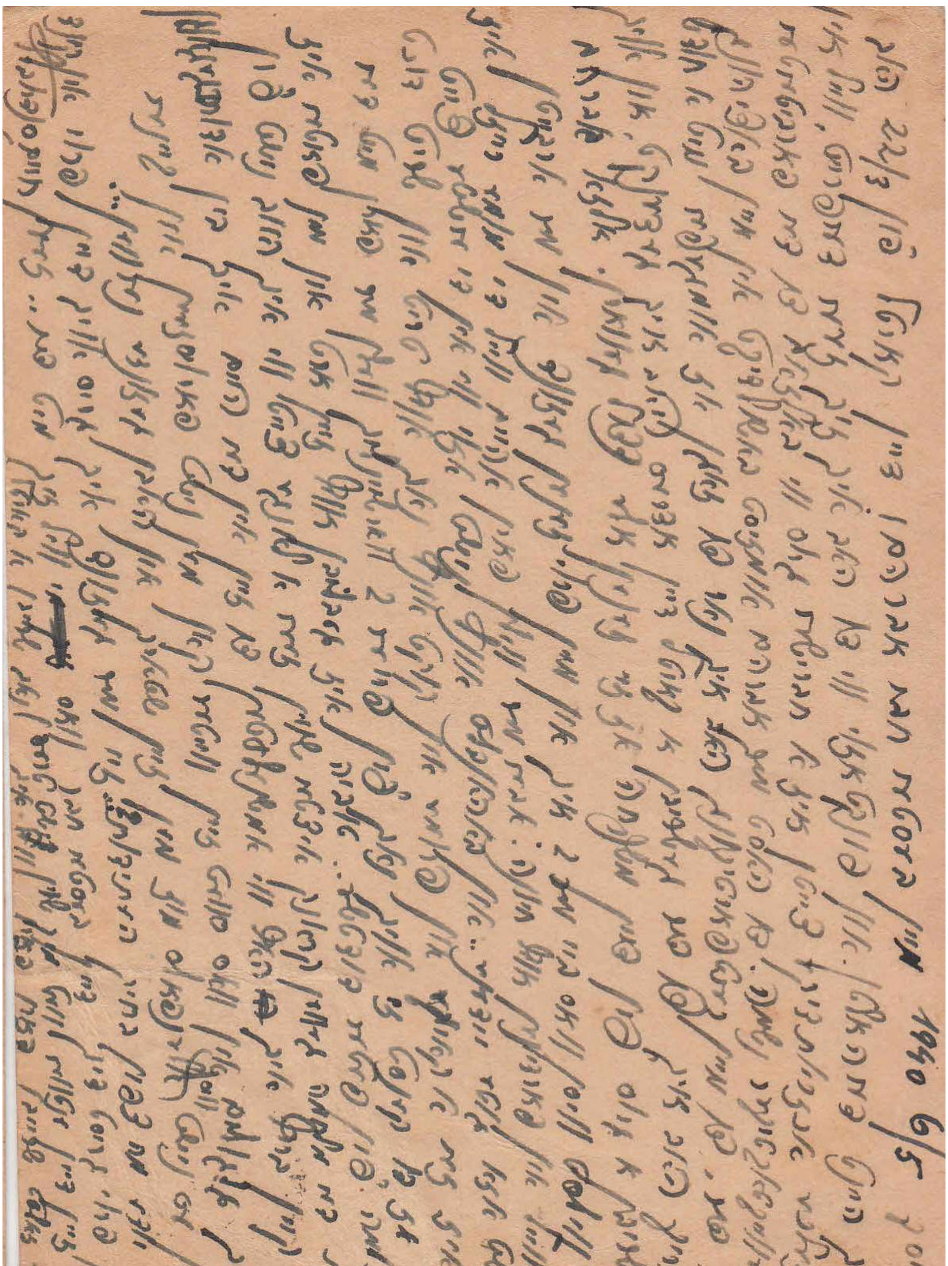
גלויה מס' 1 שנשלחה מהעיר בריסק,
רוסיה ב־22.3.1940 לאברהם לנגלבן לפלשתינה

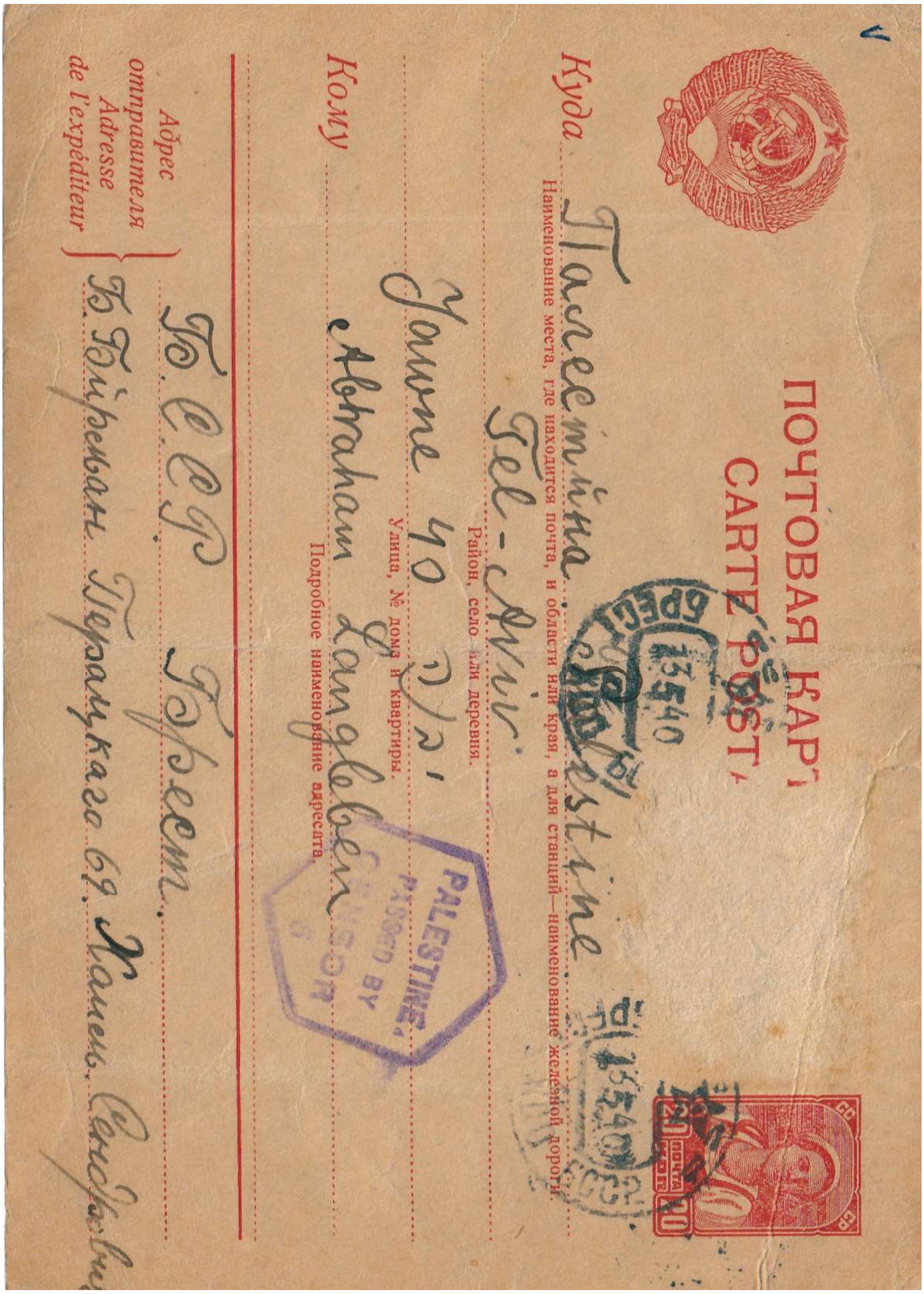
גלויה מס' 2 שנשלחה מהעיר בריסק,
רוסיה ב־6.5.1940 לאברהם לנגלבן לפלשתינה

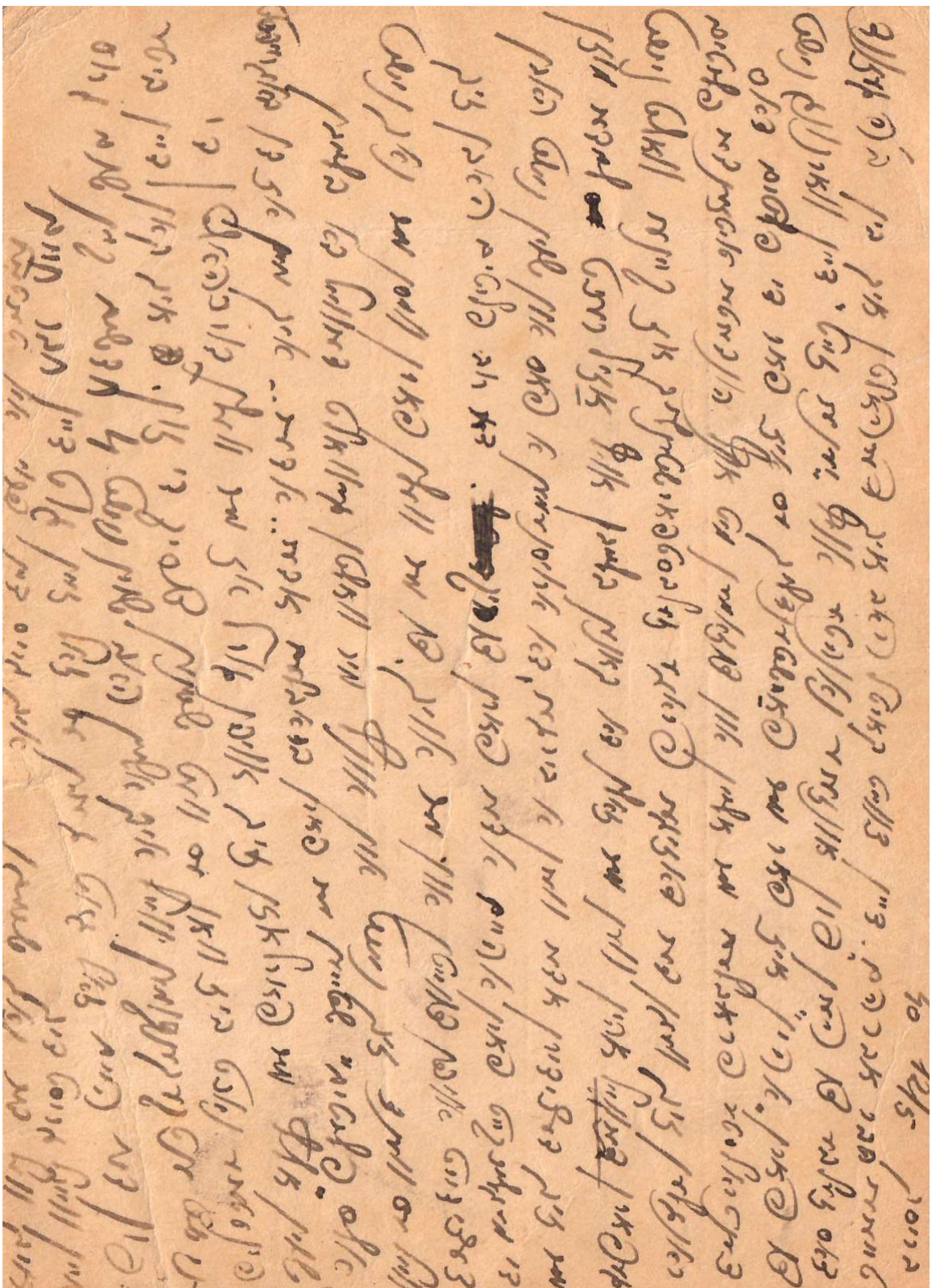
גלויה מס' 2 שנשלחה מהעיר בריסק,
רוסיה ב־6.5.1940 לאברהם לנגלבן לפלשתינה

גלויה מס' 3 שנשלחה מהעיר בריסק,
רוסיה ב־12.5.1940 לאברהם לנגלבן לפלשתינה

גלויה מס' 3 שנשלחה מהעיר בריסק,
רוסיה ב־12.5.1940 לאברהם לנגלבן לפלשתינה

חולה, עכשיו עבר כבר זמן ארוך שאין לי מכתב מהם. אני תקווה להיות בזמן הקרוב בבית. עברתי הרבה גלגולים ומה שיהיה הלאה קשה לדעת מראש, ואף אחד לא יכול לדעת. איך שלא יהיה, צריכים עצבים חזקים ומי יודע מה צפון בחיק העתידות.

היה בריא. אני דורש בשלום אשתך ובתך. אשתי שולחת לכם ד"ש מחברך הטוב הרוצה לראותך... יכול להיות שהמענה על כתיבתי כבר לא יפגוש אותי, אבל שתכתוב. לפני הנסיעה אכתוב לך עוד גלויה.

חברך חיים סנדרוביץ

הערה: הדוד רייזל – רוסיה

הדוד דודצ'ה – גרמניה.

גלויה מס' 3

בריסק 12.5.1940, חברי היקר אברהם

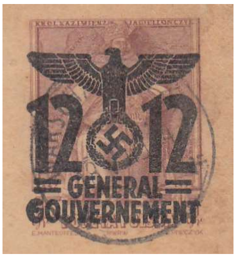
גלויתך השנייה קיבלתי, אני ב"ה בקו הבריאות, אותו הדבר אני מייחל לשמוע מצד ההוא: אזהרתך לא לנסוע ל"שם" מובנת לי, וזה בשביל הפליטים הבעיה המרכזית. אנחנו וביחד איתנו מאות אלפי פליטים מתלבטים בסוגיה זו. מובן מאליו שאף אחד לא היה נוסע עכשיו לשם. לא היתה הברירה להישאר עם זכויות "אזיל". לדאבוני אנחנו מוכרחים להחליט או להיות אזרחים ולהוציא תעודת זהות ובזה לחסום את הדרך לנסוע פעם הביתה, או לנסוע בחזרה.

רוב הפליטים החליטו על הברירה השנייה וגם אנחנו. האם אנחנו ניסע, אנו עוד לא יודעים. כי זה לא תלוי בנו. היינו רוצים להישאר בינתיים כ"פליטים". עומדים אנו לפני הדילמה – או פה או שם. חושבני שאתה תופס את הבעיה.

אנחנו משאירים את זה על הגורל, שנבליג במשך הלילה החשוך עד שתזהיר שוב השמש...

את בקשתך אינני יכול למלא, כי אני כבר ארבעה חודשים לא קיבלתי כל כתיבה מביתי, אלוהים יעזור שיהיה טוב. אשתי שולחת לכם ד"ש. אני מברך את אשתך ובתך ואכתוב עוד אליך.

מחברך חיים.

מכתבים מהמשפחה מגיטו ורשה לבריסק

אני מוצא לנכון לתרגם כמה מכתבים ופתקאות שקיבלתי בהיותי בבריסק מהורי ומאחי טוביה ומהורי בתיה ואחיותיה על־ידי מבריחי גבול או בדואר.

את המכתבים האלה שמרתי בכל נדודי ברחבי רוסיה ונמצאים אצלי יותר מארבעים שנה. אני מתרגם אותם משפת יידיש, פולנית וגם גרמנית.

בתאריך 5.12.1939 כותב לי אבא ז"ל מכתב משותף מכל המשפחה שלו ושל בתיה. את המכתב הזה מסר לי אחד, יוסף רוזן, שהכרתי מורשה.

אבא דוד כותב:

ילדים אהובים חיים ובתיה. אנחנו קיבלנו את מכתבכם הראשון ואנו רוצים לדעת מכם יותר פרטים. רוזן לא יכול לקחת את הדברים שביקשת, ובאם אתה רוצה תיקח אצלו מאתיים זהובים ואני אחזיר לו ואשלם לו גם דמי טרחה. תכתוב לי כמה. הקונקורנציה של כפית החשמל גדולה מאוד והמחיר עכשיו 4.50 זהוב. אז גם אנו מוכרחים למכור במחיר הזה.

טוביה מכר את הארון שלו במחיר שמונה מאות זהובים, לי ב"ה יותר טוב עם הבריאות. השי"ת יעזור הלאה. שמענו שאתה יכול לנסוע לדוד אהרן (אמריקה) או לדוד יעקב (ארץ ישראל) אז יותר טוב שתיסע לדוד יעקב ותכתוב לנו תיכף בכדי שנשלח לך כסף – עם ישראל אח של בלומציה (גיסתי). כתובתו עיר ביאליסטוק פירצקקועגא 4, רוזנבלום. אני ואמא שולחים לך ולבתיה ד"ש חמה, ד"ש עבור רפאל־יעקב דובז'ינסקי.

ממני אבא שלך

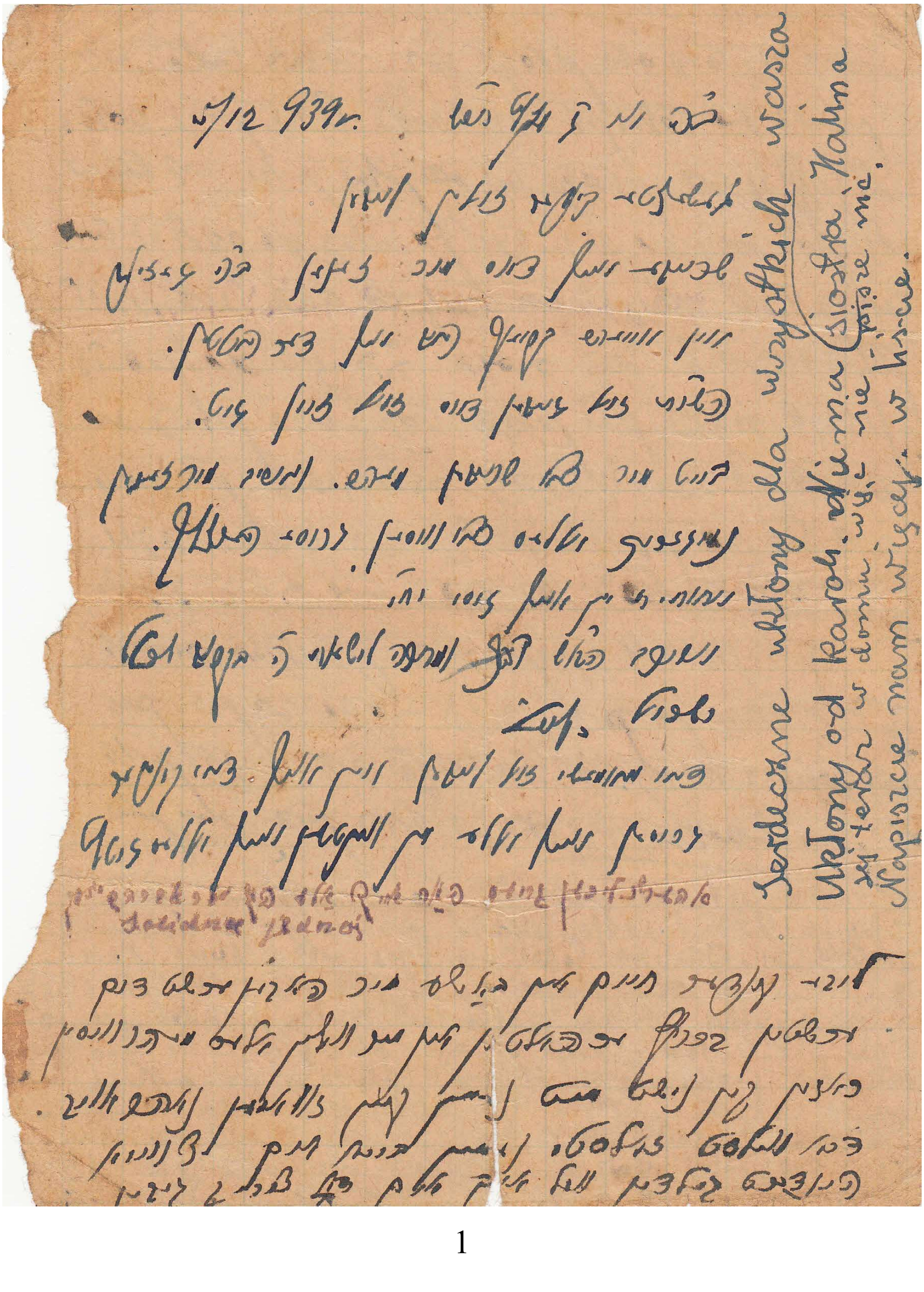
דוד סנדרוביץ.

באותו דף נייר כותב לי אחי טוביה:

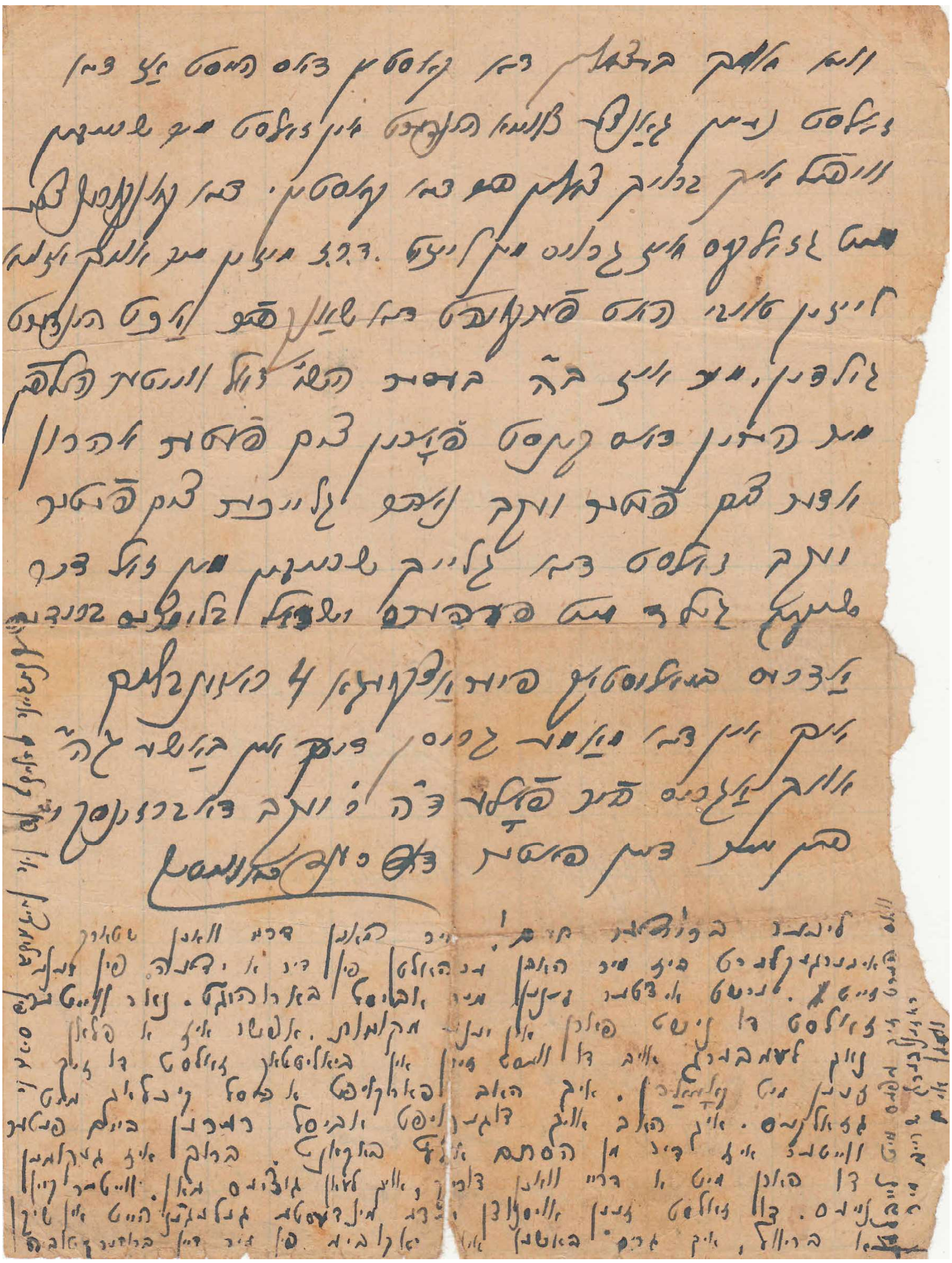
אחי אהוב חיים! שלושה שבועות מאוד דאגנו עליכם, עד שקיבלנו ממך ידיעה מצד השני. עכשיו אנחנו יותר רגועים אבל הלאה למקומות "ההם" שלא תיסע. אולי זה רעיון לנסוע ללמברג. כשאתה תהיה בביאליסטוק תשתדל לבקר את קומר (חבר). אני מכרתי קצת כיריים חשמליים וכפות חשמל, קניתי גם קצת צינורות אצל הדוד. הלאה בוודאי ידוע לך הכול. ברוך בא (חבר שלנו) בחזרה זה כבר שלושה שבועות, גם ליאון בעלה של גוציא (בת־דודה). יותר אין חדשות, תנצל כל הזדמנות ותכתוב איגרת. ד"ש לבתיה ולרפאל, ד"ש מבלומציה ומעדינה הקטנה.

ממני אחיך טוביה.

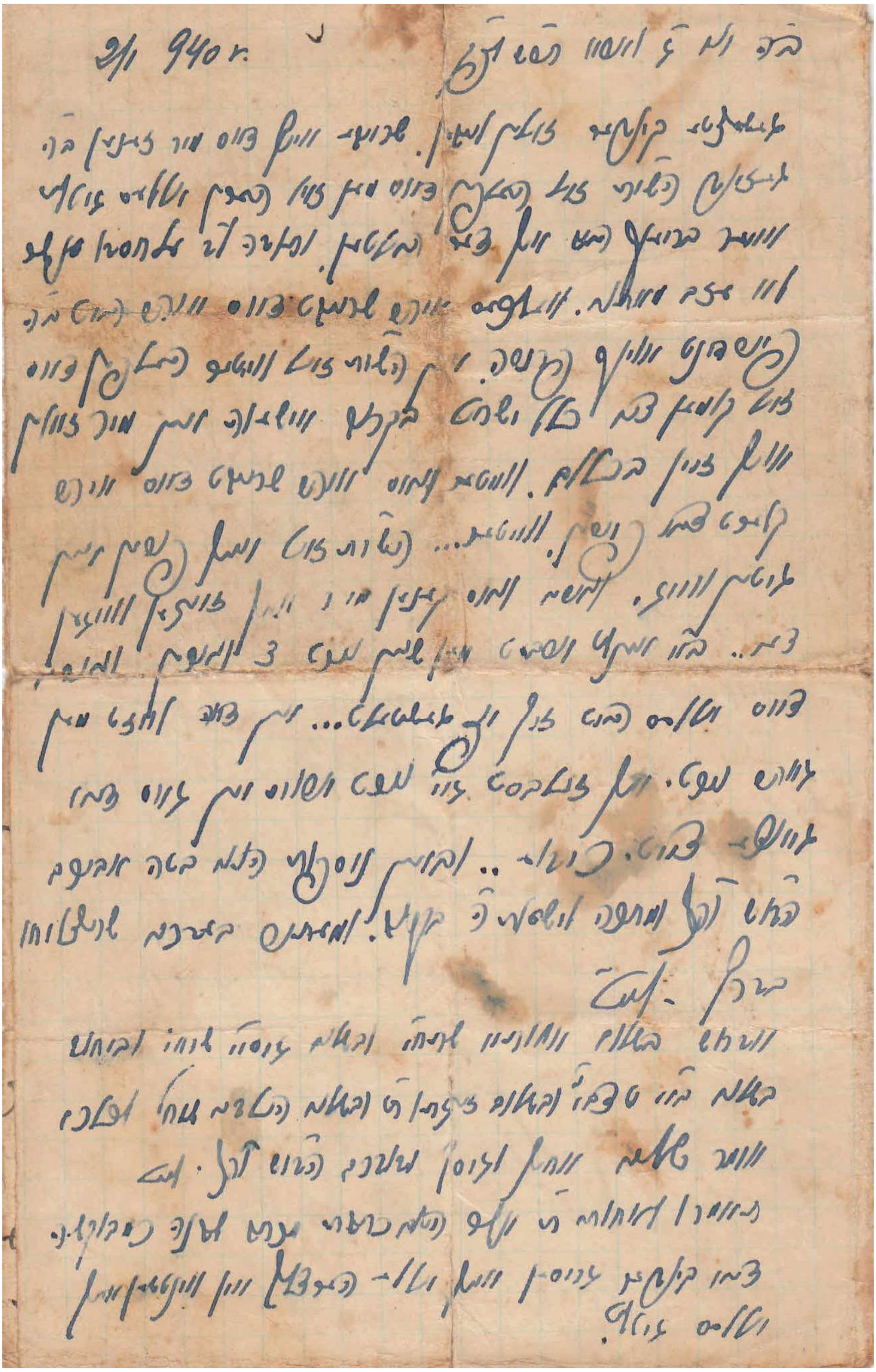
אבא דוד סנדרוביץ כותב ב־5.12.1939 מגטו ורשה: ילדים אהובים חיים ובתיה, בהמשך הדף השני כותב לי: אחי טוביה. באותו דף כותב אבא של בתיה רפאל דובז'ינסקי אחותה צעירה של בתיה חיהלה מוסיפה כמה מילים בפולנית

1

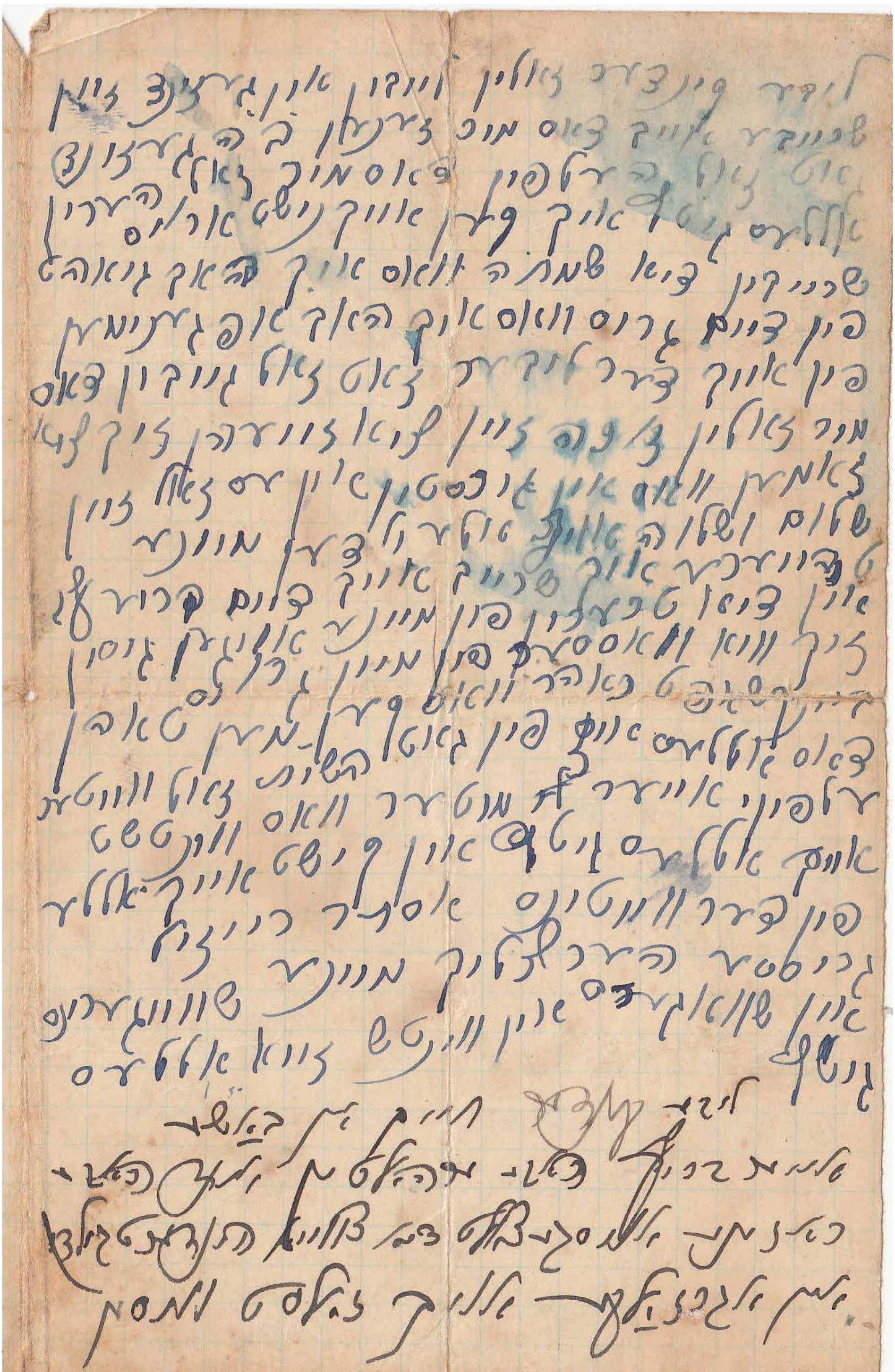

אבא דוד כותב: ילדים יקרים חיים ובתיה 4.1.1940

1

בהמשך המכתב כותבת אמא של בתיה אסתר דובז'ינסקי 4.1.1940

2

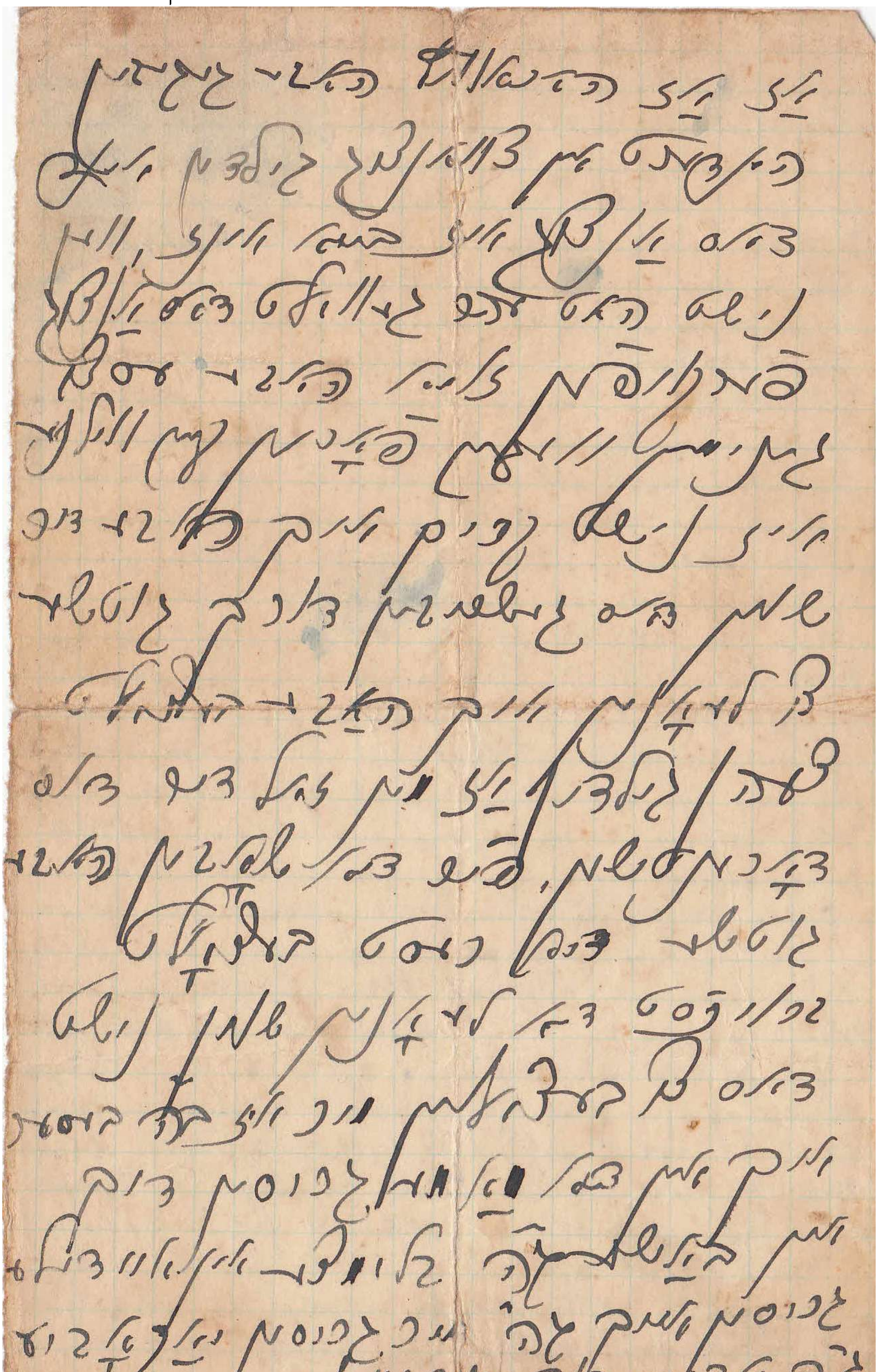
באותו דף כותב אבא של בתיה ורפאל:
ב"ה יום ג' 5.12.1939.
ילדים יקרים, שיחי', אני כותב לכם שאנו ב"ה בריאים ומכתבכם קיבלנו. השי"ת ייתן שיהיה טוב. אני מבקש שתכתבו יותר. אנחנו סקרנים לדעת הכול, דרישת שלום לבבית לאחותי וגם לגיסי יחי' מאביכם המחכה לישועת ה' בקרוב לכלל ישראל – לייבל (השורה הזאת נכתבה בעברית).
האמא שתחי' והילדים דורשים בשלומכם ומאחלים לכם כל טוב.

אחותה הצעירה של בתיה, חיה'לה מוסיפה כמה מילים בפולנית.
דרישת שלום לבבית לכולם, ד"ש מקרולה (עטרה). היא עכשיו איננה בבית על כן לא כותבת, תכתבו לנו יותר במכתב, אחותכם הלינה.
במכתב שני מתאריך 4.1.1940 כותבים במשותף על דף אחד אבי ואחי טוביה, אבא של בתיה ואמא שלה, אסתר רייזל. וזה תוכנו (המכתב הזה נתקבל ע"י יוסף רוזן).

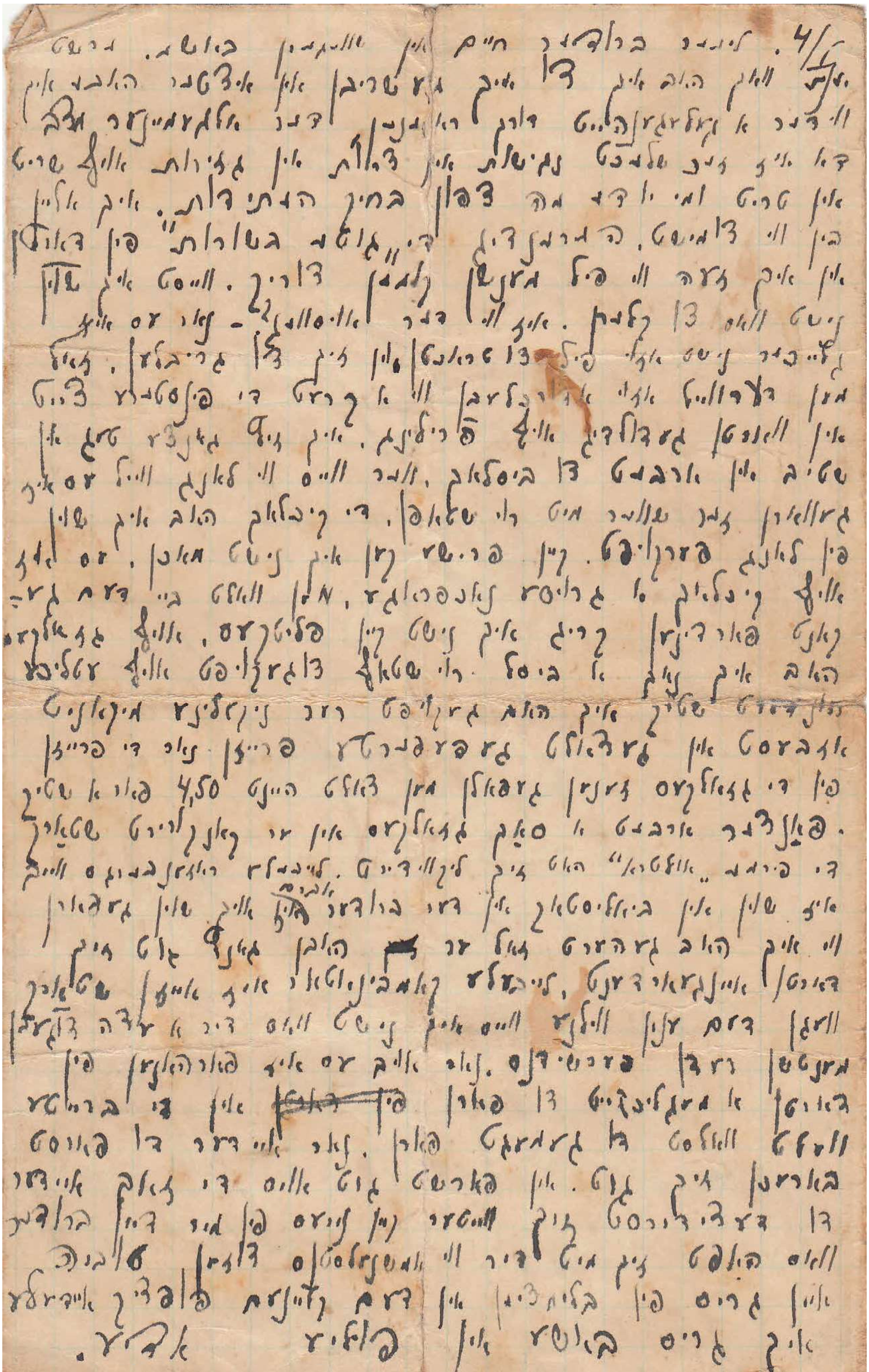
אבא דוד כותב:
ילדים יקרים חיים ובתיה! מכתבכם קיבלתי ושילמתי לרוזן את המאתיים זהובים וגם נתתי לו כף חשמלית, אני רוצה שתדע שנתתי להארוביץ מאה ועשרים זהובים והחליפה שלך אצלנו. באם לא, הוא רוצה למכור את החליפה. (טרם שפרצה המלחמה הזמנתי חליפה אצל חייט) – אודות הנסיעה לווילנא זה רעיון לא רע. כתבתי לך מכתב דרך גוצ'ה לבעלה ליאון ושילמתי עשרה זהובים שימסרו לך את המכתב (מכתב זה לא קיבלתי ח.ס.). גם שילמתי לגוצ'ה עבור השמשות. יתרת הכסף, ככה שאתה לא צריך לשלם לליאון. אני מרגיש ב"ה יותר טוב, אני ואמא שולחים לכם ד"ש חמה עבורך וגם לבתיה, ד"ש לבבית לרפאל־יעקב. שלום, אביך דוד סנדרוביץ.

באותו מכתב כותב אבא של בתיה לייבל דובינסקי
ילדים יקרים שיחי', אני כותב לכם שאנו ב"ה בריאים. השי"ת יעזור שנשמע בשורות טובות. מכתבכם קיבלתי ותודה לה' על חסדו אשר לא עזב אתכם, ואשר אתם כותבים שאתם מרוויחים על הפרנסה והשי"ת יעזור שתבוא לכלל ישראל בקרוב הישועה, ואנו גם נהיה בכללם. על זה שאתם כותבים שהנכם חושבים לנסוע הלאה, השי"ת ידריך אתכם בדרך הטובה, ומה אנחנו יכולים להגיד לכם בעניין זה?
אצלנו כבר לא עובדים שלושה שבועות, הכול משותק ולא מוכרים דבר.

באותו מכתב כותב אבא של בתיה לייבל דובז'ינסקי

מכתב מאחי טוביה 4.1.1940

אני לבדי לא יוצא החוצה כל הזמן. אביכם הדורש בשלומכם ומחכה לישועת ה' בקרוב. מתפלל בעדכם שתצליחו בדרככם – לייבל.

אני דורש בשלום אחותי שתחי' ובשלום גיסי שיחי'. תאמרו לאחותי תחי' שהיום כתבתי מכתב לבנהּ כמבוקשתה.

הילדים שולחים לכם ד"ש ומאחלים לכולם כל טוב.

לייבל.

מכתב מאחי טוביה – 4.1.1940

אחי היקר חיים וגיסתי בתיה,

לפני שבוע כתבתי אליכם, ועכשיו יש לי שוב הזדמנות להעביר מכתב על־ידי רוזן. המצב הכללי מאוד רע. נגישות, צרות וגזירות על כל צעד ושעל. ומי יודע מה צפון בחיק העתידות? אני לבדי מבולבל בשומעי על "הבשורות הטובות משם" ואני רואה כמה הרבה אנשים באים בחזרה. אינני יודע כבר מה לחשוב.

אז איפה המוצא? – אבל יותר טוב לא לחשוב הרבה ולחקור. ננסה עתה לחיות את הזמן כמו חפרפרות בחושך, ולחכות בסבלנות לאביב. אני יושב כל הזמן בבית ועובד קצת. כמה זמן זה ייקח אינני יודע, כי קשה מאוד לקנות את החומר הנחוץ. את כל הכיריים החשמליים מכרתי מזמן וחדשים אינני יכול לעשות. לכיריים יש ביקוש גדול ויכולתי להרוויח, אבל לא משיגים את השְמוטים. לכפות־החשמל יש לי קצת חומר. כי קניתי חומר גלם לכמה מאות מכשירים ושילמתי מחירים מפולפלים אבל המחיר של הכפות ירד. משלמים היום ארבעה וחצי זהובים בעד יחידה. פַּנְצֶר עובד ומייצר הרבה, והתחרות גדולה מאוד. הפירמה "אולטרא" התחסלה ואשתו של לייבלה רוזנברג נמצאת כבר בביאליסטוק ואחיו אברהם גם כן נסע.

כפי ששמעתי הוא הסתדר שם טוב. לייבלה קומבינטור, הוא אייזן חזק. בעניין ווילנא אינני יודע איך לייעץ לך. אנשים מדברים שונות, אבל באם יש אפשרויות לצאת משם לעולם הרחב, אתה יכול לנסוע. אבל טרם שאתה נוסע תחשוב ותשקול את העניין היטב ותחקור טוב בנידון טרם שאתה מחליט. יותר אין חדשות, ממני אחיך המקווה לראותך במהרה, טוביה.

ד"ש מבלומציה והפופציק הקטנה איידלה.

אני שולח ד"ש לבתיה ולרפאל,

שלום, טוביה.

באותו מכתב, כותבת אמא של בתיה

ילדים אהובים שתחיו ותהיו בריאים, אני כותבת לכם שאנו ב"ה בריאים, אלוהים יעזור שנשמע בשורות טובות מכם, אינני יכולה להביע את שמחתי מהידיעה שקיבלתי מכם, ייתן אלוהים שנזכה לראותכם ולהיות ביחד בקרוב, שיהיה שלום ושלווה לכל היהודים.

יקירי! אני כותבת לכם את המכתב והדמעות זולגות מעיני כמו מים מרוב געגועים. מה אפשר לעשות? זה הכול מאלוהים והשי"ת יעזור לנו הלאה.

מאמכם שמאחלת לכם לב טוב ומנשקת אתכם מרחוק.

ממני אסתר רייזל. תמסרו ד"ש לגיסות ולגיסים שלי ומאחלת להם כל טוב.

גלוית דואר שכתב אבא דוד בשפה הגרמנית, על הכתובת ב. בירמן ברסט

ורשה 17.5.1940, ילדים יקרים חיים ובתיה.
קיבלנו היום את גלויתכם מיום 28.4.1940 ובשמחה קראנו שאתם ב"ה בריאים ועובדים. אצלנו העבודה מעטה, ואני חולה על הקיבה ושוכב במיטה כבר כמה חודשים. כיום ב"ה קצת יותר טוב ואני מקווה להבריא. אני מבקש שתכתבו יותר ולעתים קרובות.

אני ואמא דורשים בשלומכם לבבית. טוביה ובלומה ואדלה שולחים לכם ד"ש חם, ד"ש עבור יעקב.

שלום דוד.

הגלויה האחרונה שקיבלנו בבריסק מורשה
אבא דוד כותב בגרמנית

ורשה 11.6.1940 ילדים אהובים חיים ובתיה.
היום קיבלנו את הגלויה מתאריך 28.5.1940 ואני עונה תיכף ומיד, שאנו כולנו בריאים תודה לאל, אני כבר יצאתי מהמיטה ומרגיש הרבה יותר טוב אבל אני עוד קצת חלש. אני מבקש ממך שתכתוב גלויה כל שבוע. אני ואמא, טוביה, בלומציה ואדלה הקטנה שולחים לכם ד"ש לבבי ומאחלים כל טוב. ההורים של בתיה דורשים בשלומכם. ד"ש ליעקב.

דוד.

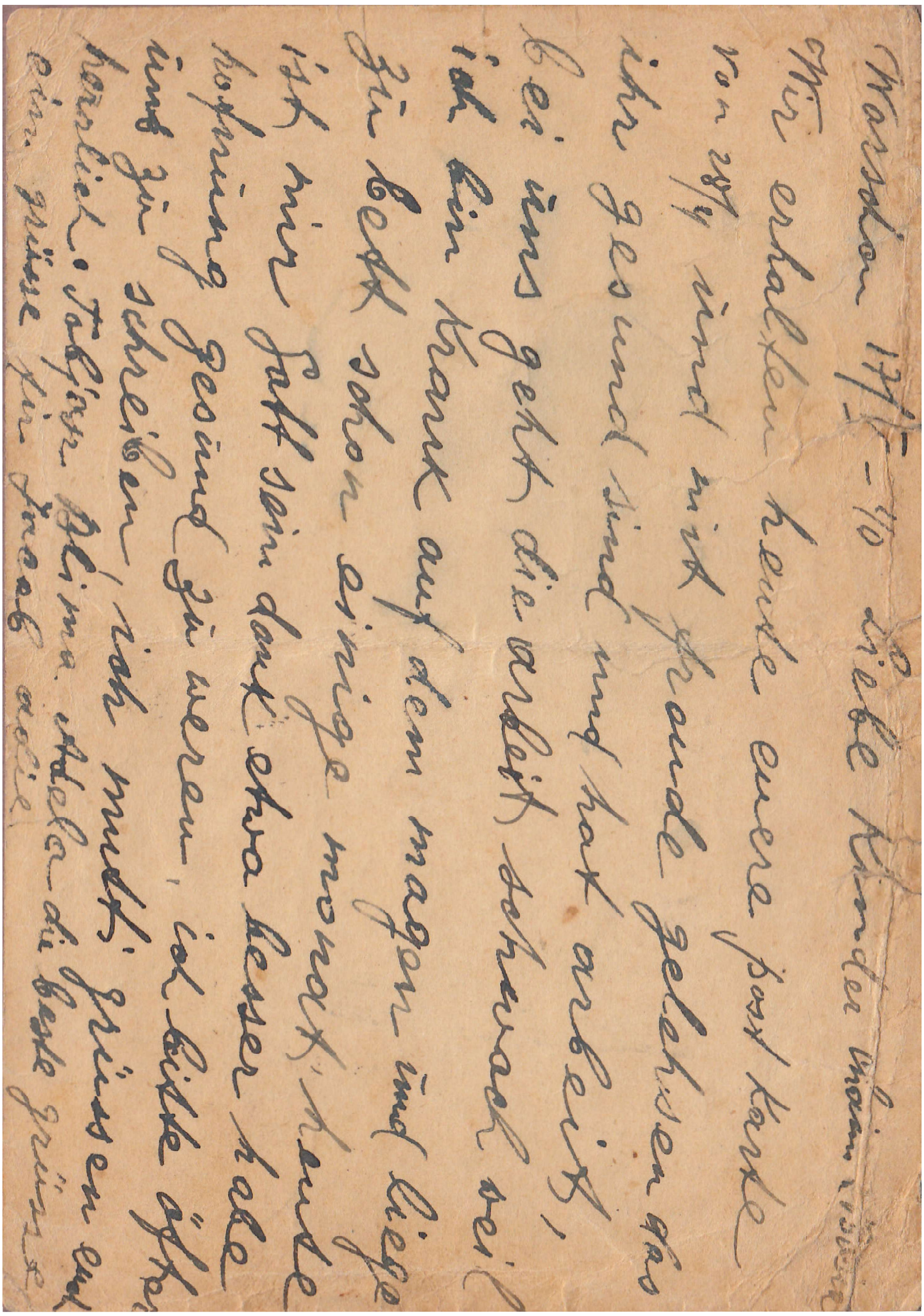
גלוית דואר שכתב מגטו ורשה אבא דוד סנדרוביץ לרוסיה בשפה הגרמנית,
על הכתובת
ב. בירמן ברסט. מגטו ורשה שנשלחו לחיים סנדרוביץ, 17.5.1940

גלוית דואר שכתב מגטו ורשה אבא דוד סנדרוביץ לרוסיה בשפה הגרמנית,

על הכתובת

ב. בירמן ברסט. מגטו ורשה שנשלחו לחיים סנדרוביץ, 17.5.1940

Warschau 17/5-40 Liebe Kinder Chaim [illegible]
Wir erhalten heute euere post karte
von 28/4 und mit fraude gelehsen das
ihr gesund sind und hat arbeit,
bei uns geht die arbeit schwach weil
ich bin krank auf dem magen und liege
zu bett schon einige monat heute
ist mir Gott sein dank etwa besser habe
hofnung gesund zu weren, ich bitte öfter
uns zu schreiben, ich mutti grüssen euch
herzlich. Tobjasz Blima Adela die beste grüsse
ein grüsse für Jacob adie

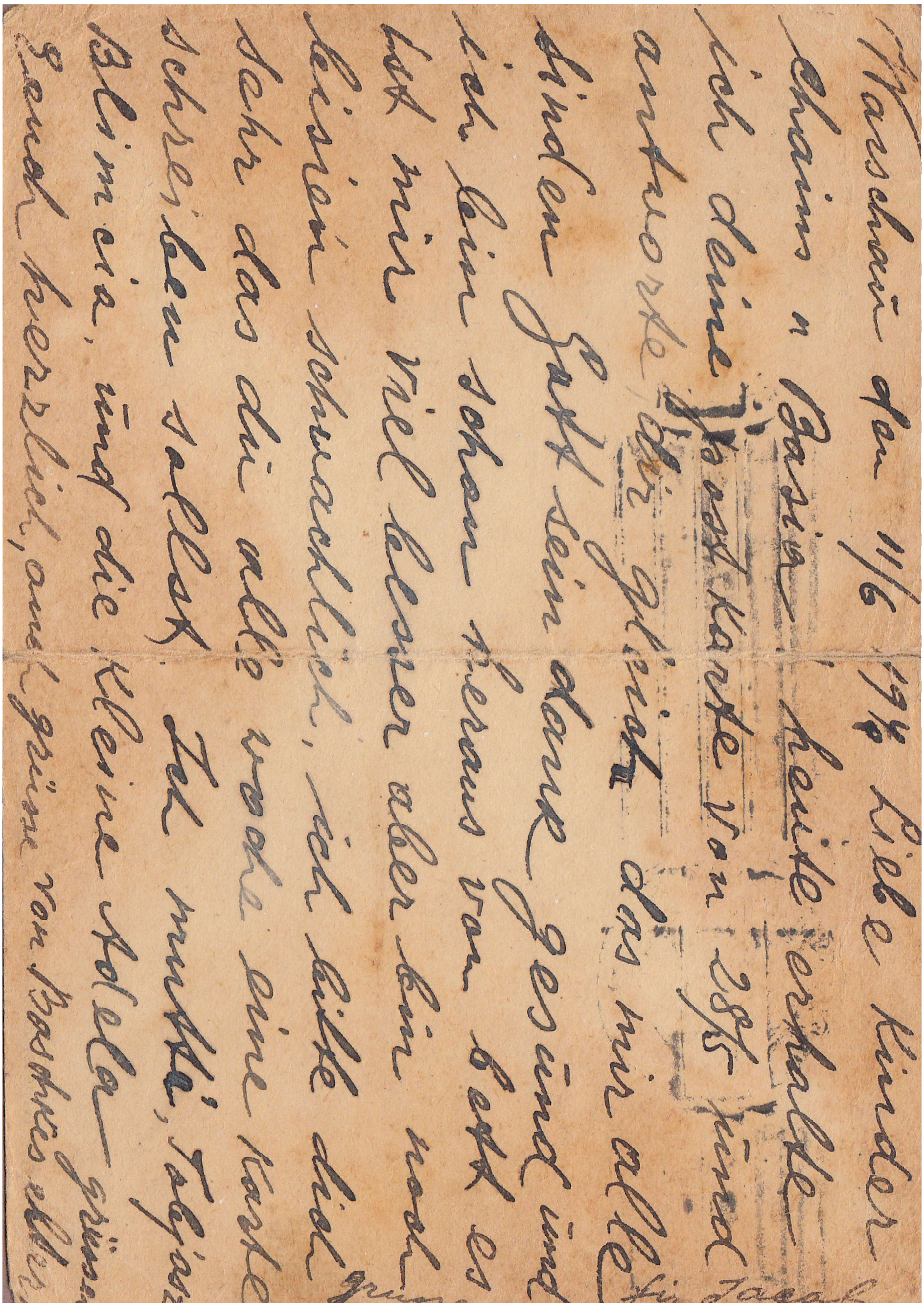
הגלויה האחרונה שקיבלנו בבריסק מגטו ורשה מאבא דוד סנדרוביץ

כותב בגרמנית מגטו ורשה. שנשלחו לחיים סנדרוביץ לרוסיה, 11.6.1940

הגלויה האחרונה שקיבלנו בבריסק מגטו ורשה מאבא דוד סנדרוביץ

כותב בגרמנית מגטו ורשה. שנשלחו לחיים סנדרוביץ לרוסיה, 11.6.1940

Warschau den 11/6 1940 Liebe Kinder
Chaim u Basia heute erhalte
ich deine Postkarte von 28/5 und
antworte dir gleich, das wir alle
sind Gott sei dank gesund und
ich bin schon heraus von Bett es
ist mir viel besser aber bin noch
bissen schwächlich, ich bitte dich
sehr das du alle woche eine karte
schreiben sollst. Ich mutti, Tagiar
Blimcia, und die kleine Roslea grüssen
Euch herzlich, auch grüsse von Boshkes eltern
für Jacob grüsse

אלה כל המכתבים שקיבלנו מההורים ומאחי מורשה הכבושה ע״י הגרמנים על הכתובת של הדוד ברקה בירמן בריסק פירצקיגא 69.

הזכרתי מקודם שחיפשנו איזו עבודה או עיסוק בכדי להרוויח את הוצאות המחיה שלנו. הרבה כסף לא היה לנו אבל לאכול צריכים כל יום.

צורת החיים בבריסק תחת השלטון הסובייטי השתנתה לגמרי ממה שהיתה קודם. מסחר רשמי כבר לא היה, החנויות נסגרו כי המלאי אזל וסחורה חדשה לא היתה ואי אפשר היה להשיג. סוחרים יהודים החביאו בביתם קצת מרכושם והחנויות היו ריקות מכל מוצר. פה ושם היתה פתוחה איזו חנות קטנה שמכרה שאריות של מוצרים לא חשובים, מין חיסול מלאי טרם שנסגרו לגמרי.

לעומת זאת, התחיל להיות פעיל שוק הנקרא ברוסית ״טולצָ׳ק״. מין באזר שהיה על מגרש גדול שנקרא בבריסק ״הַרַיַאד״. מקודם היה במקום הזה בבתים שסובבו את המגרש שורות של חנויות אחת על יד השנייה.

על הטולצ׳ק הזה אפשר היה לקנות ״בשחור״ הכול - שעונים, מכונות תפירה, לבוש נשים וחליפות, סידקית וקוסמטיקה וגם מוצרי מזון.

חיילים רוסיים ונשים רוסיות שבאו ממקומות שונים מרוסיה ביחד עם הצבא והשלטון האזרחי, קנו הכול מה שניתן לקנות ושילמו בכסף רוסי בשטרות של עשרה רובלים שקראו להם ״האדומים״ כי הם היו בצבא האדום.

פתאום כולם התחילו לדבר בשפה הרוסית והמשטר הרוסי־הסובייטי הטביע את חותמו על החיים בעיר.

את בעלי המלאכה, כמו: סנדלרים, חייטים וסורגים ויתר המקצוענים הכריחו להתארגן בארטלים (מין קואופרציה סובייטית) בעל כורחם, הביאו את מכונות התפירה וכלי העבודה למקום חדש אשר השלטונות החרימו מבעליהם הקודמים.

מנהלי עבודה או יושבי ראש, ״פְּרֶסידַטֶל״, שלחו מרוסיה המרכזית. הם נהפכו לבעלי־הבית על הסדנאות והחליטו על הכול לפי שיקול דעתם.

חומר גלם הביאו גם מרוסיה או מההחרמות אצל הסוחרים הגדולים שרוקנו את מחסניהם. בעלי מלאכה עצמאיים נהפכו לפועלים וקיבלו משכורת חודשית שלא הספיקה לפרנס את המשפחה, אבל כולם שתקו בפיות סגורים וקיוו לזמנים יותר טובים. לא היתה ברירה, אין מה לעשות, ככה זה השלטון והסדר הסובייטי החדש.

באותו הבית, היכן שגרה הדודה סימה, היה סורג, שמו היה אלטשולר, היה לו בית־חרושת קטן עם כמה מכונות סריגה ועבדו אצלו פועלים. אמרו עליו שהוא עשיר ויש לו כסף.

כשבאנו בחודש נובמבר 1939 לבריסק הוא עוד ניהל את בית המלאכה שלו ובתיה לקחה אצלו סוֶטרים לתפירה.

בבריסק היה עוד דוד של בתיה. שמו היה שלמה שטרנפלד. אשתו שנפטרה היתה אחות של אבא של בתיה ורפאל והוא נשאר אלמן. הוא היה נמוך קומה עם זקן לבן כשלג. היה קשיש, חי מחסכונות שצבר.

איפה היה גר לא ידענו. אף פעם לא הלכנו אליו אולם הוא בא לעתים קרובות לראות אותנו אצל הדודה סימה.

בנו הרשל שטרנפלד היה מנהל חשבונות בבית חרושת לבירה וידע לדבר רוסית. בתור שכזה היה כשר אצל השלטונות כאיש נאמן למשטר החדש והוא המשיך בעבודתו.

אשתו ששמה היה סלובָה היתה אישה טובה ונעימה. היא מאוד התעניינה במצבנו ורצתה בכל ליבה לעזור לנו. לזוג הצעיר הזה היו שני ילדים - ילד וילדה: מישה ומושה. היא הזמינה אותנו לבוא אליהם בכל זמן מתי שנוח לנו והרגשנו אצלם טוב בלי הסתייגויות.

לסלובה בבית היתה מכונת תפירה חדשה, והיא מיוזמתה הציעה לבתיה שהיא יכולה לקחת מאלטשולר סוֶטרים לתפירה ולעבוד על המכונה בביתה.

איזה זמן קצר בתיה לקחה סוֶטרים אצל השכן אלטשולר ותפרה אותם בביתה של סלובה, הרווח היה די טוב, ככה שהרשינו לנו לקנות את כל הדברים הטובים לאכילה. שמנו לב שהדודה לא מרוצה שאנחנו מוציאים את כל הכסף על מאכלים טובים. בזמן שהדודה קנתה לשבת דגיגים קטנים, בתיה קנתה דגים גדולים ובשר הכי טוב. על כן הסתכלה עלינו כפזרנים וזוללים. אבל אנחנו כלל לא רצינו לחסוך כסף, חיינו עם היום ולא ידענו מה יביא לנו המחר.

כעבור זמן מה, אלטשולר מוכרח היה לחסל את בית מלאכתו ולהיכנס לאַרטֶל כחבר. בתיה הפסיקה לעבוד. אבל אלטשולר אמר לה שהיא יכולה להתקבל בארטל. יש שם הרבה מכונות ומחפשים תופרות. ואמנם, היא הלכה לשם. המנהלת של הארטל היתה רוסייה, אישה גוצה ששמה היה פאָפאָווא ונתקבלה על ידה תיכף לעבודה.

אבל היה דבר שגרם לנו הרבה עגמת נפש ואי נעימות. הדבר היה בזה שבארטל היו מוכרחים לעבוד בשבתות מבלי יוצא מן הכלל.

בלית־ברירה בתיה התחילה לעבוד בשבת. מובן מאליו שזמן ממושך הסתרנו את העניין מפני הדוד והדודה. בסוד הדברים היו השטרנפלדים שלא היו אדוקים, וגם האחות השנייה של אבא של בתיה - הדודה לאה שהיתה גרושה.

בכל פעם בשבת אמרנו תירוץ אחר, שאנחנו הולכים לראות מכרים, או

שהולכים לסלובה, וכך נמשך הדבר זמן ממושך עד שהעניין התפוצץ ונודע לדודה, אינני יודע מאיזה מקור, שבתיה עובדת בשבת.

קשה לתאר איזה מחזה היה. הדודה סימה ספקה ידיה בקול ספזמטי והתחילה לקונן, "אוי ואבוי לי! ילדים של לייבל עובדים בשבת, והם עוד גרים אצלנו בבית, דבר כזה עוד לא נשמע, כמו גויים"...

והיא אמרה לנו לעזוב את הדירה. היא לא רוצה להחזיק בביתה מחללי שבת ושנלך לחפש לנו מקום אחר.

אבל קל להגיד. למצוא דיור אחר, זה בכלל לא היה בנמצא. בכל מקום גרו פליטים ששילמו בכסף האחרון שהיה להם עבור מקום לינה.

בתיה ואני שתקנו ולא אמרנו מילה, אבל פה נכנס רפאל לעניין והתחיל לדבר בחריפות כמו שידע.

ראשית כול הוא אמר שאין לנו לאן ללכת, ושנית יכניסו לדירת הדודה גויים אמיתיים - משפחה רוסית שלמה, כי יש לכם שלושה חדרים. שמעתי שכבר הולכים לבדוק את הדירות בעיר כי מרוסיה צריכות לבוא משפחות מהשלטון האזרחי ונגדם לא יעזור שום דבר ויהיו לכם גויים בדירה.

זה היה אמת, כי דיברו על זה כבר בעיר.

כאשר למחרת נכנסו לדירה שני רוסים לבושים אזרחית והתחילו לשאול כמה חדרים בדירה וכמה אנשים גרים בה, הדוד והדודה נבהלו מאוד ומרוב פחד מסרו שחוץ מהם והבת עם בעלה גרים עוד בדירתם שישה אנשים. היא מסרה את שמותינו ועוד שמות של מכירים שבאו פעם אליהם.

הדוד והדודה לא הזכירו יותר שנעזוב את הדירה והודו לאלוהים שנשארנו אצלם והסכנה של גויים אמיתיים עברה.

אני בכל הדברים האלה לא לקחתי חלק, כי אני הייתי הזר בבית הזה, ובזמן שהדוד ברקה הניח לפני כל יום בבוקר את הטלית והתפילין בכדי שאתפלל, לא סירבתי. לבשתי את הטלית והתפילין לזמן קצר ועשיתי עצמי מתפלל.

ברם, רפאל־יעקב לא רצה להניח את התפילין על ראשו והסביר לדוד בֶּרקה שהוא לא יכול לעשות את זה מטעם כיבוד אב וזו היתה פגיעה באבא שלו. הדוד לטש את עיניו בתימהון ולא הבין את פשר דבריו - מדוע זה פוגע בכבוד האב באם יתפלל. ורפאל שהיה פעם בחור ישיבה וידע תלמוד וגם לא פעם נסע עם אבא שלו לרבי מגור לאיזה חג, הסביר לדוד ברקה לאט את הטעם של דבריו.

הדוד צריך להבין, שכבר בבית לא שמעתי בקול אבא ולא רציתי כל יום להניח תפילין ולהתפלל, אז אני אציית עכשיו לדוד? לכבודו של אבא אסור לי לעשות כך...

הדוד ברקה נסוג מהעניין ורק רטן מכעס. את שומעת סימה, אמר לאשתו,

מה אמר בן אחיך, לכבודו של אבא לא רוצה להתפלל, ממזר שכזה...

בבריסק פגשתי מכרים וחברים מורשה שהם ברחו משם, כך שידענו מה מתרחש תחת הכיבוש הגרמני. הדואר מהעבר השני ובחזרה היה כמעט בסדר, אבל הכתיבה צונזרה והיה צריך לכתוב בלועזית, פולנית או גרמנית.

רק עם מבריחי גבול אפשר היה למסור מכתב ביידיש ולכתוב את האמת, אבל אפשרויות כאלה היו מוגבלות והסתפקנו בגלויות עם שורות קצרות על הבריאות ודרישות שלום כסימן לחיים.

את יוסף רוזן הכרתי כשהיינו יחד בהסתדרות הנוער הציוני "גדוד קרן קיימת". הוא היה בחור אמיץ ופיקח והלך הרבה פעמים דרך הגבול הסגור, הבריח שעונים ומטבע חוץ. בעד שעונים לקחו מחירים אגדתיים והוא הרוויח הרבה כסף מזה. בתור ידיד הביא לי כמה פעמים מכתבים מהבית וגם החזרתי מכתבים.

למרות הידידות מהרבה שנים, לא עשה את זה לגמרי בחינם. שילמנו לו בכסף ובמכשיר חשמלי אבל זה היה לנו מאוד חשוב שיש לנו מכיר שמבריח את הגבול ומביא לי דרישת שלום מהמשפחה.

בתיה המשיכה לעבוד בארטל אצל פַּאְפָּאָוָוא ותפרה סְוֶטרים ואני ורפאל הסתובבנו ביום ורחרחנו מה אפשר לעשות בכדי להרוויח כסף.

על ווילנא חשבנו ברצינות, אבל אחרי הניסיון של משה־חיים הייבלום, חתנו של הדוד, שהלך פעמיים לגבול של ווילנא רק עם טלית ותפילין, ואולי הסתיר על גופו כסף וחזר אחרי שבוע רצוץ וחולה מתלאות הדרך, כי לא הצליח לעבור את הגבול על־יד העיירה אושמואן.

הוא סיפר לנו ששומרים על הגבול הזה חזק מאוד ואי אפשר להסתנן לשם. זה היה אפשרי רק בזמן הראשון של השלטון הסובייטי. הרבה יהודים עברו לשם ועכשיו הגבול סגור הרמטי ואין כל סיכוי לעבוד.

אחרי הידיעות האלה הפסקנו לחשוב על ווילנא. לא היו לנו כל תוכניות ולא המצאנו שום דבר חדש, חשבנו רק איך להעביר את היום ולמלא את הקיבה.

ביום בהיר וקר פגשתי ברחוב את ליאון. הוא היה בעלה של בת דודה שלי אסתר־גיטל, או כפי שקראו לה גוצ'ה. היתה לו חנות של מראות ושמשות בורשה ומקצועו היה זגג. הוא בא לבריסק לראות אם יוכל להסתדר ולהביא את אשתו עם בתו הקטנה. הוא מצא אכסניה אצל יהודי עני שהיה לו בית קטן סמוך לנחל מוכַביץ. שמחנו מאוד על הפגישה והזמנתי אותו לבקר אצלנו במקום מגורינו אצל הדודה.

הוא היה בחור עליז ופיקח ובאין מה לעשות הסתובבנו לעיתים קרובות ביחד עם הטולצוק, ששם היתה תנועה גדולה. היה בחוץ כבר קור חזק ונפל

קצת שלג שהלבין את המגרש הגדול. ליאון היה לבוש במעיל עבה וחם עם צווארון של פרווה. גם אני הספקתי לקנות איזה פרוות כבש או עז שהיתה תפורה מחתיכות קטנות ובתיה התקינה לי את הפרווה מבטנה מתחת המעיל הישן שהיה לי והיה לי חם.

הסתובבנו בשוק וסקרנו מה הולך שם. פתאום אנו רואים מישהו מחזיק בידו חתיכת סבון גדולה מהרגיל והוא מראה איך הסבון מעלה קצף כשמשפשפים אותו במים.

ליאון כסוחר ממולח רצה לעשות עסק ושאל על המחיר. האיש אמר כמעט פחות מחצי המחיר ממה שהיה מקובל. אחרי המלחמה סבון היה מוצר נדיר ויקר שכל אחד צריך וכעת ישנה הזדמנות לקנות את זה בזול. ליאון רמז לי שאפשר פה להרוויח הרבה ובאם אני רוצה, ייקח אותי כשותף לעסק.

כמה סבון יש לך? שאלנו את האיש. יש לי מספיק, אולי 40 קילוגרם ובאם תקנו הכול, אוריד לכם מהמחיר, ענה. התחיל משא ומתן על הסבון והשתווינו במחיר. קונים אצלו את כל המלאי.

עשינו חשבון שזה צריך לעלות בערך אלפיים זהובים ולי היו אלף זהובים, זה כמעט כל הכסף שהיה לנו והיתר השקיע ליאון. עסק זה עסק, צריכים במשהו לסחור ולהרוויח כסף, כל אחד קונה ומוכר, מדוע גם לא אנחנו?

הלכנו עם היהודי לביתו ברחוב רחוק מאוד. הוא שקל במאזניים את גושי הסבון שהיו גדולים מאוד. שילמנו לו את הכסף ואנו צריכים לקחת את הסחורה.

לדירת הדודה לא יכולתי לקחת את הסבון, גם לא היה לי איפה להחזיק אותו. ליאון אמר שאפשר לשים את הסבון היכן שהוא גר, יש שם תנור גדול מאוד ונשים את הסבון על התנור. בעל הבית שלו איש טוב והוא יסכים ובאם ניתן לו גם חתיכת סבון, ישמח מאוד.

שכרנו מגלשה רתומה לסוס, העמסנו את כל הסבון ונסענו לאכסניה של ליאון להניח את הסחורה. אחר כך נראה מה לעשות. באנו למקום המגורים של ליאון וראיתי שם תנור גדול כפרי שתופס כמעט חצי חדר ומעל התנור שקע שאדם יכול לישון שם. בעל הדירה לא אמר שום דבר והעלינו את גושי הסבון על התנור וסידרנו אותם שם.

כבר היה כמעט לפנות ערב ואני הלכתי הביתה לפגוש את בתיה וסיפרתי לה על העסק הטוב שעשיתי ביחד עם ליאון. למחרת בבוקר, בתיה כבר הלכה לעבודה ואני קמתי ממשכבי. ליאון בא, נכנס כולו מרוגש ומבוהל. לא הבנתי פשר הדבר, למה הוא בא כל כך מוקדם, אבל ליאון התחיל לגמגם: חיים! קרה אסון!

מה אתה אומר, איזה אסון קרה? אתה מפחיד אותי, דבר ברורות!

הסבון, גמגם ליאון, הסבון נמס על התנור, בוא מהר ותראה. התלבשתי מהר ושנינו רצנו לאכסניה של ליאון. כשבאתי, ראיתי על יד התנור שלולית גדולה של מי סבון ומלמעלה נשפכים מהתנור למטה טפטופים של נוזל סמיך שמתגלש על קיר התנור לרצפה.

עלינו על התנור וחשכו עינינו. מהגושים הגדולים של הסבון נשאר כמעט חצי והם נמסים מול עינינו מהחום.

מהר הורדנו את מה שנשאר מהסבון, הוצאנו אותו החוצה והכנסנו את שארית הסבון למחסן קטן שעמד בחצר.

מהקור החזק שהיה שם קפא שוב הסבון לגושים מוצקים. החלטנו מה שיותר מהר להיפטר מצרה זו. זה לא סבון מבושל שמחזיק מעמד בכל טמפרטורה, רק איזה בליל של חומרים שקפאו בקור ועושים קצף. כמו סבון אמיתי. נפלנו בפח על־ידי רמאי, אבל מה לעשות? השקענו בזה את כל כספינו ומוכרחים להציל משהו. אין ברירה, אם רימו אותנו, אנחנו נרמה אחרים. אנחנו לא אשמים ומצפוננו נקי.

לקחנו כמה חתיכות סבון שכבר היו קשות ויצאנו לטולצוק. ראינו בשורת החנויות חנות אחת פתוחה למחצה. הסוחר יהודי עם זקן קטן ואשתו עמדו שם ומכרו שאריות של כל מיני דברים.

שלחתי את ליאון קדימה ואני עמדתי סמוך לדלת. ליאון נכנס והציע לסוחר שיקנה סבון. הוא הדגים לו את הקצף שהסבון עושה, שיבח את הסחורה ואמר מחיר כפול ממה ששילמנו. היהודי כנראה היה זקוק לפרנסה, כי כמעט לא היה לו מה למכור והתחיל להתמקח. ליאון שהיה בקיא בענייני מסחר וקנייה, עמד חזק על שלו ולבסוף הוריד קצת מהמחיר ובעל החנות ביקש שנמכור לו עשרה קילו סבון.

כעבור שעה הבאנו לו את הסחורה. אני חיכיתי בחוץ וליאון לקח את הכסף והסתלקנו מהר מהמקום.

הרגשנו הקלה, אבל עוד לא גמרנו עם העסק. הלכנו אליו לאכסניה ולקחנו בסל את יתר הסבון וחזרנו לשוק. אני החזקתי את הסל וליאון הדגים לעוברים ושבים את הסבון. לא לקח הרבה זמן ומכרנו הכול וברחנו משם. עליניו לדירת הדודה וספרנו את הכסף, הוצאנו את כל הכסף שהשקענו ועוד היו כמה עשרות זהובים רווח.

החלטנו לא לבוא לשוק זמן מה שלא יכירונו. וככה עשינו. על מצפוני בכל זאת רבצה מועקה מכל העניין, אבל התנחמתי שלא בי האשמה.

ליאון החליט בינתיים ללכת בחזרה לורשה והתחיל לחפש מבריח להעבירו. כשלא בא כמה ימים אלי, הלכתי לאכסניה שלו ונודע לי שהוא חזר לצד השני. יותר לא ראיתיו ולא שמעתי ממנו.

כעבור שבועיים כשישבנו בבית הדודה בחדר ליד השולחן ואכלנו, נכנסה אישה ושאלה על הדודה סימה. היא רצתה לקנות ממנה משהו או למכור, והדודה דיברה עם האישה בחדר בו ישבנו. פתאום הסתכלה עלי ארוכות ופרצה בצעקות. אי, פה יושב הרמאי שמכר לי את הסבון והפסדתי את כל הכסף, אני לא אשתוק לך.

הרגשתי פלצות בקרבי, אבל אזרתי עוז ואמרתי לה: אני לא מכרתי לך כלום, תגידי, את נתת לי כסף ואני לקחתי משהו ממך? מה את רוצה ממני.

נכון, נתתי כסף לאיש אחר, אבל ראיתיך איתו ביחד.

אז מה אם ראית אותי עם מישהו שאני מכיר? אני יודע מה הוא עשה ומה מכר לך?

אז תגיד איפה הוא הגנב הזה?

אני לא יודע. לא ראיתי אותו מאז, כנראה חזר לצד השני. הדודה סימה התערבה ואמרה שאנחנו בני משפחה ואני לא סוחר של סבון ואיננה מאמינה שיש לי יד בזה. כנראה שדבריה השפיעו על האישה והיא השתתקה והלכה.

הייתי מרוצה שיצאתי מהעניין הזה נקי מכל חשד.

החורף היה במלוא עוצמתו. יום רדף יום ובלי כל תכלית הסתובבתי בטל במצב רוח ירוד. מפעם לפעם נכנסתי לאיזה בית־כנסת שם נמצאים הרבה פליטים. אולי אפגוש מישהו מורשה ממכרים וחברים. ואמנם פגשתי פעם ברחוב חבר מורשה, את יהודה מינץ, שהיה חבר מפלגת פועלי־ציון ופועל דפוס. שוחחנו על המצב והוא סיפר לי על חברים שכן הצליחו להגיע לווילנא.

- ומה אתה עושה, איך אתה חי?

- ככה! בהשוואה לאחרים לא רע. אני קונה ומוכר בגדים משומשים ושעונים ומרוויח למחייתי, הייתי כבר בביאליסטוק, קובל וגם ברובנה, קונה פה ומוכר שם, או להיפך, אבל נמאס לי מזה, מה יהיה סופנו, אינני יודע.

פעם פגשתי ברחוב את אברהם זנדמן, בחור צעיר חבר של "השומר הצעיר" שעבד אצלי ועזר לי להרכיב את מכשירי החשמל שייצרתי. הוא היה בחור עדין ואידאליסט שהיה מסור לתנועה שהשתייך אליה. הקשרים בינינו היו מצוינים. למרות שעבד אצלי, התווכחנו תמיד על כל מיני נושאים פוליטיים והיינו כמעט חברים למרות גילו הצעיר.

מצבו היה בכי רע, פניו נפלו וגופו רזה. הוא סיפר לי שהחליט לחזור לורשה. הוא לא יכול להסתגל לחיים כאלה ולרוסיה לא רוצה לנסוע. הוא מאוד מתגעגע לחבריו שנשארו בתנועה. ביקשתיו באם יגיע בחזרה לורשה שייכנס להורי וימסור להם ד"ש ממני. הוא הבטיח ונפרדנו בלחיצת יד. מאז לא ראיתיו יותר.

אחרי שנים קראתי באיזה ספר על המרד בורשה ששמו של אברהם זנדמן נזכר בו כאחד הלוחמים בגיטו שנפל בקרב עם הגרמנים.

כקוריוז אני רוצה לזכור קטע מדרשה ששמעתי מפי דרשן באחד מבתי־הכנסת בבריסק.

פעם לפנות ערב נכנסתי לבית־מדרש שבו היו פליטים ולא נזכרתי לשם מה באתי לשם. היו שם הרבה אנשים ועל הבמה עמד יהודי עבדקן שדרש והטיף דברי מוסר לציבור. הוא דיבר בניגון שהיה מקובל על המגידים ומטיפי מוסר בזמנים ההם.

בין היתר אמר: "רבותי! עליכם לחזור בתשובה ומפני שלא התפללתם ולא עמדתם בתפילת 'שמונה עשרה' קיבלתם עונש מן השמים ואתם עומדים שעות בתור ללחם. ואתן הנשים, בגלל שלא הלכתן למקווה ולא שמרתן על טהרת נשים, אתן דורכות עכשיו בשלוליות מים וברפש ברחובות. על כן תחזרו בתשובה ובזכות זה יבוא משיח צדקנו והדגל האדום יתנוסס על בית המקדש שייבנה במהרה בימינו אמן ואמן"!

הבעל דרשן הזה כנראה רצה עם הדברים על הדגל האדום שיתנוסס בבית המקדש לקבל רהביליטציה על דברים שהזכיר, ואפשר היה לפרש אותם כעויינים למשטר, כי פחד שישנם מלשינים בתוך הקהל.

המקרה הזה משקף את הפחד וההלשנה שהיו בקרב היהודים תחת המשטר הסובייטי.

המברק

באחד הימים קיבלתי מכתב מביאליסטוק מגיסו של אחי טוביה, ישראל רוזנבלום, שהיה גר שם עם אשתו. הוא כותב לי שקיבל מברק המיועד אלי, שאקרא את תוכנו ואחליט מה לעשות. מה ואיך הוא קיבל את המברק לא כתב. המברק היה מצורף למכתבו.

פתחתי את המברק וראיתי שהוא מיועד לחיים סנדרוביץ - ביאליסטוק. הרחוב והמספר היה של ישראל, המברק היה מודפס ברוסית: לחיים סנדרוביץ, "תחזור הביתה מהר, אמא מאוד חולה".

התחלחלתי מאוד, מה זאת אומרת אמא חולה ושאבוא מהר, כנראה קרה אסון עם אמא ומבקשים שאחזור. החלטתי שאצא העירה לחפש איזה מבריח ואחזור לורשה, בפירוש כתוב שאחזור. בטח קרה אסון עם אמא, נכון, אני לא יכול לעזור בהרבה, אבל מחובתי כבן להיות עם המשפחה בשעה של אסון וחשבתי בליבי כנראה שאמי נפטרה.

הייתי מבולבל ולא עלה בדעתי לבדוק את המברק מאין הוא. הלא בפירוש כתוב ברוסית חיים סנדרוביץ.

כשבא רפאל, הוא לקח את המברק ביד והתחיל לסקור אותו ולשאול שאלות. לא ייתכן שמורשה יבריקו ברוסית ושנית יש פה איזה שם ומאיפה הוא נשלח. כתוב "אַסטודוליָה". באם בא מורשה מדוע אין חותמת או כתובת של ורשה? מה זה "אסטודוליה", יישוב כפרי או עיר? לא, אני לא מסכים שזה מהוריך, יש פה טעות, נלך לדואר ונברר מאיפה זה בא. אולי יש עוד מישהו בשם שלך. ומדוע בא המברק לרוזנבלום בביאליסטוק? הלא המכתבים בדואר מגיעים מורשה לבריסק.

השאלות היו הגיוניות, לרפאל ראש חריף, לא לחינם למד גמרא וידע לפרש סוגיות.

התקררתי מהרושם הראשון שהביך אותי וגם התחלתי לחשוב בהיגיון, יש פה איזו טעות, אבל אני מוכרח לחקור את העניין וגם לראות את ישראל רוזנבלום. החלטתי שאני נוסע לביאליסטוק, יש לי הכתובת של ישראל. חוץ מזה, מזמן רציתי לבקר שם ולהיפגש גם עם לייבלה רוזנברג ואחרים.

בתיה ורפאל הסכימו. תיסע לביאליסטוק ותברר מאיפה בא המברק ותירגע.

למחרת הלכתי לתחנת הרכבת ועליתי על רכבת שנסעה לביאליסטוק. אגב, אצל הרוסים כרטיסי נסיעה ברכבת היו זולים מאוד. כעבור כמה שעות נסיעה הייתי בביאליסטוק. הגעתי לישראל רוזנבלום שהיה גר בחדר לחוד עם אשתו בבית גדול עם הרבה שכנים.

סיפרתי לו לשם מה באתי ושאלתי איך הוא קיבל את המברק, והוא סיפר לי שבאו מהדואר עם המברק ודפקו בדירתו ושאלו איפה גר חיים סנדרוביץ. הוא היה משוכנע שזה מיועד אלי, לא שאל שאלות ולקח את המברק. רוסית הוא לא יודע לקרוא ולא הבין את תוכנו, על כן העביר לי במכתב את המברק. כמובן שכוונותיו היו טובות.

רציתי למצות את כל האמת והלכתי לדואר הראשי בביאליסטוק לברר מהיכן בא המברק. ישבו בדואר פקידים רוסים, דיברתי אליהם חצי רוסית וחצי פולנית. הם חיפשו בספרים עבים את השם אסטודוליה. לבסוף מצאו שזו עיירה קטנה במקום נידח במרכז רוסיה.

התעלומה נפתרה וחזרתי לישראל לדירתו. בינתיים ישראל שאל את השכנים בבית והתברר שהיה גם שם איזה קצין רוסי, כנראה יהודי ששמו היה חיים סנדרוביץ והוא כבר חזר לרוסיה.

נרגעתי ויצאתי לרחובות ביאליסטוק לחפש ידידים. ראשית כול הלכתי לחפש את לייבלה רוזנברג. הכתובת שלו היתה לי, כי הוא שלח לי גלויה לבריסק. אחרי חיפושים בסימטאות קצרות עם בתי העץ מצאתי את כתובתו.

אשתו כבר היתה איתו וגם אחיו. הוא ואחיו סחרו בטולצוק בביאליסטוק והרוויחו לא רע. לייבלה היה כישרוני למסחר ותמיד המציא משהו חדש.

עם אנשים, אפילו חברים, לא היה כל כך ישר בענייני כספים ויכול היה לסבך עניינים. היה לי פעם איתו עסקים משותפים והסתכסכנו והיינו ברוגז זמן ממושך, בסוף התפייסנו ויחסי אליו היה "כבדהו וחשדהו".

נודעה לי ממנו כתובתו של קומַר. הוא היה חבר של המפלגה (פועלי ציון צ.ס.) והיינו מיודדים מאוד. הוא היה מאנשי הבוהמה, קצת קל דעת ותמיד במצב רוח טוב. היה מכיר טוב של כל אנשי הצמרת הגדולים במפלגה וגם מארץ ישראל וזמן ממושך היה חי בפריז. היה רווק מושבע.

כשבאתי אליו נודע לי שהתחתן עם צעירה יפהפייה ויש לו בביאליסטוק בית מלאכה של סריגה. הוא מייצר סְוֶטרים ופקריסים, מרוויח טוב ועושה חיים.

אמרו עליו "שצמחו לו נוצות". כשבאתי, היה עסוק מאוד בענייניו ולא היה לו זמן לשוחח איתי. נפרדנו מהר.

עשיתי קצת טיול ברחובות ביאליסטוק וגם הגעתי לשוק בטולצוק, פגשתי שם מכרים ושכנים מהחצר שלי מורשה. שוחחנו קצת, אבל הקור העז שהיה באותו יום הבריח אותי משם. חזרתי לישראל רוזנבלום ללינת לילה ולמחרת חזרתי ברכבת לבריסק.

אט־אט התחלנו להסתגל לאורח־החיים החדש ולמושגים שלא ידענו מהם - של המנטליות במשטר החדש של האזרחים הרוסים, שהיו בעיר ובאו מערי רוסיה הסובייטית לנהל בתפקידים שונים בעיר בריסק.

למרות שרמת החיים בהשוואה מלפני הכיבוש הרוסי ירדה באופן דרסטי, ראיתי שיש הבדל גדול בצורת הכרת המציאות של הבדלי המשטרים.

לאדם הרוסי לא היה בכלל מושג על רמת החיים האירופית ושל המערב. בתמימות חשבו שאצלם יותר טוב ומתקדם מארצות אחרות. שליטי הקרמלין ידעו את ערך התעמולה הפומבית שעשתה שטיפת מוח לרוב אוכלוסיית האימפריה הגדולה.

בכל מקום, בעיר ובכפר, התנוססו סיסמאות ושבחים למשטר הקומוניסטי שכתובות היו באותיות גדולות שחורות על פסי בד אדום - תמונות ענקיות של לנין, מרקס ואנגלס ובמיוחד של יוסף ויסארונוביץ סטאלין קישטו את בנייני הציבור בעיר. אלפי כרוזים עם תהילות ותשבחות למשטר הסובייטי נתלו בכל הרחובות.

יוסף סטלין הבין את הכוח של הפרופוגנדה והשתמש באמצעים אלה לחזק את המשטר. ובאמת הרבה מאוכלוסיית רוסיה האמינה שאין חיים יותר טובים מאשר בברית המועצות. כששאלו פעם איש רוסי איך החיים אצלם,

הוא אמר בגאווה שיש להם הכול, מספיק לחם, תפוחי אדמה וטבק וגם גפרורים יש אצלם. האִמרה על הגפרורים היתה מאוד ידועה אצל הפליטים היהודיים והתפשטה כבדיחה אמיתית.

הכפריים הביאלורוסים שבאו העירה קנו בקיוסקים הרבה עיתונים ברוסית שהביאו אותם בכמויות גדולות למכירה. ראיתי איך כפריים שנעלו "לאפציעס" - מין סנדלים שקלעו מקש ומרצועות עור, קונים עשרות גיליונות עיתונים שהיו בזול ועלו פרוטות.

חשבתי שהאיכר הביאלורוסי השכיל ורמת התעניינותו בקריאת עיתון עלתה. רובם היו בורים ואנאלפביתים, אבל הנייר של העיתונים שמביאים מרוסיה טוב לעישון. מכניסים בו טבק או "מַבורקה" (מין טבק זול), מגלגלים מפיסת נייר ריבוע סיגרט ובתנועה אופיינית מדביקים עם רוק מהפה את הנייר ומדליקים סיגריה.

הסטטיסטיקה של ברית המועצות על הפצת הרבה עיתונים מראה שהרמה התרבותית הגדולה היתה כוזבת. שמונים אחוז של העיתונים ברוסיה נשרפו בסיגריות המחורקה...

חיל המצב הרוסי, כאשר קיבל יום חופש הסתער על "הטולצוקים" וקנה מכל הבא ליד. במיוחד חיפשו שעונים. שעון היה ברוסיה יקר המציאות, שרק קצינים ובעלי דרגות יכלו לקנות אותו במגזינים סגורים שמיועדים היו רק לאנשי הנ.ק.וו.ד. ובעלי דרגות גבוהות. החייל הפשוט ובמיוחד מאזורים נידחים ומרפובליקות של אסיה התיכונית, אוזבקים וקזחים עם פנים מונגוליים ועיניים מלוכסנות, לא יכלו במקומותיהם לחשוב על רכישת שעון.

בשטחים הכבושים על ידי הסובייטים התחילו לקנות שעונים בשווקים ובזארים. החיילים הפשוטים הפרימיטיביים לא הבינו בטיב השעונים ומעניין היה לראות את המחזות איך הסוחרים היהודים מוכרים לחיילים רוסים שעונים הכי גרועים ומיושנים. העיקר השעון דפק והם, החיילים הקונים, שמו אותו באוזן בכדי לשמוע את תקתוקו. התמקחו על המחיר ושילמו בסוף במחירים מופרזים.

פעם ראיתי חייל בעל עיניים מלוכסנות, קירגיז או קאזאך, שלא היה לו מספיק כסף, קנה שעון מעורר גדול. הבחור שמכר לו את השעון אמר לו - תראה חבר איזה שעון חזק הוא. הוא עובד כטרקטור. החייל שם אוזנו לשעון ושמע את תקתוקו החזק, אבל מה יעשה עם שעון גדול כזה, איך נושאים אותו? הבחור הסוחר אמר לו ששעונים כאלה תולים על שרשרת על הצוואר ונושאים על החזה. הוא השחיל בטבעת השעון חוט עבה והחייל תלה את השעון מעל הראש. הוא שילם את המחיר והלך בגאווה לקסרקטין עם השעון על החזה.

כולם צחקו, אבל הוא לא הבין דבר וככה הלך עם השעון המעורר התלוי עליו ברחובות העיר. אנשים הסתכלו בתימהון והוא בתומו חשב שמתפעלים מהשעון שקנה.

היו הרבה מקרים שנשים רוסיות צעירות קנו בשוק כתונות לילה צבעוניות ומבריקות והן חשבו שזה שמלות ובאו איתן ככה לנשפים ולריקודים וגם יצאו לטייל בעיר.

כשבא הקיץ, בימים חמים ובהירים לא נדיר היה לראות אישה רוסייה צעירה מטיילת בעיר בכתונת לילה כזו.

שמענו סיפור מאוד מבדח על שני חיילים רוסים שעברו על יד חנות שהיתה פעם בית מרקחת ובעל הבית מכר עוד כל מיני דברים ואביזרים שנשארו בחנותו. הם ראו בחלון הראווה כמה ברזים קטנים של חומר בקליטי שחור שמחברים לצינור גומי של חוקן.

בוא תראה, אמר אחד לשני, איזה מקטרות קטנות ויפות לסיגריות. נכנס וקנה והם נכנסו לחנות וקנו בזול את "המקטרות". הם שמו בקצה סיגריה והתחילו לעשן וחייל אחד אמר, תראה איך הפולקים חכמים הם. יש פה ברז, אתה רוצה, אתה מעשן, לא רוצה, אתה סוגר ולא מעשן... והם התחילו להשתעשע עם ברז החוקן בפה, בהאמינם שזה באמת מקטרת, פלא שלא ראו מעולם.

למעשה, לולי זה לא היה אמת, אז זה גם בדיחה טובה ואופיינית לרמת התרבות של חלק מהחיילים הרוסים.

החורף הלך לקיצו והרבה יהודים הזדרזו לעבור בשני הכיוונים את הנהר שעמד עוד קפוא. לעבור בלילה מלובש בחלוק לבן היה כמעט בטוח לא להיתפס. צריכים היו רק מורה־דרך מנוסה שיידע את הדרך, ואחת שתיים אתה עובר את הגבול בסיכון קטן.

בימים אלה בא לבריסק בן דוד של בתיה ורפאל, פסח פרידמן. הוא בא מעיירה ביאלה־פודלאסקה. הוא היה בן שמונה־עשרה, בחור חסון וגבוה. ביום אחד הוא הופיע אצל הדודה סימה שהיא היתה גם דודה שלו.

הדודה סימה והדוד בֶרקה כבר השלימו עם העובדות שאצלם מתאכסנים בני המשפחה הבורחים מהגרמנים ופסח נשאר ללון אצלם על מזרן על הרצפה. נוסף לנו, משה־חיים הביא הביתה בחור מבוגר שפגש באיזה בית־מדרש. הוא היה אדוק ומשה־חיים פשוט ריחם עליו. הוא היה מהעיר קאַליש ושמו היה ברוך בֶאַטוס ממשפחה מפורסמת בקליש. כנראה משה־חיים שמע על משפחה זו והוא לקח אותו הביתה ונתן לו מקלט באיזו פינה. הוא ישן בלילה על כיסא בד מתקפל, מין כיסא נוח. ברוך באטוס קיבל את זה באהבה שיש לו מקום בבית יהודי אדוק.

באטוס, שהיה להם בקלוש מסחר ובית מלאכה לנקניקים ניסה בשותפות עם משה־חיים לייצר נקניק. הם קנו מכונה לטחון את הבשר וגם מעיים למלא את הבשר וכל מיני חומרים. מקום העבודה היה במטבח הגדול ואת כל העבודה עשה ברוך, משה־חיים השגיח על הכשרות.

אחרי שבוע עבודה, היתה ערימה של נקניקים שהם העבירו לאיזה מקום בכדי לעשן אותם. לבסוף הניסיון לא הצליח ומשה־חיים הפסיד כסף. משה־חיים היה המשקיע אבל שתק ולא סיפר כלום.

עברו עוד כמה שבועות, הקרח בנהר התחיל לזוז. ובבוּג התחילו לזרום המים והמעבר של הגבול הופסק לחלוטין.

יום רדף יום בלי כל תכלית והחיים היו שעמום גדול. רפאל רצה משהו לעשות, נסע פעם לעיר והביא משם עיגול של גבינה צהובה גדול מאוד. היה לו עוד מזל כי כמעט אסרו אותו בגלל הגבינה והמיליציה חשדה בו שהוא עוסק במסחר. באיזה שהוא אופן הצליח להתחמק וחזר בשלום לבריסק עם הגבינה.

כשרצה בפעם השנייה לנסוע לקובל, אני ופסח הצטרפנו אליו. אחרי כמה שעות נסיעה היינו בקובל.

רפאל ופסח רצו לסחור בשותפות בכדי להרוויח משהו. אני אחרי הניסיון עם הסבון לא היה בדעתי לנסות שוב באיזה מסחר. הצטרפתי לנסיעה רק מתוך שעמום כי רציתי להיות גם בעיר קובל. הנסיעה ברכבת היתה בזיל הזול. הסתובבנו בעיר שנראתה לי עוד יותר מוזנחת ופרובינציונלית מאשר בריסק.

רפאל ופסח קנו הפעם חפיסות עם סַכארין שאפשר היה לתחוב לכיסים מבלי שיהיה מוּכּר ובולט כמו העיגול הגדול של הגבינה. המשטרה הרוסית הסתובבה בקרונות הרכבת ועשתה חיפושים. הפעם הכול עבר בלי תקלות ובאותו יום בשעה מאוחרת חזרנו הביתה לבריסק.

הקיץ בא והתקרב חג הפסח. בתיה עבדה בארטל וקיבלה כל חודש את המשכורת. היה לנו מספיק להוצאות האוכל. הוצאות אחרות לא היו לנו ועוד נשארו כמה רובלים בכיס. גם כסף פולני היה לנו בשטרות ובמטבעות. אבל קודר היה על הנשמה. לא ראיתי שום תכלית וגעגועים למשפחתי שנשארו שם לחצו פנימה בלב.

יום אחד ביקרתי בארטל במקום עבודתה של בתיה. לא הזדהיתי שאני בעלה. היא עבדה תחת השם דובז׳ינסקי. עבדו שמה עשרות בחורות באולמות גדולים והרבה מכונות היו שם. הסורגים עבדו במחלקה אחרת.

שאלו אותי את מי אני צריך ואמרתי את דובז׳ינסקי. הראו לי איפה היא יושבת וניגשתי אליה. בעוברי בחדר הגדול של התופרות ראיתי פתאום

עומדת ליד הקיר מכונת רקמה. זה היה פעם מקצועי והייתי מומחה במקצוע זה אחרי 12 שנות עבודה במכונה כזו.

לדבר קצת רוסית כבר ידעתי ובראותי את המנהלת פופובה שבתיה אמרה לי שזאת היא, ניגשתי אליה ושאלתי אם מישהו עובד במכונה זו. לא, היא ענתה לי, אין לנו בעל מקצוע למכונה זו ואז אמרתי לה שאני בעל מקצוע של רקמה הרבה שנים ואני מכיר את המכונה טוב מאוד ויודע לעבור עליה.

המנהלת פודובה ממש הביעה שמחה על דברי ואמרה: נו! נסה, אני רוצה לראות באם אתה יודע לעבוד. ביקשתי כמה סלילי חוטים צבעוניים, התיישבתי על יד המכונה והתחלתי לרקום על פיסת בד. רקמתי פרחים וקישוטים והמנהלת עמדה לידי מלאת התפעלות מעבודתי ובמקום אמרה לי שהיא מקבלת אותי ממחר לעבודה.

למחרת באתי לעבודה. פופובה הכינה כבר מפת שולחן גדולה של בד עבה מצויר כבר בנקודות בצבע כחול. הדוגמה היתה של זרי פרחים בשולי המפה. היא הביאה לי גם סלילי חוטים של כמה צבעים והתחלתי לעבוד ולרקום את המפה. הייתי בטוח שהמפה זה עבורה, אבל מה איכפת לי, היא רשמה אותי כעובד המפעל ואקבל משכורת כבעל מקצוע בדרגה הכי גדולה.

בכל פעם היא ניגשה ועמדה על ידי לראות את הפלא, איך אני בידי מכוון את ידית המכונה בכל הכיוונים ומן המחט העולה ויורדת, יוצא תפר בצורת שרשרת ומקבל צורות של פרחים וגבעולים.

כעבור יומיים, כשגמרתי לרקום את המפה, פופובה היתה מלאת התפעלות ממנה. היא הכינה לי עוד עבודות של מפיות וחולצות. כנראה שבכל הדברים האלה התחלקו פופובה ועוזריה הרוסים מהנהלת המפעל.

ככה עבדתי כמה שבועות עד שמוכרח הייתי להפסיק בגלל שלא היו מחטים. במגירת המכונה היו קצת מחטים שהיו מיוחדות במינן ושבירות מאוד. החוטים שתפרתי בהם היו עבים ומפעם לפעם נשברה מחט עד שגמרתי את כולן. כשאמרתי לפופובה שאין מחטים, היא שלחה מישהו לחפש בעיר אולי ישיגו מחטים כאלה. אבל הטרחה היתה לשווא. היא הבטיחה שהיא תכתוב למוסקבה לשלוח לה מחטים כאלה. היא מאוד מצטערת שאני מוכרח להפסיק את העבודה.

אבל לא התחשק לי להפסיק לעבוד. ראשית כול רציתי להרוויח, ושנית לא ללכת בטל ולהסתובב בלי מטרה ולחיות על רווחיה של בתיה.

אז עלה רעיון במוחי. עוד מקודם שמתי לב שעומדת מכונת תפירה ואף אחד לא עובד עליה. שאלתי מה הסיבה ואמרו לי שהמכונה מקולקלת. בחנתי את המכונה וראיתי שזה דבר קטן, איזה בורג השתחרר ועוצר את הרמת "הרגלן" שגולש אל הבד ואין מי שיתקן את זה.

אמרתי למנהלת פופובה שאני ראיתי פה מכונה שהיא מקולקלת ולא עובדים עליה ואני מוכן לתקן אותה ולתפור עליה סְוֶטרים עד הזמן שתקבל את המחטים ממוסקבה. היא נאחזה ברעיון הזה והסכימה להעסיק אותי בתפירת סְוֶטרים, אפילו שאחבר במכונה רק את החלקים הגדולים הפשוטים. כוונתה היתה מחושבת שבבוא הזמן להעסיק אותי ברקמה.

לקח כמה דקות, הברגתי את הבורג ומכונת התפירה התחילה לפעול וככה נהייתי לאחר מהעובדים, גבר יחיד בין הרבה תופרות יהודיות וגויות. שאני בעלה של בתיה הסכמנו בינינו לא לגלות, אולי זה יכול להזיק וככה כל יום הלכנו שנינו לעבודה בארטל.

בגמר החודש קיבלנו משכורות די טובות שהספיקו לקנות הכול מדברי מאכל ועוד נשאר קצת כסף. התקרב חג הפסח וקנינו הכול לצורכי החג ועריכת הסדר. אבל בליל הסדר ישבו הדוד והדודה ומשה־חיים ואשתו בחדרם וערכו שם את הסדר, אבל אנחנו: רפאל, בתיה ואני וגם פסח פרידמן וברוך באטוס סידרנו את הסדר בחדר הקדמי, ערכנו הכול לפי כללי הטקס המסורתיים, אבל האווירה ומצב הרוח היה קודר ועגום, מחשבות על הבית ועל ההורים ועל אחי לא הרפו ממני וכלל לא איכפת היה לנו שהדודה סימה לא הזמינה אותנו לשולחנם.

בקנאותם הקיצונית במנהגי הדת ובחרדתם המופרזת לכשרות הפסח כנראה פחדו שנשב ליד שולחנם. היינו פסולים בעיניהם, כמחללי שבת, שיותר לא דיברו על זה ושתקו. אבל שמתי לב להסתייגות מאיתנו בחג הפסח.

הקיץ בא בפתאומיות. זמן המעבר מחורף לקיץ קצר מאוד, השמש חיממה בכל עוצמתה ועם קרני השמש שחדרו והתפשטו סביבנו - התפשטו גם כל מיני שמועות על המתרחש בצד הגרמני. על היחסים בין הגרמנים והרוסים שמתחילים להתערער. שמועות הילכו שהשלטון הסובייטי רוצה להרחיק מאזורי הגבול את כל הפליטים שברחו מהצד השני ולהכריח את הפליטים לקבל אזרחות סובייטית.

השמועות האלה הכניסו מבוכה גדולה בין הפליטים. כולם חיו בתקווה שסוף כל סוף נוכל לחזור לפולין, לערים ולעיירות מהן ברחו. ישיבתנו בצד הרוסי היא זמנית וחולפת ורק כשישתנה בצד השני המצב לטובה ואנו כבר שם, נעבור את הנהר ואנחנו כבר בבית. אבל לקבל אזרחות סובייטית מזה ממש פחדנו, כי ראינו כבר די טוב את אורח החיים הסובייטי שהיה לנו לזרא.

ביום בהיר אחד שמענו שהרוסים לא יאזרחו את הפליטים נגד רצונם ומי שלא מסכים לקבל אזרחות יכול לעבור בחזרה את הגבול, ובעוד זמן מה תבוא משלחת גרמנית לרשום את אלה שרוצים לחזור והם יחזרו באופן ליגלי.

הפחד להיהפך לנתינים רוסים היה יותר גדול מהפחד מפני הגרמנים.

בהלה המונית סוגסטיבית אחזה באלפי הפליטים וביום שהתפשטה השמועה שהוועדה יושבת כבר ורושמת את האנשים הרוצים לחזור, נהרו המונים למקום איפה שישבה הוועדה הגרמנית.

כל מי שעמד בתור צריך היה להזדהות באיזו תעודה. הם רשמו את השם וסימנו את התאריך על התעודה ואת יום החזרה לצד השני.

מבלי להתעמק בעניין, תחת השפעת הרוב גם אנחנו הלכנו להירשם לחזור הביתה. היה תור גדול. במבנה באולם גדול על יד שולחנות ישבו כמה פקידים מלובשים אזרחית ורשמו את השם והמשפחה ומקום המגורים בבריסק ועשו סימן בתעודה על התמונה באיזה תאריך צריכים לחזור.

ההרשמה הזאת נמשכה כמה ימים ונפסקה באמצע. שום הודעה לא קיבלנו יותר, והנני חושב היום שכל העניין הזה היה מבויים על ידי הרוסים בכדי לקבל את הכתובות של הפליטים ולדעת מי מתנגד לקבל תעודות זהות רוסיות, על כן אלה אלמנטים עוינים למשטר הסובייטי. אנשי הוועדה בכלל לא היו גרמנים.

היה כבר חודש מאי והיו כבר ימים חמים. דרגות החום עלו ואנשים הזיעו בחוץ והיו צמאים. ברחובות העיר לא היו קיוסקים לקנות מי סודה או משקאות קלים לשתייה, אז רפאל ופסח הגיעו למסקנה שאפשר להרוויח כסף מלמכור מים קרים לשתייה.

רפאל נזכר שפעם בורשה מכרו ברחוב איזה קוואַס שנקרא ביידיש א"קאלטס און א גיטס", כלומר קר וטוב, והיה להם מתקן מיוחד, צינור ארוך מפח ולמטה קופסת קָנוס עם חור ולמעלה בצינור היה חור, כשהשקיעו את המתקן בדלי מים, נכנסו המים לתוך קיבולת הקופסה העגולה דרך החור מלמטה. אחרי שסתמו באצבע את החור בצינור למעלה והוציאו את המתקן מתוך דלי המים, המשקה נשאר בפנים.

אחר כך שמו כוס תחת פי המתקן ופתחו לאט את החור. מלמעלה יצא המשקה בזרם דק לתוך הכוס. כשהתמלאה הכוס סתמו בבוהן האצבע את החור והזרם נפסק. זה היה מתקן מפח מגולוון.

רפאל ופסח מצאו פחח שעשה להם מכשיר כזה. דלי לא היתה בעיה, עכשיו צריכים לעשות את המשקה ולזה צריכים כמה חומרים, כמובן מים ושיהיה חמוץ מתוק וגם איזה צבע.

לרפאל היו עוד טבליות סכַרין שקנה בעיר קובל ומלח לימון ואיזה בקבוק של צבע אדום שהשתמשו לאפייה השיגו אצל יהודי שהיתה לו פעם חנות עם מוצרים כאלה וגם קרח השיגו באיזה מקום והמשקה מוכן.

היו להם שני דליים, רפאל התעסק בהכנת המשקה, הכניס כמות של סכרין ומלח לימון וצבע ואחר כך חתיכת קרח. את כל זה הכין באיזה חדר ליד הטולצוק, ופסח עמד וצעק "משקה קר וטוב, רובל אחד כוס".

ביום חם כזה לא לקח הרבה זמן והדלי היה ריק ורפאל הביא את הדלי השני המלא שהכין ורץ שוב לחצר לאיזו פינה נסתרת להכין שוב דלי משקה קר.

ככה מכרו במשך כמה שעות ביום מאות כוסות משקה וצברו את הרובלים הרוסים.

העסק הזה נמשך במשך שבוע או יותר ושניהם, רפאל ופסח, התחלקו בכסף שהרוויחו והיו מרוצים מהעסק עד שביום אחד אסרה אותם המשטרה. ייתכן שמישהו הלשין עליהם, החרימו להם את הדליים והכוסות ובעיקר את מתקן הפח לשאוב את המשקה.

במשטרה הפחידו אותם מאוד והחזיקו אותם עד שעה מאוחרת בלילה. מפקד המשטרה אמר להם שהפעם הוא משחרר אותם ובאם עוד פעם ינסו למכור משקאות באופן בלתי לגלי ישלח אותם לבית־הסוהר.

הם חזרו הביתה מפוחדים והקריירה של מכירת המשקה הקר נגמרה לחלוטין. יותר לא הראו את פרצופיהם על הטולצוק, אבל קצת כסף נשאר אצלם.

הזמן רץ ובעיר התפשטו כל מיני שמועות. מאיפה מקור השמועות אף אחד לא ידע. סיפרו שבתחנת הרכבת הבריסקאית עומדים כבר "שאלונים", רכבות להוציא את הפליטים. עוד סיפרו, שאחד שמע מפי מקור מהימן, שראשית כול ייקחו את הרווקים וישלחו אותם לעבוד במכרות באורל והמשפחות יישלחו לרוסיה המרכזית. אנשים עוד סיפרו שבכמה מקומות באזורי הגבול אסרו הרבה אנשים ומחזיקים אותם בבתי סוהר. כל זאת הטיל מבוכה ופחד בקרב הפליטים שהתרוצצו במקומותיהם כעכברים במלכודת מבלי לדעת מה יילד יום.

גם אני ובתיה התחלנו לפחד. אין לנו כל תעודה שאנחנו נשואים. לי יש תעודת זהות פולנית ולבתיה יש פנקס עם תמונה של קופת חולים, אבל אלה לא אותם שמות המשפחה, ואפילו את הכתובה שכתב לנו הרב בורשה לא לקחתי והשארתי בבית. איך אני יכול להוכיח שבתיה אשתי? חס וחלילה, עוד יכולים להפריד אותנו כרווקים.

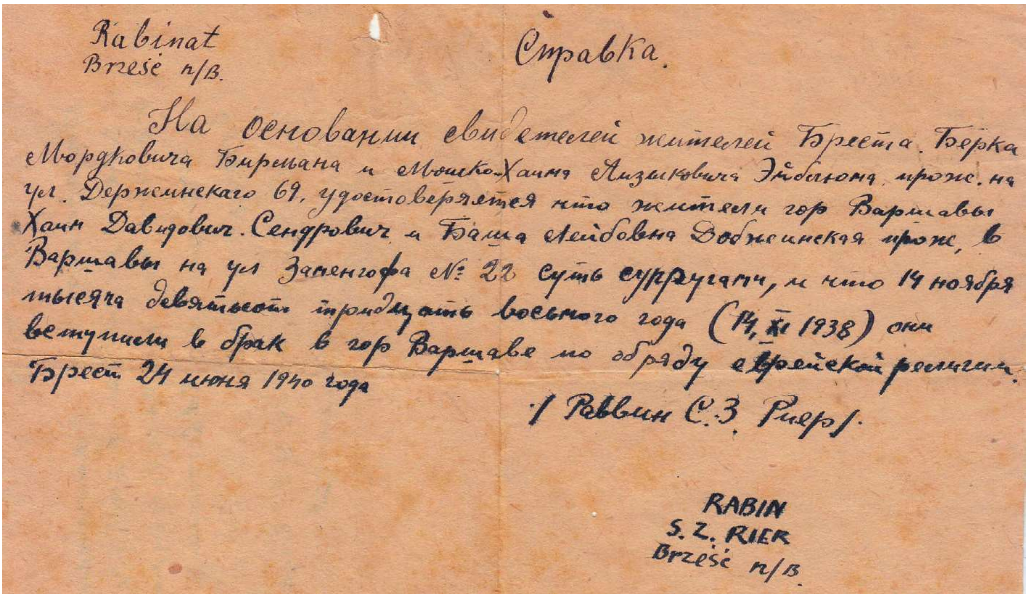
סיפרתי את הבעיה למשה־חיים והוא טיכס עצה איך לקבל איזו תעודה שאנחנו נשואים. הוא לקח את חותנו, את הדוד ברקה והלכנו כולנו לרב של העיר בריסק. משה־חיים דיבר עם הרב וסיפר לו את הבעיה. שמו של הרב היה ריאֶר, הרב הראשי של בריסק והוא הוציא לנו אישור ברוסית כדלקמן:

תרגום מרוסית:

אישור – לשכת הרבנות בבריסק

על סמך עדותם של תושבי בריסק: ברקו מורדקוביץ בירמן ומשה־חיים אייזיקוביץ הייבלום, שגרים ברחוב פרצקיגו 69, המאשרים שתושבי העיר ורשה חיים דוידוביץ סנדרוביץ ובתיה לייבובנה דובז'ינסקה שגרו בורשה

אימות תעודת הנשואים של חיים ובתיה סנדרוביץ - לשכת הרבנות בבריסק על סמך עדותם של תושבי בריסק חיים ובאשה סנדרוביץ התחתנו בורשה לפי טקס הדת היהודית. תאריך הוצאת האישור ברסט 24.6.1940
(התאריך הנכון של החתונה היה 14.11.1939 שונה במסמך ל־14.11.1938)

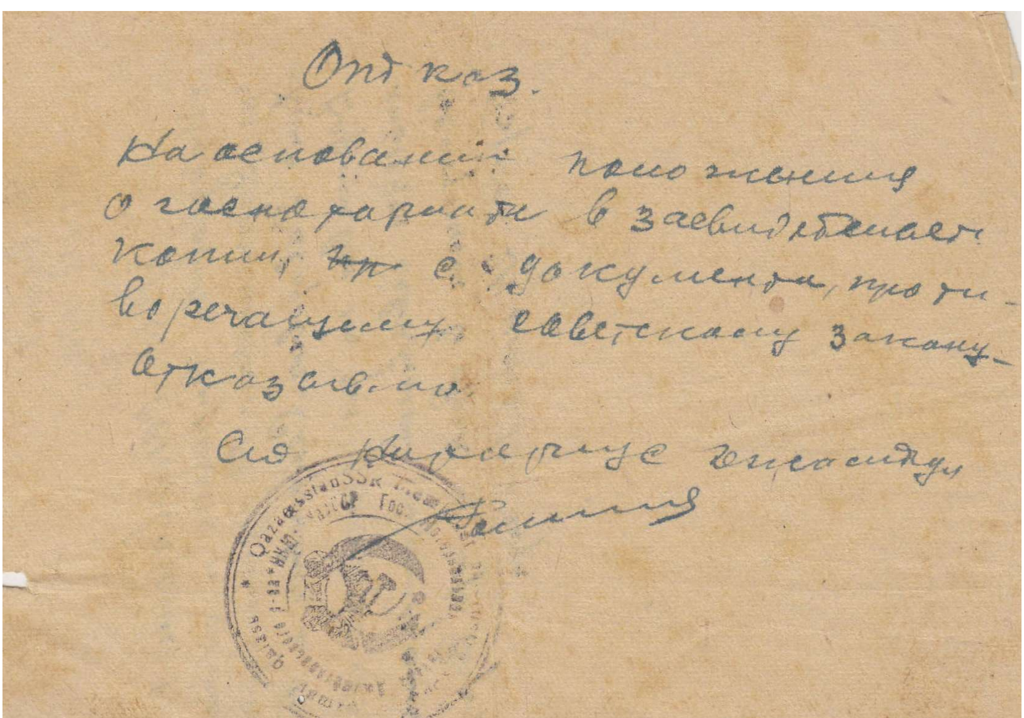

Rabinat
Brześć n/B.

Справка.

На основании свидетелей жителей Бреста Берка Мордковича Бирмана и Мошко-Хаима Айзиковича Эйдмана, прож. на ул. Дзержинского 69, удостоверяется что жители гор Варшавы Хаим Давидович Сендрович и Баша Лейбовна Добжинская прож. в Варшаве на ул Заменгофа № 22 суть супругами, и что 14 ноября тысяча девятьсот тридцать восьмого года (14.XI.1938) они вступили в брак в гор Варшаве по обряду еврейской религии.
Брест 24 июня 1940 года

/ Реввин С.З. Риер /

RABIN
S. Z. RIER
Brześć n/B.

Отказ.

На основании положения о госнотариате в засвидетельствовании копии, ~~нр~~ с документа, противоречащих советскому закону — отказано.

Ст. нотариус [illegible]

אישור חתום על ידי נוטריון בעיר ד'זמבול בקזחסטן

ברחוב זמנהוף 22, הם זוג נשוי. בתאריך 14 נובמבר 1938 התחתנו בורשה לפי טקס הדת היהודית. ברסט 24.6.1940.

על החתום הרב ש.ז. ריאר (וחתום בחותמת של הרב)

עד היום הזה יש לי העתק מאישור זה חתום גם ע"י נוטריון בעיר ד'זמבול בקזחסטן.

הפרט היחידי שלא התאים את המציאות היה תאריך השנה. במקום 1939 הוא כתב 1938, אחרת זה היה סותר את עדותם של העדים, כי בתאריך הנכון העדים לא יכלו להיות בורשה.

כשקיבלתי את האישור הודיתי למשה־חיים שהיה בין באי ביתו של הרב. נרגעתי קצת אבל בכלל לא השתמשתי בו. רק אחרי שנים שנגמרה המלחמה ועמדו לחזור לפולין השתמשתי באישור זה ועשיתי גם העתק ממנו אצל נוטריון.

השמועות שעברו מפה לאוזן על מאסרים וגירוש הפליטים מערים קרובות לגבול התאמתו. מביאליסטוק כבר הוציאו הרבה אנשים ברכבות וגם מקובל וגרודנו. בימים אלה חיינו במתח גדול. אנשים סיפרו שעל פסי הברזל בבית הנתיבות בבריסק ראו הרבה רכבות משא ריקות, המיועדות לפליטים. אמנם הלכנו שנינו לעבוד בארטל אבל העצבנות גברה עלינו. מהעבודה תיכף הלכנו הביתה ולבד לא יצאנו מהבית, כי לא ידענו מה יכול לקרות כל רגע והפחד שלא יפרידו בינינו היה גדול.

זה כבר חודש יולי 1940. הקיץ חם ולוהט, האווירה הכללית אצל יהודי בריסק ירודה ואצל הפליטים הרבים היא מחושמלת ומתוחה. לחישות וכל מיני סיפורים עוברים מפה לאוזן, שממקומות ועיירות מסביב בריסק אסרו כבר פליטים והם נשלחו בקרונות סגורים לסיביר. אצל כולם וגם אצלנו, ההרגשה שמשהו יתרחש בקרוב. ידועה לנו כבר השיטה של המשטר הסובייטי, שמאסרים וחיפושים נעשים באמצע הלילה ולא ביום. על כן הלכנו לישון בלילה בחרדה ופחד גדול לבאות.

רפאל ופסח חיפשו מסתור ומצאו שמחדר המטבח בתקרה היה מכסה לעליית הגג, "הבוידעם". הם עלו לשם בלילה על סולם שהיה במטבח וסגרו את המכסה וישנו שם על חבילות קש. את הסולם אנחנו הזזנו למקום אחר. גם ברוך באטוס נעלם מהדירה. לאן לא ידעתי, רק אני ובתיה נשארנו ללינת לילה בחדר שגרנו.

זה היה ביום 20 ביולי 1940. רפאל ופסח לא עלו הפעם על "הבוידעם" ללינת הלילה כי היה שם חם מאוד. ליד המדרגות בחדר לא רחוק מבתי השימוש הפרימיטיביים עמד מחסן קטן, היכן שהשכנים החזיקו כל מיני

גרוטאות ורפאל ופסח החליטו ללון שמה הלילה. המחסן היה מלוחות עץ מלא חריצים וקריר יותר, על כן הסתתרו שם.

באמצע הלילה אחרי חצות אנחנו שומעים דפיקות חזקות בדלת. "אוטקרוי! לפתוח!" - נשארנו קפואים על המצעים שלנו ולא ענינו.

הדפיקות התגברו ונשמעו בכל הדירה. הדוד ברקה לבוש בחלוק ניגש לדלת. מי זה? שאלה בלומציה! "תפתחו מהר".

הדוד פתח את הדלת ונכנסו שני חיילים עם רובים מכודנים. על הכובעים העגולים היו פסים אדומים, זה אנשי הנ.ק.וו.ד. המשטרה הרוסית השולטת ברחבי האימפריה הסובייטית הגדולה, עליהם נשען המשטר הקומוניסטי ושלטון הקרמלין. אחד מהחיילים נשאר לשמור על יד הדלת. מי גר פה, שאל השני? אני ואשתי ובתי ובעלה.

דוקומנטים ישׁ? הדוד הלך לחדרו והביא תעודות, גם משה־חיים יצא מחדרו והביא תעודה.

ומי הם? שאל עלינו. אלה בני משפחה, "ביזֶנצן", כלומר פליטים? שאל. כן, ענה הדוד. הוא בדק את התעודות והחזירן. אחר כך פנה אלינו. דוקומנטים יש לכם? כן, פולניים. הוא אפילו לא ביקש לראותם ואמר: קומו, תתלבשו ותבואו איתנו. הוא דיבר בנימוס, אבל בהחלטיות רבה.

ידענו שנינו שאין להתמקח והתחלנו להתלבש מהר. יש לכם דברים משלכם? כן, לא הרבה. אז תיקחו הכול מה שיש לכם, אלה יהיו לכם לתועלת כי אתם נוסעים רחוק.

במשך הזמן בהיותנו בבריסק, נוספו לנו הרבה פריטים, הן בלבוש וקצת כלים. בבריסק קניתי עבורי נעליים צבאיות חזקות וגם תרמיל של הצבא הפולני וגם שמיכה להתכסות. התחלנו לאסוף בחיפזון את כל הדברים שהיו מתחת למיטה וקצת כלים שהיו במטבח ותחבתי לתוך התרמיל הצבאי. גם מזוודה יותר גדולה היתה לנו ושמנו בתוכה את כל הבגדים. בסוף כשלא היה מקום במזוודה, שמנו מה שנשאר על השמיכה - אפילו כמה דברים שהיו אחרי כביסה וקשרנו את השמיכה בקצוות. חייל הנ.ק.וו.ד. חיכה בסבלנות אבל מפעם לפעם הפליט: תזדרזו - אין זמן.

כשהיינו מוכנים, החייל ששמר על הדלת התחיל לרדת מהמדרגות. אמרנו שלום לדודה סימה ולדוד ברקה וגם למשה־חיים ורייזלה שעמדו בדלת חדרם מפוחדים ולא הוציאו הגה מפיהם. עם חבילת השמיכה על הכתף והמזוודה ביד ירדתי מהמדרגות. אחרי הלכה בתיה עם התרמיל ובסוף החייל השני. שמרו עלינו משני הצדדים שלא נברח, שכלל לא חשבנו על זה. החייל היה כמה צעדים לפני. בעוברי ליד המחסן התעכבתי לרגע כאילו אני מתקן את החבילה על גבי ולחשתי חרש לתוך חריץ בין הקרשים.

תהיו בריאים, רפאל! פסח! תדעו שלקחו אותנו, שלום! אף אחד לא ענה משם ואנחנו יצאנו את החדר לרחוב.

לא רחוק מהבית עמד אוטו משא צבאי גדול. עלינו עם המטען שלנו והתיישבנו על הקרשים. היו כבר שם כמה משפחות והאוטו עוד לא נסע. מבתים אחרים יצאו עוד אנשים עם חבילות וגם אותם העלו על האוטו עד שהיה מלא אנשים, שאחד לא הכיר את השני ועכשיו יש לכולם גורל אחד משותף.

היתה כבר אשמורת הבוקר כשהאוטו מלא באנשים עם חבילות זז והתחיל לנסוע בחוצות בריסק הרדומים בכיוון תחנת הרכבת הגדולה.

בדרך סלולה בא האוטו למסילה צדדית רחוק מבניין התחנה. ליד פסי הברזל עמדה שרשרת של קרונות משא בצבע אדום, על כל קרון היה מסומן בגיר מספר סידורי של הקרון.

האוטו שלנו נעמד מול דלת פתוחה של קרון ואמרו לנו לעבור לשם עם כל החבילות שלנו. הזדרזנו לעבור לקרון המשא. משני הצדדים של הקרון היו אצטבות של קרשים עבים והצלחנו עוד לתפוס מקום למעלה על האצטבה סמוך לחלון הקטן. האנשים שבאו אחרינו הסתדרו למטה, מתחתינו.

אחר כך התברר לנו שלאצטבה העליונה יש יתרון גדול מאשר המקום למטה. הבחירה שלנו היתה מִקרית. באמצע הקרון, בין האצטבות היה מין מתקן של קרשים ובאמצע חור ברצפה לעשות את הצרכים. מכל הסידורים האלה חשכו עיני, אבל מה אתה יכול לעשות? זהו זה!... אלה התנאים לנסיעה לדרך, למקום בלתי נודע ומבלי לדעת כמה זמן תימשך הנסיעה.

אנחנו כבר יושבים על הקרשים למעלה ומסתכלים דרך הדלת הפתוחה. מה מתרחש בחוץ? אנו רואים שמביאים מאות אנשים, משפחות שלמות עם ילדים והרבה חבילות. אנשים סוחבים דודים עם סירים גדולים, פרימוסים וכלי מיטה ואפילו מכונות תפירה, סלים גדולים של נצרים ובתוכם כל הרכוש של הפליטים.

בחוץ המולה ורעש. המשאיות באות ובאים הקרונות. הקופסאות האדומות מתמלאות עם אנשים, כולם יהודים, שעכשיו בפעם השנייה נעקרים ממקומם ונשלחים מי יודע לאן.

בתיה, בראותה את כל היהודים הפליטים מבריסק שמביאים לכאן, התחילה לבכות. פוּלה! איפה פוּלה?! אנחנו נוסעים והוא נשאר שם, מי יודע אם ניפגש שוב, צריכים לעשות משהו להביאו לכאן. אז נהיה ביחד לרע ולטוב, אבל מה עושים? איך מודיעים לו שיבוא?

אני רושם פתק לרפאל וכותב לו למען השם שיבוא לתחנת הרכבת. אני

כותב את מספר הקרון איפה אנחנו נמצאים ובאם הוא יבוא שייקח הכול מה שהשארנו מהכלים במטבח, וגם שייקח את הכרית שנתנה לו סלוּבָה, ושיזדרז, כי אנו לא יודעים כמה זמן תעמוד הרכבת.

אני מקפל את הפתק וכותב את הכתובת ברוסית, אבל למי נותנים את זה שיעביר לכתובת הזו? פתאום אני רואה מיליציונר רוסי מקומי עם כובע כחול נוסע באופניים על יד הקרונות. אני קורא לו ושואל אותו אם הוא רוצה להרוויח כסף. רק צריכים למסור פתק לפי כתובת זו. הוא הסכים כי בין כך הוא נוסע העירה. אני נותן לו חמישים רובלים, זה סכום די הגון, הוא מאוד מרוצה ומבטיח במילת כבוד שהוא ימסור את הפתק לפי הכתובת ונסע.

לאמיתו של דבר מעט מאוד האמנתי שיהיה תועלת מכתיבת הפתק ובאם בכלל ימסור, אבל אין משהו לעשות יותר טוב מזה, לכל הפחות שלא יהיה על מצפוני שלא עשיתי דבר.

בינתיים השעות מתחילות לרוץ. הקרונות כולם כמעט מלאים ויש ברכבת זו הרבה מאוד קרונות. המספר שלנו היה 48 ועוד אחרינו שורה ארוכה של קרונות.

בתיה ואני מתעצבנים מאוד. עברו כבר כמה שעות ורפאל איננו. חיילים רוסים מסתובבים לאורך הקרונות ושומעים כבר את סגירת הדלתות הכבדות שנשמעות ברעש משריקת גלגלי הדלתות ואנחנו מאוכזבים ולבתיה דמעות בעיניה.

פתאום אנחנו שומעים קריאת השם שלנו, מסתכלים החוצה ורואים את רפאל וגם את פסח סוחבים תרמילים וחבילות. אנחנו צועקים אליהם והם מתקרבים לקרון.

החייל שעומד על יד הדלת ומתכונן לסוגרה, נכנס לוויכוח עם רפאל. הוא אומר שהקרון מלא ורפאל טוען שבפנים נמצאת אחותו ואנחנו משפחה אחת. החייל מתרכך. רפאל ופסח קופצים לתוך הקרון והחייל סוגר אחריהם את הדלת.

אבן כבדה נגולה מליבנו, בכול צריכים מזל, תודה לאל הם בפנים והצלחנו שוב להתאחד.

מפנים להם קצת מקום. השכנים בקרון לא כל כך מרוצים. אומרים להם שאחד יירד למטה, ולא מחפשים פה נוחיות. שומעים מבחוץ שמבריגים את הדלת באופן הרמטי, בפנים הקרון חשוך ומתחיל להיות אוויר אביך.

שומעים שריקה ארוכה, הקרון מזדעזע מדפיקות הבוכנות אחת בשנייה והקרון מתחיל לנסוע. אנו יוצאים למסע ארוך למקום בלתי ידוע, בתנאים תת־אנושיים שלא התנסינו מעולם.

בדרך לצפון הרחוק - סיביר

האדם הוא יצור חי המסתגל לכל התנאים וזהו סוד הקיום להמשיך בחיים. קשה לי היום אחרי עשרות שנים להבין איך יכולנו להתקיים בתנאים לא אנושיים כאלה ולחוות זמן ממושך בקרון של בהמות, בלי כל תנאים סניטריים, בסרחון ואוויר דחוס, בחצי חושך, ונוסף לזה כמעט בלי מים אפילו לשתייה ואוכל דל מאוד.

אולי זה היה כוח הנעורים, או הרצון החזק להישאר בחיים. אלה שני המרכיבים - הכוח והרצון היוו כנראה את היסוד של ההסתגלות לתנאים תת־אנושיים.

בתנאים רגילים אי אפשר להבין למה האדם מסוגל ולאיזה ירידה והשפלה אנושית הוא יכול להגיע. ועוד יותר קשה להבין שהתנועה הקומוניסטית, עיקר האידיאולוגיה שלה היא שחרור האדם ושוויון התנאים לכל בני אנוש לשחרר אותו מעבדות ושפלות, לחופש ולכבוד לכל העמים ולהעלותו לרמה תרבותית נאורה.

התנועה הזאת עשתה הכול ההיפך מעקרונות אלה. במקום שחרור הם הגיעו כמעט לעבדות. כבודו של האדם נרמס ונשפל, רמת התרבות ירדה עמוקות. החיים, לפי התיאורטיקנים של האידיאה הקומוניסטית צריכים להיות גן עדן עלי אדמות אבל הפכו לגיהנום, לשאול תחתית, לעמק הבכא.

לפי דעתי, הרוסים הקדימו בהרבה שנים במעשיהם של דיכוי והשפלת האדם את הגרמנים. בעניין זה יש להם זכות ראשונים, הן בהמצאות של מחנות הסגר, או כפי שהם קראו לזה, מחנות עבודה לחינוך מחדש של האדם וגם בהעברה של בני אדם בקרונות סגורים אלפי קילומטרים, בתנאים אכזריים וקשים. בעניינים האלה מגיעה להם אות הצטיינות של הממציאים הראשונים...

הכי קשים היו הימים הראשונים של הנסיעה שלא ידענו את יעדה. אבל כשעברנו את העיר ברנוביץ ידענו שמתקרבים לגבול הרוסי הקודם. וכשבאנו למינסק ועמדנו זמן ממושך במסילה צדדית, היינו כבר בתוך רוסיה.

הקרונות היו סגורים עם ברגים ואומים. כשהרכבת עמדה באיזו תחנה חיילים מזויינים שמרו לאורך הקרונות שמישהו לא יקפוץ מתוך החלון הקטן ויברח.

הסרחון בקרון היה גדול, היו בו קרוב לארבעים איש, וכל אחד היה צריך לעשות את צרכיו לתוך החור בתוך רצפת הקרון. בימים הראשונים זה היה ממש זוועה וסיוט. נשים וגברים שלא הכירו אחד את השני הרגישו מושפלים עד לשאול תחתית כשהיו צריכים לעשות צרכים כמעט לעיני כול. הפרגוד

של חתיכת בד שתלינו בעצמנו לא היה יכול להסתיר את הפעולה שכל אחד מבני האדם עושה בהיחבא.

אבל כפי שציינתי קודם, לכל דבר מסתגלים. לאחר כמה ימים הפסיקו לשים לב לעניין זה וראו בו כדבר מובן מאליו. אבל מה לעשות? אין אוויר, הפעולות הפיזיולוגיות מרעילות ומחניקות, קשה לנשום ולזה מצאנו תרופה.

ראינו שדלת הקרון מוברגת בבורג גדול ובאום. החלון הקטן משני צידי הדלת לא היה רחוק מהסוגר שנסגר עם הבורג. בקרון היו כמה בחורים צעירים ורזים. אז שני אנשים החזיקו את הבחור החזק ברגליים והוא הוציא את גופו דרך החלון החוצה והגיע עם ידיו אל הבורג. הוא הבריג ושחרר את האום מהבורג וזרק אותו. אחר כך הכניסו את הבחור בחזרה לקרון.

עכשיו אפשר היה לפתוח מבפנים את הדלתות ורוח צחה וקרה נכנסה לקרון.

זו היתה הקלה גדולה לאנשים שיכלו לנשום כהלכה והקרון התאוורר מהסרחון והאוויר הדחוס. על המצאה זו נפלו כל נוסעי הקרונות ובזמן הנסיעה הדלתות היו פתוחות בכל הקרונות של האֶשַלון הארוך. כשהרכבת נעמדה באיזו תחנה, החיילים רטנו מכעס והביאו ברגים ואומים חדשים וסגרו שוב את הדלתות. אבל מה היה להפסיד? שוב עשינו את התרגיל הזה עשרות פעמים וכעבור נסיעה של עשרה ימים כבר לא היו ברגים. אחר כך נודע לנו שקרון שטוח מלא ברגים ואומים התבזבז בצורה כזאת.

כבר לא היה פיקוח על סגירת הדלתות ואנשים בקרון החליטו לבד מתי לסגור ולפתוח לפי הצורך.

רפאל ופסח סיפרו לנו שלא כל כך קל היה להם לבוא לתחנת הרכבת, אחרי שראו שלקחו אותנו וקיבלו את הפתק שלי. הם החליטו להצטרף אלינו ופה קרה דבר מעניין. הם אספו הכול, מה ששכחנו לקחת וגם דברים שלהם ויצאו לרחוב לחפש אוטו שאוסף את הפליטים. כשמצאו אוטו כזה ברחוב סמוך, ניגשו אל המשמר וביקשו שייקחו אותם. אבל הם לא רצו לקחת אותם ואמרו להם ניקח אתכם פעם אחרת, אתם לא תברחו מאיתנו.

זה היה עוד בשעות הבוקר והם רצו להרשל שטרנפלד. כפי שהזכרתי, הבן דוד הזה דיבר טוב רוסית ועשה רושם חיצוני טוב. הוא הלך איתם החוצה ודיבר עם הקצין שהיה ממונה על המשאית. אחרי האונטרבנציה שלו הוא בסוף הסכים לקחת אותם והספיקו עם אוטו משא מהאחרונים להגיע לרכבת.

בטוחני שאם לא היו מצליחים לבוא, אם בכלל היינו אי־פעם נפגשים.בכדי לא למות מרעב הביא משמר הרכבת כל יום לקרון כמה כיכרות לחם ודלי מים. בחרנו כמה אנשים מהקרון שחתכו את הלחם לפרוסות וחילקו שווה בשווה לכל האנשים בקרון. וככה גם עם המים לפי כוסות.

אחרי זמן נודע לנו ש־300 גרם לחם זו המנה היומית לאסיר שלא עובד. ואנחנו בקרון קיבלנו מנות כמו אסירים. כל יומיים או שלושה כשהרכבת התעכבה בתחנה יותר גדולה, הביאו לנו לקרון דלי עם איזו דייסה תפלה. כל אחד שקיבל את מנת הדייסה בכלי שלו, בלע את זה בחיפזון, כי היינו רעבים מאוד ולא שמנו לב למאכל נטול הטעם. העיקר למלא את הקיבה. אבל זה השביע את רעבוננו מעט מאוד.

מים שתינו בכמות מוגבלת ועל רחיצת הפנים והידיים לא חלמנו אפילו. כולנו ישבנו כל הזמן על הקרשים עם הבגדים ולא התפשטנו והיינו מלוכלכים וכינים התחילו להציק לנו ואין במה להקל את הסבל הזה.

לאן מובילים אותנו, לא ידענו, אבל נודע לנו שאנו נוסעים בכיוון צפונה לאזור אַרְכנגֶלסק.

אני זוכר שעברנו את הערים וויטֶבסק, ווליקיה־לוקי. אחר כך הגענו לעיר וֹוֹלוגדָה, וזה כבר היה רחוק במרכז רוסיה.

השמירה עלינו נחלשה. כשהרכבת נעמדה באמצע הדרך רחוק מאיזה יישוב כבר הותר לנו לרדת מהקרון. רוב האנשים התיישבו לצד הקרונות לעשות את צרכיהם. בתיה שהתביישה מאוד נכנסה תחת הקרון ואני רצתי לשיחים שגדלו לא הרחק מהמסילה.

פעם נבהלתי מאוד כי שמעתי שריקת קטר שהודיע שמתחילים לזוז ורצתי לרכבת מבלי להספיק לסגור את החגורה חשבנו שהנסיעה הזאת אף פעם לא תיגמר ואלה החיים העלובים והקשים: אלה חיינו היום־יומיים ואף פעם לא ישתנה וככה צריך להיות.

איבדתי את חוש הזמן, אבל אחרי נסיעה של יותר מעשרים יום הגענו לעיר קוטלס. קוטלס היא עיר שעומדת על פרשת דרכים, ליערות עד של סיביריה ולצפון לים הלבן, ששם עיר הנמל אַרכַנגֶלסק.

בקוטלס גופא נמצאים הרבה מחנות הסגר עם אלפי אסירים שכל אחד קיבל גזר־דין עד עשרים וחמש שנות מאסר.

את העיר גופא לא ראינו. הרכבת שלנו נעמדה ליד גדר תיל דוקרני של מחנה עבודה. הסתכלתי בכיוון הגדר וראיתי שהרבה אסירים בלבוש אפור כהה מתקרבים לגדר. קשה היה להבדיל בין אדם לאדם, חבשו כובעים אחידים "ובפופוקות" האפורות המלוכלכות, אבל פה ושם היה ניכר פרצוף של גזע אחר. כושי שחור, או פנים מונגוליים מצבע צהוב, כנראה היו שם מאחורי גדרות התיל הדוקרני אנטרנציונל של כל מיני עמים וגזעים.

הקרונות שלנו עמדו לא רחוק מהגדר כך שאפשר היה לשמוע את הצעקות של האסירים. משם היו שאלות מי אנחנו, מאיפה באים ולכמה זמן נשפטנו. כמה אנשים שהיו בקרונות וידעו רוסית התחילו להחליף תשובות ושאלות גם

בקול רם, ופתאום התפשטה שמועה שאחד מקרון לא הרחק מאתנו הכיר מאחורי הגדר את שכנו שלו מורשה שלא ידעו לאן ואיך נעלם ברוסיה. על המקרה הזה גם אני ידעתי, כי בזמנו הוזכר היעלמו של האיש בעיתונות הוורשאית.

האיש היה סוחר של פרוות שהיתה לו חנות גדולה ברחוב מיודובה בורשה של בגדי פרוות לנשים וגברים. הרחוב הזה היה המרכז של ענף הפרוות והסוחר היה איש עשיר מאוד ושמו היה קאַרמאַזין. פירמה מפורסמת של פרוות. באישור של הממשלה הפולנית הוא נסע בראש משלחת של סוחרים לקנות פרוות ברוסיה, שהיתה הספקית של פרוות בעולם כולו.

משלחת זאת נסעה למרכז רוסיה לעשות עסקים אבל באחד המקומות נעלם הסוחר קארמאזין ואף אחד לא ידע איפה הוא.

המשלחת חזרה לפולין בלי קארמאזין שעמד בראש המשלחת. השלטונות הסובייטים לא נתנו כל תשובה היכן ואיך נעלם האיש. גם השתדלויות ואינטרונציות בין לאומיות והשגריר הפולני במוסקבה לא עזרו במאומה. השלטונות הרוסיים אמרו שאין להם כל מושג איך הסוחר נעלם והם לא יודעים עליו דבר ויותר לא שמעו עליו.

מקרה זה היה כמה שנים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה והעניין כמעט נשכח, רק המשפחה נשארה אבלה על אובדן הבעל ואבי המשפחה.

בין האסירים הפוליטיים ברכבת שלנו היה שכן של משפחת קארמאזין. קארמאזין בעצמו היה כבר כמה שנים במאסר במחנה עבודה בקוטלס, וגם הוא בא לגדר וכשנודע לו שהאנשים הם יהודים מפולין התחיל לצעוק אם יש מישהו מורשה. ככה בדרך זו הכיר כל אחד את שכניו שהתחילו בקולות רמים למסור אחד לשני אודות משפחותיהם וקרוביהם. התברר שבזמנו נאסר על ידי המשטרה החשאית בלכתו ברחוב לבד בעיר הבירה מוסקבה. לא היו עדים ואף אחד לא ידע איפה נעלם. הוא כבר יושב שנים אחדות במאסר בכל מיני בתי כלא עד שנשלח למחנה עבודה בקוטלס.

הידיעה שתעלומת הסוחר המפורסם קראמאזין מורשה התפשטה כהרף אין בין כל הפליטים ברכבת והיתה לשיחת היום. כעבור זמן מה באה פקודה לרדת מהקרונות וללכת כברת דרך עד לנהר. שם הנהר הוא דווינה. זה נהר ענקי מהגדולים ברוסיה ומגיע עד הים הלבן על יד העיר ארכנגלסק.

ירדנו בשיפוע לא רחוק מגדות הנהר והתיישבנו כל אחד עם חפציו על האדמה לחכות לפקודות חדשות. השטח היה פתוח. התרשמתי מאוד מרוחבו של הנהר שקשה היה לראות את הגדה השנייה. סמוך לשפה עמדה ספינת גרר עם ארובה וגלגל ענקי. לספינה היו מחוברים שני כלי שיט, מין סירות עץ ענקיות שקראו להן ״ברז׳ות״ ועליהן כמה אלפי איש – אסירים, מין גוש שחור אפור אחיד שנע והוציא מפעם לפעם קולות וצעקות בלתי מובנות.

כנראה הם מחכים כבר הרבה זמן לירידה לחוף. אבל לממונים על המשמר יש זמן. מה חשוב לאדם שנשפט להרבה שנות מאסר, עוד כמה שעות או אפילו כמה ימים? זה לא משנה את גורלו ואין מה למהר. וזה היחס של השולטים על אנשים מסוג זה. כנראה הצעקות הקצובות של גוש האנשים של "הברז'ות" היו מחאה של הסחבת לרדת לחוף. אם זה דווקא עזר אינני יודע, אבל כעבור זמן מה באו הרבה חיילים עם מכונות ירייה קלות, סובבו את כל השטח וגם אותנו הפליטים היהודיים שהיינו שרועים על שטח גדול במספר של כמה אלפי איש.

ראינו שהאסירים על כלי השיט של העץ מתחילים לרדת מהספינות בשורה עורפית. זה לקחת הרבה זמן. הובילו את כל הציבור החד־גוני האפור הכהה למגרש ריק, העמידו אותם בשורות והתחילו לספור אותם. הספינות התרוקנו ואנחנו עוד מחכים ומנחשים שאנו הם אלה שצריכים לעלות על הספינות.

ואמנם, הניחוש התאמת. באה פקודה ומתחילים לזרז אותנו לעלות על הברז'ות הגדולות. כל אחד עם סולם מדרגות של עץ, כל אחד סוחב את כל רכושו. מי יותר ומי פחות. העלייה על הסולם הזה ועוד עם תרמילים ומזוודות לא קלה ואין מי שיעזור. החיילים עומדים סביבנו ושומרים על הסדר. אבל בכל העלייה הזאת לספינה שוררת ערבוביה ובלבול, מחפשים אחד את השני מבני המשפחה, או שכנים מהקרון המשותף וצעקות רמות נשמעות באויר.

אנחנו כבר על סירת העץ הגדולה. מקרוב היא נראית יותר מגושמת ומסורבלת מאשר מרחוק. היא בנויה מקורות עץ עבות, למעלה סיפון גדול ורחב של קרשים עבים ובכמה מקומות ישנן מדרגות שמובילות לירכתי הבטן של הספינה. זה אולם ענקי ונמוך. קורות עץ עבות תומכות את התקרה והרצפה שחורה ומלוכלכת, כנראה לא רחצו אותה הרבה זמן.

אנחנו ארבעתנו מסתדרים למטה על יד עמוד עץ. למראשותינו אנו מסדרים את הרכוש הזעום שלנו ושומרים עליו, כי שמענו כבר צעקות מכמה אנשים שנאבדו או נגנבו תרמיליהם ועכשיו נשארו בחוסר כול.

מסביבנו עכשיו הרבה אנשים שלא הכרנו אותם ואנו לא יודעים מה טיבם. במשך הנסיעה הארוכה בקרון הסגור התיידדנו קצת עם כמה זוגות ומשפחות, ופה בערבוביה הגדולה הזאת איבדנו אותם ומסביבנו שוב אנשים בלתי מוכּרים. התיישבנו על הרצפה המלוכלכת והסתדרנו איך שהוא ללינת לילה.

לעומת מה שהיה בקרון הסגור, פה בספינה עוד יותר גרוע, כי יותר מאלף איש מצטופפים בשטח אחד ולמטה מתחיל להיות חם ומחניק.

היום כבר עבר. בחוץ די בהיר. כמו בין השמשות אבל בבטן הספינה חשוך ואנו מתחילים לנמנם ונופלת עלינו תרדמה.

קול של צפירה ארוכה, ערבוב של אימה ותוגה נשמע בחלל. היא מתפשטת למרחקים וגם חודרת לכל פינה בירכתי הספינה.

אני מתעורר ומרגיש שהספינה שטה ומתגלשת על מי הנהר. את מַשַק גלי המים שומעים על דפנות העץ של הספינה ואנו נסחבים על ידי ספינת גרר קיטור שאליה אנו קשורים בחבלים ושרשראות ואנו שטים על נהר הדווינה הצפונית.

למחרת אני עולה על הסיפון. הפנורמה מרהיבת עין. באמצע הנהר הכביר שטה השיירה שלנו בראש ספינת קיטור ישנה, בנויה כולה מפחי ברזל וגלגל ענק מסתובב ועושה שובל של קצף. היא כולה צבועה בצבע שחור וחותרת בעוצמה קדימה. על הספינה ארובה שחורה שפולטת עשן סמיך שעולה גבוה לחלל השמים הפתוחים ומשאיר פס שחור מאחוריו. מאחוריה, במרחק לא גדול, קשורה סירת העץ הגדולה. הראשונה בכבלי פלדה, ואחר כך לסירה הראשונה קשורה גם בכבלים הסירה השנייה.

ראות הנוף יותר ברורה, משני הצדדים רואים מרחוק את הנוף הישר כמו בסרגל את שפת האדמה והיער שמשחיר מרחוק.

המרחב הפתוח מסנוור את העיניים ורוח קלילה נושבת ומאווררת אותך מסיוטי הלילה המעורפלים. בבטן האונייה המעופשת אני נושם לרווחה את ריח המים הצוננים.

אחרי שלושה שבועות בהיותי סגור בקרון הצר והמחניק יכולתי סוף כל סוף לספוג לריאותי אוויר צח ולנשום במלוא החזה.

השמים מתחילים לאט להיות יותר שקופים וזכים. מזמן לזמן פרצו דרך חורי העננים הנעים קרני שמש שנתנו לך ליטוף חם על הגוף הרצוץ והלאה. אפילו קרן שמש קצרה יכולה למלא את האדם בתקוות מחודשות, ולחדש בו כוחות גנוזים ורדומים בכדי שיוכל ללחום הלאה עם המציאות היום־יומית הקשה. קרני השמש הכניסו בי קורטוב של כוחות מחודשים.

ירדתי בחזרה לירכתי הספינה לתוך ההמון הצפוף של גופי אדם והתנגשתי שוב במציאות ההווה היום־יומית, על כל סימניה ותופעותיה הקשים.

החלפתי את המשמר עם בתיה כדי לשמור את חפצינו, את הרכוש הדל שלנו ושלחתי אותה לסיפון לספוג קצת אוויר צח. אחר כך עמדנו בתור לקבל מנת דייסה או מרק וגם את המנה של הלחם שזה המזון העיקרי לקיים את הנפש.

מים יכולנו לקבל בלי הגבלה. על הסיפון היה מיכל גדול ומסביב ברזים וזה היה דבר גדול וחשוב. אבל גם לבתי־שימוש הצטרכנו לעמוד בתור. אלה היו בחלק האחורי של הספינה וכל היום עמד שם תור של אנשים.

ככה עברו כמה ימים ולילות. ספינת הקיטור גוררת את הברז'ות הגדולות, היא חותכת באמצע הנהר שמתרחב משיוטה. אנו נוסעים צפונה.

אחרי ארבעה ימי נסיעה על הדווינה־הצפונית סטתה השיירה שלנו לנהר צדדי יותר צר, אבל מספיק להיחשב לנהר מהגדולים ביותר. מהרוסים שעבדו בספינה נודע לנו שנהר זה הוא ה"ויצֵג'דה" שנופל לדווינה ואנו מתקרבים לעיר ששמה "סיקטיווקאַר".

העיר הזאת היא עיר הבירה של הרפובליקה ששמה קומי.ס.ס.ר.

בפעם הראשונה בחיים שמעתי על קיום רפובליקה בשם "קומי". ובכלל לא ידעתי שקיים עם או שבט ששמו קומי. כל השטח של רפובליקה זו מכוסה ביערות, או כמו שאומרים ברוסית "טייגא" והיא נמשכת אלפי קילומטרים.

הקיץ פה נמשך זמן קצר, לא יותר משלושה חודשים ואנו הגענו לארץ זו בשבועות האחרונים של הקיץ.

מה שיותר נסענו על "הויצֵג'דה" שחודרת עמוק בארץ זו. קיבלנו קבלת פנים כבר על הספינה מיתושים שהתנהלו עלינו בזמזום מרגיז והתחילו למצוץ את הדם מחלקי הגוף החשופים, מהפנים והידיים. ברוגזה התעופפו היתושים סביבנו ואנו התחלנו במלחמה בכדי לגרשם ולא הצלחנו.

לכל הצרות שלנו היתה חסרה עוד המכה הזאת: מכת היתושים שמרטו את עצבינו. לבסוף, אחרי חמישה ימי נסיעה, הספינות ובראשן ספינת הקיטור, עגנו ליד החוף וראינו לפנינו עיר של הרבה בתים קטנים בנויים מקורות עצים.

הגענו לעיר המרכזית של קומי ס.ס.ר. העיר - "סיקטיווקאר".

הגענו לעיר המרכזית של קומי ס.ס.ר. העיר - "סיקטיווקאר"

(צויר ע"י חיים סנדרוביץ)

העיר סיקטיווקאר

כל הפליטים היהודים הגולים, כמה אלפי איש יורדים מן "הברז׳ות". הרוב הם צעירים בגיל העשרים וכמה. ישנן גם משפחות שלמות עם ילדים וגם מעט מבוגרים וקשישים, כנראה איזה סבא או סבתא במשפחה.

כולם סוחבים חבילות, מזוודות ותרמילים, ההמולה והרעש גדולים מאוד, כמעט כולם מדברים בשפת יידיש בכל מיני סגנונות, בהיגוי וביטויים שונים, כי כולם מערים ועיירות שונות מכל רחבי פולין. כולם מעם אחד, אבל זרים אחד לשני.

העיר סיקטיווקאר עשתה עלינו רושם מוזר מאוד. בפעם הראשונה ראיתי בתים בנויים מקורות עצים סביב. היו בתים גם של שתי קומות גדולים ומגושמים, עם גגות של קרשים שהיו מונחים בשיפוע אחד על השני. מאוד נדיר היה לראות גם מבנה מלבנים שרופות, כנראה היו אלה בתים של מוסדות ציבור.

הלכנו בצידי הבתים על מדרכות של קרשי עץ בלתי מהוקצעים, שהיו מונחים על שבילי עץ רבועים. בהליכה על מדרכה כזו שמעת את דפיקות נעליך והד עמום של צעדיך. הכול נראה מוזר מאוד, הרחובות והבתים כולם מעץ וריח של עצי אורן ויער נישא באוויר והגיע לנשימת אפך.

את כל האנשים הובילו דרך העיר עד שהגענו למגרש גדול. עכשיו עוד קיץ והמגרש מכוסה בהרבה מקומות עם עשב ירוק. השמש זורחת לסירוגין ומזג האוויר נעים למדי.

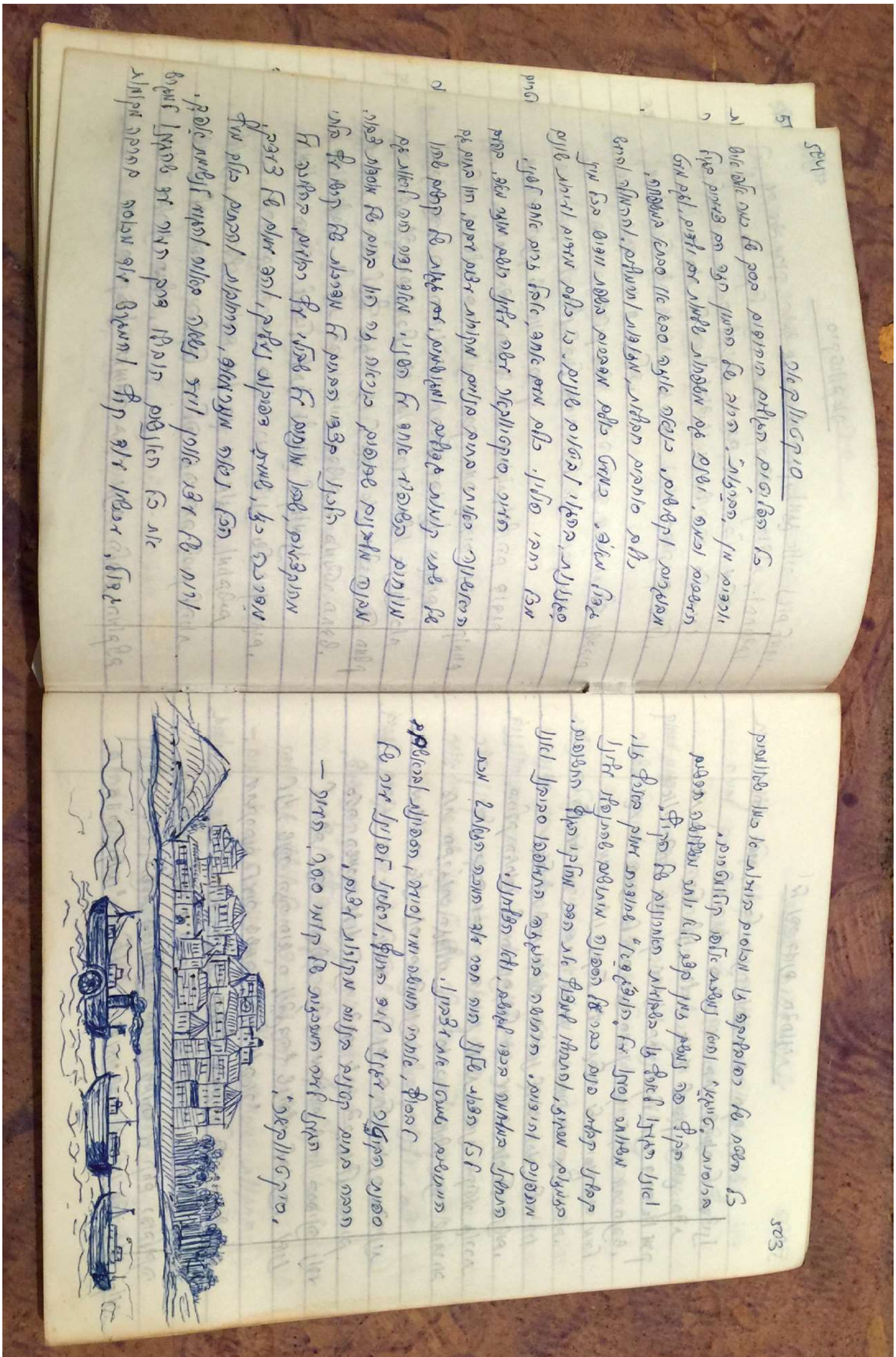
כל הקהל הזה התפזר קבוצות־קבוצות והתיישב על האדמה עם חבילותיו והרבה גם עם כלי מיטה. הניחו שמיכות על הארץ והוציאו מחבילותיהם כל מיני מזונות שהביאו איתם. זה היה נראה כפיקניק גדול, כאיזה שמחה ציבורית גדולה.

פה ושם הדליק מישהו מדורה קטנה מחתיכות עץ ושבבים שאספו במגרש והתחילו לבשל בסיר ברזל איזה מרק ביתי מרזרבות המזון שהביאו מבריסק.

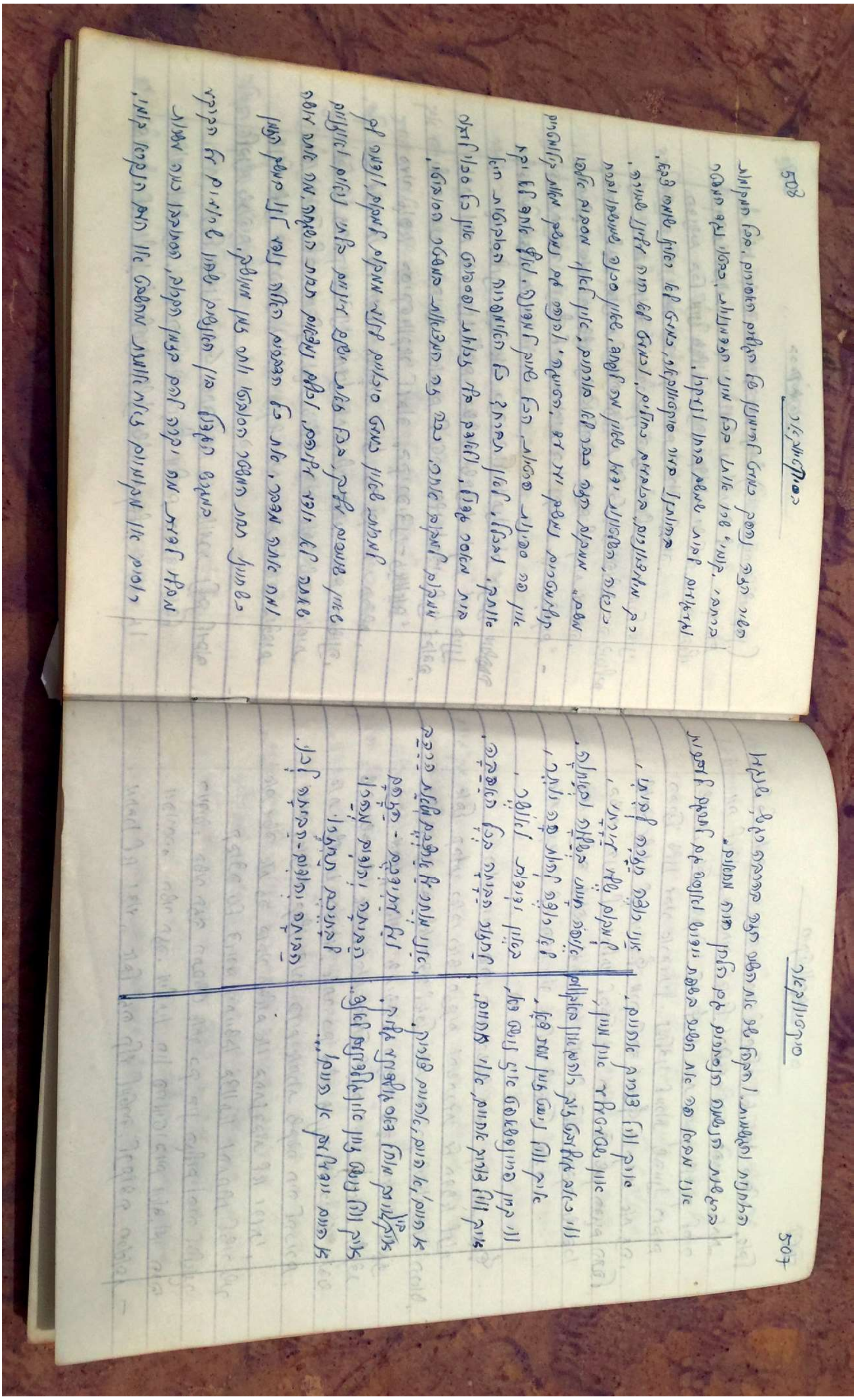
ראיתי שבצידי המגרש בערו מדורות ועליהן דודים גדולים שמבשלים בהם איזה מרק. כמה גברים ונשים מקומיים עסקו בזה. הם הכינו את התבשיל עבורנו הגולים־האסירים, שצריכים לאכול ולא למות מרעב. הלא אנחנו כוח עבודה שהביאו לארץ גזירה זו להגביר את התוצרת של המשק הסוציאליסטי ולבנות דפוסי חיים חדשים... במשטר החדש. ומחובת המשטר להאכיל אותנו ולדאוג לקיומנו.

מהדודים התפזר באוויר ריח משונה של שמן דגים, ואמנם הם בישלו בדודים מין דגי ים מוזרים ומיובשים שמריחם לבד אפשר היה לקבל בחילה. זו היתה צריכה להיות ארוחה עבורנו הגולים.

כתב היד כפי שכתב חיים סנדרוביץ במחברת הזיכרונות

כתב היד כפי שכתב חיים סנדרוביץ במחברת הזיכרונות

בינתיים קיבלנו בעמידה בתור מנות לחם המוקצב לכל אחד. זו היתה פרוסת לחם לחה לא אפויה כהלכה. אבל מה לעשות, מוכרחים לאכול ובולעים את הפרוסה אחת שתיים, אבל כשקיבלנו לבסוף את מנת המרק שנשפך לסיר הברזל שלנו עבור ארבעתנו, נאלצנו למרות שהיינו רעבים לוותר עליו. לקחתי כף מרק לפה ותיכף ירקתי את זה. בשום פנים לא יכולתי לסבול את הריח של שמן הדגים התפל, כמו אַלְיָה שרופה, וזה הביא אותי לבחילה חזקה שהפכה את מעיי. לא היינו עוד רגילים למאכל כזה.

היום היה יפה, קרני השמש חיממו קצת את הגוף אבל קיבלתי כאבי ראש חזקים והשתרעתי על הדשא לנוח קצת. אני כבר לא רוצה לאכול שום דבר, רק שיעבור כאב הראש.

מרחוק ראיתי שמישהו, כנראה סַפָּר, העמיד ארגז שהתיישב עליו אדם והוא התחיל לגזור שערות מראשו ולקצר את בלוריתו הפרועה. אחר כך גילח זקנים של כמעט חודש ימים. אנשים קיבלו צורות פנים אחרות שקשה היה להכירם. אם עשה את זה בעבור תשלום או בהתנדבות, לא ידעתי.

קבוצה של צעירים התיישבה בצוותא והתחילה לשיר שיר ביידיש. השיר הזה התפשט אחר כך בין הגולים והיה לשלאגר מפורסם. השיר הזה מילותיו היו פרימיטיביות מאוד ומי היה מחברו לא ידוע, אבל זה קלע למטרה, לנקודה הכואבת הרוחנית והגשמית. הקהל שר את השיר הזה בהרבה רגש, שנגע ברגשות הנשמה הנסתרים. גם הלחן היה מתאים.

אני מביא כאן את השיר בשפת יידיש ואנסה גם לתרגם לעברית:

איך וויל צוריק אהיים
אין שטעטעלע אין מיין,
ווי כאב געלעבט זיק רוהיג און באקוועם
איך וויל נישט זיין מער דא
ווי קחן פריינדשאפט איז נישט דא,
איך וויל צוריק אהיים, או אהיים,
אהיים, א הייב, אהיים צוריק
איך בין ורק מוחל דאס גולדענע גליק
איך וויל נישט זיין אין גולדענעם לאנד
אהיים יודע לעך א היים...

אני רוצה חזרה לביתי
למקום שלי, עיירתי,
איפה חייתי בשלווה ובאחווה.
לא רוצה להיות פה יותר,
באֵין ידידוּת ואושר,
לחזור הביתה בכל האהבה.
אני מוותר על ארצכם מלאת הזהב
ועל עתידכם – הזהב
הביתה יהודים, מהרו
לבתיכם תחזרו
הביתה יהודים – הביתה לכו.

השיר בשפת היידיש כפי שכתב חיים סנדרוביץ **תירגום השיר לעברית**

השיר הזה נהפך כמעט להימנון של הגולים האסירים. בכל המקומות ברחבי "קומי" שרו אותו בכל מיני הזדמנויות, כביטוי נגד המשטר וגעגועים לבית שמשם ברחו ונעקרו.

בהיותנו בעיר סיקטיווקאר, כמעט לא ראינו שומרי צבא. רק מיליציונרים בכובעים כחולים וכמעט לא היתה עלינו שמירה. כנראה השלטונות ידעו שאין מה לפחד, שאין סכנה שמישהו יברח משם. ממקום זה כבר לא בורחים, אין לאן, מסביב אלפי קילומטרים נמשך יער עד. הטייגה והנהר גם נמשכו מאות קילומטרים, אין פה ספינות פרטיות והכול שייך למדינה. אף אחד לא ייקח אותך. ובכלל, לאן תברח? כל האימפריה הסובייטית היא בית מאסר גדול ולאדם בלי זכויות ופספורט אין כל סיכוי לעבור ממקום למקום אחר. ככה היא המציאות במשטר הסובייטי.

למרות שאין כמעט סיכויים לנוע ממקום למקום ונדמה לך שאין שומרים עליך, בכל זאת ישנן עיניים בלתי נראות ואוזניים שאתה לא יודע עליהן, וכולם נמצאים תחת השגחה, מה אתה עושה ומה אתה מדבר. הדברים האלה נודעו לנו במשך הזמן כשחיינו תחת המשטר הסובייטי זמן יותר ממושך.

במגרש הגדול בין האנשים שהיו שרועים על הקרקע מבלי לדעת מה יקרה להם בזמן הקרוב, הסתובבו כמה עשרות רוסים או מקומיים, זאת אומרת מהשבט או העם הנקרא קומי. הם הלכו בלבוש אזרחי "בפופייקות" - (כמו דובונים של צמר גפן) חדשות ונקיות עם מגפיים מצוחצחים והתחילו לבוא במגע עם האנשים בכל מיני שאלות, איזה מקצועות יש להם, אם היה בעלי משפחה עם ילדים או רווקים ובאם הם רוצים לעבוד.

כפי שנודע לנו אחר כך, האנשים האלה נשלחו מכל מיני מוסדות לגייס אנשים לעבודה. זכותם של כל מיני מפעלים היתה שיכולים הם לגייס אסירים שלא נשפטו להרבה שנים למקומות עבודה, ככוח עבודה הנחוץ להם, ברוסית היו נקראים "וֶרבובצִיקים" - כלומר המגויסים.

גם אלינו ניגש איש כזה, שאל אותנו אם אנחנו משפחה אחת ואם יש בינינו ילדים. כששמע שאנחנו רווקים ואין בינינו ילדים, כנראה היינו מתאימים למטרה שלו והציע לנו עבודה בעיר גופא בסיקטיווקאר לעבוד "בקִריפיצני - זאַווֹאָד". את משמעותה של המילה זאַווֹאָד ידענו - זה נקרא בית חרושת. אבל מה זה קירפיצני? שמענו את המילה הזאת בפעם הראשונה. הוא התחיל להסביר לנו וגם שאלנו יהודי אחד שידע רוסית ונודע לנו שקירפיצני זאוואד נקרא בית חרושת איפה שמייצרים לבנים שרופות.

נפל עלינו כמעט פחד. מה זאת אומרת נלך לעבוד בחימר ובלבנים, כמו היהודים בארץ מצרים כעבדים אצל פרעה? לא ולא! והחלטנו כולנו שלא מקבלים עבודה זו. אז ישלחו אותכם לעבוד ביער, אמר האיש. אני מייעץ

לכם ללכת לעבודה שאני מציע לכם. אחר כך תתחרטו, תקבלו אצלנו תנאים טובים, גם אוכל וגם לבוש.

אבל אנחנו בשלנו - בחימר ובלבנים לא נעבוד, אנחנו לבד לא בוחרים, שישלחו אותנו לאן שירצו, רק לא עבודה זו.

לצערנו הרב, נודע לנו אחר כך איזו הצעה טובה פיספסנו. ראשית כול היינו נשארים בעיר מוזרה זו. אבל בכל זאת עיר, איפה שגרים כמה אלפי אנשים, חוץ מזה היינו מקבלים בעיר מקום מגורים וכרטיסי מזון כמו כל הפועלים ברוסיה וישנם בעיר מוסדות וגם קולנוע, ואחרי העבודה אפשר היה ללכת חופשי בעיר היכן שרוצים.

והעבודה בעצמה לא היתה כל כך קשה. האדם הרוסי יודע איך וכמה לעבוד מבלי להתאמץ יותר מדי, ובהשוואה לעבודה ביער בכריתת עצים, העבודה בבית החרושת ללבנים היתה קלה. אבל לא ידענו מכל זה שום דבר, וגם לא ידענו מה מצפה לנו ביער. על כן במו־ידינו הבאנו עלינו צרה צרורה שיכולנו למנוע ולחיות חיים יותר קלים. אחר כך בהיותנו ביער ראינו את השגיאה הגדולה שעשינו, אבל את הנעשה אין להשיב, הגורל היה חתום.

חיכינו במגרש בעיר זמן מה עד שבאו משאיות גדולות וכל האנשים שנקבעו שהם הולכים לעבודה ביער, עלו עליהן עם מטענם. יצאנו לדרך בשביל ביער עבותים, למקום מושבה מרוחקת של בערך שש מאות קילומטרים בשם "רַאבאָק" הנמצאת בחבל ארץ הנקרא "סיסולסקי רַאיאָן" על שם הנהר סיסול הנמצא בפלך זה.

נסענו בדרך צרה מאוד. הדרך לא היתה סלולה ורק במקומות שהיו ביצות היו מונחות על הדרך קורות דקות של עצים ברוחב אחת ליד השנייה והמשאית עליה נסענו קפצה למעלה ולמטה, שכמעט התהפכו לנו המעיים.

משני הצדדים עמדו קורות עצים גבוהות, עצי אורן ואשוחים שצמרותיהם משני הצדדים נגעו זו בזו. אנחנו נסענו כמו במנהרה, בלילה לא ראינו כלום, אבל ביום גם היה חשוך מצל העצים הסבוכים.

אחרי נסיעה של יום ולילה הגענו לכפר שנקרא ברוסית סֶלו - שֵם הכפר היה "אוזגה". זה היה כפר ישן מאוד ואנשי המקום "הקומים" היו גם שם עוד מימי הצארים הרוסים, אולי מאות שנים. לכל כפרי הקומים היה בית גדול בנוי מקורות עצים והם כולם, לא רק הבתים, כי גם המחסנים והדירים היו בנויים למעלה מעל האדמה. כל המבנים עמדו על כלונסאות שמדרגות כבדות הובילו אליהם.

החדרים בבתים אלה היו מרווחים מאוד עם ריהוט גס, עבודת האיכר שעשה הכול עם הגרזן והמשור שהם כלי העבודה הכי חשובים במקומות אלה.

אנחנו באנו בשיירה של כמה משאיות, בערך יותר ממאה איש, כולם

משפחות. לרוב היו אלה אנשים צעירים בגיל השלושים, גברים ונשים. בכמה משפחות היו גם ילדים ובין הבאים היה גם זוג קשיש אחד וכמה גברים בגיל יותר מבוגר שהיו עם משפחותיהם.

התעכבנו בכפר "אוז'גה" שמשם הובילו שבילים למקומות ביער איפה שכרתו עצים. המקומות האלה היו נקראים "לֶסוֹ פונקטים", נקודות ביער שהיו מסומנות במספרים.

הכפר הזה היה מיושב רק עם "קומים" - אנשים חופשיים שעיקר עיסוקם היה ציד וגם קצת בעיבוד האדמה מסביב לבתיהם. אנשי הכפר דיברו בשפתם - שפת קומי שלא היתה דומה לשום שפה סלווית. הם היו עַם של ציידים מדורי דורות והיו פְּרָוֹוסְלָבנים, כלומר נוצרים, כפי שראיתי שבכל הבתים שלהם היו תלויים תמונות של האם הקדושה וצלבים.

בכפר אוז'גה ירדנו מהמשאיות ומשם ליעד שלנו המושבה "רַבוק". היתה עוד הליכה של שעתיים והצטרכנו ללכת ברגל כל הדרך. אמרו לנו לחכות בכפר הזה עד שיבואו מרבוק עגלות רתומות לסוסים שנעמיס עליהן את התרמילים והחפצים שלנו ואנו נלך ברגל.

בינתיים הסתובבנו בכפר הזה, נכנסנו לבתים של האיכרים וכמה אנשים כבר ניסו למכור משהו לאיכרים או לקנות דברי אוכל.

יהודים שהיו סוחרים בדמם, בצעדיהם הראשונים לארץ גזרה זו התחילו כבר לעשות "עסקים" והאיכרים היו ממש מאושרים שיכלו לקנות משהו שלא היה בנמצא אצלם כבר הרבה שנים.

כשבאו העגלות מרבוק, שמנו עליהן את כל חפצינו והתחלנו ללכת אחרי העגלות שנסעו כבר למטרה הסופית של דרכנו.

"הפוֹשילֶק" - (המושבה) רָבוק, היתה הנקודה האחרונה שהובילה דרך שביל צר בתוך היער הכרות. השביל היה מלא בוץ והרבה מקומות היו מכוסים עם גזרי עצים בכדי לא לשקוע במים. לאים ושטופי זיעה הגענו אחרי שעתיים הליכה למקום פתוח לקרחת ביער על שטח ענקי ומסביב ממרחק מה משחיר היער האין סופי, הטייגא.

על השטח החופשי הזה עומדות כמה שורות של צריפים בנויים מקורות עצים בלתי מהוקצעים. הצריפים היו מגושמים וגדולים, בפינותיהם בולטים חיבורי הקורות המונחות אחת על השנייה ובין קורות העצים מילוי של מוך מעורב עם חימר הסותמים את החריצים בין קורה לקורה.

הגגות מכוסים בקרשים גסים אחד על השני, ומתוכם מזדקרות ארובות של לבנים בלתי שרופות.

בכל צריף כזה ישנם חלונות גדולים עם הרבה שמשות בריבועים קטנים.

מבחוץ נכנסים לפרוזדור ארוך עם הרבה דלתות. כל דלת נפתחת לחדר גדול. כותלי החדר מבפנים נראים כמו מבחוץ. קורות על גבי קורות, גם התקרה בנויה מקורות עצים, רק ההבדל הוא בזה, שפנים החדר מסוייד בסיד לבן.

החלון הגדול תופס כמעט את כל הקיר ממול הדלת, ובצד עומד תנור גדול של לבנים בלתי שרופות. על התנור מונחת פלטה של ברזל ויש בתנור פִּיתחָה להכניס עצים להסקה.

כשהגענו אחרי תלאות הדרך ליישוב זה, הרגשתנו היתה שזה סוף העולם. נָצלניק המושבה בלבוש צבאי במדים של נ.ק.וו.ד. עם אקדח גדול שהיה תלוי על חגורתו קיבל אותנו בצריף איפה שעמדו שורות של ספסלים.

זה היה המועדון לאספות כלליות. היתה שם גם במה קטנה להצגות. בפינה עמד שולחן מכוסה בבד ירוק ועליו כמה ספרים של "הקורס הקצר של ההסטוריה של המפלגה הקומוניסטית". היו שם גם כסת עם דיו ועטים ועיתונים. זו היתה כנראה "פינת התרבות" של המושבה.

חַנְצַ'לניק בעזרת עוזרו, מיליציונר בכובע כחול רושם את כולם ברשימה. שאל כמה אנשים בכל משפחה. עשה סימן של מספר הצריף והחדר ושלח מישהו מאנשיו להראות לנו את החדר שאנו מקבלים לגור.

לקחנו את החבילות שלנו והלכנו אחרי האיש שהיה רוסי אשר הוביל אותנו לצריף והראה לנו לאיזו דלת להיכנס לחדר המגורים שלנו.

נכנסנו לחדר שהיה לגמרי ריק, חוץ מכמה חבילות קש שהיו מונחות על קרשי הרצפה.

רצוצים ושבורים שכבנו על ערימות הקש לישון את הלילה הראשון כאסירים גולים בארץ גזרה זו.

בבוקר קמנו, הבאנו מים מן הבאר שהיתה לא רחוקה ורחצנו קצת את פנינו וידינו. הרגשנו יותר רעננים. ארבעתנו יצאנו החוצה לסקור ולהתבונן איפה אנחנו נמצאים ואיזה מקום זה בכלל המושבה "רבוק".

"הפושולק", "רבוק" היה בעצם קולחוז רוסי. בנו אותו איכרים מאזורי הוולגה והדון, הם שהוכרזו קולקים, זאת אומרת איכרים עשירים, שהיו להם הרבה אדמות, על כן היו נחשבים כמתנגדי המשטר החדש, וכאלמנט עוין למהפכה הקומוניסטית ודינם להישלח לארץ גזרה, רחוק ממקום הולדתם ושם הם צריכים לבנות את חייהם מחדש.

לאזור "קומי" שכולו מכוסה ביערות נשלחו אלפי איכרים כאלה. קוזאקים מהוולגה ומהדון, רחוק, עמוק בתוך היערות. הם היו צריכים לכרות אלפי עצים ולעקור את שורשיהם בכדי לשחרר קצת אדמה שאפשר היה אחר כך לחרוש ולזרוע גידולי שדה, לייצר לעצמם מזון לקיום נפשותיהם, שאף פעם לא התגשם.

העבודה הזאת היתה מפרכת והתישה את כוחם של האיכרים החזקים ובעלי גוף גדולים אלה, שלא היה להם מה לאכול ורעבו.

הרוב מתו הן בגלל האקלים הקשה והקר והעיקר מתת תזונה. דווקא החזקים נפלו כמו זבובים ועל גבעה קטנה בשולי הקולחוז החדש סמוך ליער עומדים הרבה צלבים עשויים מקורות עץ, מסמנים את הקברים לזכר ראשוני הבונים של רבוק.

ועכשיו הביאו אותנו לכאן למלא את החסר של כוח העבודה, הן בקולחוז גופא וגם בעבודת כריתת היער הנקרא ברוסית ״לסו־רובקה״.

ברבוק ישנם כמה עשרות צריפים גדולים שעומדים בכמה שורות. מצריף לצריף היו מונחים קרשים גסים להקל את המעבר בימי גשם וגם בימי החורף כשכל השטח מכוסה בשלג.

יותר רחוק בשטח עמדו מבנים פתוחים של קורות עצים מכוסות בגגות, שם עומדים הטרקטורים של היישוב ומכשירי כיבוי במקרה של שריפה.

חוץ מזה היו עוד כמה צריפים, איפה שהיה גר הנַצלניק של הנ.ק.וו.ד. וצריף מיועד לבית חולים, שאין בו אף חולה אחד. גר שם רק רוסי אחד שקוראים לו דוקטור, אבל הוא לא יותר מאח שיודע לעשות כל מיני טיפולים.

צריף אחד הוא ה״לַבקָה״ מין חנות שצריכים למכור בה דברי מזון, אבל אין בה כלום למכירה, חוץ מהמנות הקצובות המיועדות לאסירים הגולים, שעבורם משלמים בכסף רוסי. מלבד המנות הקצובות, אפשר היה לקנות רק מחורקה לעישון ו״צייני־נַפיטוק״, זו חבילה של עשבים מיובשים, מין תחליף זיוף לתה.

כפי שנודע לי אחר כך, כל המבנים האלה בנויים מבלי לתקוע בהם שום מסמר, החיבורים היו של פינים מעץ והכול נעשה בגרזן ומשור. מסמר ברזל היה ברבוק יקר המציאות.

כשעשינו קצת היכרות עם המקום החדש, הגיעה אלינו השמועה שקוראים לכל הבאים החדשים לאסיפה בקלוב, זה המועדון שדיברתי עליו. הגענו לשם והתיישבנו על הספסלים לדעת מה יגידו לנו.

הנצלניק ששמו היה קִינֶב היה מלובש בסגנון צבאי עם אקדח בצד וכובע עם הפס האדום. הוא לא היה רוסי, רק אחד מאנשי המקום. הוא היה ״קומי״ צנום וגבוה ודיבר אלינו ברוסית, אבל הוא היה גמגמן וכבד פה ולא יכול היה לדבר בשטף, ובאם התרגש קצת, היה לו קשה להתבטא והתחיל עוד יותר לגמגם ופניו נהיו אדומות כסלק.

הוא הסביר לנו שבאנו פה לעבוד ולא להתבטל. ובברית־המועצות ״מי שלא עובד לא אוכל״ ואנחנו צריכים לעזור למדינה למלא את התוכנית של ״הפּוֹאַטוֹלֶטקה״ (התוכנית לחמש שנים) שהחבר סטלין הכריז עליה.

ובאם נהיה אזרחים טובים, יהיה לנו טוב. ואתם צריכים לשכוח את מולדתכם הישנה. פה אתם צריכים לבנות את חייכם מחדש ולעבוד טוב ועכשיו עד שתסתדרו, כל אחד מקבל שלוש מאות גרם לחם ליום, ונוסף לזה עוד פרודוקטים פעם בשבוע. מסרתי את כל הרשימה לְלַבּוֹצְנִיק" (הזבן בחנות) סקוסֶרוב, ותלכו לקבל את הלחם. עד שהספיק להוציא מפיו ולגמור את כל הדיבורים האלה לקח מספיק זמן, והוא כולו נרגש עזב את האסיפה.

כמובן שתיכף הלכנו ל"לַבְקָה" לקבל את ה"פַּאיְאָק", המנה הקצובה. ה"לבוצ'ניק" סקוסרוב היה ממוצא דונסקי, קאזאך בגיל שלושים וכמה, זריז, פיקח וערמומי.

כנראה שהיה מרוצה מעבודתו כזבן בחנות ועבד בזריזות, חתך את הלחמים ושקל את מנות הלחם לקבוצות או ליחידים. הוא שקל גם קצת גרעיני שיבולת־שועל וקצת סוכר ומלח, הכול לפי רשימה וחישוב לפי גרמים לכל נפש.

בעד כל זה שילמנו כמה רובלים, וזה היה בזיל הזול, אבל יותר מהמנה הקצובה לא יכולנו לקבל שום דבר.

הלכנו לצריף שלנו, מצאנו ליד הצריף חתיכות עצים והדלקנו אש בתנור. בפעם הראשונה אחרי כמעט חודש ימים בישלנו מרק דליל משיבולת שועל וקינחנו בחתיכות לחם שחילקנו במנות שוות לכל אחד מאיתנו.

לא היה על מה לשבת, אז ישבנו על ערימות קש ואכלנו בתיאבון קצת מרק לפי טעמנו.

עברו כמה ימים ושמעתי שאחד מהרוסים הגולים ששמו היה דנילוב מארגן קבוצת נגרים. היות שפסח הבן דוד של בתיה ורפאל היה במקצועו נגר, הוא נכנס לקבוצה. היו בין היהודים עוד כמה נגרים מקצועיים שאני זוכר עד היום את שמותיהם. אחד שמו היה אפלבוים והשני שלמה יבלונקה ועוד אחרים. היות שקבוצה זו נחשבה כבר לאנשי עבודה, הגדילו להם את מנות הלחם משלוש מאות גרם לחצי קילוגרם. זה היה דבר גדול, מנת הלחם כמעט הוכפלה.

אז אמרתי לפסח שהוא גם יעיד עלי שאני נגר ואקבל יותר לחם. הוא היסס והסתייג מהעניין אבל אני לחצתי עליו. הלא בינתיים לא עושים שום דבר, רק עושים הכנות לארגן את הסדנה, וצריכים קודם להכין לוחות עצים לעבודה, וגם כלים צריכים לעשות, ומישהו צריך לרשום כל יום רשימה של המשתתפים בעבודה.

אף אחד מכל שמונת הנגרים בקבוצה זו לא ידע לכתוב ברוסית ואני כבר הספקתי ללמוד את הכתיב הרוסי. כתב יד יפה וברור יש לי, אז אני אקח בינתיים את התפקיד להיות הרשם. נכנסתי לקבוצה כאילו אני נגר וכל יום

מסרתי דו"ח לדנילוב - רשימה של הנוכחים. דנילוב כבריגדיר הרוסי לא ידע שאני לא נגר.

בינתיים התחלנו לארגן ולהכין את החומרים בכדי לעשות מיטות ושולחנות וגם ספסלים לרהט בהם את "הבַרַקים" הריקים. אני עשיתי עבודות עזר ועזרתי בכול והחברה לא אמרו דבר.

עבר זמן והקבוצה של הנגרים התחילה בעבודה ממשית לעבד את החומר ולהקציע את הקרשים והמוטות לפי מידות מסוימות.

אמנם הריהוט שיצא מתחת ידם היה מאוד פרימיטיבי וגס, אבל בכל זאת היה זה לשימוש חיוני, כי יותר לא נצטרך לשכב על הרצפה והספסל והשולחן יהיו מעתה לישיבה ולאכילה. אנחנו עושים כמו ששמענו מפי הנצ'לניק. אנו בונים פה את חיינו מחדש...

במשך הזמן למדתי לעבוד במקצֻע. גם אני התחלתי לעבד חלקים מהריהוט הזה וכשבא דנילוב לראות איך אנחנו עובדים, פגש גם אותי עומד ליד שולחן העבודה ומקציע במרץ חלקי עצים ושבבים ניתזים לכל עבר.

עבדתי בנגרייה הזאת יותר מחודשיים ואני נחשבתי כעוזר לבריגדיר דנילוב כי רשמתי דו"ח יומי, מי עבד ואיזה עבודות עשינו. קיבלנו גם לפי ימי עבודה, אבל אני החזרתי לחברה את חלקי במשכורת, שישתקו ושלא יגלו את הסוד שאינני נגר. החברה היו מרוצים וגם אני הייתי מרוצה כשקיבלתי כל יום חמש מאות גרם לחם.

הספקנו במשך הזמן לעשות לכל משפחה של הגולים היהודים מיטה, שולחן וספסל וזו היתה הקלה גדולה בחיים היום־יומיים במושבה זו.

במשך הזמן התחלנו להכיר יותר טוב אחד את השני והתיידדנו עם כמה משפחות. לפנות ערב נכנסנו למישהו בצריף אחר והחלפנו ידיעות ושמועות.

מזמן לזמן הגיע עיתון רוסי שהיה מונח על השולחן במועדון של המושבה. לקחתי מפעם לפעם את העיתון והתחלתי לקרוא. הרבה דברים לא הבנתי, אבל במשך הזמן השתפרו ידיעותי בשפה הרוסית ושאבתי ידיעות מוגבלות מעיתון "פרבדה" או "איזווסטיה", אבל בכל זאת משהו נודע לנו על המתרחש בעולם הגדול.

שלחנו מכתבים הביתה למשפחותינו בורשה. כתבתי בשפת יידיש והגנבתי כמה ידיעות בלשון סגי־נהור. כנראה שהצנזור לא הצליח לתפוס במכתבים כתובים ביידיש את משמעותן של המילים. החבר לַחמי לא מבקר אותנו מספיק, או את צוקרמן לא ראינו הרבה זמן: הרמז היה ללחם וסוכר שאין לנו מספיק.

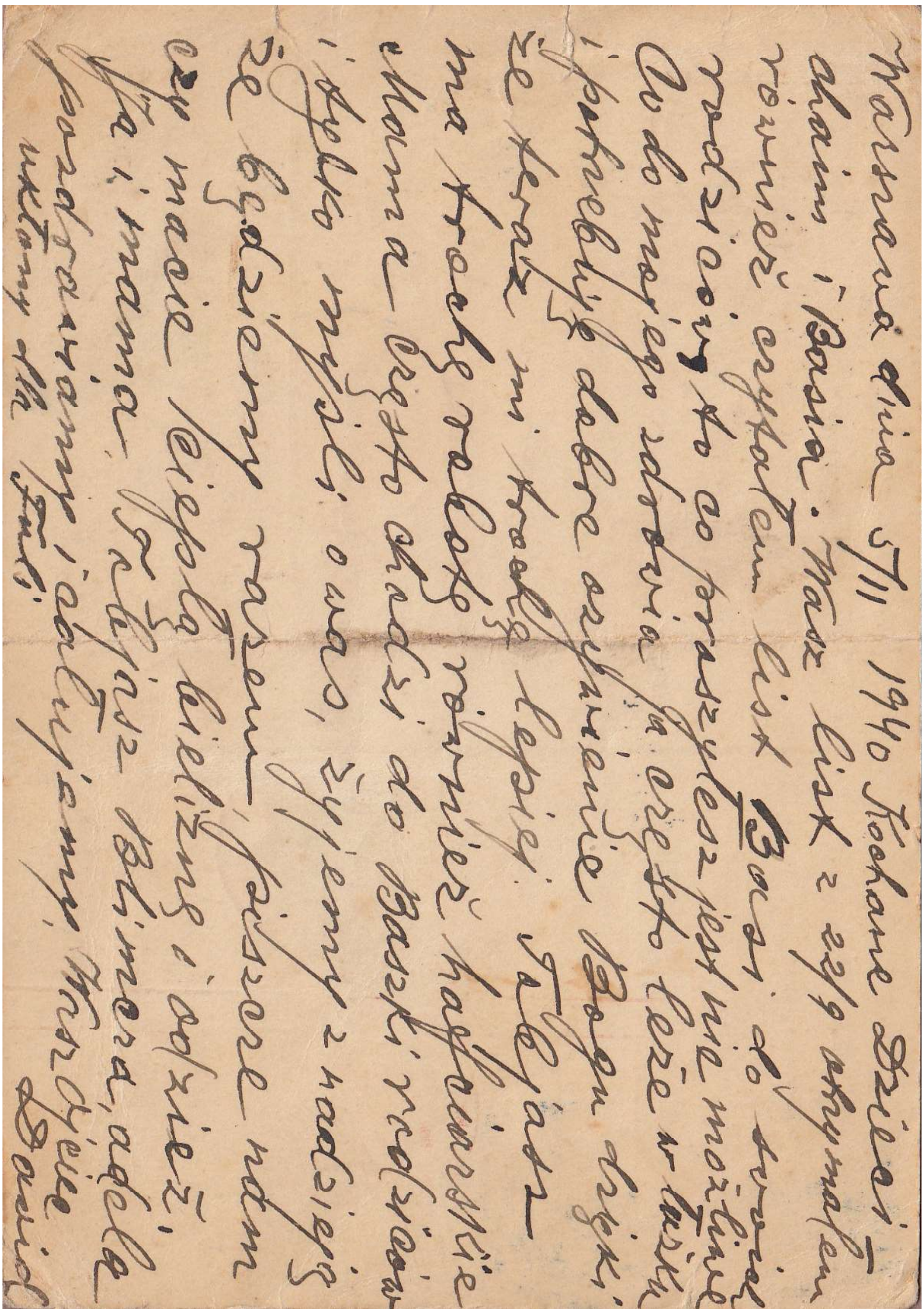
גלויות מגטו ורשה שנשלחו לחיים סנדרוביץ

מאבא דוד סנדרוביץ לרוסיה, 5.2.1940

גלויות מגטו ורשה שנשלחו לחיים סנדרוביץ

מאבא דוד סנדרוביץ לרוסיה, 5.2.1940

Warszawa dnia 5/II 1940 Kochane Dzieci
Chaim i Basia. Wasz list z 22/9 otrzymałem
również czytałem list Basi do swoich
rodziców, to co proszyłesz jest nie możliwe
Co do mojego zdrowia ja często leże w łóżku
i potrzebuję dobre ożywienie Bogu dzięki
że teraz mi trochę lepiej. Tobjasz
ma trochę robotę również hafciarskie
Mama często chodzi do Baszki rodziców
i tylko myśli o was, żyjemy z nadzieją
że będziemy razem, piszcze nam
czy macie ciepłą bieliznę i odzież,
Ja i mama Tobjasz Blimera, adela
pozdrawiamy i całujemy. Wasz Ojciec
ukłony dla Fali David

מכתבים מגטו ורשה וגלויות שנשלחו מפלשתינה (ארץ ישראל) מאברהם לנגלבן ודוד יעקב לנמן למושבה רבוק

ומכתבים מדוד סנדרוביץ אבא של חיים ואריה לייב דובז'ינסקי אבא של בתיה ורפול דובז'ינסקי

התחלנו לקבל מכתבים מורשה לעתים קרובות. המכתבים נשלחו כבר מהגיטו והיו כתובים בשפה פולנית או גרמנית. הגלויה הראשונה שקיבלתי למושבה רבוק היתה מאבא שלי מתאריך 5.2.1940

אבא דוד כותב בפולנית 5.2.1940

ילדים יקרים, חיים ובתיה, מכתבכם מיום 22.9.1940 קיבלנו. כמו כן קראתי את המכתב של בתיה להורים שלה. מה שביקשת זה בלתי אפשרי (אינני זוכר מה ביקשתי!) בקשר לבריאות שלי אני שוכב לרוב במיטה ואני צריך מזון טוב. תודה לאל שעכשיו קצת יותר טוב. טוביה קצת עובד גם מעט ברקמה, אמא לעתים קרובות הולכת להורים של בתיה ותמיד חושבת עליכם, אנו חיים עם התקווה שנהיה ביחד. תכתבו לנו אם יש לכם לבנים ומלבושים חמים. אני, אמא וטוביה ובלומצ'יה ואדלה מברכים ומנשקים אתכם.

אבא שלכם דוד

ד"ש לרפאל.

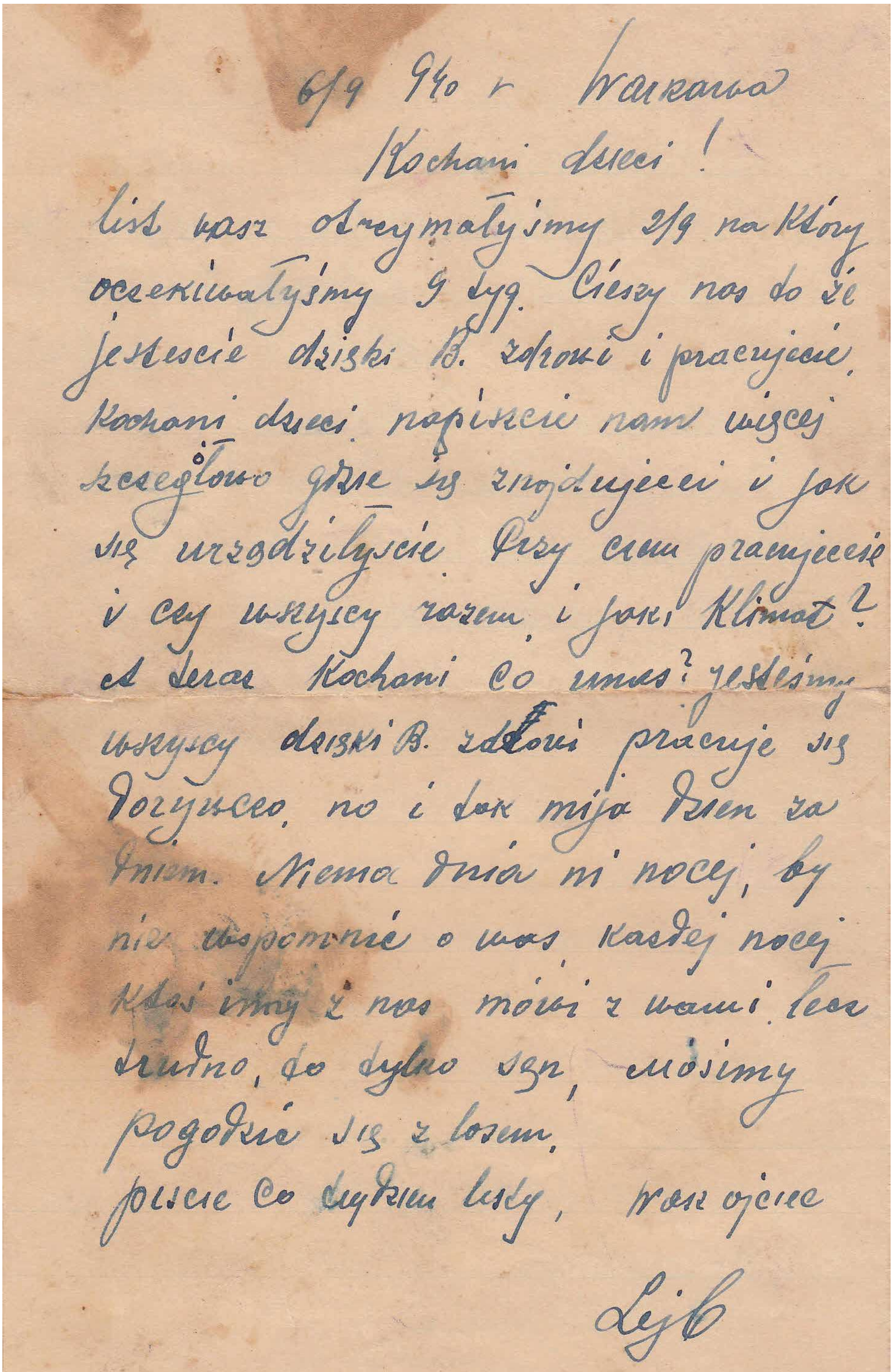
מכתב מאבא של בתיה כתוב בפולנית - ורשה 6.9.1940

ילדים יקרים, מכתבכם קיבלתי ב־2.9.1940, שחיכינו לו תשעה שבועות. אנו שמחים שאתם ב"ה בריאים ואתם עובדים.

ילדים יקרים, תכתבו לנו יותר פרטים היכן אתם נמצאים ובמה אתם עובדים, ואיך הסתדרתם? ובאם אתם כולכם ביחד, ואיך האקלים? ועכשיו יקירים, מה אצלנו? אנחנו ב"ה בריאים ועובדים לסירוגין וכך עובר יום אחר יום. אין יום ולילה שלא נזכור אתכם וכל לילה מישהו מדבר איתכם, אבל זה רק חלום... צריכים להשלים עם הגורל. תכתבו כל שבוע מכתב.

אבא שלכם לייב, אמא מנשקת אתכם מרחוק.

מכתב בפולנית מרפאל לייב דובז'ינסקי שנשלח לבתיה, חיים ויעקב רפול מהגטו 6.9.1940

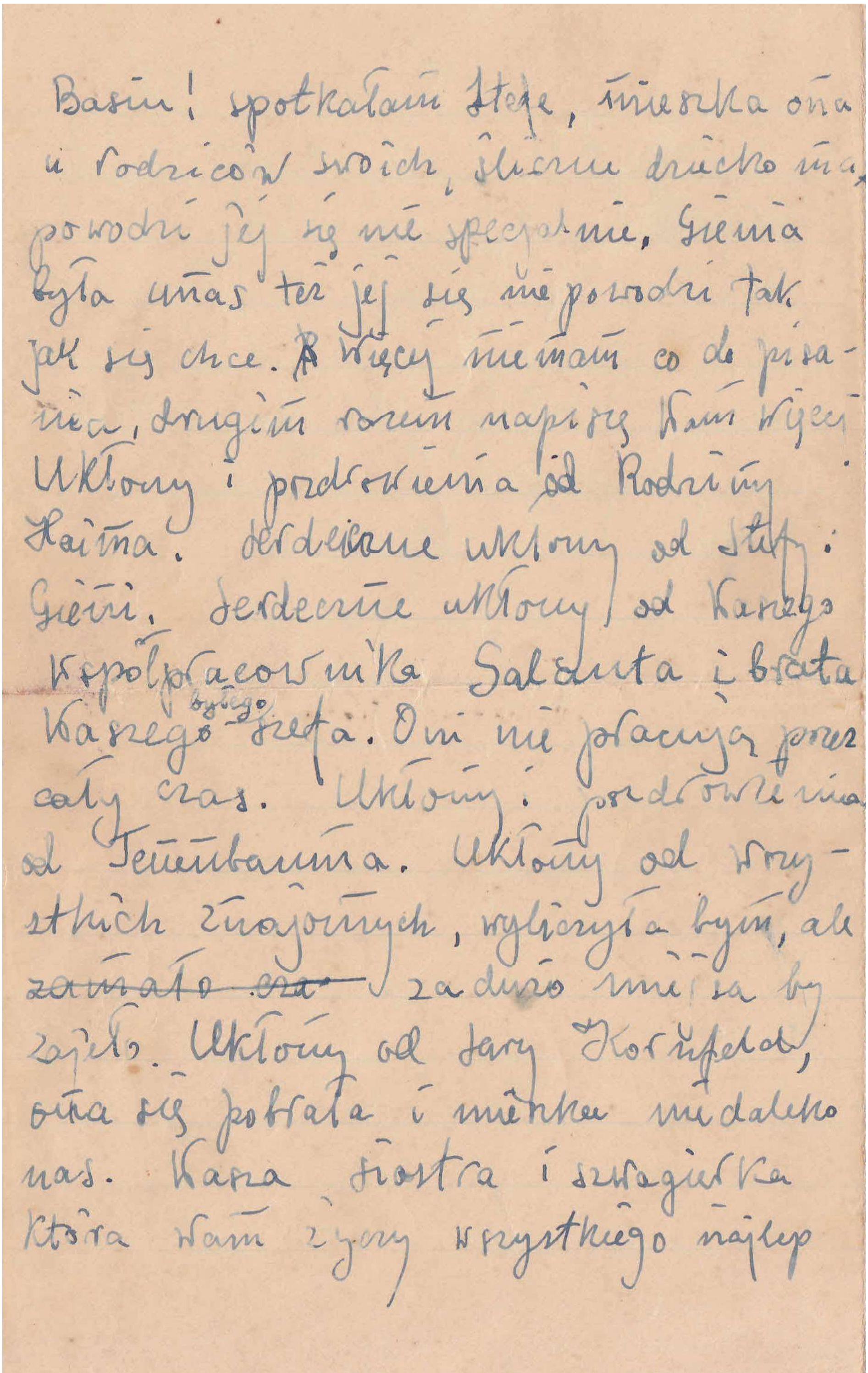
6/9 940 r Warszawa
Kochani dzieci!
list wasz otrzymaliśmy 2/9 na który
oczekiwaliśmy 9 tyg. Cieszy nas to że
jesteście dzięki B. zdrowi i pracujecie.
Kochani dzieci napiszcie nam więcej
szczegółowo gdzie się znajdujecie i jak
się urządziliście. Przy czem pracujecie
i czy wszyscy razem. i jaki klimat?
A teraz Kochani co u nas? jesteśmy
wszyscy dzięki B. zdrowi pracuje się
dorywczo, no i tak mija dzień za
dniem. Niema dnia ni nocy, by
nie wspomnieć o was. każdej nocy
ktoś inny z nas mówi z wami. Teraz
trudno, to tylko sen, musimy
pogodzić się z losem.
piszcie co tydzień listy, wasz ojciec
Lejb

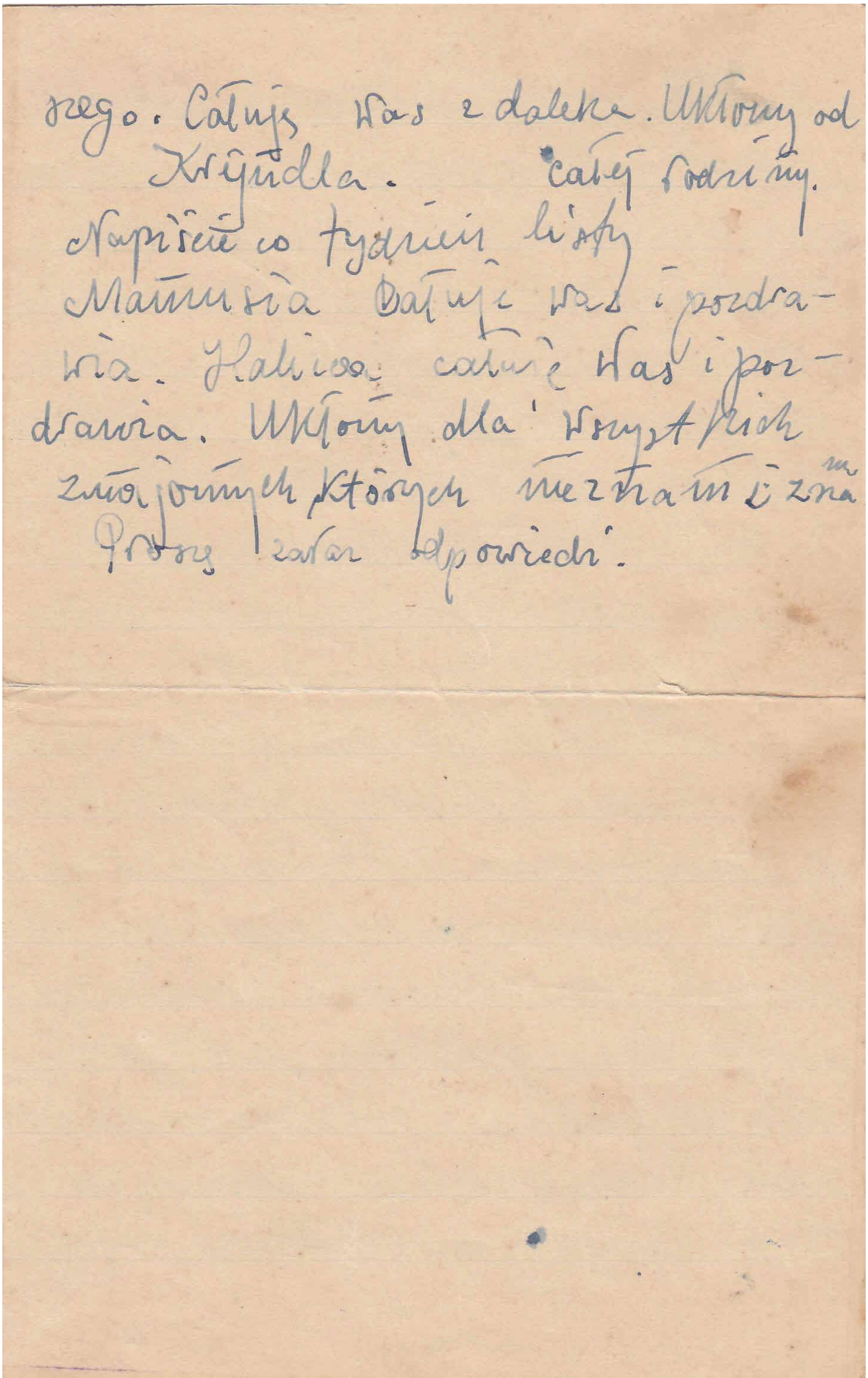
Mamusia całuje was i pozdrawia
z daleka. ~~Wasz~~ ojciec.

Kochana Basia Fule i Haime.

Nie macie pojęcia, jaka radość mnie ogarnęła czytając list od Was, iż jesteście zdrowi i pracujecie. Byłam wczoraj z listem u rodziców Haima i bardzo się cieszyli, iż jest list po tak długim oczekiwaniu. Są zdrowi pracują po trochu. Adelcie nie poznalibyście, bez wraku śliczna panienka, ~~wszystko~~ można się z nią wszystko porozumieć. Moi drodzy bardzo nam tęskno za Wami, nawet Adelcia mówi: nie ma cioci Basi pojechała z wujaszkiem Haimem. Ja i Halina handlujemy i zarabia się po trochu, mamusia natomiast jest przy gospodarstwie a tatuś pracuje dorywczo, po zatem nic nowego.

2

Basiu! spotkałam Stefę, mieszka ona
u Rodziców swoich, śliczne dziecko ma,
powodzi jej się nie specjalnie. Genia
była u nas też jej się nie powodzi tak
jak się chce. A więcej nie mam co do pisa-
nia, drugim razem napiszę Wam więcej
Ukłony i pozdrowienia od Rodziny
Haima. Serdeczne ukłony od Stefy i
Geni. Serdeczne ukłony od Waszego
współpracownika Salamuta i brata
Waszego byłego szefa. Oni nie pracują przez
cały czas. Ukłony i pozdrowienia
od Tenenbauma. Ukłony od wszy-
stkich znajomych, wyliczyła bym, ale
~~zamało cza~~ za dużo miejsca by
zajęło. Ukłony od Sary Kornfeld,
ona się pobrała i mieszka niedaleko
nas. Wasza siostra i szwagierka
która Wam życzy wszystkiego najlep

szego. Całuję Was z daleka. Ukłony od
Kryjndla. całej rodziny.
Napiszcie co tydzień listy
Mamusia całuje was i pozdra-
wia. Halina całuje Was i poz-
drawia. Ukłony dla wszystkich
znajomych których nie znam i znam
Proszę zaraz odpowiedź.

במכתב הזה כותבת האחות הצעירה של בתיה קריינדל־עטרה - המכתב כתוב בפולנית - 6.9.1940

בתיה יקרה, רפאל וחיים
אין לכם מושג איך שמחתי לקרוא מכתבכם שאתם בריאים ועובדים. אתמול הייתי עם המכתב אצל ההורים של חיים והם מאוד שמחו שיש מכם מכתב אחרי זמן כה ממושך.

הם בריאים ועובדים במקצת. את אדלצ׳ה לא הייתם מכירים - היא בלי עין הרע ילדה יפהפייה ואפשר כבר לשוחח איתה בכול. יקירי! מאוד מתגעגעים אליכם, אפילו אדלצ׳יה אומרת שדודה בתיה איננה והיא נסעה עם הדוד חיים.

אני והֶלינה עושים מסחר בחוץ ומרוויחים קצת. אמא עסוקה בבית ואבא עובד מזמן לזמן. חוץ מזה אין חדש. בתיה! פגשתי את סְטֶפָה, היא גרה עם ההורים, יש לה ילד יפה. מצבה לא במיוחד, גֶניה היתה אצלנו, גם לה לא כל כך טוב.

דרישת שלום מההורים של חיים, גם מסטפה וגניה. ד״ש מכל המכרים. אין מקום להזכיר את כולם. אני מנשקת אתכם מרחוק. ד״ש מכל המשפחה, אחותכם קריינדל (עטרה).

תכתבו כל שבוע מכתב, אמא מנשקת אתכם ודורשת בשלומכם. הלינקה שולחת לכם נשיקות ואיחולים - נא לתת תשובה.

מכתב משותף
ורשה 10.9.1940 (מאבא של בתיה, מהאחיות עטרה וחיה ומאבא שלי דוד). אבא של בתיה כותב בפולנית

ילדים אהובים! מכתבכם מיום 8.10.1940 קיבלנו, ואנו מודים לכם מאוד. אנו שמחים שב״ה אתם בריאים ועובדים.

ילדים יקרים! תכתבו לנו באיזה עבודה אתם עסוקים ובאם יש לכם מלבושים חמים, אנחנו מבינים שאצלכם קר מאוד ואתם לא רגילים לאקלים זה. אנו דואגים לכם אבל מה אפשר לעשות... אצלנו אין חדשות, אנחנו בריאים ומרוויחים קצת למחיה.

קריינדל והלינקה עושים מסחר על ״הוָולובקה״ (מין שוק פשפשים ברובע היהודי). ד״ש חם מאמא אסתר־רייזל, היא מנשקת אתכם מרחוק.

מאביכם לייב.

אני מעביר אליכם כתובת של בן דוד שלי הגר במוסקבה: שמו שמחה וירצר. תכתבו אליו ואולי הוא יכול לעזור לכם.

באותו מכתב כותבת אחותה של בתיה, קריינדל, בפולנית - ורשה 10.9.1940.

יקירים שלי, בקשר למשרה של טננבאום הוא מאוד מצטער שעזב אותה, אני רואה אותו על "הוולובקה" כל יום (זהו רמז על ידיד שהיה בצד הרוסי וחזר לורשה).

דרישת שלום מהפרידמנים. הם מצטערים שעזבו את מקומות עבודתם ועכשיו כבר מאוחר לקבלם בחזרה. חבל להם מאוד (זהו רמז על שני האחים של פסח שהיו בצד השני וחזרו לורשה). בתיה היקרה! אל דאגה, נקווה שיהיה טוב ולא לאבד את התקווה. אני מאוד שמחה שאת זוכרת את כולם ושולחת ד"שים. כולם היו מרוצים שמסרתי להם את דרישת השלום שלך. ד"ש מכל המשפחה, אני מברכת אתכם ושולחת נשיקות חמות, שלכם קריינדל.

ד"ש לפסח, אח שלו בוציא (ברוך) כתב לכם מכתב מבית החולים - נא תשובה!

אחותה הקטנה של בתיה חיהל'ה כותבת:

יקירים שלי, אני תודה לאל בריאה ואני מבקשת לשמוע מכם אותו הדבר, אני מוכרת וסוחרת על "הוולובקה". הגיע גם תורי לעמוד בשוק ולקפוא מקור... מאחלת לכם כל טוב ומנשקת חזק מרחוק. שלכם הבלתי נשכחת, אחותכם וגיסה - הלינה.

אבא שלי דוד גומר את המכתב בכמה שורות, 10.9.1940

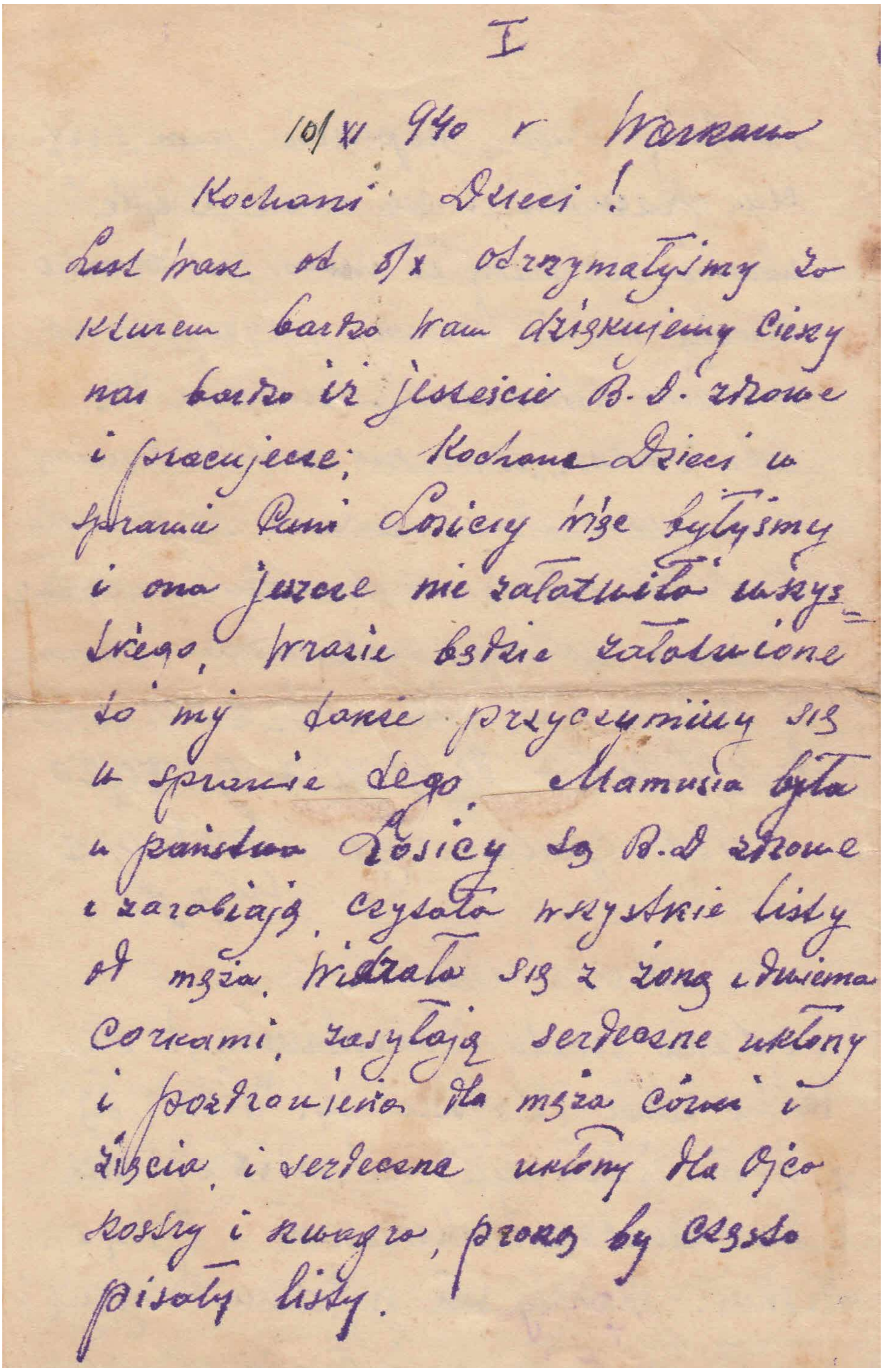
ילדים אהובים חיים ובתיה,

כולנו ב"ה בריאים, אני מרגיש קצת יותר טוב, תשתדלו באם אפשר לנסוע לקנדה או לארצות הברית. תכתוב לרוזה וגם לדוד אהרן שישתדלו שתוכלו לנסוע אליהם וגם שישלחו לכם בגדים חמים.

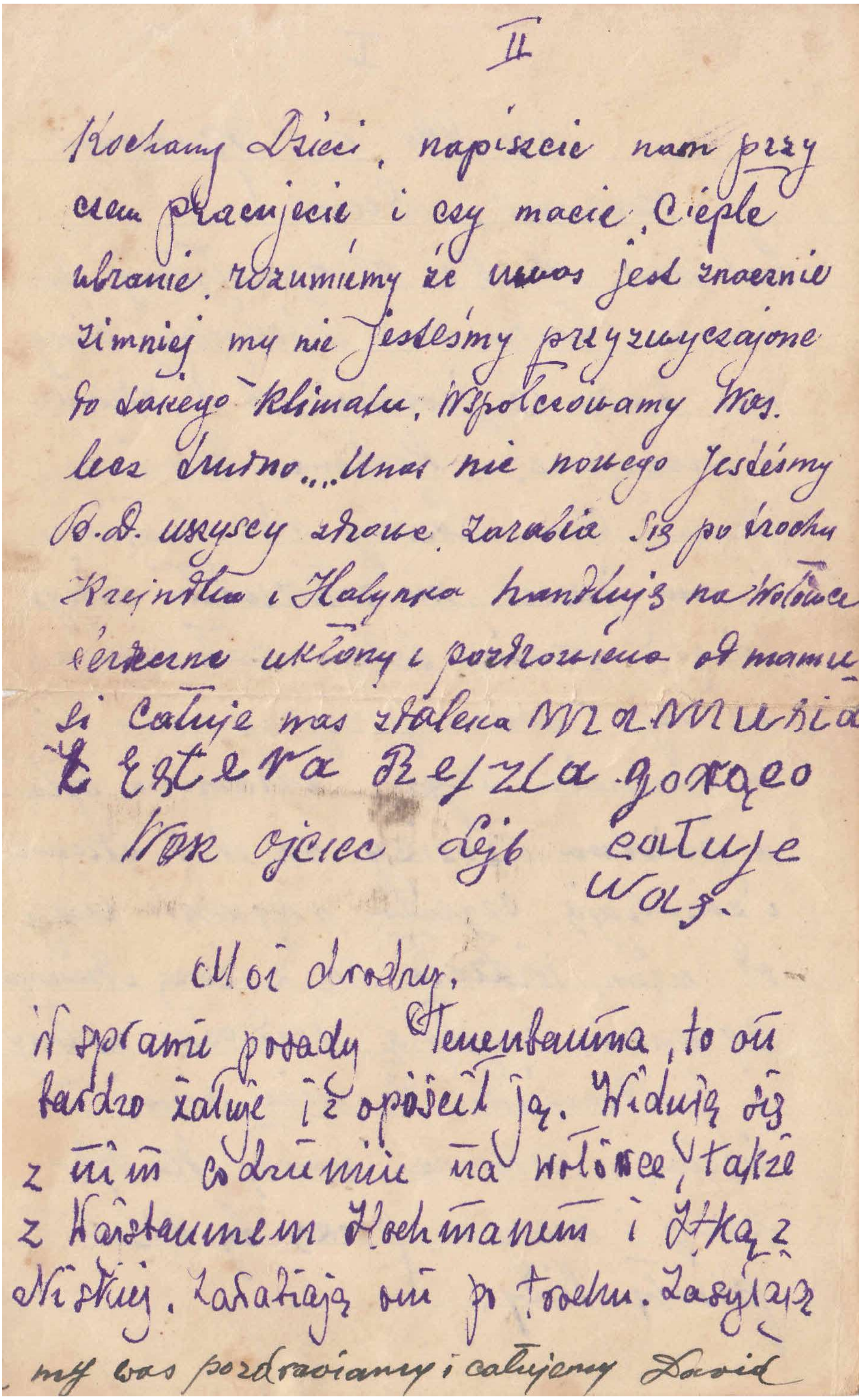
אנחנו מברכים אתכם ומנשקים.

אביכם, דוד.

מכתב בפולנית מרפאל לייב דובז'ינסקי שנשלח לבתיה, חיים ויעקב רפול מהגטו 10.9.1940

I
10/XI 940 r Warszawa
Kochani Dzieci!
List wasz od 8/X otrzymałyśmy za
który bardzo wam dziękujemy Cieszy
nas bardzo iż jesteście B.D. zdrowe
i pracujecie; Kochane Dzieci w
sprawie Pani Łosicy wyże byłyśmy
i ona jeszcze nie załatwiło wszys=
tkiego, w razie będzie załatwione
to my zaraz przyczyniny się
w sprawie tego. Mamusia była
u państwa Łosicy są B.D zdrowe
i zarabiają czysto wszystkie listy
od męża. Widziała się z żoną i dwiema
córkami, zasyłają serdeczne ukłony
i pozdrowienia dla męża córki i
zięcia, i serdeczne ukłony dla Ojca
kosty i szwagra, proszą by często
pisały listy.

1

II

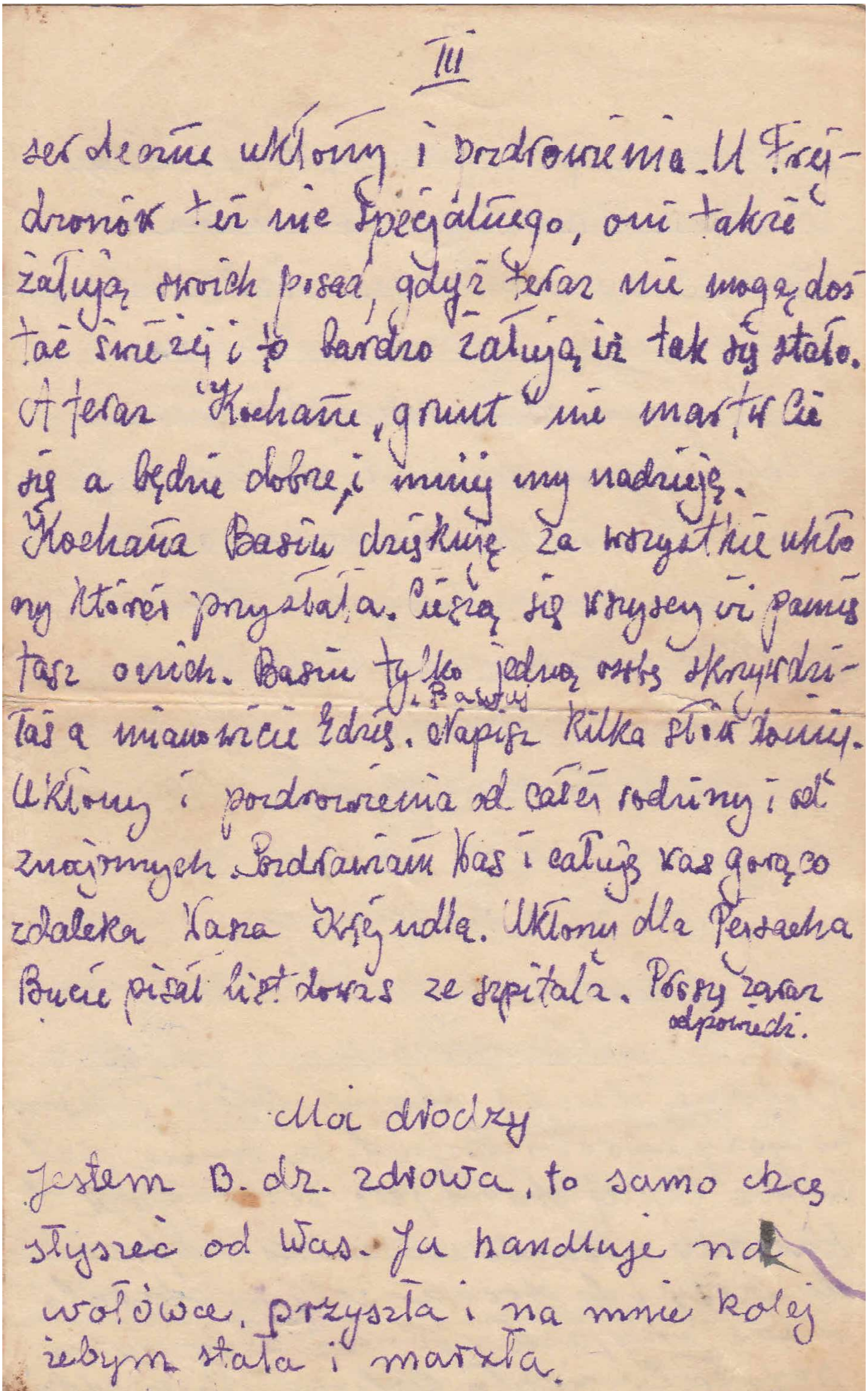
Kochany Dzieci, napiszcie nam przy czem pracujecie i czy macie ciepłe ubranie. rozumiemy że u was jest znacznie zimniej my nie jesteśmy przyzwyczajone do takego klimatu. Współczujemy Was. lecz trudno... U nas nic nowego Jesteśmy B.D. wszyscy zdrowe. Zarabia się po trochu Krejndla i Halynka handlują na Wołówce serdeczne ukłony i pozdrowienia od mamy i całuje was z daleka Mamusia Estera Rejzla goraco

Wasz ojciec Lejb całuje was.

Moi drodzy.

W sprawie posady Tenenbauma, to on bardzo żałuje iż opuścił ją. Widuję się z nim codziennie na Wołówce, także z Kaufmanem Hochmanem i Itką z Niskiej. Zarabiają oni po trochu. Zasyłają my was pozdrawiamy i całujemy David

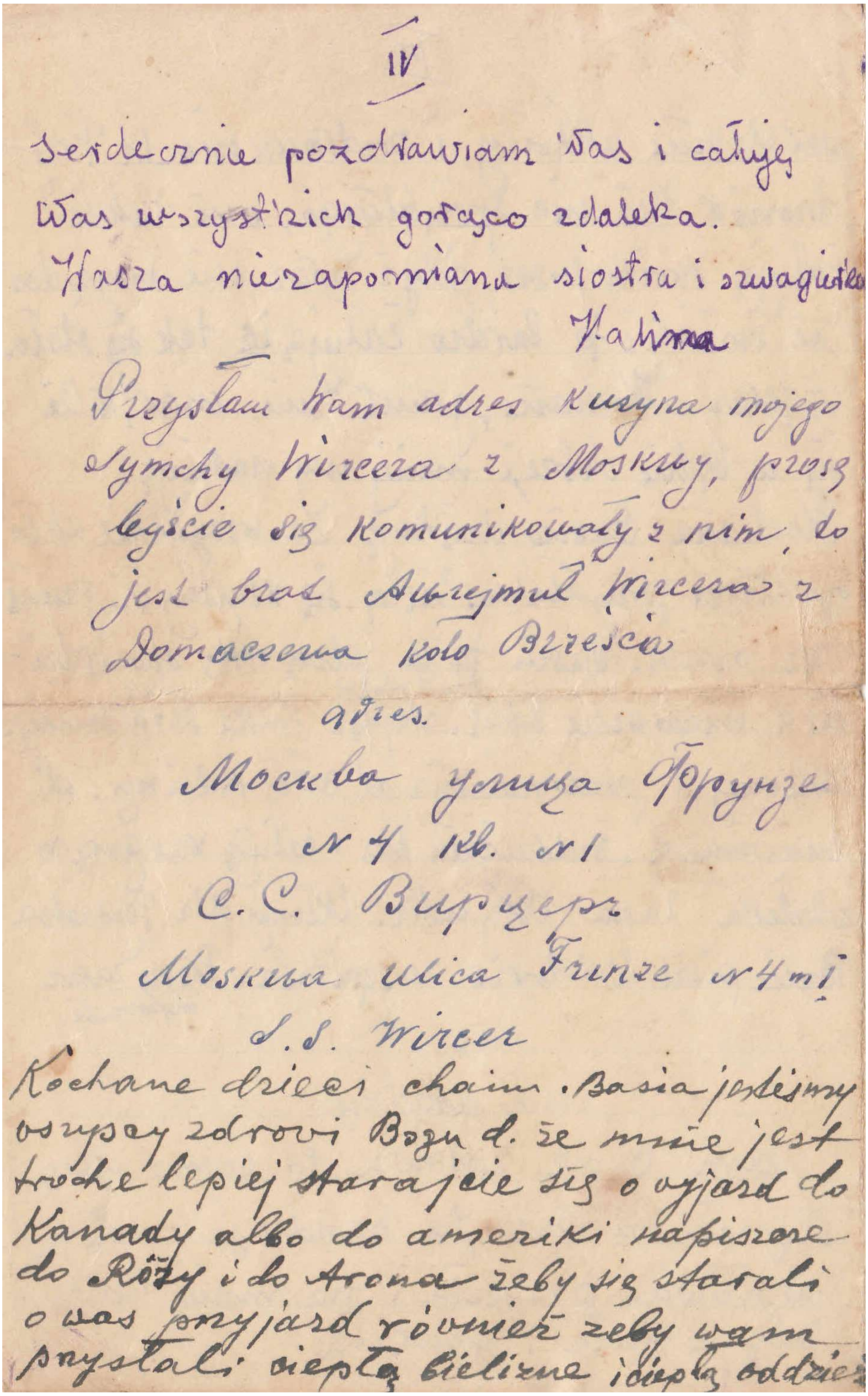
2

III

serdeczne ukłony i pozdrowienia. U Frej-
dronów też nie specjalnego, oni także
żałują swoich pisać, gdyż teraz nie mogą dos-
tać świeżej i to bardzo żałują iż tak się stało.
A teraz Kochani, grunt nie martwcie
się a będzie dobrze, i miejmy nadzieję.
Kochana Basiu dziękuję za wszystkie ukło-
ny których przysłała. Cieszą się wszyscy że pamię-
tasz o nich. Basiu tylko jedną osobę skrzywdzi-
łaś a mianowicie Edzię. Napisz kilka słów do niej.
Ukłony i pozdrowienia od całej rodziny i od
znajomych. Pozdrawiam Was i całuję Was gorąco
zdaleka Wasza Frejndla. Ukłony dla Pesacha
Bucie pisał list do Was ze szpitala. Proszę zaraz
odpowiedzi.

Moi drodzy
Jestem B. dz. zdrowa, to samo chcę
słyszeć od Was. Ja handluje na
wołowce. przyszła i na mnie kolej
żebym stała i marzła.

IV

Serdecznie pozdrawiam Was i całuję Was wszystkich gorąco zdaleka.
Wasza niezapomniana siostra i szwagierka
Fatima

Przysłam Wam adres kuzyna mojego Symchy Wirceza z Moskwy, proszę byście się komunikowały z nim, to jest brat Awrejmul Wirceza z Domaczewa koło Brzescia
adres.
Москва улица Фрунзе
N 4 кв. N 1
С.С. Вирцер
Moskwa ulica Frunze N 4 m 1
S. S. Wircer

Kochane dzieci chaim. Basia jesteśmy wszyscy zdrowi Bogu d. że mnie jest troche lepiej starajcie się o wyjazd do Kanady albo do ameriki napiszcie do Róży i do Arona żeby się starali o was przyjazd również żeby wam przysłali ciepłą bieliznę i ciepłą oddzież

כשאני מסכם עכשיו את חלק החלפת המכתבים שלנו מארץ גזרה קומי ושל הורינו בורשה, אני רואה שהם בורשה כלל לא ידעו את כל האמת עלינו. כנראה היו שמועות בורשה שאפשר מברית המועצות להגר לאמריקה או קנדה, ועל המצב שלהם בגיטו אסור היה להם לכתוב, כי כל המכתבים לרוסיה עברו צנזורה וגם אנחנו לא יכולנו לכתוב את האמת על התנאים שלנו וגם הם שם בגיטו לא ידעו לאמיתו את המצב שבו אנו נמצאים.

על המכתב שרפאל כתב למוסקבה לבן הדוד של אבא שלו בכלל לא באה תשובה. כנראה מסוכן היה ברוסיה לעמוד בקשר עם אסירים בארץ גזרה ואף אחד, אפילו הכי קרוב, לא רצה לסכן את עצמו ובדרך כלל גם לא היה בידם לעזור במשהו.

מהגיטו הגיעו רק מכתבים שנכתבו פולנית או גרמנית לכן לא כתבו ביידיש - בגלל הצנזורה.

מכתב מ־1.9.1940 מורשה. כותב אבא של בתיה - לייב

ילדים אהובים! מכתבכם קיבלנו אחרי שחיכינו הרבה זמן. אתם לא יכולים לתאר איך שמחנו כשקיבלנו את מכתבכם שאתם בריאים ועובדים, אהובים! אתם כותבים שכל שבוע אתם שולחים מכתב. לעת־עתה קיבלנו רק שני מכתבים, אנחנו כותבים אליכם כל שבוע, בטח כבר קיבלתם את מכתבנו מ־11.9.1940. תכתבו לנו איפה אתם גרים, האם יש לכם חדר לחוד או ביחד בקולחוז?

האם אצלכם קר מאוד? אם יש לכם בגדים חמים ללבוש וכלי מיטה.

ילדים אהובים, אל תחשבו שאנחנו שכחנו אתכם, אנחנו מאוד מתגעגעים וחושבים עליכם תמיד.

מרוויחים קצת, רק שהזמן יעבור. קריינדל והלינה מוכרות על "הוולובקה" (שוק ברובע היהודי). על ההורים של חיים, הם בריאים ומרוויחים מזמן לזמן. אמא שולחת לכם ד"ש חמה, תהיו בריאים ונשיקות מרחוק –

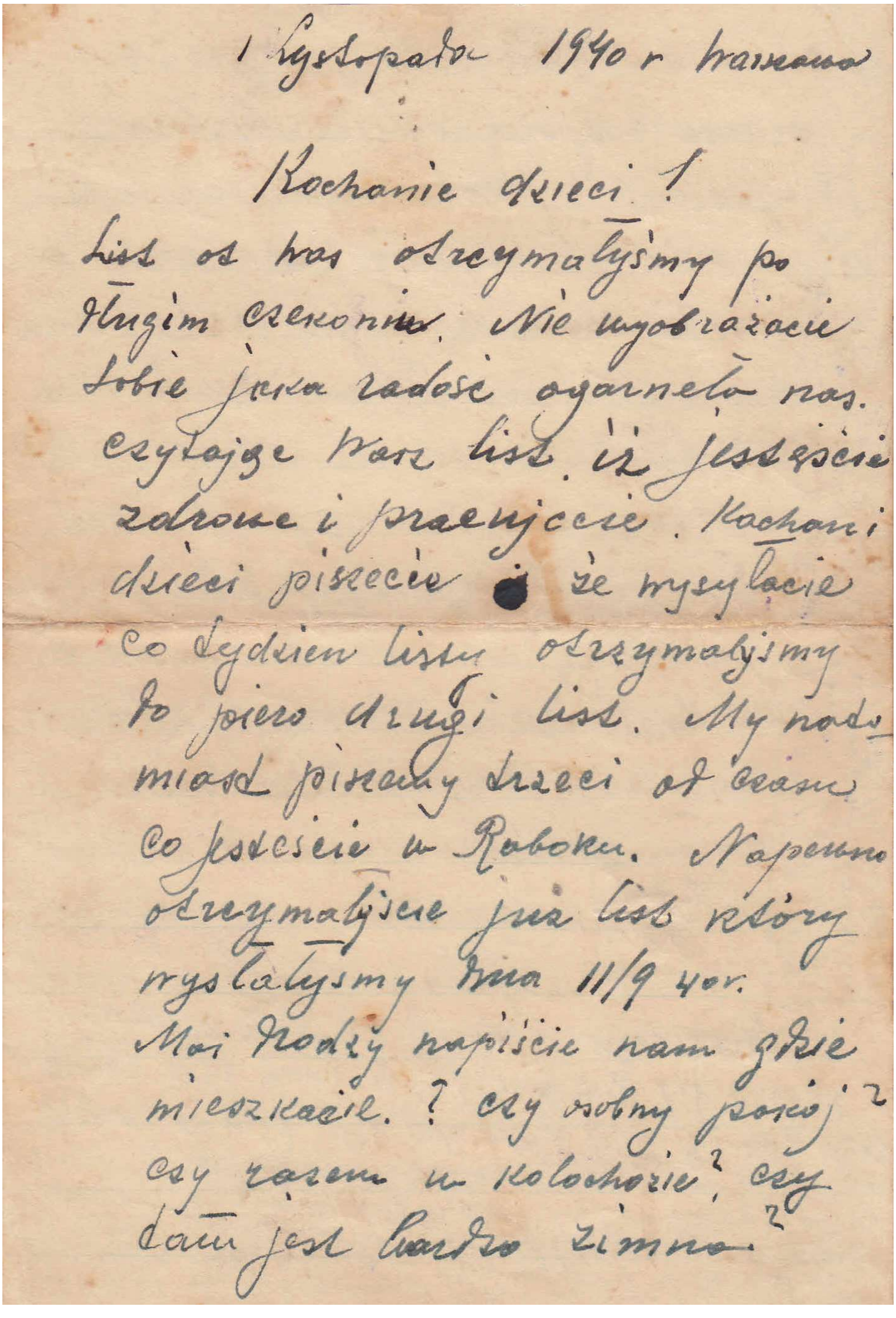
אביכם לייב.

באותו מכתב כותבת קריינדל

אחותי היקרה בתיה פולה וחיים! אני בריאה, עושה מסחר בחוץ, וככה עובר הזמן. יקרים! אין לכם מושג איך אמא מתגעגעת אליכם, היא בוכה הרבה וחושבת אודותיכם.

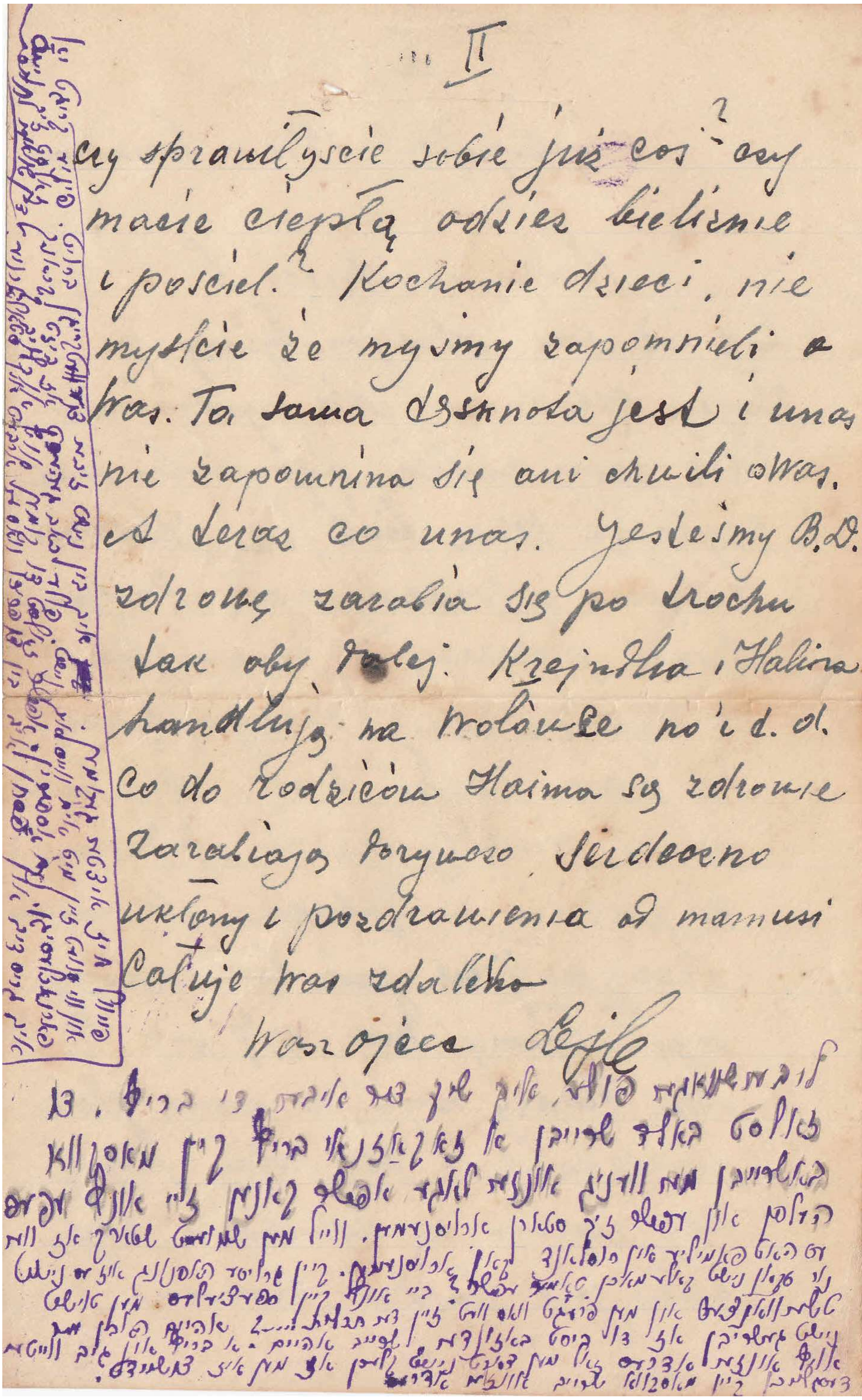

מכתב בפולנית מרפאל לייב דובז'ינסקי שנשלח מגטו ורשה לבתיה, חיים ויעקב רפול 1.9.1940

1 Listopada 1940 r Warszawa

Kochanie dzieci!
List od was otrzymałyśmy po
długim czekaniu. Nie wyobrażacie
sobie jaka radość ogarnęło nas.
czytając wasz list, iż jesteście
zdrowe i pracujecie. Kochani
dzieci piszecie że wysyłacie
co tydzień listy otrzymałyśmy
to piero drugi list. My nato-
miast piszemy trzeci od czasu
co jesteście w Roboku. Napewno
otrzymałyście już list który
wysłałyśmy dnia 11/9 40r.
Moi drodzy napiszcie nam gdzie
mieszkacie.? czy osobny pokój?
czy razem w kolchozie? czy
tam jest bardzo zimno?

II

czy sprawiłyście sobie już coś? czy
macie ciepłą odzież bieliznę
i pościel? Kochanie dzieci, nie
myślcie że myśmy zapomnieli o
was. Ta sama tęsknota jest i u nas
nie zapomina się ani chwili o was.
A teraz co u nas. Jesteśmy B.D.
zdrowe zarabia się po trochu
tak oby dalej. Krejndla i Halina
handlują na Wolance no i t. d.
Co do rodziców Haima są zdrowe
zarabiają dorywczo. Serdeczne
ukłony i pozdrowienia od mamusi
Całuję was zdaleka
Wasz ojciec Lejb

2

III

Kocha[illegible] Siostra Basiu Fule i Haimie
Jestem zdrowa handluję po trochu, no i
tak mija mi czas. Moi drodzy nie ma-
cie pojęcia jak mamusia tęskni za Wa-
mi, i płaczu też jej nie brak. Ukłony i poz-
drowienia od stroskany mamusi
która tęskni za Wami. Ukłony i całusy
zasyła Halina. Ukłony i pozdrowienia
od cioci i Wujaszka Abramowiczów.
Ukłony od rodziny Frydmanów.
Oni często przychodzą do nas. Fule ma
bez uroku śliczną córeczkę i także mądrą
Bucie jest także w Warszawie jest zdrów
podałam mu wasz adres, gdyż chciał się
skomunikować z Wami. Ukłony i poz-
drowienia dla Pejsacha. Ukłony od
Basi Rejzli i mężów ich. Są zdrowi ma-
ją bez zazdrości śliczne dzieci, powodzi
im się dobrze. Zasyłają wszystkiego najlep-
szego.

IV

ukłony od Rodziny Zelazo. Serdeczne
ukłony i pozdrowienia zasyła Edzia
z Pan. Banu Edzia gniewa się dla-
czego nie piszesz kilka słów dla niej.
Ukłony od Reginy Wajntraub.
Serdeczne ukłony od pozostałych zna-
jomych których nie wyliczyłam.
Dobranoc. ukłony i pozdrowienia
zasyła Wam Wasza nigdy nie zapom-
niana siostra i szwagierka Krejndla.
ukłony od Blimci Adeli Tobjasza.
oczekujemy szybkiej odpowiedzi.
~~jak~~ Prosimy pisać o wszyst-
kim.

~~Ukłony od~~ Drogi Haimie byłam
wczoraj u Was w domu jak raz przyszedł
list od Ciebie bardzo jimy się uradowali.
Serdeczne ukłony i pozdrowienia od Twoich
rodziców. Rodzice piszą oddzielnie list.
który list cie pierw zastanie dog[illegible] zasyła [illegible] serdeczn[illegible]

ד"ש וברכות מאמא המודאגת והמתגעגעת, ד"ש מדוד ודודה אברמוביץ, ד"ש ממשפחת פרידמן, הם באים תדיר אלינו. ד"ש לפסח, ד"ש ממשפחת ז'לזו וגם מאדזיה מרחוב פאוויע. היא מאוד ממורמרת שאת לא כותבת אליה כמה מילים.

מאחותכם הבלתי נשכחת וגיסה קריינדל. ד"ש מבלימציה, טוביה ואדלציה. אני מחכה לתשובה מהירה, תכתבו לנו על הכול. חיים היקר! הייתי אתמול אצלכם בבית בו בזמן בא מכתב שלך, כולנו שמחנו מאוד. ד"ש חמה מההורים שלך, הם כותבים מכתב לחוד. איזה מכתב יגיע יותר מהר? תן תיכף תשובה - קריינדל.

מכתב מאבא של בתיה - לייב

ורשה 6.1.1941 - ילדים אהובים,

אתמול היה בוציה (בן־דוד) אצלנו וקראנו את המכתב של פסח וגם כמה מילים שהוסיפה בתיה, אנו מתפלאים למה אתם לא כותבים אלינו מכתבים. כתבנו לכם ב־6.9 ו־14.9 בדואר אוויר, שם היה כתובת של בן דודי שמחה וירצר מעיירה דומַצ'בה והיא עכשיו מוסקבאית. ביקשתי שאתם תהיו בקשר איתו.

ילדים יקרים, תכתבו מה אתם עושים שמה ואיך אתם חיים. האם זה כל כך קשה לכתוב לנו מזה. כי אנחנו מאוד דואגים לכם. מדוע פולה לא כותב, מה הוא עושה, תכתבו מכתב מפורט. מכולם מגיעים מכתבים רק לא מכם. עכשיו מה בנוגע לנו, אנחנו ב"ה בריאים רק לא מרוויחים כלום וצריכים להשלים עם הגורל.

הבן דוד לחם בא אלינו לעתים רחוקות (רמז שאין לחם). ילדים יקרים, אנו מאוד מתגעגעים אליכם, אולי יבוא פעם הזמן שנתראה כולנו מאושרים, אמא מנשקת אתכם, אני מברך אתכם מכל הלב.
אבא שלכם - לייב.

באותו מכתב כותבת קריינדל

אחותי היקרה, אחי וגיסי יקרים, אני מבקשת תכתבו לנו יותר מכתבים כי אנחנו מאוד מודאגים עליכם מה אתם עושים שם.

אצלי אין חדשות, בחוץ קר מאוד ואני לא יוצאת החוצה. כי אין למה לצאת.

גם האלינקה כבר לא יוצאת אל הוָולובקָה. אנחנו יושבים בבית ומחכים...

יקירי! אין לכם מושג איך אני מתגעגעת אליכם, אין יום ולילה שלא יזכירו אתכם.

שלום! תהיו בריאים ואני מנשקת אתכם מרחוק. שלכם אחותכם וגיסה קריינדל.

ד"ש מאֶדזיה מרחוב פאוויא ומאברהם יצחק דובז'ינסקי (בן דוד). ד"ש לפסח. אנו מרוצים שאתם ביחד, אחיך היה אצלנו בשבת. תהיה בריא מבת דודך קריינדל. ד"ש גם מהגברת לושיצה, אצלם בסדר, הם בריאים, נא תשובה.

באותו מכתב כותב אחי טוביה

ורשה – 6.1.1941

חיים היקר, בתיה ויעקב!

הגלויות שלכם מיום 15.9 ו־19.9.1940 קיבלנו. היינו מאושרים לקרוא את כתיבתכם, כי כמעט עברו חודשיים שלא היה לנו מכם שום כתיבה. ב"ה שאתם בריאים ומרוויחים על קיומכם. בקשר של חבילות בגדים ישנים, לעת עתה אין כל אפשרות, כי לא מקבלים למשלוח חבילות, אך רק תהיה אפשרות כזאת נשלח חבילה.

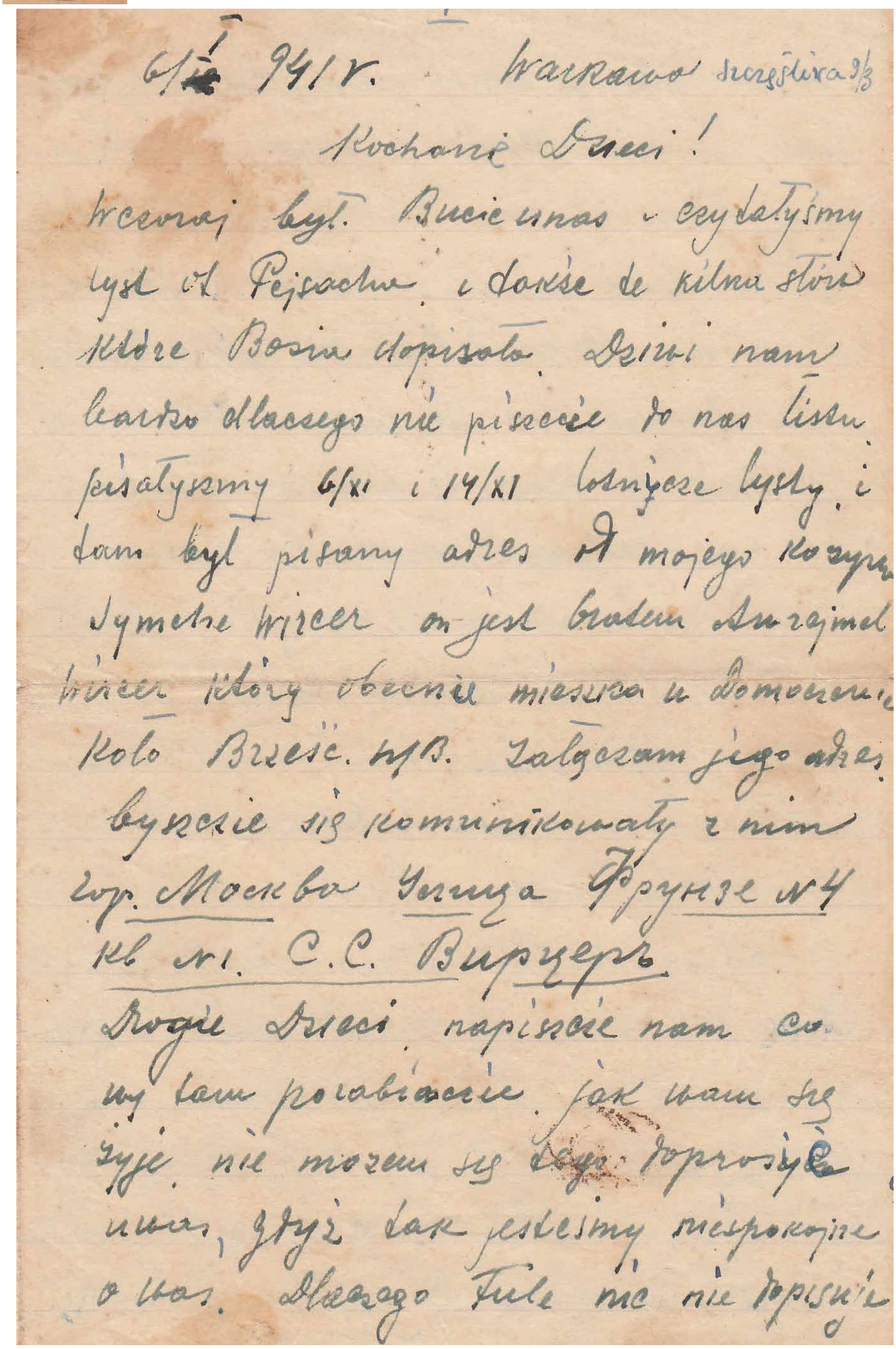
אבא, כל הזמן שאתה נסעת, חולה על הקיבה. בקיץ היה לו יותר טוב, בזמן האחרון, מהחגים הוא שוכב במיטה, אמא בוכה כל הזמן מרוב געגועים אליך, אנחנו חיים עם התקווה שעוד נתראה. מה בקשר לעבודה ורווחים? בזמן האחרון המצב בכי רע. סחורה חדשה אני לא מייצר, רק עוסק בתיקונים, במיוחד אני מתקן כפות חשמל ישנות. אני מכניס בהן חוטים חדשים, לעתים רחוקות יש קצת רקמה.

אדלציה מתפתחת יפה. היא כבר מדברת, ילדה חמודה. תכתוב לנו יותר תדיר, מהחיים שלכם שם. איחולים ונשיקות מאחיך טוביה, ד"ש ונשיקות עבור בתיה ויעקב.

ד"ש מאבא ומאמא ובלימציה־טובה

מכתב בפולנית מרפאל לייב דובז'ינסקי שנשלח מגטו ורשה לבתיה, חיים ויעקב רפול 6.1.1941

6/I 941 r. Warszawa Szczęśliwa 9/3

Kochane Dzieci!

Wczoraj był Bucie u nas i czytałyśmy list od Pejsachu i dalsze do kilka słów które Bosia dopisała. Dziwi nam bardzo dlaczego nie piszecie do nas listu pisałyśmy 6/XI i 14/XI ... listy i tam był pisany adres od mojego kuzyna Symche Wircer on jest bratem Awrojmel Wircer który obecnie mieszka u Domaczewie koło Brześć n/B. Załączam jego adres byście się komunikowały z nim

гор. Москва Улица Фрунзе N4 кв N1. С.С. Вирцерь

Drogie Dzieci napiszcie nam co wy tam porabiacie jak wam się żyje. nie możem się dość doprosić u was, gdyż tak jesteśmy niespokojne o was. Dlaczego Fule nic nie dopisuje

II

Co on robi. piszcie nam obszerniejszy list. Od wszystkich przychodzą często listy, tylko od was trudno. Teraz co do nas jesteśmy B. D. zdrowe prócz zarobków dobrze było by tylko trudno trzeba pogodzić się losem. Kuzyn Lejchem od czasu do czasu zawita do nas. kochani dzieci! bardzo tęskno nam za wami może przyjdzie ta chwila że zobaczymy się wszyscy szczęśliwie zdrowe razem, Mamusia was całuje z tatem ukłony od Halynki serdeczne pozdrawiam was wasz ojciec "Lejb"

Droga siostro braciu i szwagrze.

Proszę was piszcie często listy gdyż nie pokoję się co wy porabiacie. U mnie (u nas) nic nowego zimno jest, na miasto nie wychodzę, gdyż nie mam do czego, a Halynka także nie wychodzi już na Wolówkę.

III

siedzi się w domu i czeka się... Kochani
nie macie pojęcia jak tęskno mi za
Wami nie ma dnia ni nocy by nie wspom-
nieć o Was. Dowidzenia bądźcie zdrowe całuję
Was z daleka wasza siostra i szwagierka Krejndla
Ukłony i pozdrowienia od wszystkich znajomych.
ukłony od Idzi i Fawiej. Ukłony od Solidny Jedn[illegible]
Serdeczne ukłony i pozdrowienia dla Pejsacha, jesteśmy
zadowolone, iż jesteście razem. Jule brat Twój był u nas
w sobotę i także Adela; ~~mą~~ mają się B. D. zdrowe mają
bez uroku śliczną córeczkę nie poznałbyś ją. Dowi-
dzenia bądź zdrów. ukłony i pozdrowienia od wszyst-
kich. Twoja kuzynka która życzy Ci wszystkiego naj-
lepszego: Krejndla. Ukłony od P. Josicy się B.D.
zdrowe. Piszcie zaraz odpowiedź. ukłony i
pozdrowienia dla męża zięcia i córki.

Kochany Braciszku Pejsach ja nadal jestem
w Szpitalu nie przejmuj się wszystko napewno będzie
dobrze pisz odpowiedz na
moją pocztówkę pozdrawiam
wam wszystkich

Warszawa d. 6/I 41.

Kochany Chaim. Basia i Jacob. Frydman

wasze otkrytki z 15/XI i 19/XI otrzymaliśmy. byliśmy
bardzo szczęśliwi czytając wasze pismo bo już prawie
2 miesiące że nie mieliśmy od was żadnego listu
B.B. że jesteście zdrowi i zarabiacie na życie, w
sprawie posyłki starej odzieży. to narazie nie
przyjmują paczków, o ile tylko będzie możliwość
wysłania to napewno wyślemy. Ojciec przez cały
czas twego wyjazdu choruje na żołądek
lato mu było lepiej ostatnio od święta leży
w łóżku. Mama ciągle płacze z tęsknoty
po tobie żyjemy tylko z nadzieją że się
jeszcze zobaczymy. co do pracy i zarobkowania
to się ostatnio pogorszyło. nowego towaru
nie wyrabiam tylko naprawiam. specjalnie
naprawiam stare grzałki i wkładam nowe
oporniki, także od ~~do~~ czasu do czasu mam
potrzebu do haftowania. Adelcia ładnie się
rozwija ona już mówi, rozkoszna dziewczynka
Pisz do nas więcej i częściej z twego życia
pozdrawiam i całuję cię twój brat-Tobjasz.
ukłony i całusy dla Basi i Jacoba
ukłony od Tatusia Mamusi i Blimci

4

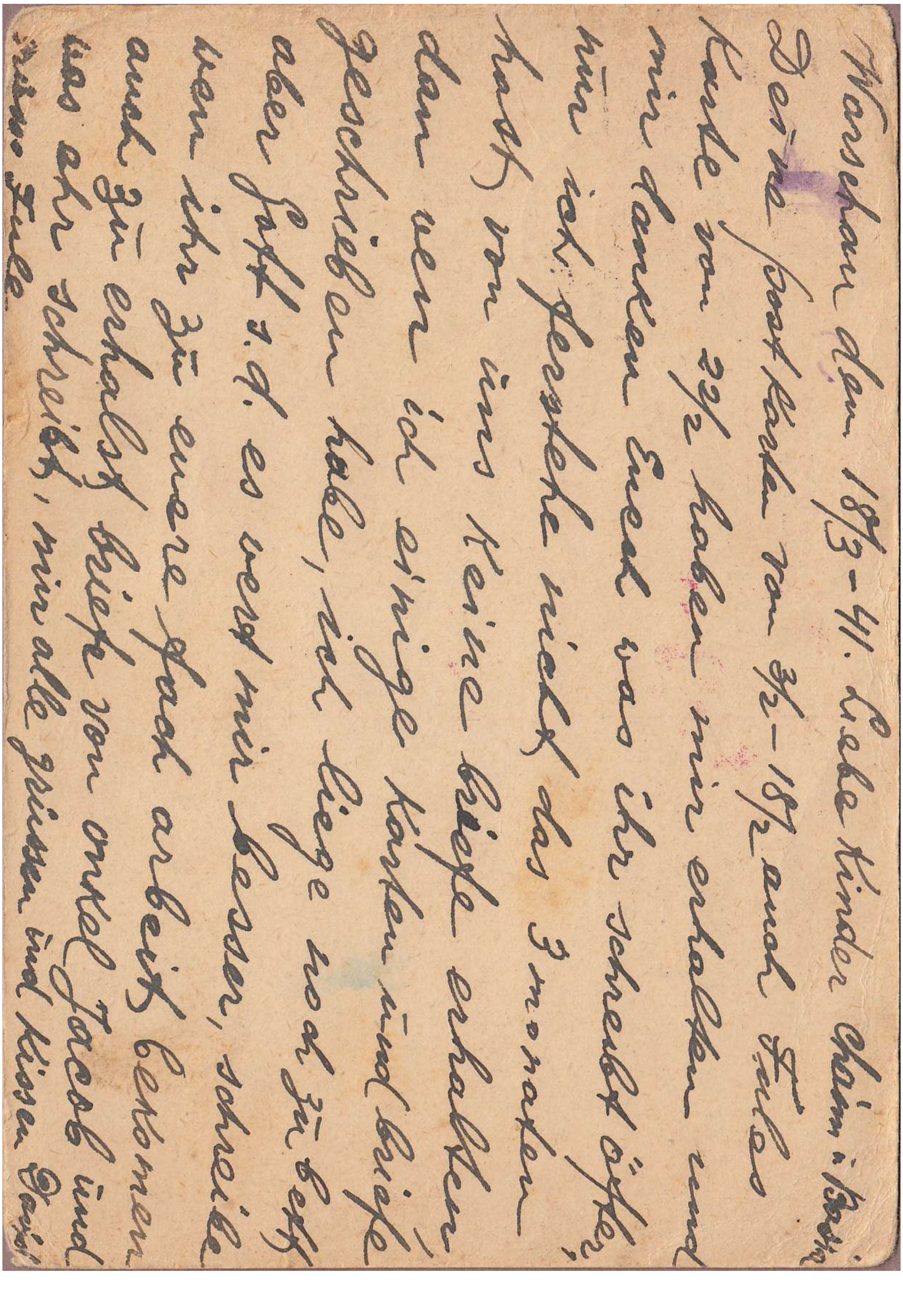
גלויה מגטו ורשה שנשלחו לחיים סנדרוביץ

מאביו דוד סנדרוביץ לרוסיה כתובה בגרמנית, 18.3.1941

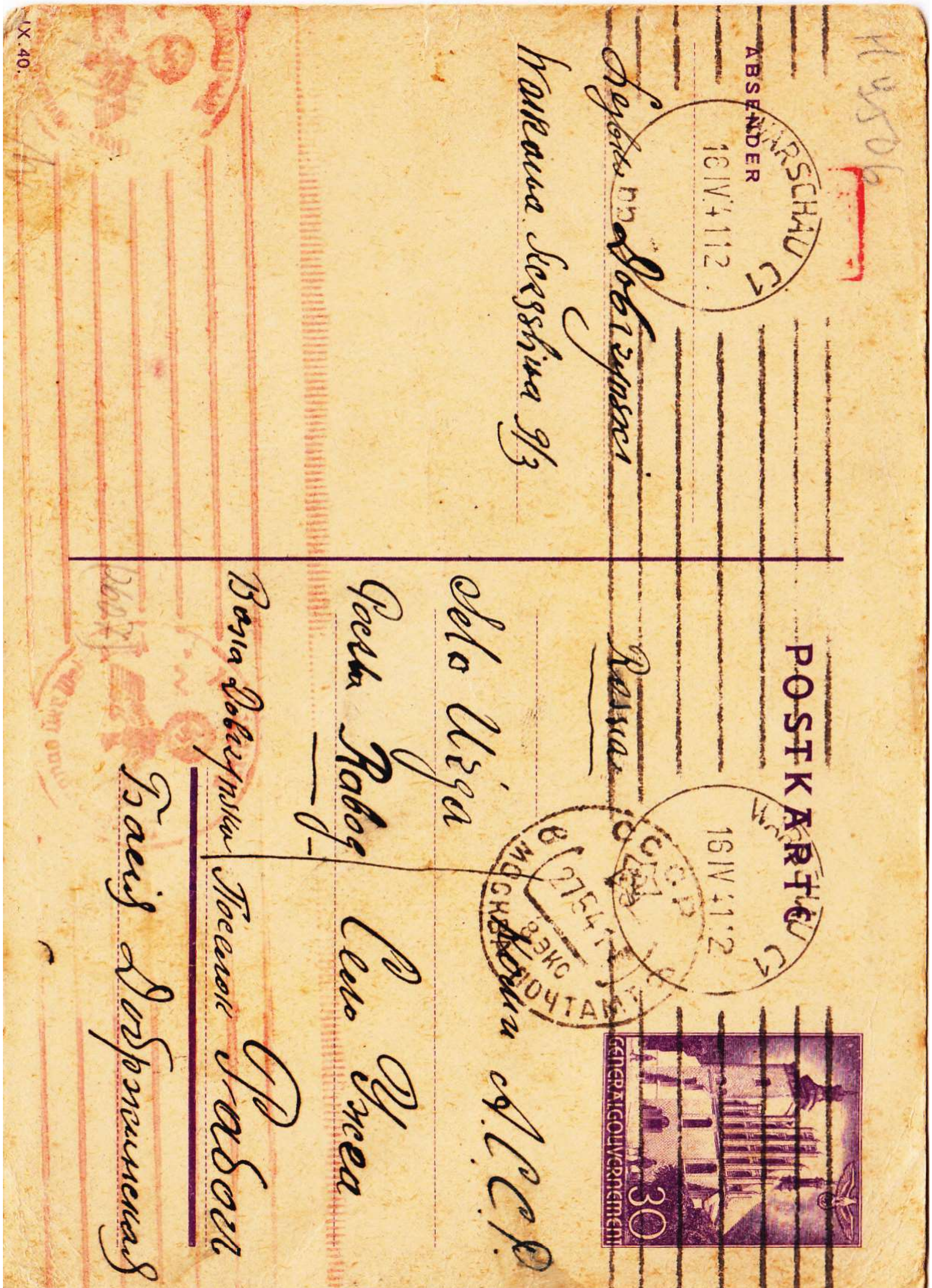
גלויה מגטו ורשה שנשלחו לחיים סנדרוביץ

מאביו דוד סנדרוביץ לרוסיה כתובה בגרמנית, 18.3.1941

Warschau den 18/3-41. Liebe Kinder Chaim u. Basia
Dessie Postkarte vom 3/2-18/2 auch Fula
Karte vom 22/2 haben wir erhalten und
wir danken Euch was ihr schreibt öfter,
nur ich verstehe nicht das 3 monaten
habt von uns keine Briefe erhalten,
denn wenn ich einige Karten und Briefe
geschrieben habe, ich liege noch zu Bett
aber fühl i.G. es wird mir besser, schreibe
wenn ihr zu euere Sach arbeit bekommen
auch zu erhalst Briefe von onkel Jacob und
was ihr schreibt, wir alle grüssen und küssen Euch
Ihre Jule David

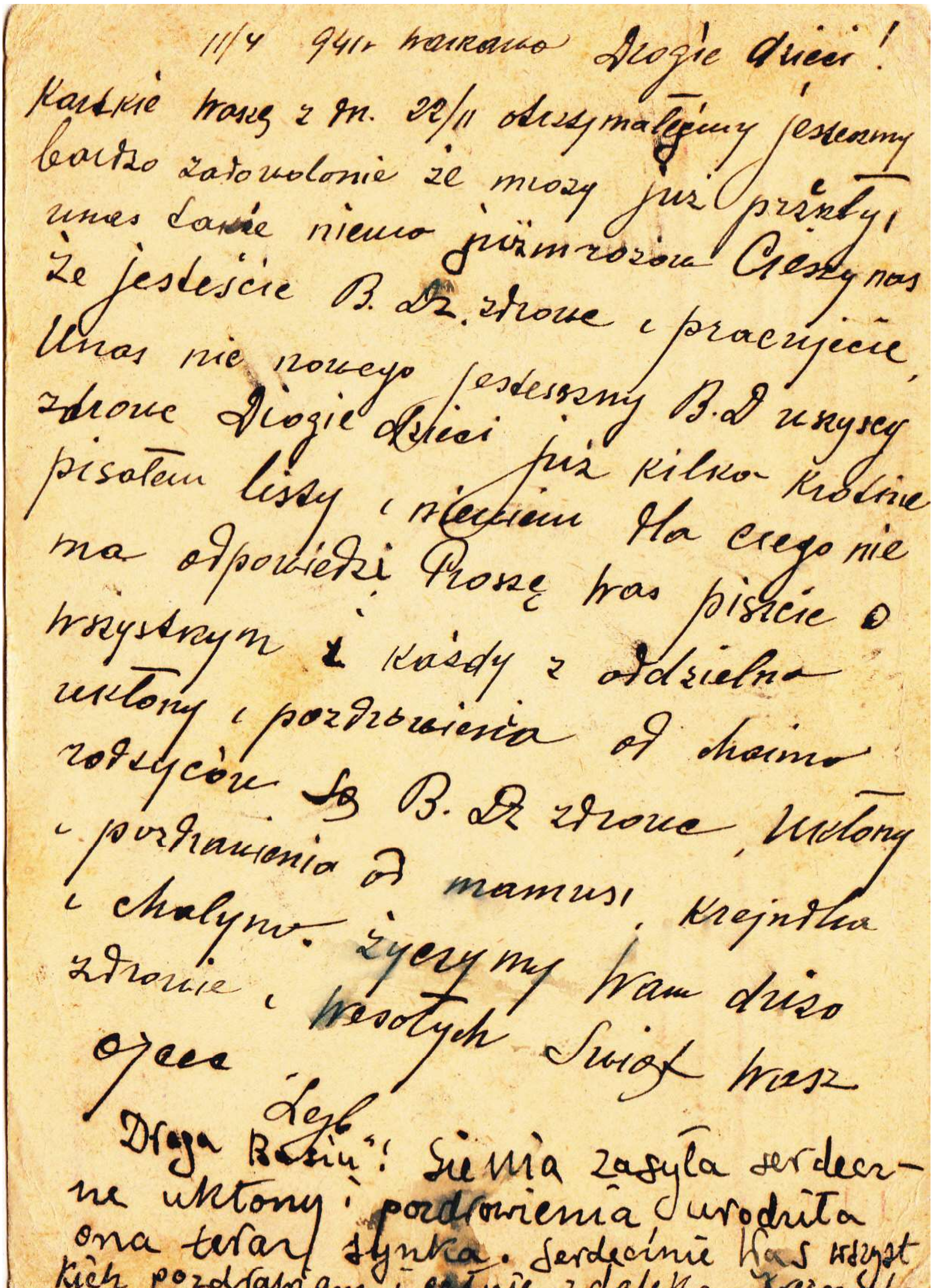
גלויות מגטו ורשה שנשלחו לבתיה דובז'ינסקי (סנדרוביץ)

מאבא שלה לייב דובז'ינסקי לרוסיה, 11.4.1941

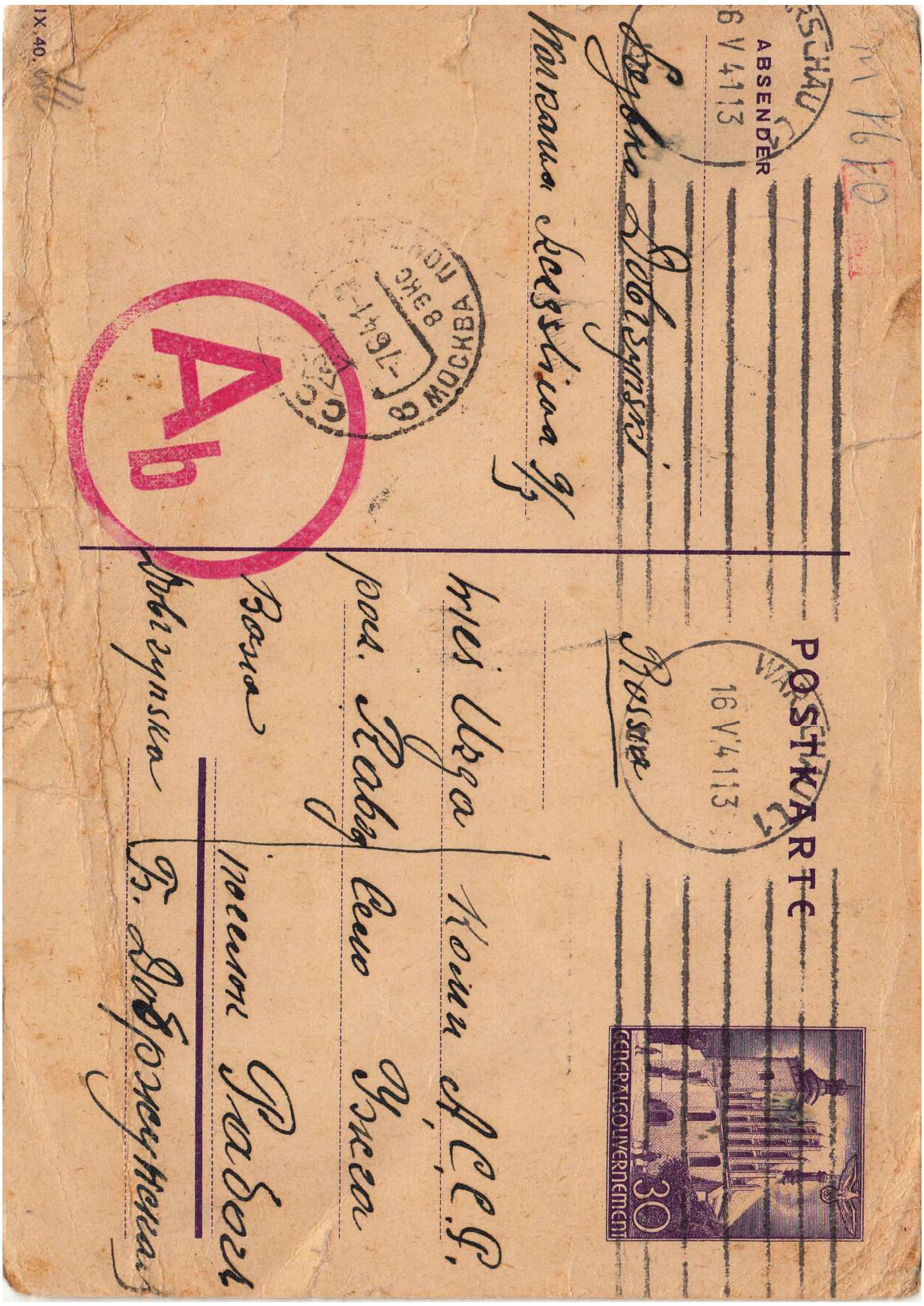
גלויות מגטו ורשה שנשלחו לבתיה דובז'ינסקי (סנדרוביץ)

מאבא שלה לייב דובז'ינסקי לרוסיה, 11.4.1941

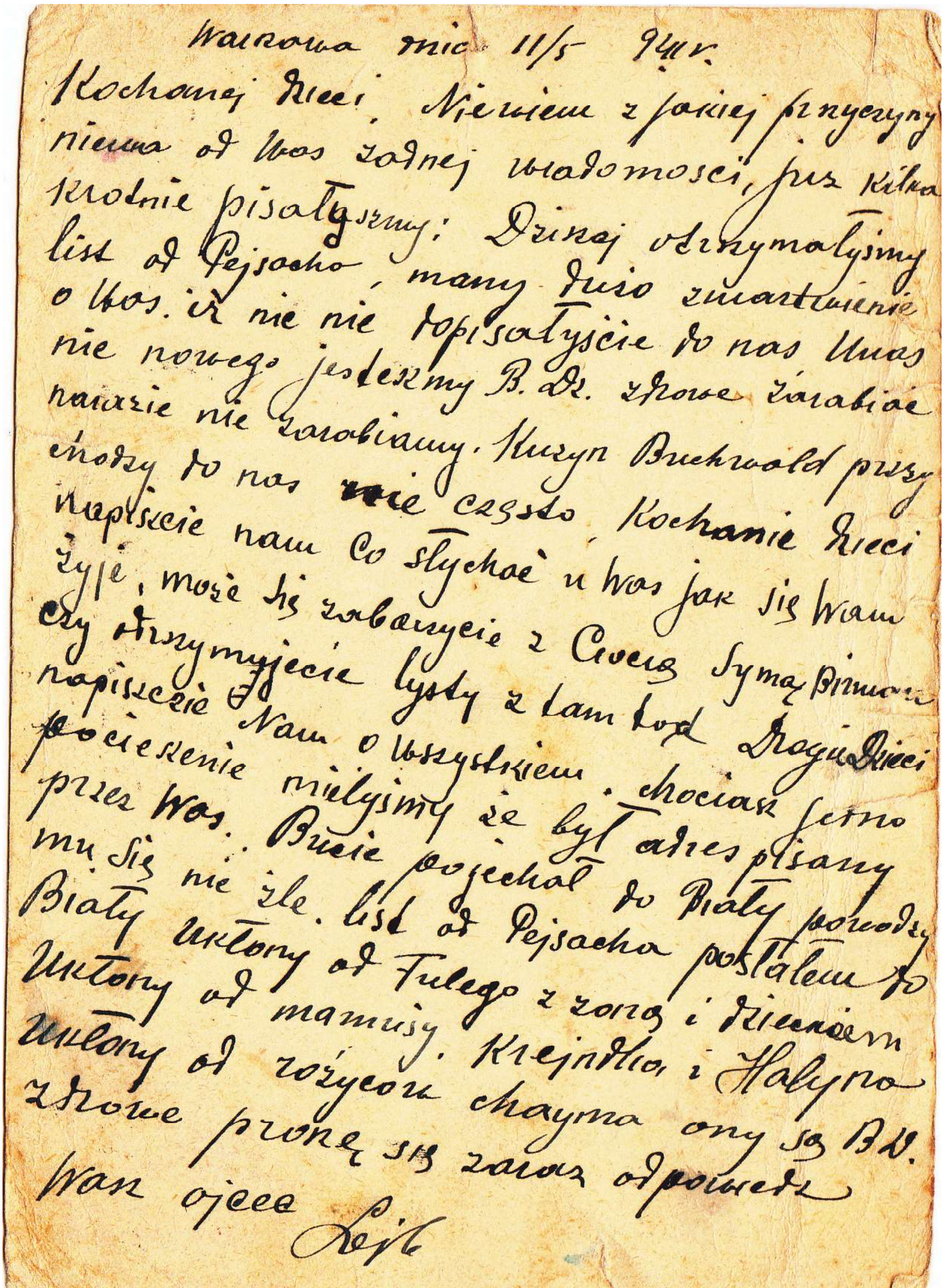

11/4 941r Warszawa Drogie dzieci!
Kartkę Waszą z dn. 22/11 otrzymaliśmy jesteśmy bardzo zadowolone że możesz już [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Cieszy nas że jesteście B. Dz. zdrowe i pracujecie. U nas nic nowego jesteśmy B.D. wszyscy zdrowe. Drogie Dzieci już pisałem listy i [illegible] dla czego nie ma odpowiedzi. Proszę was piszcie o wszystkim i każdy z oddzielna ukłony i pozdrowienia od [illegible] rodziców są B. Dz. zdrowe, ukłony i pozdrowienia od mamusi, Krejndla i [illegible]. Życzymy wam dużo zdrowia i wesołych Świąt wasz ojciec Lejb

Droga Basiu! Genia zasyła serdeczne ukłony i pozdrowienia urodziła ona teraz synka. Serdecznie Was wszystkich pozdrawiam i całuję z daleka. Krejndla

הגלויה האחרונה מגטו ורשה שנשלחו לבתיה דובז'ינסקי (סנדרוביץ')
לרוסיה מאבא שלה לייב דובז'ינסקי לרוסיה 11.5.1941

הגלויה האחרונה מגטו ורשה שנשלחו לבתיה דובז'ינסקי (סנדרוביץ) לרוסיה מאבא שלה לייב דובז'ינסקי לרוסיה 11.5.1941

Warszawa dnia 11/5 941r.
Kochanej Dzieci, Nie wiem z jakiej przyczyny
nie ma od Was żadnej wiadomości, już kilka
krotnie pisaliśmy: Dziś otrzymaliśmy
list od Pejsacha, mamy dużo zmartwienie
o Was. że nic nie dopisaliście do nas U nas
nic nowego jesteśmy B. Dz. zdrowe zarabiać
narazie nie zarabiamy. Kuzyn Buchwald przy
chodzi do nas ~~nie~~ często. Kochanie Dzieci
napiszcie nam co słychać u Was jak się Wam
żyje, może się zobaczycie z Ciocią Syma Binman
czy otrzymujecie lysty z tam tąd. Drogie Dzieci
napiszcie Nam o wszystkiem. chociaż jedno
pocieszenie mieliśmy że był adres pisany
przez Was. Busie pojechał do Biały powodzi
mu się nie źle. list od Pejsacha posłałem do
Biały ukłony od Tulego z żoną i dziećmi
Ukłony od mamusy. Krejndla i Halyna
ukłony od rożyców chayma ony są B.D.
zdrowe proszę się zaraz odpowiedz
Wasz ojciec
Lejb

גלויה מאבא דוד - כתובה גרמנית

18.3.1941

הגלויה מ־3.2.1941–18.2.1941. כמו כן הגלויה של רפאל מ־22.2.1941 קיבלנו ואנו מודים לכם שאתם כותבים לעתים קרובות. אני לא מבין מה קרה שאתם כותבים ששלושה חודשים לא קיבלתם מאיתנו כל כתיבה, בזמן שאני כתבתי כמה מכתבים וגלויות.

אני עוד שוכב במיטה, אבל ב"ה מתחיל להיות יותר טוב. תכתבו באם אתם עובדים במקצועות שלכם, ובאם קיבלתם כתיבה מהדוד יעקב, ומה הוא כותב (הדוד יעקב מישראל).

אנחנו מאחלים לכם כל טוב ומנשקים אתכם, מאביכם דוד - ד"ש לרפאל־יעקב.

גלויה כתובה פולנית מאבא של בתיה - ורשה 11.4.1941

ילדים יקרים! את הגלויה מיום 22.2.41 קיבלנו, אנו מרוצים שהכפור אצלכם כבר עבר. גם אצלנו אין כבר כפור. שמחים שאתם ב"ה בריאים ועובדים.

אצלנו אין חדשות, כולנו ב"ה בריאים, ילדים יקרים, כתבתי כמה מכתבים ואתם לא עונים עליהם, תכתבו לנו על הכול וכל אחד לחוד. ד"ש ואיחולים מההורים של חיים. הם ב"ה בריאים. ד"ש מאמא קריינדל והלינקה. אנו מאחלים לכם הרבה בריאות וחג שמח.

אביכם לייב.

בתיה יקירה! גניה (חברה) שולחת דרישת שלום, היא ילדה בן. איחולים לבביים לכולכם, נשיקות מרחוק, שלכם - קריינדל.

הגלויה האחרונה שקיבלנו מורשה מאבא של בתיה כתובה פולנית

ורשה - 11.5.1941

ילדים אהובים!

אינני יודע מה הסיבה שלא מקבלים מכם כל כתיבה. כתבנו כבר כמה מכתבים, היום קיבלנו מכתב מפסח, יש לנו הרבה עוגמת נפש מכם שלא הוספתם כמה מילים למכתב של פסח. אצלנו אין חדשות, אנחנו ב"ה בריאים, לעת עתה לא מרוויחים כלום. הבן דוד בוכולד מבקר אצלנו לעתים רחוקות.

(לבוכולד היתה מאפיית לחם לא רחוק מביתם, רמז שאין לחם לאכול). ילדים יקרים! תכתבו מה נשמע אצלכם? איך אתם חיים, אולי תתראו עם הדוד והדודה סימה בירמן? האם אתם מקבלים מכתבים משם? ילדים יקרים, תכתבו לנו על הכול. התנחמנו שראיתי שהכתובת היתה כתובה בכתב ידכם. בודיה (אח של פסח) נסע לביאלא. ד"ש מפולע (אח שני של פסח) אשתו והילדים. אמא, קריינדל והלינא שולחים לכם דרישת שלום חמה, כמו כן, מהורים של חיים. הם ב"ה בריאים. נא תשובה מהירה.
מאביכם לייב.

בגלויה אחת שקיבלתי מאבא מהגיטו הוא מודיע לי שהדודה פרלה נפטרה. כתבתי על זה לדוד יעקב לארץ ישראל וכעבור זמן מה העברתי את הגלויה לבתה רוזה באמריקה.

והנה גלויה מדודי יעקב לנמן - לארץ גזירה, מושבה רַבוק מבני ברק ארץ ישראל

9.1.1941

לבן אחותי היקר חיים סנדרוביץ

גלויתך קיבלתי. היה לי הרבה עגמת נפש מהידיעה אודות פטירתה של אחותי פרלה. אני כותב לך שאצלנו אין חדשות. הכול נשאר כמו קודם, בלי שינויים. אנחנו ב"ה בריאים. מה נשמע אצל ההורים שלך וגם אצל כל המשפחה? מה נשמע אצל הבנות של אחותי פרלה – חנה ופֶלה. איפה בעלה של פלה? מה נשמע אצל אחי איצ'ה וילדיו?

עכשיו אצלנו חורף. קיץ בפולין נחשב אצלנו כחורף וקצת קריר מתי שיש גשם ואפשר להצטנן.

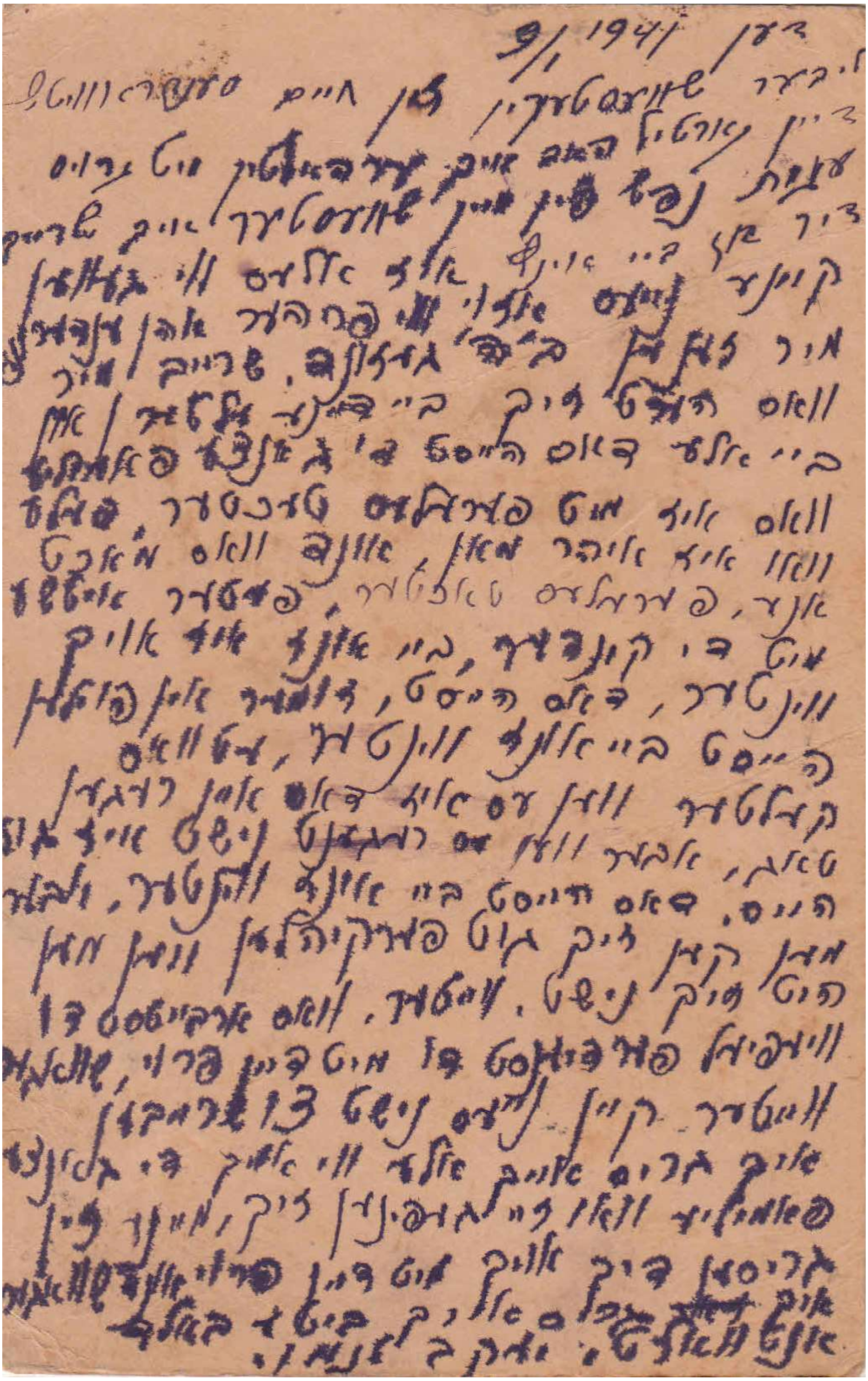
תכתוב לי במה אתה עובד וכמה אתה מרוויח. הגם אשתך עובדת? וגיסתך? יותר אין חדש. אני דורש בשלומכם כמו כן את כל המשפחה, בָני שולחים לך ד"ש וגם לאשתך וגיסתך.

נא תשובה במהרה – יעקב לנמן.

גלויות מפלשתינה (ארץ ישראל) בני ברק שנשלחו לחיים סנדרוביץ
מהדוד יעקב לנמן למושבה רבוק ברוסיה 9.1.1941

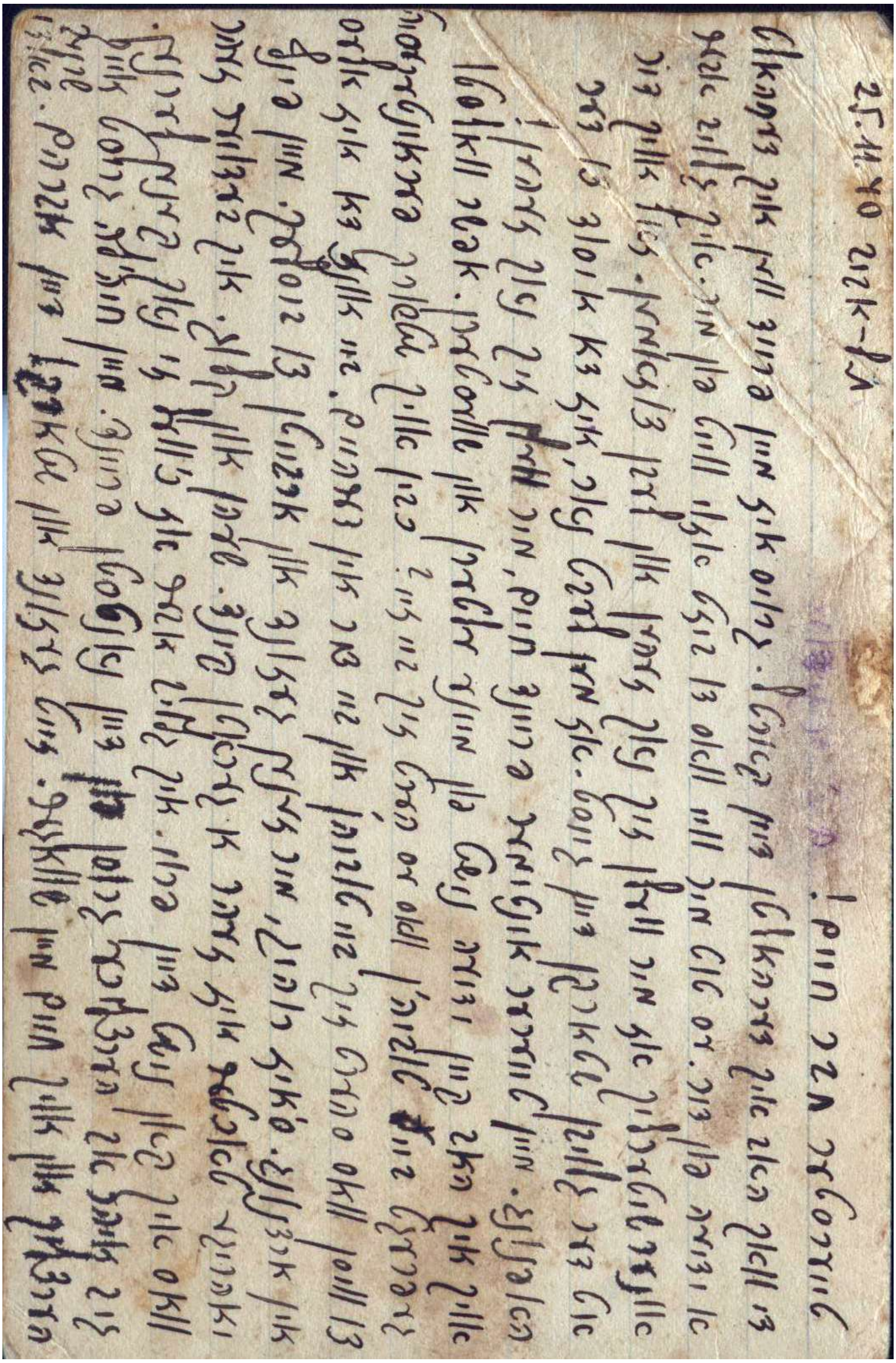
גלויות מפלשתינה (ארץ ישראל) בני ברק שנשלחו לחיים סנדרוביץ
מהדוד יעקב לנמן למושבה רבוק ברוסיה 9.1.1941

דען 9/1 1941

גלויה מחברי אברהם לנגלבן שקיבלתי למושבה רבוק 25.11.1940

גלויה מחברי אברהם לנגלבן שקיבלתי למושבה רבוק 25.11.1940

והנה גלויה מחברי אברהם לנגלבן שקיבלתי למושבה רבוק

תל־אביב – 25.11.1940
חברי היקר חיים!
השבוע קיבלתי ממך את הגלויה. רבה שמחתי מתי שאני מקבל ידיעה ממך. כואב לי מאוד שאתה כל כך רחוק ממני, אבל אני מאמין באמונה שלמה שנתראה עוד בחיים ונחיה ביחד. תחזק גם אמונה זו את רוחך. באם עודנו בחיים, יש יסוד לתקווה. ידידי יקירי האינטימי חיים! אנחנו עוד נתראה, גם לי אין כל ידיעה מההורים שלי ואחיותי, אולי היית שואל אצל טוביה מה נשמע אצלם? אני גם מעוניין לדעת מה נשמע אצל טוביה ואצלך בבית. פה הכול בסדר, המצב רגוע ואנחנו בריאים ועובדים לסירוגין.
בתי בת החמש היא מאוד מוכשרת, היא יפה וחכמה. אני מצטער מאוד שאינני מכיר את אשתך, אבל בטוחני שאכיר אותה. תמסור לה ד"ש לבבי מחברך הקרוב ביותר. חיל'ה שלי דורש בשלומכם לבבית. כמו כן גיסי חיים, תהיו בריאים וחזקים.
שלך, אברהם. תכתוב תשובה.

אלה כל המכתבים שקיבלתי למושבה רבוק. עלי רק לציין שתמיד קיבלתי עידוד ותקוות בכתיבתו של ידידי אברהם.

ב־22 ליוני 1941 פתחו הגרמנים בפלישה עצומה לברית המועצות ללא הכרזת מלחמה. בזה נותק כל הקשר עם ההורים שלנו בגיטו ורשה.

לפי כתיבתם מורשה מהגיטו, ברור לי היום שהרבה מכתבים שלנו וגם שלהם הלכו לאיבוד בדרך, או בכוונה לא נמסרו בשני הכיוונים. לפי מיטב זיכרוני כתבנו הרבה, כי זה היה החוט שקשר אותנו עם בית הורינו, ובמצוקתנו הפיזית והנפשית היה זה נחמא פורתא. ומאז, נותק הקשר לעולמי עולמים.

המכתבים האלה שאני שומר עליהם יותר מארבעים שנה, הם כל הירושה והזכר היחידי שנשאר מהורינו, מאחי והגיסות שהלכו לאבדון בימי השואה על ידי הצוררים הנאצים. בין השורות במכתבים אלה אני מרגיש את היאוש הגדול ואוזלת היד על המצב הכלכלי, על סף הרעב בלי מקורות פרנסה, הגעגועים והאהבה הרבה כלפינו מהיקרים שנשארו שם בגיטו, שמורגשים במכתבים אלה, מביאים אותי אפילו עכשיו, אחרי עשרות שנים שחלפו, להתרגשות רבה עד כמעט דמעות בעיני. זיכרונם לא ימוש ממני עד נשימתי האחרונה.

בהיותי גולה במושבה רבוק ביערות קומי ס.ס.ר, ניסיתי ליצור קשר עם משפחתי בארצות הברית ובארץ ישראל.

במיוחד הרגשתי צורך לכתוב לחברי הטוב אברהם לנגלבן שאת כתובתו לקחתי איתי בבורחי מורשה. כמו כן לקחתי את הכתובת של הדוד והדודה אהרן וברכה פרימן ובת דודתי רוזה.

את הכתובת של דודי יעקב לנמן זכרתי ולא הצטרכתי לרשום. כשאני מסכם עכשיו את חליפת המכתבים שלנו מארץ גזרה קומי ושל הורינו בורשה אני רואה שהם בורשה לא ידעו את כל האמת עלינו. ולא היה להם שום מושג באיזה תנאים אנחנו חיים. כנראה שהיו שמועות בורשה שאפשר להגר מברית המועצות לאמריקה או קנדה. ועל המצב שלהם בגיטו אסור היה לכתוב, כי כל המכתבים לרוסיה עברו צנזורה. וגם אנחנו לא כתבנו את האמת על התנאים שלנו. כי ראשית כול לא רצינו להכאיבם, כי בין כך לא יכלו לעזור במאומה ושנית גם המכתבים מרוסיה לצד השני עברו צנזורה ופחדנו שהמכתבים לא יגיעו. ככה יצא שמשני הצדדים לא ידעו את האמת. על המכתב שרפאל כתב למוסקבה, לבן דוד של אבא שלו, בכלל לא באה כל תשובה. כנראה, היה ברוסיה מסוכן לעמוד בקשר עם אסירים בארץ גזירה, ואף אחד, אפילו הכי קרוב, לא רצה לסכן את עצמו. ובדרך כלל, לא היה בידם לעזור.

אנחנו כבר ברבוק כמה חודשים והזמן הוא כבר בערך לפני החגים. מתי זה ראש השנה אני לא ידעתי וגם אחרים לא ידעו. אבל יש בכל זאת מישהו ששומר את הלוח העברי.

בין הגולים שלנו יש זוג קשישים, יהודי שעוד לובש את הכובע היהודי העגול השחור עם המצחייה הקטנה. שמו היה שמעון מרגוליס והוא מעיירה אוסטרולנקה בפולין. פעם היה שליח ציבור וחזן בעיירתו במשך הרבה שנים. יש לו טלית ותפילין וסידורים ומחזורים לתפילה והוא בדיוק קבע את זמני החגים. אנחנו סומכים עליו כאילו היה הרב במושבה שלנו.

הוא לא מסוגל לעבוד פיזית ואינני מבין למה הביאו זוג קשישים כאלה לעבודת היער, איזה תועלת הוא יכול להביא. הם לא יכולים להסתגל לתנאים של חיים כאלה ואין במה לעזור להם, כי לבד לא היה לנו מספיק אוכל.

אבל בכל זאת כמה משפחות יהודיות עזרו להם. תרמנו להם קצת חתיכות עצים להסיק את התנור שיוכלו לבשל את מזונם הדל ולחמֵם את החדר איפה שגרו.

אנחנו עוד צעירים והתחלנו לאט להסתגל לצורת החיים החדשה במושבה זו. כשקיבלנו מהנגרייה את המיטה, השולחן והספסל, עשינו צעד קדימה כי לא שכבנו כבר על הרצפה וישבנו על ספסל ליד השולחן הפרימיטיבי לאכול את האוכל הדל שלנו. זו היתה התפתחות גדולה באורח החיים שלנו במקום

הנידח הזה. לאט־לאט התחלנו להכיר את המשפחות הרוסיות שנשארו עוד ברבוק ולא מתו כיתר חבריהם שנקברו על הגבעה, כי בכל זאת הם הסתגלו לחיים הקשים ונשארו אודות לכוח רצונם להמשיך בחיים בכל מחיר.

בקצה הצריף שלנו גרה משפחה רוסית מבוניה הראשונים של המושבה. הגבר היה נראה כאיכר רוסי חסון וגבוה עם זקן ארוך ושערות שיבה, מרחוק היה נראה כזקן, אבל היה צעיר בהרבה מאשר נראה, הוא גר עם אשתו שהיתה די סימפטית עם שערות בלונדיניות ארוכות ושתי בנותיו הקטנות.

אני ובתיה התיידדנו איתם ובאנו לחדרם והרבה דברים למדנו מהם. האיכר שאת שמו שכחתי אמר לנו: באם אתם רוצים לחיות, אל תסמכו על אחרים, תעזרו לעצמכם. ראינו בחדרו שתי חביות גדולות, באחת היו פטריות גדולות שהחמיצו אותן, וזה נתן להם הרבה ויטמינים שזו רפואה בדוקה נגד מחלה, הציונגה (ויטמינוזה). החבית השנייה היתה מלאה עם גרגירי אוכמניות שחורות ואדומות. את כל זה הם אספו ביער הסמוך, מבלי לעשות מאמץ גדול, כי גדלו שם הרבה מאוד וזה היה תפריט חשוב במזון שלהם.

שמענו בקולו של השכן הרוסי הזה והתחלנו לעשות ביקורים ביער הסמוך. מכיוון שפחדנו לתעות ביער, כי שמענו כבר הרבה סיפורים איך אנשים הלכו ליער ולא שבו. לא הרחקנו ללכת ושמרנו את הכיוון לפי ראות האור שבא מצד המושבה והמשטח החופשי.

עשינו כמה סלים מקליפות עצי לבנה ומצאנו ביער הרבה אוכמניות שחורות וגם אדומות. לפעמים מצאנו שיחים של פטל שאכלנו במקום, מהיד לפה. אבל הבאנו הביתה אוכמניות בסלים הקטנים שלנו. כמו כן מצאנו פטריות. אתה הולך ומחפש, ופתאום אתה רואה בתוך המוך בין העצים משפחות שלמות של פטריות. הן גדלות כמו באגדה של סיפור ילדים. היער מושך אותך לחדור בתוכו. הוא טומן בתוכו סודות שאתה רוצה לגלות, אבל הוא גם מסוכן כי אתה לא יודע מה מתרחש בתוך הסבך הצפוף שלו.

היו ביערות אלה גם חיות ופעם נפל עלינו פחד מוות. פתאום התרוממה בין השיחים איזו חיה עם קרניים. על ראשה הענק גדל מין שיח של ענפים. ברחנו בחזרה ויצאנו מהיער. אחר כך נודע לנו שזו היתה חיה ממין הצבאים והיא לא מסוכנת. הרוסים אמרו לנו שישנם ביער גם דובים וזאבים והם מסוכנים מאוד.

בישלנו את האוכמניות וגם את הפטריות שקטפנו ביער וזה היה תוספת ניכרת בתפריט המזון שלנו.

בתיה גם הצליחה לקנות או להחליף פעם משהו מדברי הלבוש שהיו לנו - לאפונה שחורה או כמה תפוחי אדמה שקיבלה אצל משפחות רוסיות שגרו ברבוק ועיבדו חלקות אדמה סמוך לצריף.

הקיץ במקומות אלה קצר מאוד. אבל הרוסים הגולים הספיקו לזרוע כמה גידולי שדה ובעיקר תפוחי אדמה. לבד ראיתי איך גולה כזה הוציא מהמחראות דליים עם פֶּרֶש וזיבל בהם חלקה ליד צריפו. היבול היה גדול והיה לו מספיק תפוחי אדמה לכל המשפחה.

כשבתיה קיבלה כמה תפוחי אדמה ובישלה אותם עם הפטריות וקצת אפונה, היה לנו מרק מעדני מלך שאכלנו בתיאבון גדול.

לאט-לאט התחלנו להסתגל לחיים החדשים במקום נידח זה. "הַפַּיאָק" - מנת הלחם, לא היתה מספיקה והתחלנו לחפש כל מיני דרכים איך לקבל תוספת למנות שהיו מחושבות לפי גרמים בכדי שנוכל למלא את הקיבה.

מזמן לזמן קיבלנו איזה דג מיובש, מאותו סוג הדגים שבפעם הראשונה טעמתי כבר כשהגענו לסיקטיווקאר, אבל עכשיו הכנסנו את הדג למים למשך יממה ויצא ממנו הריח המעופש, אחר כך שמנו את הדג על הפלטה החמה והוא התייבש כמו בגריל ואפשר היה לאכול אותו.

האם זה היה טוב? אינני יכול היום להגיד, אבל אז כשהרגשנו רעב מַתְמִיד התרגלנו כבר לאכול הכול באין ברירה.

בעומדי פעם בתור בחנות לקבל מנת לחם וקצת שיבולת שועל ועוד כמה דברים, שמעתי שהזבן ששמו היו סקוסרוב שואל את האנשים האם יש ביניהם שען.

היות שהיו לי איזה ידיעות במלאכת השענות, שאלתי אותו לשם מה הוא צריך שען והוא הוציא שעון כיס גדול כולו מכסף עוד מזמנים של "יקטרינה הגדולה" - מלכת רוסיה. סקוסרוב אמר לי שהשעון לא הולך כבר שנים ואין מי שיתקן אותו.

ביקשתי שיפתח את מכסה הכסף כי אני רוצה לראות מה יש בו ו"אולי אוכל לתקן אותו". הוא לחץ על ראש של בורג והמכסה נפתח. הסתכלתי במנגנון של השעון וראיתי שיש שמה הרבה אבק, ממש שחור מאבק וזה עוצר את הגלגלים שהיו מספיק גדולים וחזקים. השעון לגמרי תקין, צריכים רק לנקות אותו והוא יהיה בסדר.

עלה לי רעיון שצריכים להכניס את השעון בכלי עם בנזין ויצא האבק. אמרתי לסקוסרוב: תשמע! אני יכול לתקן לך את השעון, אבל מה תיתן עבור זה?

סקוסרוב ממש קפץ משמחה. אתן לך הכול, לחם, שיבולת דייסה, וגם סוכר אתן לך ומלח.

בראותי שיש לי פה הזדמנות לקבל תמורה הגונה והוא מתלהב כל כך, שאלתי: אבל כמה תיתן לי? באם השעון לא ילך לא תיתן לי כלום. חיפשתי

דרך לנסיגה, באם לא אצליח לתקן את השעון. אתן לך שני לחמים ושני קילוגרמים שיבולת דייסה, קילו סוכר וגם מלח אתן לך. מלח היה יקר המציאות. תראה, אני לא אעשה לך עוול, רק לתקן את השעון.

אני צריך פחית בנזין, אמרתי לו.

כן! אני כבר הולך לתחנת הטרקטורים, אביא לך בנזין כמה שתרצה, תיקח את השעון, כשאני אסתדר עם כולם אביא לך את הבנזין.

בינתיים הוא כבר הוסיף לי לאַיאָק שלי מנת לחם כדמי קדימה, ואני הלכתי לצריף שלנו עם שעון הכיס הגדול. כעבור זמן מה, בא סקוסרוב והביא לי פחית גדולה עם בנזין. הבטחתי לו שאני אטפל בשעון ושיהיה בסדר. אחרי שהלך לקחתי את השעון, פתחתי את המכסה וטבלתי את השעון בפחית של בנזין. ניערתי את הפחית ומהשעון יצא כל הלכלוך שהצטבר שם במשך יובל שנים. החלפתי כמה פעמים את הבנזין עד שמנגנון השעון היה נקי לגמרי. הוצאתי את השעון מתוך הבנזין וטלטלתי אותו ביד והקפיץ התחיל להסתובב הנה ושוב. גלגלי השעון התחילו להסתובב והתיק־תק נשמע בבירור.

למחרת הבאתי לחנותו של סקוסרוב את השעון, הוא שׂם את השעון לאוזנו והפליט בשמחה - באמת הוא דופק כמו טרקטור. הזבן סקוסרוב פניו קרנו משמחה וממש היה מאושר. כבר שנים הוא מחפש מישהו שיתקן את שעונו ועכשיו הצליח. הוא נתן לי כל מה שהוא הבטיח, אפילו עוד יותר ואני הייתי גם מרוצה שהלכתי הביתה עם מזון שהיה ממש אוצר בשבילנו. שבוע ימים אכלנו לשובע וזה היה דבר נדיר.

סקוסרוב באמת חשב שאני שען מומחה וכעבור זמן מה הוא נתן לי עוד איזה שעון מידידו לתיקון, אבל פה לא יכולתי לעזור. שם הקפיץ היה מקולקל ואני החזרתי אותו בתירוץ שצריכים חלקי חילוף שאין לי.

מכל העסק הזה צמחה לנו עוד טובה, קיבלתי ממנו פחית נפט ועשיתי פתיל של צמר גפן שהשחלתי בשפופרת של פח שעשיתי מקופסת שימורים שמצאתי, הכנסתי לבקבוק קטן את הנפט עם הפתיל והיה לנו נר להדליק בלילה, שלא נשב לגמרי בחושך.

בנגרייה עבדתי כמה חודשים עד שגמרנו את כל "הרהיטים" בשביל כולם. אחר כך התפרקה הקבוצה ושלחו כל אחד לעבודה אחרת.

ברוסיה הסובייטית אין הנשים יחסניות והן צריכות לעבוד ולעשות את כל העבודות כמו הגברים. בעניין זה הן שוות זכויות.

גולה רוסי אחד, בעל גוף ענקי, שמו היה לופַּטוֹב, ארגן קבוצה להכין עצים להסקה לחורף והוא לקח אותי לעבודה זו. העבודה הזאת לא כל כך קלה וזו תורה שלמה.

ראשית, הכול צריכים ללכת ליער לכרות את העצים. אחר כך לנקות את

העץ מענפים ולגזור אותו לחתיכות של בערך חצי מטר. אחר כך לחטוב את בולי העץ עם הגרזן לחתיכות יותר קטנות.

לעבודה הזאת צריכים משור ארוך המיועד לשניים וגרזנים. הכלים מוכרחים להיות חדים, אחרת לא תוכל לעבוד בהם. עבודה זו עושים זוג אנשים, במיוחד עבודה עם המשור הארוך.

קיבלתי משור גדול ושני גרזנים וגם פצירות. הרוסי השכן שלנו נתן לי שיעור איך להשחיז עם הפצירה את המשור. זו לא היתה בעיה עבורי. תפסתי מהר את העניין של שיני המשור, אחד צריך להיות בכיוון אחר מהשני בכדי שיהיה קל לגזור את העץ.

לפני הצריף עמדה אבן עגולה שהסתובבה במתקן עץ. באבן זאת היו משחיזים את הגרזנים, יען עם גרזן פגום לא תעשה שום דבר.

היות שלעבודה זו שלחו גם נשים, אז לקחתי את בתיה כזוג לעבודה והלכנו היערה לעבוד. רפאל עבד עם פסח כצוות ואני עם בתיה. הובילו אותנו אל היער בשביל רמוס, עד שהגענו לחלקה איפה שצריכים לכרות את העצים. היו בינינו כמה רוסים שידעו את המלאכה, ואני הסתכלתי קודם מה הם עושים ואיך מפילים עץ.

כריתת עצים זו עבודה שצריכים לעשות לפי כללים מסוימים ולהערכה נכונה, אחרת זה יכול להיות מסוכן ולא אחד שילם בחייו שלא עשה חישוב נכון באיזה כיוון להפיל את העץ. העץ שלא רוצה למות התנקם בכורת ומחץ אותו.

ראשית כול, כשבוחרים עץ לכריתה, צריכים להסתכל למעלה עד הצמרת ולראות באיזה כיוון הוא נוטה, ואיפה ענפיו מרובים. שנית, צריכים לבדוק היטב אם השטח איפה שהעץ ייפול חופשי ובשעת הנפילה ארצה לא יפגע בעץ אחר ויישאר תלוי באוויר.

הרבה אנשים נפגעו כשרצו להפיל את העץ השני וכששני העצים כרעו הם מחצו את הכורת. אחרי שקבעו וסביר היה שהעץ ייפול בכיוון הנכון, צריכים לעשות חֶתֶך בעץ בערך של שלושים סנטימטר מעל הקרקע. החתך צריך להיות בעומק של שלושת רבעי מקוטר העץ. את החתך עושים שני אנשים עם משור ארוך של מטר וחצי שבצדדים שתי ידיות של עץ.

את העבודה הזאת עושים כשכורעים ועומדים על הברכיים וזוג העובדים מושכים ועוזבים את המשור עד שמגיעים לעומק הדרוש.

כשהחתך נעשה, לוקחים את הגרזן ועם להב הגרזן חובטים בעץ למעלה מעל החתך ובצורה אלכסונית עושים תריז חלול בעץ עד שמגיעים עד סוף החתך. כאשר החלל הריק נגמר, עושים חתך עם המשור בדיוק בצד השני, אבל קצת יותר גבוה מהחתך הראשון עד שמגיעים בדיוק לחלל הריק

האלכסוני של התריז הראשון ופה מגיעים לרגע הקריטי להפיל את העץ. מוציאים את המשור ועומדים בצד של העץ מאחור ומתחילים לדחוף את העץ בכיוון הנפילה. לזה צריכים גם חוש וגם שמיעה לשמוע מה מתרחש עם העץ. העץ מוציא אנחות כאילו אנחות כאב של גוסס שלא רוצה למות. הוא מתנועע כמו שיכור ופתאום אתה שומע אנקה ורשרוש באוויר של העלים בצמרת העץ שמתחיל ליפול.

ברגע זה אתה צריך לברוח מה שיותר מהר רחוק בצד, באוויר נשמעת זעקת שבר של ענפים והעץ נופל בשאגה ארצה ובחבטה עצומה נשאר שרוע על הקרקע. אחר כך מתחילה העבודה של עיבוד העץ. וזה כבר תלוי לאיזו מטרה העץ מיועד, באם לעמודי טלפון או חשמל או קרשים, אתה חותך את העץ לפי מידה בשלושה או ארבעה מקומות. אבל תחילה אתה צריך לנקות את העץ עם הגרזן מן הענפים והחלקים, סוחבים הצידה לערימות. כל קטע של העץ יש לו מטרה מסוימת לפי עובי הקורות הנגזרות.

המטרה שלנו היתה לכרות עצים להסקה, על כן בחרנו בעצים בקוטר גדול. כי מדדו את כמות העבודה לפי קובומטרים, ומעץ עבה אתה מוציא יותר קובומטרים ולא צריכים להפיל הרבה עצים.

כשהעץ כבר מונח מת על הקרקע, צריכים עוד מזל באיזה צורה הוא מונח. אחרי הניקוי מהענפים שצריכים לאסוף במקום אחד, צריכים לגזור את גזע העץ לחתיכות קטנות. אם העץ מונח באמצע על גבשוש בולט בשטח, קל מאוד לגזור אותו כי המשור הולך בקלות ולא נעצר. אבל במקרה שבשני הצדדים איפה שמונח העץ ישנן בליטות באדמה ובאמצע שקע, אזי ישנן בעיות חמורות. המשור נצבט בתוך העץ ואי אפשר לגזור. צריכים ומוכרחים להוציא את המשור הנצבט. גם לזה יש כל מיני תחבולות, צריכים להכין מקלות חזקים, להרים את העץ במקום הנכון בכדי להוציא את המשור ולגלגל את גזע העץ בצורה כזו שאפשר יהיה לחתוך.

אבל כל זה לא כל כך פשוט, צריכים להשקיע הרבה כוח וזמן. אתה עובד ומזיע והקובומטרים אפסיים. כשהצלחת כבר לגזור את העץ לחתיכות, צריכים לחטוב אותו לגזרים ולהניחם בשורות אחד על השני.

קל להגיד לחטוב. ישנם עצים שנחטבים יותר בקלות וישנם עצים מעוקמים עם שורשי הענפים שמכת גרזן לא בוקעת אותם במכה אחת, ולפעמים נצבט הגרזן פנימה. אזי צריכים להיעזר בגרזן השני ולעמול קשה עד אשר אתה בוקע את גזרת העץ ובעיקר צריכים לשחרר את הגרזן.

נתתי פה תיאור קצר על עבודת היער וחטיבת עצים, אבל במציאות הדבר יותר מסובך משתיארתי. אני ובתיה עבדנו כמה שבועות בעבודה הזאת. מובן מאליו שבזמן הראשון לא היה לי כל מושג על העבודה ביער, אבל במשך

הזמן השתפרתי ורכשתי ניסיון בעבודה זו.

בקומי ס.ס.ר זוהי העבודה העיקרית וזו נקרא ברוסית "לעסָא־רובקה" עבודת היער. עיקר העבודה זה לכרות את העצים, אחר כך ישנן עבודות לוואי יותר קלות כגון: להוריד את הקליפה מבולי העץ עם מכשיר מיוחד, להוציא את הקורות בעזרת סוסים למקום ריכוז על יד הנהר, לגלגל רצועות מקליפות עצי לבנה בכדי לקשור ולחזק בהן את הרפסודות של קורות העצים, שמשיטים אותם עם הנהר עד הים הלבן ועוד כל מיני עבודות.

עלי לציין שכריתת העצים בזוגות זו כבר שיטה ישנה. הרוסים המציאו משור בצורת קשת, שאדם אחד יכול להשתמש ולעשות את העבודה לבד. לרוב עובדים ביער עם משור כזה והיו שיהודים מהגולים למדו את המלאכה והגיעו לדרגת "סְטַכאנוביץ" בעבודה הזאת.

בהרבה עבודות ביער עבדו גם נשים, בעיקר עם הסוסים שסחבו את בולי העץ למקום מסוים ומשם העמיסו אותם על קרונות שהובילו אותם עד שפת הנהר.

גם בתיה עבדה בעבודה זו. אבל זה היה אחר כך כשבאנו ללסו־פונקט כלומר לנקודת היער. וזה היה אחרי זמן ממושך, כי בינתיים קרה לי מקרה שהציל אותי מעבודת היער לכמעט כל החורף.

אינני יודע מאיזו סיבה, אולי מדקירת קוץ או מחט עץ, קיבלתי כאבים בראש האצבע ביד הימנית. בראשונה לא לקחתי את זה ברצינות, אבל הכאבים לא פסקו והתגברו מיום ליום, ככה שלא יכולתי לישון בלילות. האצבע התנפחה מאוד והסבל היה רב.

ברבוק היה רוסי אחד שהיה לו תפקיד של רופא. בצריף איפה שהיה גר, היה חדר מיוחד, מין מרפאה שבה היה מקבל חולים ועשה כל מיני טיפולים. בסך הכול הוא היה אח עוד מימי שלטון הצאר וכאסיר בארץ גזירה זו, היה נותן עזרה לחולים במושבה זו.

כשנודע לי עליו, הלכתי אליו. הוא בדק את האצבע ואמר לי שזה דבר רציני וייתכן שהוא יצטרך לחתוך לי את האצבע. בינתיים הוא שׂם לי קומפרס עם תחבושת מקאַלו־הפרמנגני לחיטוי. שבועיים היו לי ייסורי תופת עד שנפתח פצע מלא מוגלה. הלכתי כל יום ל"ווראַטש" (מרפא) והוא החליף לי את התחבושות. כעבור זמן נפלה לי כל הציפורן וכל ראש האצבע היה פצע גדול פתוח מלא מוגלה ולא יכולתי להזיז את היד.

"הרופא" שידל אותי כל יום שהוא יחתוך לי את ראש האצבע, כי העצם בפנים נגועה והיא לא יכולה להתרפא, אחרת לא יכול לעזור לי, כי אם רק על ידי כריתת המקום הנגוע.

אני בשום אופן לא הסכמתי לזה, כי בינתיים ראיתי במושבה כמה רוסים

עם אצבעות כרותות והם אמרו לי כי היה להם אותו הדבר, וה"ווראַטש" הוציא להם את העצם הנגועה והם החלימו.

הכאבים נחלשו, אבל הפצע לא התרפא ואני הלכתי עם תחבושת כמה חודשים. אבל התעקשתי לא לתת ל"רופא" הרוסי לקצץ לי את האצבע.

החורף בינתיים הגיע למלוא עוצמתו. השלגים כיסו את כל השטח במעטה עבה של כמה מטרים שלג והכפור ירד לפעמים עד פחות מארבעים מעלות צלזיוס. ואז התחילו לשלוח את הגברים מהמושבה לעבודות היער לכריתת עצים. החורף זו עונת הכריתה ב"הלסו־פונקטים" (נקודות ביער) שהיו בסביבה הקרובה. רוב הנשים נשארו ברבוק וכל שבועיים בערך באו הגברים לחופש לכמה ימים וחזרו לעבודה ביער.

אני, בגלל האצבע לא הייתי מסוגל לעבוד וקיבלתי שחרור כחולה. אבל היו עוד הרבה אנשים שהשתמטו מעבודות היער ולא רצו לעזוב את רבוק.

אני זוכר, זה היה באמצע הלילה, פתאום נשמעו דפיקות חזקות בדלת וצעקות "אָוטקרו" - תפתח. פותחים את הדלת ונכנס המיליציונר היחידי ברבוק ואומר תתלבשו ותיכף תבואו לאסיפה "סוֹבְרַנְיֶה" למועדון התרבותי.

הוא הולך מדלת לדלת ומודיע אותו הדבר. אין ברירה, אם הנַצלניק קורא לאסיפה מוכרחים לבוא. אבל מדוע באמצע הלילה? על זה אין מענה. ככה זה במשטר הסובייטי. ואנחנו אסירים הנקראים "סְפֶּץ פֶּרֶסֶלֶנְצִי" כלומר - גולים מיוחדים. ואין לנו מה להגיד. פקודה של הנצלניק היא חוק והמסרב ייענש.

מתלבשים מהר, בחוץ קור כלבים ושלג דק יורד ויורד בלי הפסק, הלילות עכשיו בהירים, נקראים "לילות לבנים", זה כמו בין השמשות בין יום לערב וכמעט אין הבדל בין היום ועכשיו כבר אחרי חצות לפי השעון.

אנו הולכים עם המפולות בין ערימות השלג, חוצים כמעט את כל השטח של המושבה עד שמגיעים לצד השני, לצריף הגדול של "המועדון" וכפי שכבר הזכרתי, היתה שם במה להצגות ובפינת האולם עומד השולחן שנקרא פינת התרבות שעליו כמה ספרים ועיתונים "הפראוודה" ו"האיזווסטיה" שני העיתונים הגדולים שמופיעים במוסקבה ומגיעים באיחור לאזור הזה. אני מזמן כבר עשיתי לי מנהג שבזמן שביקרתי במועדון סחבתי עיתון ולמדתי אחר כך בחדרי לקרוא בו. את רוב המילים כבר ידעתי וניסיתי לגלות מהעיתון מה מתרחש בעולם. לפי נוסח הידיעות של המשטר, בכל זאת זה היה יותר טוב מבלי לדעת כלום.

באנו חצי קפואים לאולם המועדון והתיישבנו על הספסלים, כמעט כל האסירים הגולים מאחינו בני ישראל באו. נכנס ה"נצַ'לניק" - קיניעב. הוא היה לבוש בסגינו הארוך והאקדח הגדול בחגורתו והעיקר הכובע העגול עם

הפס האדום סביבו, הסמל של צבא ה.נ.ק.וו.ד שהוא המשענת העיקרית של השלטון הקומוניסטי ברוסיה הגדולה.

כפי שציינתי, הנצ'לניק קיניעב היה מגמגם והוא פתח את האסיפה במילים האלה:

"יופּפ וואַשא מאַט סוקי־סיני"!!!... זה הכול בגמגום. זוהי מילה גסה ברוסית שמשתמשים בזה תדיר, במיוחד בצבא ובמקומות מאסר ומשמעותה "באמכם הזונה בני כלבים". "מה אתם חושבים, שהבאנו אתכם פה בכדי לפנק אתכם ולתת לכם חינם אוכל? באתם הנה בכדי לכרות עצים ביער ואתם צריכים לעבוד, למלא את התוכנית "הפיאַטילטקה". מספיק אכלתם לחם חינם. מי שלא ילך לעבוד ביער, לא יקבל שום דבר ואתם תתפגרו פה. ממחר אתם מתחילים לעבוד בלסו־פונקט, ואני אקרא את השמות לפי הרשימה".

באולם שרר שקט מוחלט. אף אחד לא הוציא הגה מפיו וקיניעב קרא בשמות וכל אחד היה צריך להגיד כן בהסכמה לעבודה. כששמעו כולם את שמותיהם ענו ככה ולא שמענו אף סירוב אחד.

את שמי לא קרא. כנראה הנצ'לניק ידע שאני לא מסוגל לעבודה בגלל האצבע. מסתבר שהנצ'לניק קיניעב ידע הכול על כולם. באופן סודי הגיעו אליו כל הידיעות על האנשים הנמצאים במושבה. כפי שגיליתי אחר כך היו בין אחינו בני ישראל מלשינים שמסרו על כל דבר המתרחש במושבה ועל כל אחד ומה הוא עשה.

על מלשין אחד כזה ידענו ושמרנו ממנו מרחק. כנראה שהוא קיבל כל מיני הטבות. במשטר הסובייטי השלטון המוחלט הוא בידי המשטרה החשאית הא.נ.ק.וו.ד. והם שותלים מלשינים בתוך האוכלוסייה, ככה שאף פעם אתה לא בטוח מאיזה צד תבוא הצרה. מאז, צריכים להקפיד לנצור את הלשון ולא לדבר נגד המשטר, כי אתה לא יודע ובטוח מי המלשין ומי החבר ובפני מי אתה יכול לדבר באופן חופשי.

הנצ'לניק רשם וסימן את השמות ברשימה ואמר שמחר יתייצבו כולם בשעה מסוימת במועדון ונוביל אתכם לעבודה בלסו־פונקט 84.

כולם התפזרו בחזרה הביתה, לצריפים הקרים.

למחרת באו כמה מגלשות רתומות לסוסים ורוב הגברים הצעירים וגם כמה נשים צעירות שלא רצו להשאר לבד במושבה, נסעו עם בעליהן לעבודות היער בלסו־פונקט 84. גם רפאל ופסח נסעו.

אני רוצה פה להזכיר שתיכף כשבאנו לרבוק התחלנו לשלוח מכתבים הביתה לורשה. לא כתבנו להם את האמת על התנאים שלנו וזה משני טעמים:

ראשית - ידענו שכל המכתבים עוברים צנזורה ולא רצינו לסכן שהמכתבים לא יעברו, וגם אולי יכול לצאת מזה רע כלפינו, ושנית - לא רצינו לצער את הורינו, כי ידענו שמצבם רע מכל הבחינות, והם לא יכולים לעזור לנו במאומה. כתבתי פעם באם אפשר שישלחו לנו בגדים חמים ישנים. אבל גם זה היה בלתי אפשרי, אז כתבנו הכול באופן כללי, שאנחנו עובדים ואנו בריאים ותו־לא. כנראה שגם אצלם היה אותו הדבר. רק כמה פעמים הגניבו כמה מילים על הבן דוד לחם או צוקרמן ואנו הבנו את פירוש דבריהם, שאין להם לחם וסוכר. מזה גם למדנו על המצב ולא יכולנו לעזור בשום דבר.

לבריסק שלחנו כמה מכתבים אל הכתובת של הדוד ברקה בירמן, וגם לבן דוד של בתיה, הרשל וסלובה שטרנפלד. ביקשנו מהרשל שילך לבית החרושת של סריגה איפה שעבדנו ולבקש שהם יעבירו לנו את הכסף - המשכורת של בערך חודש וחצי שהם נשארו חייבים לנו.

לא עבר זמן רב והנצ׳לניק של המושבה הודיע לנו דרך המליציונר שנבוא אליו, כי הגיע כסף עבורנו. ואמנם קיבלנו מבריסק דרך הא.נ.ק.וו.ד. יותר מאלף רובלים, שזה היה עבורנו ממש הצלה כי הכסף שהיה לנו התחיל להיגמר.

הצטרכנו לשלם בחנות בעד הלחם ובעד יתר המצרכים. אמנם לא הרבה, כי המחירים היו ממשלתיים ועלו קופיקות (רובל אחד 100 קופ). אלף רובלים בתנאים שלנו היה סכום גדול. במיוחד שכמעט לא עבדנו. בעד עבודת היער שילמו לפי הנורמות שכל אחד עשה ועשינו נורמות קטנות, רק המנה המוגדלת של הלחם שקיבלו עובדי היער, היתה המנה העיקרית ויסוד הקיום הפיזי של האדם.

אני רוצה להזכיר גם כמה אירועים ולתאר כמה טיפוסים מהגולים היהודים במושבה רבוק.

הזכרתי את זוג הקשישים, ר׳ שמעון מרגוליס ואשתו. הוא היה כנראה בגיל השבעים ולא מסוגל לעבודה פיזית, כי בעיירתו שימש בקודש כחזן בבית־הכנסת.

הוא ידע את התאריך העברי וקבע מתי זה ראש השנה ויום כיפורים ויתר החגים. בראש השנה הוא ארגן מניין לתפילה בחדר של הצריף שלו. כמובן שזה היה במחתרת, כי לפי החוק הסובייטי אסור היה להתאסף יותר מעשרה איש, וזה נקרא כבר אסיפה בלתי לגלית ובמיוחד כשהיינו אסירים תחת פיקוחו של האנ.ק.וו.ד. אז זה בוודאי אסור, כאילו זה נגד המשטר הסובייטי.

על המניין מסרו מפה לאוזן, רק לאלה שבמשך הזמן התחלנו להכיר יותר טוב ואלה שנחשבו כשומרי מסורת יהודית ואנשים נאמנים.

בראש השנה כמעט שני מניינים באו בחשאי לצריפו של מרגוליס. הוא היה היחידי שהיו לו טלית ומחזור והוא התחיל להתפלל בקול חרישי אבל נעים מאוד את התפילות. כולם שמעו בדבקות את תפילתו וחזרו מילה במילה על הפסוקים המוכרים כגון: "לאל עורך דין" או "אבינו מלכנו". בזמנים ההם כל ילד יהודי קיבל חינוך דתי ומסורתי וכולם כמעט ידעו בעל פה את התפילות העיקריות שנאמרו פה בארץ גזירה, במקום הנידח במושבה רבוק, ביתר דביקות ורגש. המציאות היתה מרה וקודרת ומשמעותן של התפילות קיבלה ממד חדש של תקווה מיסטית - שרק נס יכול להוציא אותנו ממצבנו ומהמציאות הקשה.

התפילה עברה בסדר בלי תקלה ואנשים התפזרו בחשאי כל אחד לצריפו. הגיע יום הכיפורים, מיותר להזכיר שהיום הזה הוא מקובל כיום קדוש לעם היהודי בכל מקום שהוא, ואפילו פחות דתיים צמים ובאים לבית הכנסת.

לתפילת כל נדרי באתי לצריפו של ר' שמעון מרגוליס, היה כמעט חשוך בחדרו. רק פתיל קטן דלק והבהב וצללים כהים בלטו על הכתלים וקורות העץ. נדמה היה לי שכך התאספו המאַראַנים (האנוסים) היהודים הנסתרים במרתפים בימי האינקוויזיציה בארץ ספרד.

ר' שמעון מרגוליס עטוף בטליתו אמר כל נדרי בקול בוכים. הציבור מסביבו אמר אחריו את עיקרי התפילות. האווירה היתה מיסטית מאוד וכאב עמום לחץ פנימה בלב. תמונות נשכחות של לילות כל נדרי בבית הכנסת בורשה, מלאי חגיגיות והוד בשירה ורינה עלו לרגע במוחי.

ופה, ליל כל נדרי במקום הזה, בצפון הרחוק והכול מעורפל ומטושטש, רק קולו הרוטט של ר' שמעון מרגוליס נשמע, כהד שבא ממרחקים, צליל עמום, כהה ואפל.

התפילה נגמרה מהר ואנשים הסתלקו בדמדומי הליל.

למחרת, שוב באנו לחדרו של מרגוליס. החדר היה מלא אנשים וגם נשים עמדו בפינות. ר' שמעון אמר את התפילות קצת יותר בבטחה ובקול ערב. עד שהגענו לתפילת שמונה־עשרה של שחרית. הקהל מקשיב באמירת התפילה "לאל עורך דין". פתאום נפתחה הדלת ברעש והופיע הנצ'לניק קיניעב מלובש בבגדיו הצבאיים עם הנַגַן הגדול בצידו. אחריו נכנס עוזרו המיליציונר גם עם נשק. הוא נעמד באמצע החדר וצרח בקול - מה זה פה? "סוֹבְרַנְיֶה" (אסיפה). הוא ממש קיבל קונוולסיה והתחיל לצעוק בגמגום דברים בלתי ברורים, עם קללות וגידופים.

אני אראה לכם, להתאסף בלי ידיעתי, נגד השלטון! ובצעדים נמרצים ניגש לר' שמעון מרגוליס שנשאר קפוא במקומו מבלי להוציא הגה. קיניעב תפס בטלית, ובמשיכה אחת תלש אותה ממנו. אחר כך תפס בחוזקה בידו

והתחיל לסחוב אותו החוצה בצעקות - אתה תשב אצלי במאסר, אתה מארגן קונטרוולוציה, אצלי במושבה סבוֹלוֹצ׳י, אשלח אתכם לכלא.

נפל עלינו פחד והתחמקנו מהר מהרציף, כל אחד לחדרו בדאגה גדולה לבאות וגם על גורלו של הזקן. אחר כך נודע לנו שהוא יושב במאסר בתא הנמצא בצריף המיועד למכשירי כיבוי.

היה שם קר מאוד כי לא היה תנור להסיק. ר׳ שמעון ישב שם שלושה ימים. אשתו של מרגוליס הלכה לנצ׳לניק ובכתה לפניו, שבעלה ימות שם מרעב ומקור. קיניעב נמלך בדעתו ושחרר את הזקן ממאסרו תשוש ומפוחד.

לא ידועה בדיוק מהי הסיבה, האם הישיבה בצינוק, הקור או הרעב, שהזקן שמעון מרגוליס התנסה בהם? לא לקח הרבה זמן ובין הגולים היהודים התפשטה השמועה שמרגוליס נפטר.

ביום אחד, בחוץ עמד קור עז, ובבוקר אשתו הזקנה מצאה אותו בלי רוח חיים על משכבו. עכשיו התעוררה השאלה, איך ואיפה קוברים את המת. הנצ׳לניק קיניעב פקד לקבור את הנפטר בבית הקברות על הגבעה בצד המושבה. אבל איך מגיעים אל הגבעה? האדמה היתה מכוסה עם מעטפת שלג בגובה כמה מטרים. אתה עושה פסיעה ושוקע בתוך השלג. על כן צריכים לפלס דרך בתוך השלג בכדי להגיע לגבעה.

היוזמה באה מתוך אנשינו, מעצמם התארגנו כמה קבוצות וכל קבוצה לקחה על עצמה תפקיד אחר. הקבוצה הראשונה של שמונה איש יצאה עם מעדרים לנקות ולהבקיע דרך עד הגבעה. זה היה כמה מאות מטרים וזה לקח הרבה זמן עד שהיה מעבר בין שני קירות של שלג עד הגבעה.

הקבוצה השנייה היתה צריכה לכרות את הקבר, וזו היתה העבודה הכי קשה. האדמה היתה קפואה ועד שהגיעו לשכבה הרכה, עבדו קשה עם גרזנים ומכושים. לאחר כמה שעות הודיעו לנו שהקבר נכרה.

בינתיים, קבוצה אחרת הכינה את ארון הקבורה, ופה היתה בעיה קשה. צריכים קרשים. מאיפה לוקחים קרשים?

פתרתי גם את הבעיה הזאת. כמה אנשים הלכו מצריף לצריף וכל אחד תרם קרש מהמיטה מתחת למזרון־הקש. גם עם המסמרים היתה בעיה גדולה, כמעט אין מסמרים ברבוק. הבתים והריהוט בנויים בלי אף מסמר אחד. אבל בכל חדר בצריף היו תקועים בקיר כמה מסמרים לתלות את הבגדים או מסמרים שקשורים אליהם חבלים לתליית כביסה.

שני אנשים עם צבת הלכו מחדר לחדר בכל הצריפים וכל אחד היה צריך לתרום שניים או יותר מסמרים שהוציאו מהקיר בכדי שנוכל לחבר את הקרשים לארגז - ארון עבור הנפטר.

אני מיוזמתי לקחתי על עצמי לעשות ציון מצבה לנפטר. היה לי לוח מלבני

מאוד עבה שרציתי לעשות מזה ספסל קטן. הלוח היה מעובד חלק, ציירתי על הלוח בעברית כמה שורות כדלקמן:

פ.נ. ר' שמעון בן צבי מרגוליס גולה מפולין, מעיר אוסטרולנקה, נפטר (סימנתי את התאריך הלועזי)

ת.נ.צ.ב.ה.

לקחתי מפסלת חדה וצרה ועם פטיש חקקתי עמוק בלוח העץ את האותיות העבריות האלה. אחר כך בטוש של עיפרון צבעתי את האותיות, חיברתי את לוח המצבה לשני עמודים חזקים והמצבה היתה מוכנה.

מי שלא ראה את ההלוויה של ר' שמעון מרגוליס לא ראה מימיו מחזה מוזר שאין דוגמתו. בראש התהלוכה נשאו אנשים על כתפיהם את הארון שהיה מחובר לכלונסאות ארוכות, אחרי הארון עם הנפטר הלכה כל המושבה היהודית מרבוק שנשארה עוד במקום.

התהלוכה הלכה בין ערימות השלג שעמדו כקירות מנהרה, ומשני הצדדים שטח לבן מושלג עד האופק של היער הנראה מרחוק.

הגענו אל הגבעה. היו שם הרבה צלבים של מוטות עץ על קבריהם של הבונים הראשונים של המושבה שנפלו למאותיהם ומתו מקור ומתת תזונה בטייגה של ארץ "הקומי".

הקבר שנכרה היה קצת מרוחק ממקום הקברים עם הצלבים. יהודי ראשון בין כל כך הרבה גויים, שגורלם היה כגורל היהודי האדוק הזקן, ר' שמעון מרגוליס. טקס הקבורה לא ארך הרבה זמן. הורדנו את הארון עם הנפטר לתוך הקבר וכיסינו את הבור.

תקעתי את הכלונסאות עם לוח המצבה למראשותיו ואחר כך הקהל אמר קדיש.

התחלנו ללכת בחזרה למושבה בעצב, שקטים ומרוכזים כל אחד בעצמו, אבל בכל זאת עם איזה הקלה נפשית שעשינו חסד של אמת עם איש יהודי אחד מבני עמנו. הרגשנו שייכות אחד לשני, כקהילה יהודית אחידה ומאורגנת שעשתה את חובתה, כדבר הכרחי לחבר המשתייך לקהילה והתחלנו להרגיש איזה קִרבה לאומית סמויה...

אחרי זמן קצר, מתה גם אשתו של ר' שמעון מרגוליס ושוב היה אותו טיפול בהכנת ארון הקבורה. חפרנו בור ליד בעלה ושם נשאר עד קץ הימים זוג יהודי יחידי, שני קברים בודדים, על הגבעה של בית הקברות הרוסי במושבה רבוק בצפון הרחוק.

החורף היה בעיצומו. קור עז שולט על כל השטח הפתוח של המושבה. הקור מגיע לפעמים עד חמישים מעלות מתחת לאפס. ידעתי שהקור הוא

האויב העיקרי שלנו ואנו צריכים ללחום בו בכל הדרכים, בעיקר פחדתי מהקור ברגליים. לרוסים ישנם מגפי לבד הנקראים "וואלֶאנקי" וזו הגנה בדוקה נגד הקור ברגליים. אנחנו לא קיבלנו וואלאנקי ואי אפשר היה לקנותם כי לא היה היכן. הסכנה לקפוא ברגליים גדולה מאוד והנעליים שלנו לא מתאימות לאקלים הזה.

חשבתי מה אפשר לעשות בכדי להגן על הרגליים מפני הקור והגעתי למסקנה שאני צריך לתפור לי איזה כיסוי על הנעליים. אבל ממה עושים את הכיסוי? על עור אי אפשר אפילו לחלום. רק יש לי כמה שקים עבים. באם אני אעשה מהם כמה רבדים וארפד אותם מבפנים עם צמר גפן ואתפור אותם חזק עם חוט עבה, זה יכול להיות חלק חיצוני של מין מגף ומגן טוב מפני הקור.

וכך עשיתי. גזרתי את השק בצורה כזאת כמו מגף ואת החלק העליון תפרתי עם חוטים כמה רבדים מרופדים בצמר גפן בעובי של אצבע. מספיק עבה שלא יחדור דרכו קור. ועכשיו הבעיה היתה הסוליה. ממה עושים סוליה?

נזכרתי שראיתי בבריסק איכרים מהסביבה שבאו העירה עם סנדלים מסוליות של קש או קליפות מעצי לבנה. הלכתי ליער הסמוך ועם גרזן הורדתי פסים רחבים של קליפות מעצי הלבנה שגדלו שם לרוב. גזרתי עם סכין צורה של סוליה גדולה, תפרתי עם מחט גדולה שורה של שק ואחר כך שורה של קליפה, ככה כמה רבדים ואחר כך חיברתי את הסוליה לחלק העליון של המגף ויכולתי להכניס את רגלי עם הסנדלים לתוך המגף הזה.

כאשר הכנסתי את הרגליים לזוג המגפיים המוזרים האלה וקשרתי אותם היה לי מראה של דב מסורבל. המגפיים היו כבדים וקשה היה לי לנוע בהם. אבל לא הרגשתי שום קור, על השלג הלכתי ביתר קלות, אבל גם בחדר לא הורדתי אותם מהרגליים כי היה לי חם בהם.

אנשים שראו את המגפיים המוזרים והמגושמים האלה צחקו מאוד, אבל לי לא היה איכפת, העיקר שבימי כפור היה לי חם ברגליים ובכל הגוף.

אני רוצה לציין, שייצור המגפיים האלה לקח אצלי שבוע ימים. אבל כדאי היה להשקיע בהם עבודה, ועד היום אני זוכר אותם כקוריוז משהייתי במושבה רבוק.

כפי שהזכרתי קודם, רפאל ופסח נסעו לנקודת היער לסו־פונקט 84 ומפעם לפעם קיבלנו מהם ידיעות. אנשים צעירים שהשאירו ברבוק את נשותיהם, באו לעתים קרובות ליום או יומיים לביקור והם הביאו לנו מכתבים מהם. גם קיבלנו כמה מכתבים מהמשפחה מבריסק מהשטרנפלדים ופעמיים שלחו לנו חבילה עם מצרכים שחלק מהם העברנו לרפאל ופסח.

ברבוק התיידדנו עם זוג אחד מהעיר מזריץ, על יד ורשה. פייבל וחיה

הימבלאן וחשבנו אותם לידידים. כשבעלה של חיה, פייבל, נסע ליער לעבודה הם ביקשו שנרשה לה, לאשתו, לגור בחדר שלנו, כי קשה לה לגור לבד ולחמם את החדר בכוחות עצמה. את העצים לחימום החדר אני סחבתי במגלשה קטנה מהיער ואחר כך, ליד הצריף, גזרתי אותם לחתיכות וחטבתי וזה לא היה כל כך קל ואני ובתיה עשינו מאמץ גדול לחמם את החדר ולא לקפוא מקור.

אצלנו עמדה מיטה ריקה של רפאל ופסח והסכמנו שהיא תיכנס לגור אצלנו כי חשבנו שביחד יהיה לנו יותר קל. מה מפריע לנו שהיא תישן במיטה השנייה? הצריף מספיק גדול.

אבל הבאנו עלינו צרה ללא צורך, כי לא הכרנו את אופיה של האישה הזאת, שלמראית עין נראתה חביבה, אבל בתוכה היתה מלאה ארס וקנטרנות, ובאחד הימים היא פרצה עם גידופים וקללות נגד בתיה ללא כל התגרות מצידה.

העניין היה בזה, שבמושבה רבוק היתה "באניה" זאת אומרת בית מרחץ פרימיטיבי שהיו צריכים להסיק את התנור ולהביא דליי מים מן הבאר לשפוך לתוך חבית גדולה שיהיו מים לרחצה. ואחר כך שופכים את המים על האבנים המחוממות ויצאו מהם אדים. פעם בשבוע הקומנדנט של המושבה מינה לפי רשימה כמה נשים שטיפלו בהכנת בית המרחץ, להסיק את התנור ולהביא את המים. ובדיוק בזמן שנכנסה אלינו לגור, בא המיליציונר והודיע לה שחיה גימלבאום צריכה להתייצב לעבודה בבית המרחץ. בתיה לא היתה ברשימה ולא הזכירו את שמה. אז חיה זו התחילה לגדף בכל מיני כינויים את בתיה, שהיא הלשינה עליה בפני הנצ'לניק והיא בעצמה משתמטת מעבודה. לא הועילו כל הדיבורים שהיא לא יודעת משום דבר ושזה מקרה לפי רשימה אלפביתית ולבתיה אין דבר בעניין זה.

אבל כל ההסברים היו לשווא והתחילה עוד יותר לקלל ולגדף, עד שאני לא יכולתי להבליג ואמרתי לה שהיא תצא מהחדר ותחזור לחדר שלה. אז גם אני חטפתי צרור קללות וגידופים ושהיא לא תלך ובאם לנו לא נוח, שאנחנו נצא מהחדר.

ראינו שהיא קצת לא שפויה והפסקנו בכלל לדבר איתה. אבל היא התחילה לעשות לנו כל מיני תעלולים, בערה בתנור עם העצים מתי שהיא רצתה ועוד כל מיני דברים.

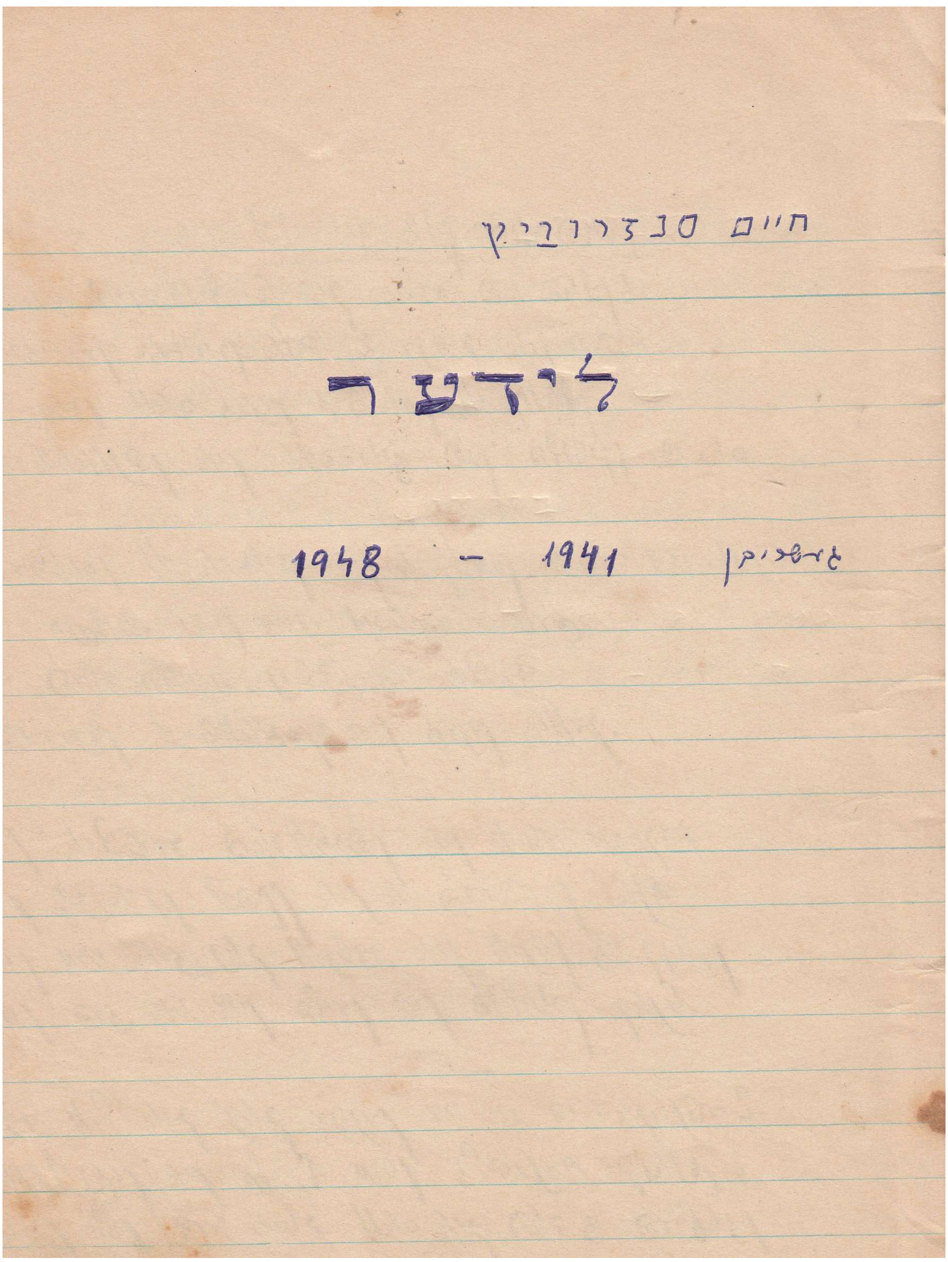
לקחנו במו ידינו עלינו צרה צרורה ללא דבר.

אני זוכר מקרה מוזר, גניבה באמצע היום שהיתה ברבוק ואני הייתי עד לכך. באחד הצריפים, לא רחוק מאיתנו גרה משפחה גם מהעיירה מֶזריץ, שם הבעל היה יונה. ופייבל הימלבאום עוד קודם אמר לנו שבעיירתו קראו לו יונהל'ה גנב, ופה במושבה רבוק הצדיק את שמו.

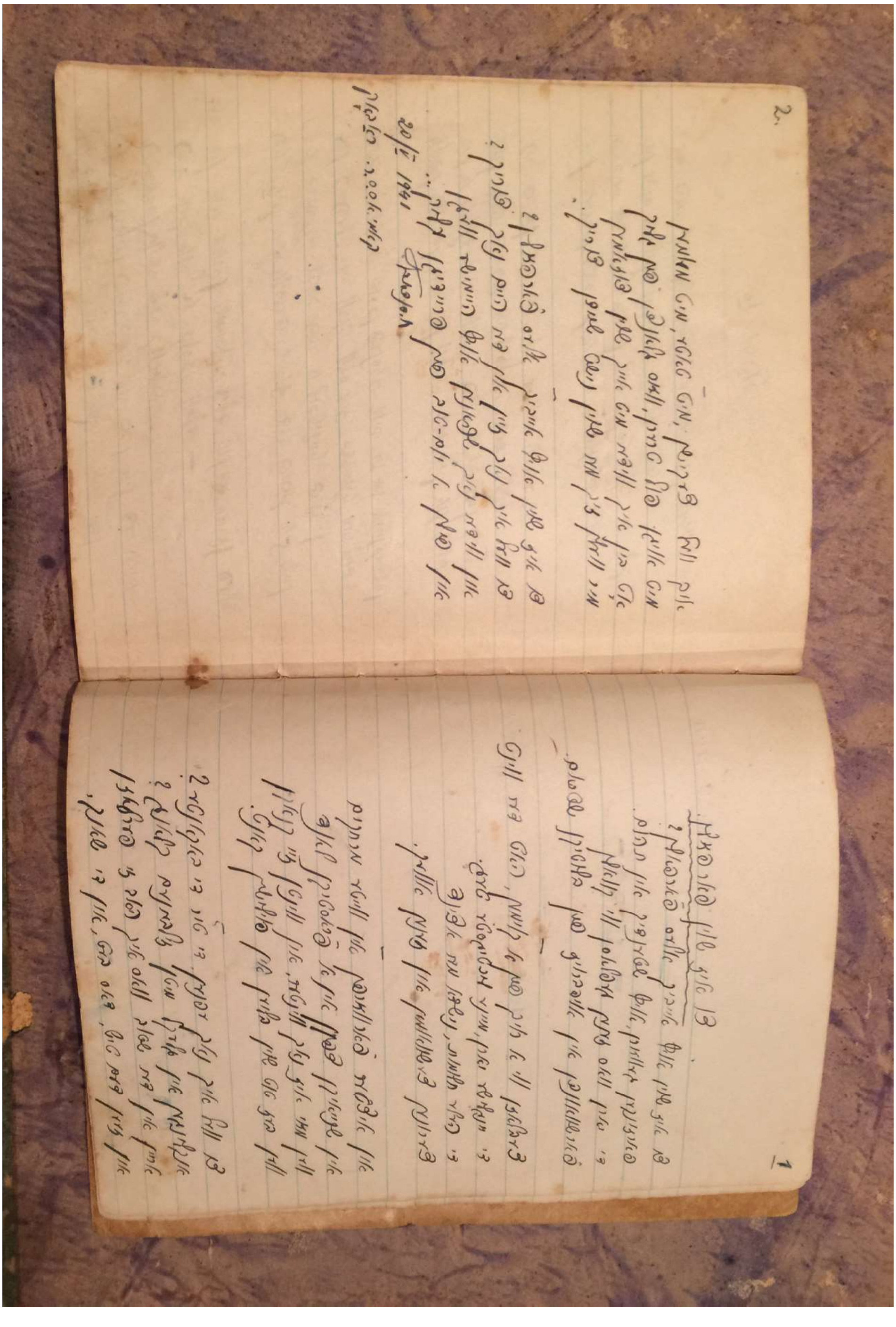
קובץ שירים (לידער)

שכתב חיים סנדרוביץ ביידיש והשתמרו במחברות מ־1941 עד 1948 ברוסיה ובאוסטריה

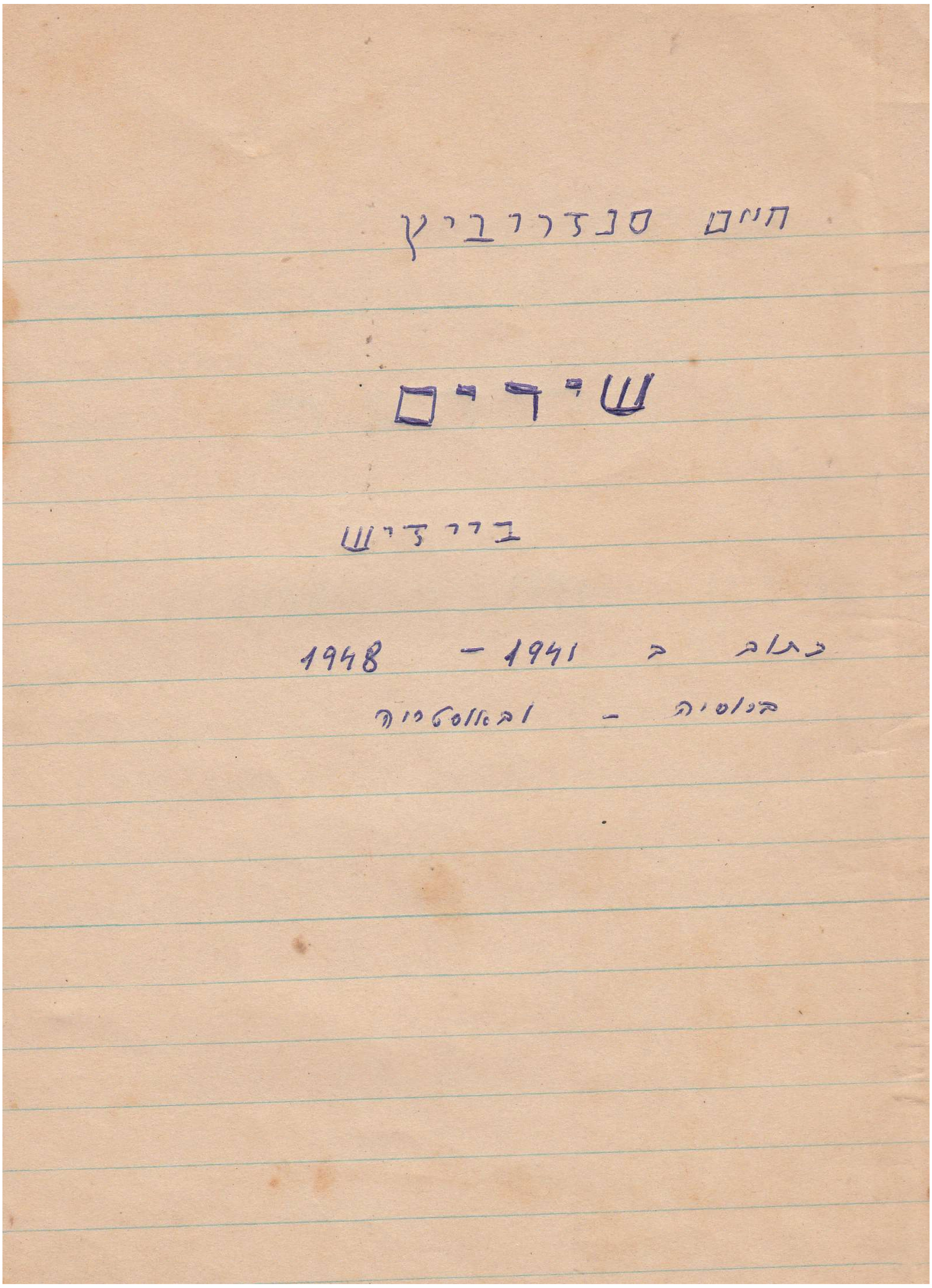
(גודל המחברת 17x21 ס"מ)

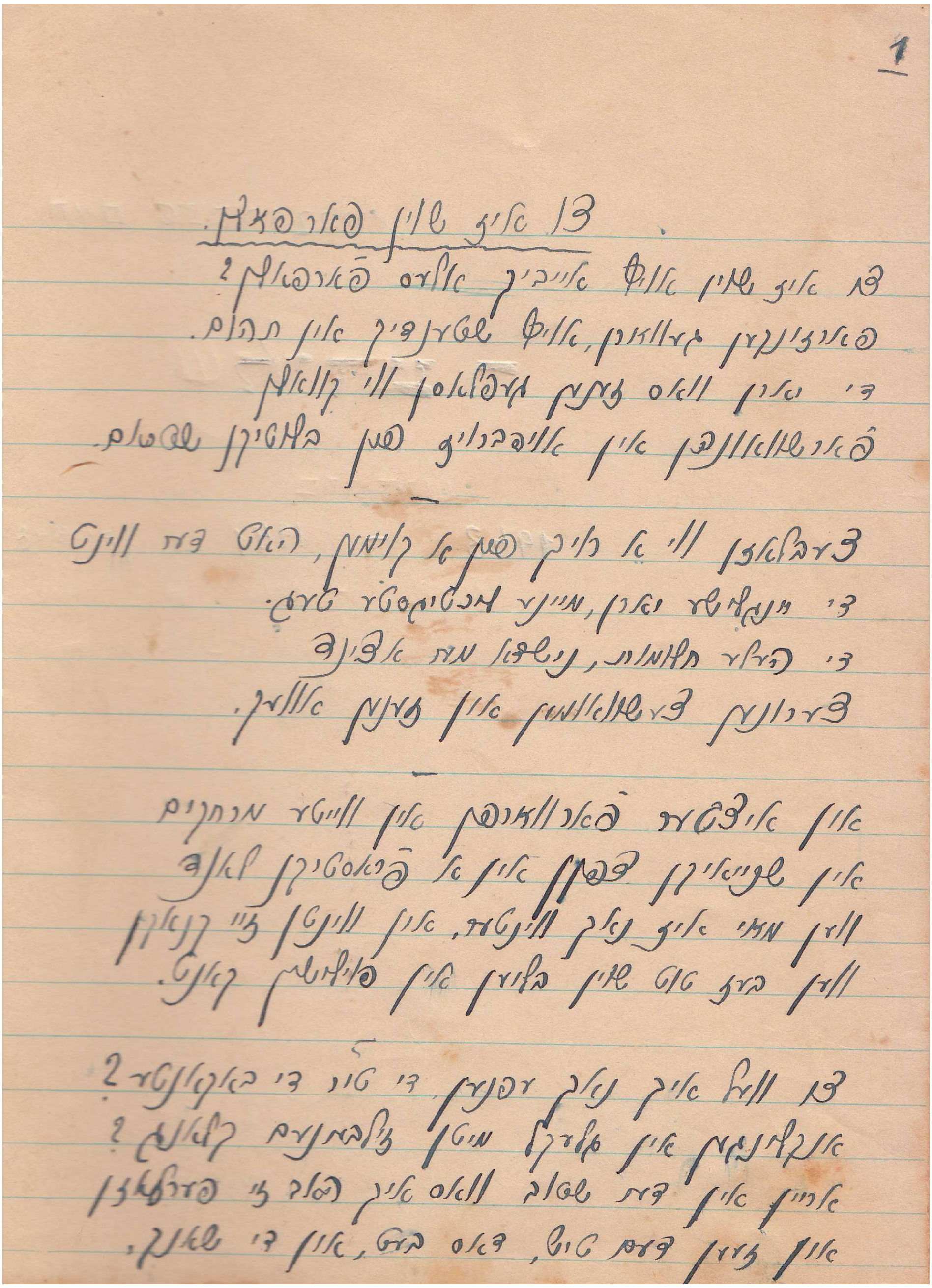

מחברת הזיכרונות

קובץ שירים (לידער) שכתב חיים סנדרוביץ ביידיש והשתמרו במחברות מ־20.5.1941 ברבוק עד 1948 ברוסיה ובאוסטריה

1

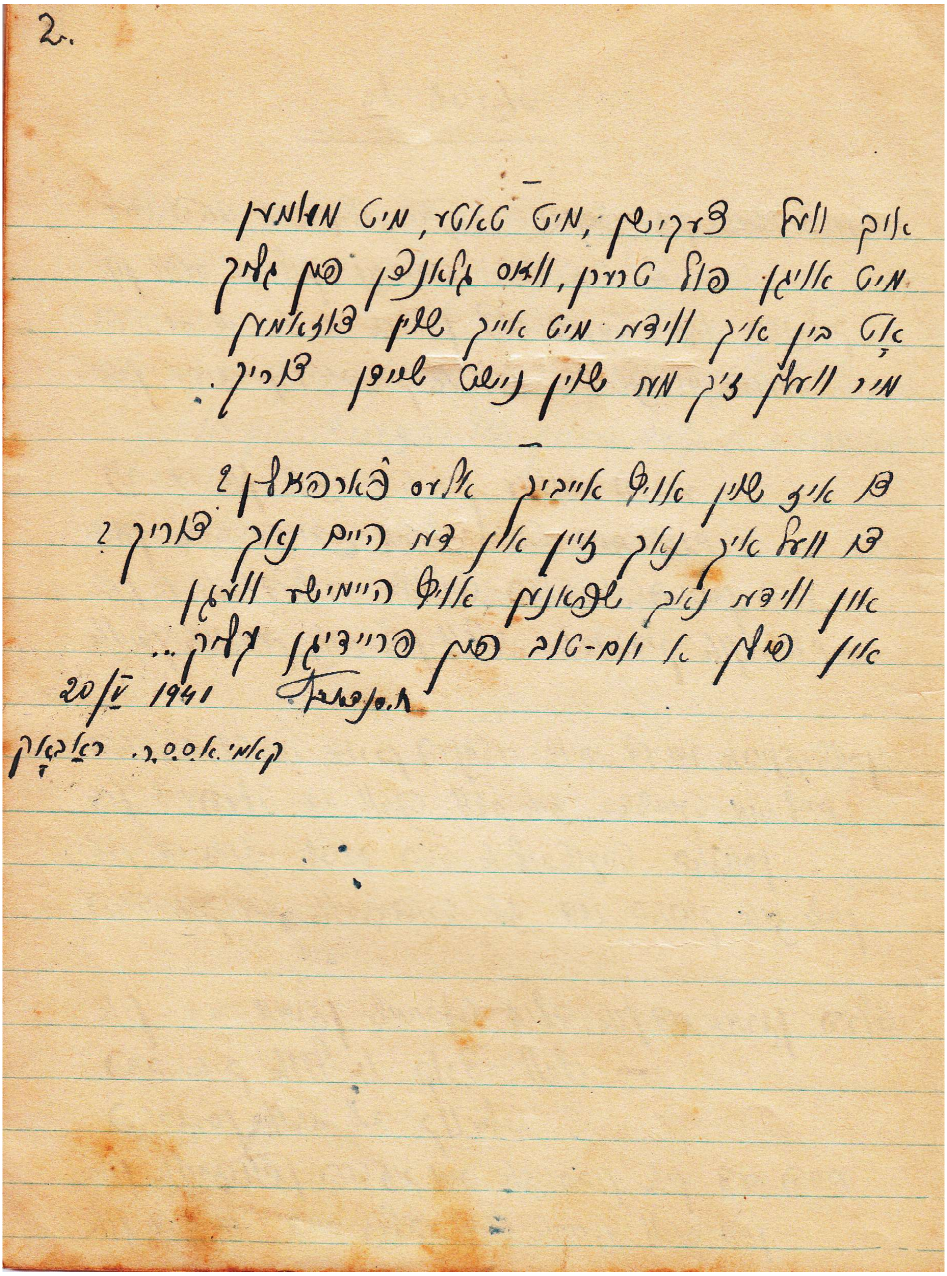
צו איז שוין פאַרפאַלן.

צו איז שוין אויך אייביק אַלעס פאַרפאַלן?
פאַרזינקען געוואָרן, אויף שטענדיק אין תהום.
די יאָרן וואָס זענען געפלאָסן ווי קוואַלן
פאַרשוואונדן אין אייביקייט פון בלאָטיקן שטראָם.

צעבלאָזן ווי אַ רויך פון אַ קוימען, האָט דער ווינט
די מיידלשע יאָרן, מיינע שענסטע טרוים.
די העלער חלומות, נישטאָ מער [illegible]
צערונען צעשוואומען און פרעמד אַוועק.

און אויפגעשטאַרט פאַרוואָרפן אין ווייטע מרחקים
אין שפּיטאָלן צעפאַלן אין אַ פּראָסטיקן לאַנד
ווען מאַי איז נאָך ווינטער, און ווינטן צו קנאַלן
ווען בראַך טויט שוין בלויז אין פּוילישן קאַנט.

צו וועל איך נאָך זען, די טיר די באַקאַנטע?
אונטערגיין אין אַ גערטל מיט צעבליטע קלאַנגען?
אַרײַן אין דעם שטוב וואָס איך האָב צו פאַרלאָזן
און זען דעם טיש, דאָס בעט, און די שאַנק.

2.
איך וועל פֿאַרקושן, מיט טאַטע, מיט מאַמען
מיט אויגן פֿול טרערן, וואָס גלאַנצן פֿון גליק
אַז בין איך ווידער מיט אייך שוין צוזאַמען
מיר וועלן זיך מער שוין נישט שיידן צוריק.
צי איז שוין אויף אייביק אַלץ פֿאַרפֿאַלן?
צי וועל איך נאָך זײַן אין דעם היים נאָך צוריק?
און ווידער נאָך שפּאַנען אויף היימישע וועגן
און פֿילן אַ יום-טוב פֿון פֿריידיגן גליק...
20/VI 1941 [illegible]
קאָמי. א.ס.ס.ר. ראַבאַק

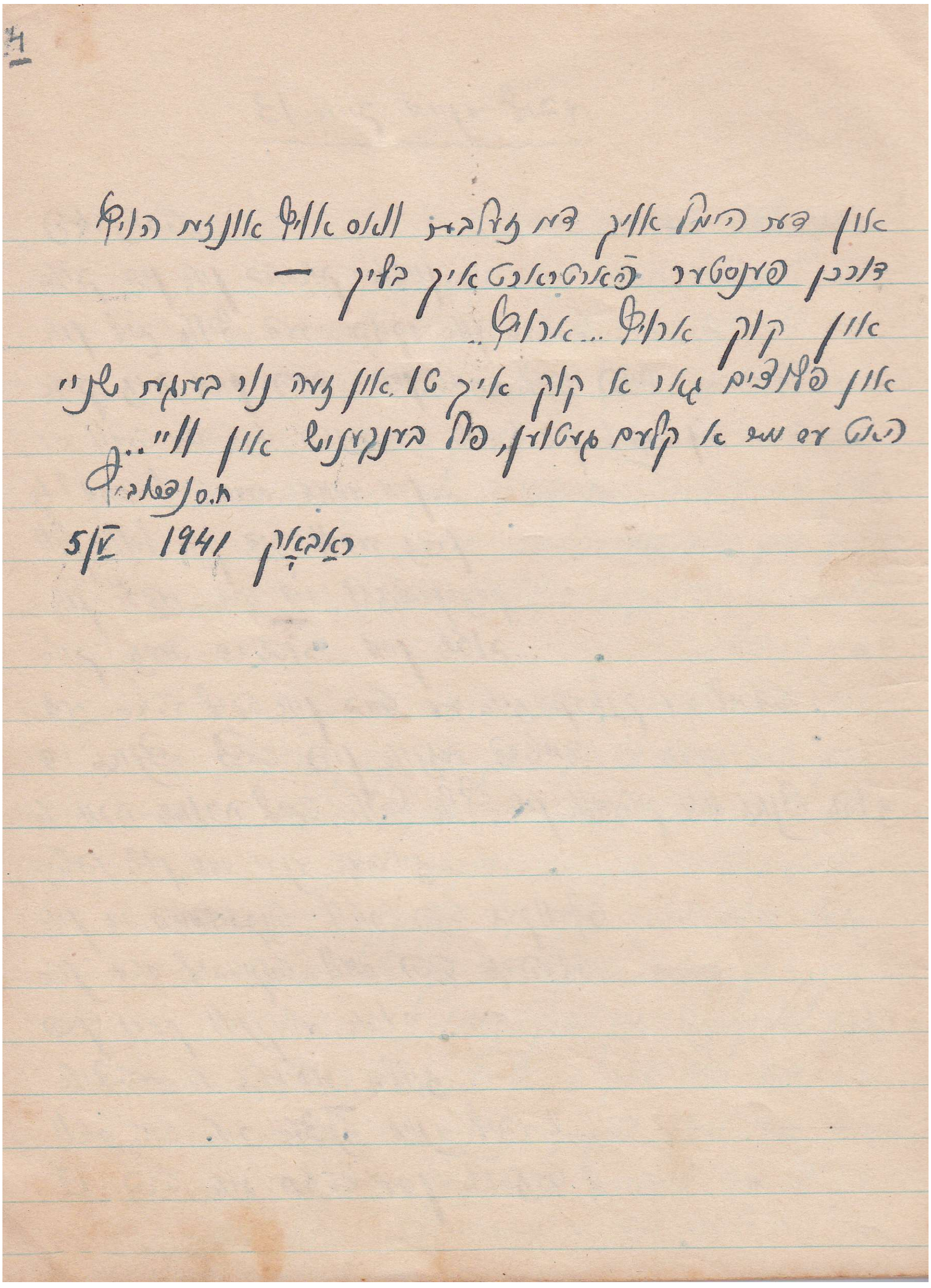
א שטראל

עס האט א פייגעלע היינט ביים פענסטער זיך צעטשיריקעט
און עפעס פריילעך, נחתדיק אזוי געטרעלט
האט עס מיר א ריס געטאן, דעם פענסטער אזוי באנגליק
און דערמאנען האב איך א ווייס פארשנייטעס פעלד.

נור די צײַט איז דורכט זיך צעוואקס הערבער
און גארט פריידיג מיט ליבשאפט דעם אבנט
און א וואונדערליכער באגריסט פאלט אראפ פון הימל
אויפן שווערן בוים פון וואלד, סודותדיק און שטום....

האט א שטראל דורכן פענסטער-שויב צו מיר אריינגעשאסן
און צעהערט די וואנט וואס איז באשמירט מיט ליים
און די גאנצע שטוב האט א ליכטיקייט באגאסן
האט זיך מיר אויסגעדאכט אז דער באגאן איז שוין.

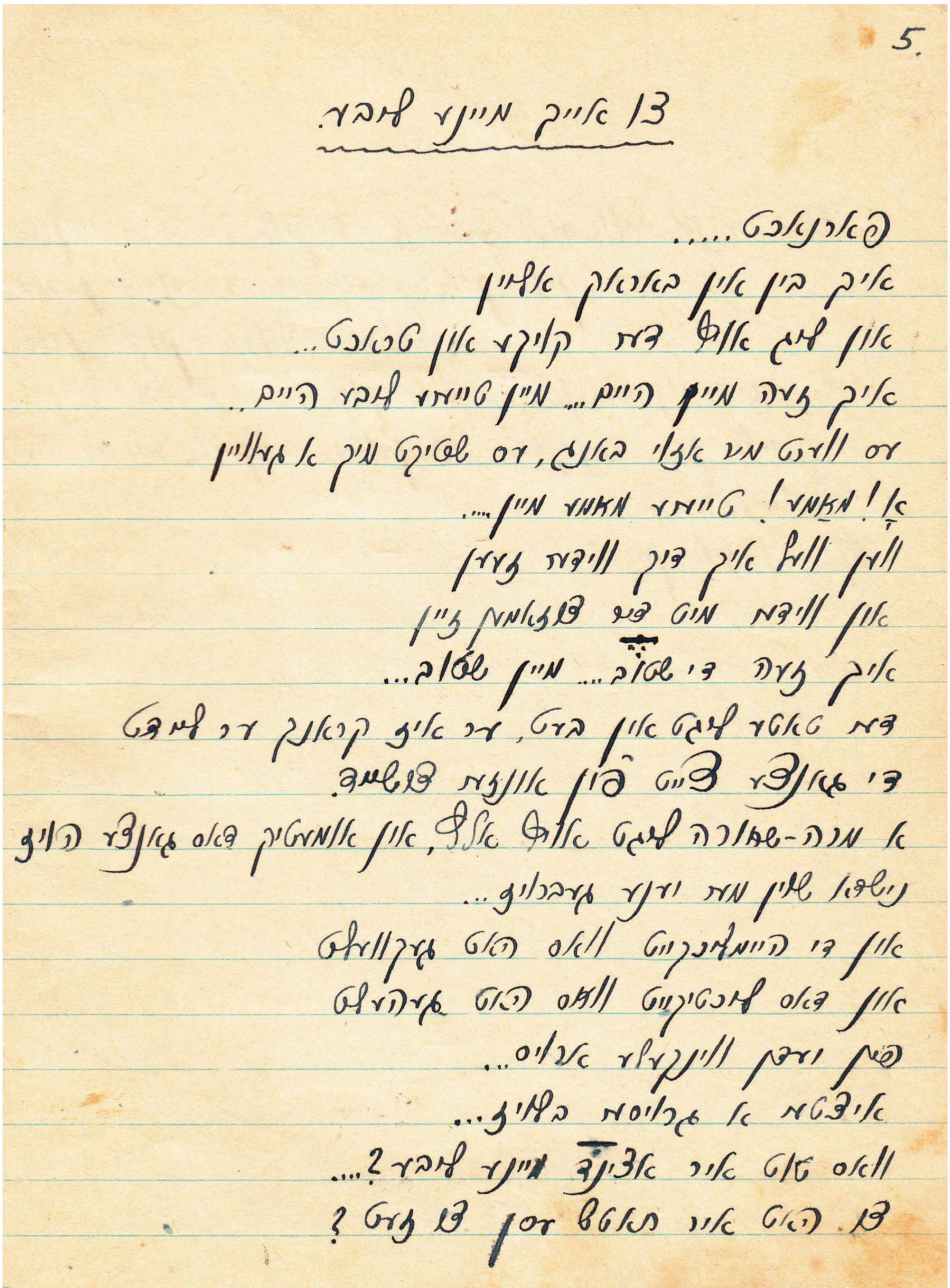
און דער מארגן שמייכלט מילד, און דער מארגן הערט
הער איך אליין א קורצער ווײַלע —
פארגעסן וואס מיך קוועלט
און אויסגעלייזן האט זיך מיר. איך בין אין דער היים
און דאס ביסט דאס צוליבער, דאס אייגענע וואס מיין

און דעם הימל אויך דעם מדבר וואס אויף אונזער הויף
דורכן פענסטער פארטרויערט איך בליק —
און קוק ארויף... ארויף...
און פלוצים גיב א קוק איך ט. און זעה נור [illegible] [illegible]
האט עס שוין א קלארע געשטאלט, [illegible] [illegible] און ווי...

ח.ס. [illegible]

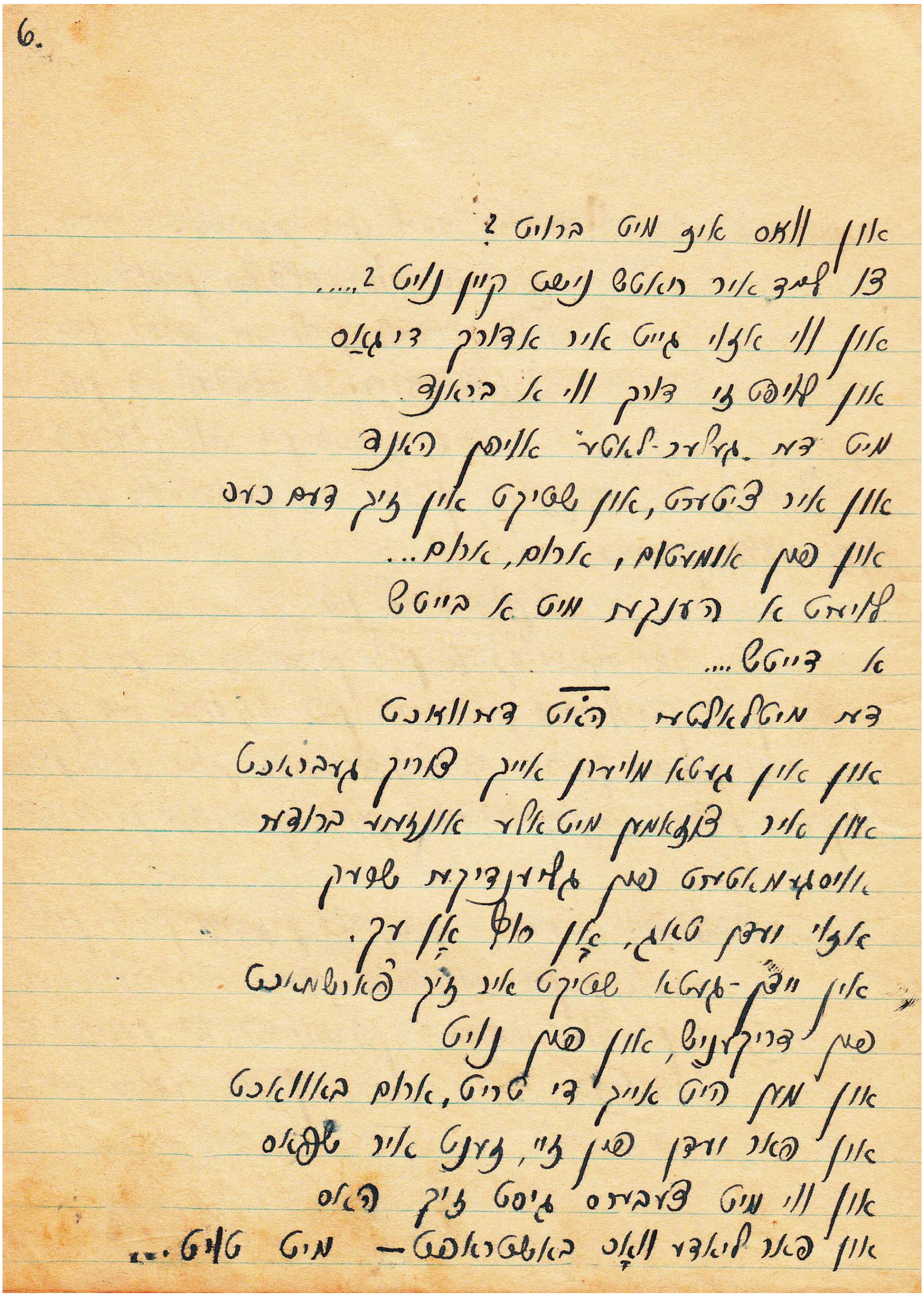
[illegible] 1941 5/V

5.

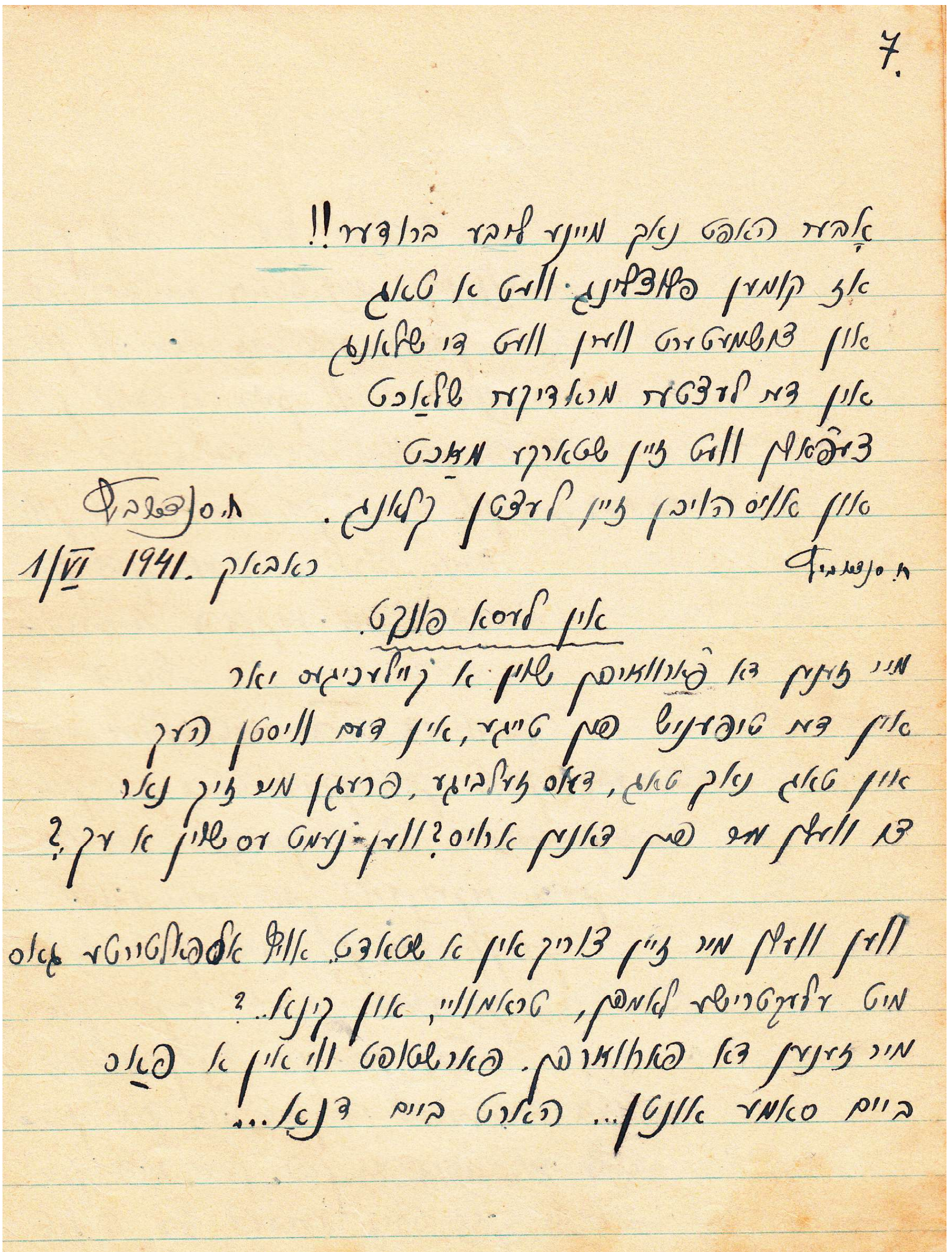
צו אייך מיינע ליבע.

פארנאכט......
איך בין אין באראק אליין
און ליג אויף דער [illegible] און טראכט..
איך זעה מיין היים... מיין טייערע ליבע היים..
עס ווערט מיר אזוי באנג, עס שטיקט מיך א געוויין
אָ! מאַמע! טייערע מאמע מיין.....
ווען וועל איך דיך ווידער זעהן
און ווידער מיט דיר צוזאמען זיין
איך זעה די שטוב... מיין שטוב...
דער טאטע ליגט און בעט, ער איז קראנק ער ליידט
די גאנצע צייט פון אונזער [illegible].
א מנחה-שמורה ליגט אויף אלץ, און אומעטיק דאס גאנצע הויז
נישטא שוין מער יענער געברויז...
און די היימלעכקייט וואס האט געקוועלט
און דאס לעבעדיקייט וואס האט געהערשט
פון יעדן ווינקעלע ארויס...
אויפגעטאן א גרויסע [illegible]...
וואס טוט איר אצינד מיינע ליבע?....
צי האט איר תמיד [illegible]?

6.

און וואס איז מיט ברויט?
צו שמעקט איר האסט נישט קיין נויט?....
און ווי אזוי גייט איר אדורך די גאַס
און שלעפט זיך דורך ווי א בראנף.
מיט דעם „גילדער-לעטער" אויפן האנט
און איר ציטערט, און שפירט און זיך דעם כוח
און פון אומעטום, ארום, ארום...
שוועבט א הענקער מיט א בייטש
א דייטש....
דעם מיטלאלטער האט דערוואכט
און אין געטא מוירען אייך צוריק געבראכט
און איר צוזאמען מיט אלע אונזערע ברידער
אויסגעמאטערט פון גלייכגילטיקער שרעק
אזוי ווערן טאג, און חודש און יאר.
און ווען-געטא שפירט איר זיך פארשעמט
פון דריקעניש, און פון נויט
און מען היט אייך די טריט, ארום באוואכט
און האר ווערן פון זיי, ווינט איר שפאס
און ווי מיט צעבויגן גייט זיך האס
און פאר ליידער ווען באטראכט — מיט טויט...

7.

אַבער האָפֿט נאָך מײַנע ליבע ברידער!!
אָט קומען באַפֿרײַונג וועט אַ טאָג
און צעשמעטערט ווערן וועט די שלאַנג
און דאָס לעבעדיקע מעלאָדיקע שלאָגט
צעפּלאַצן וועט זײַן שטאַרקע מאַכט
און אַלעס הייבן זײַן לעבעדיקן קלאַנג.

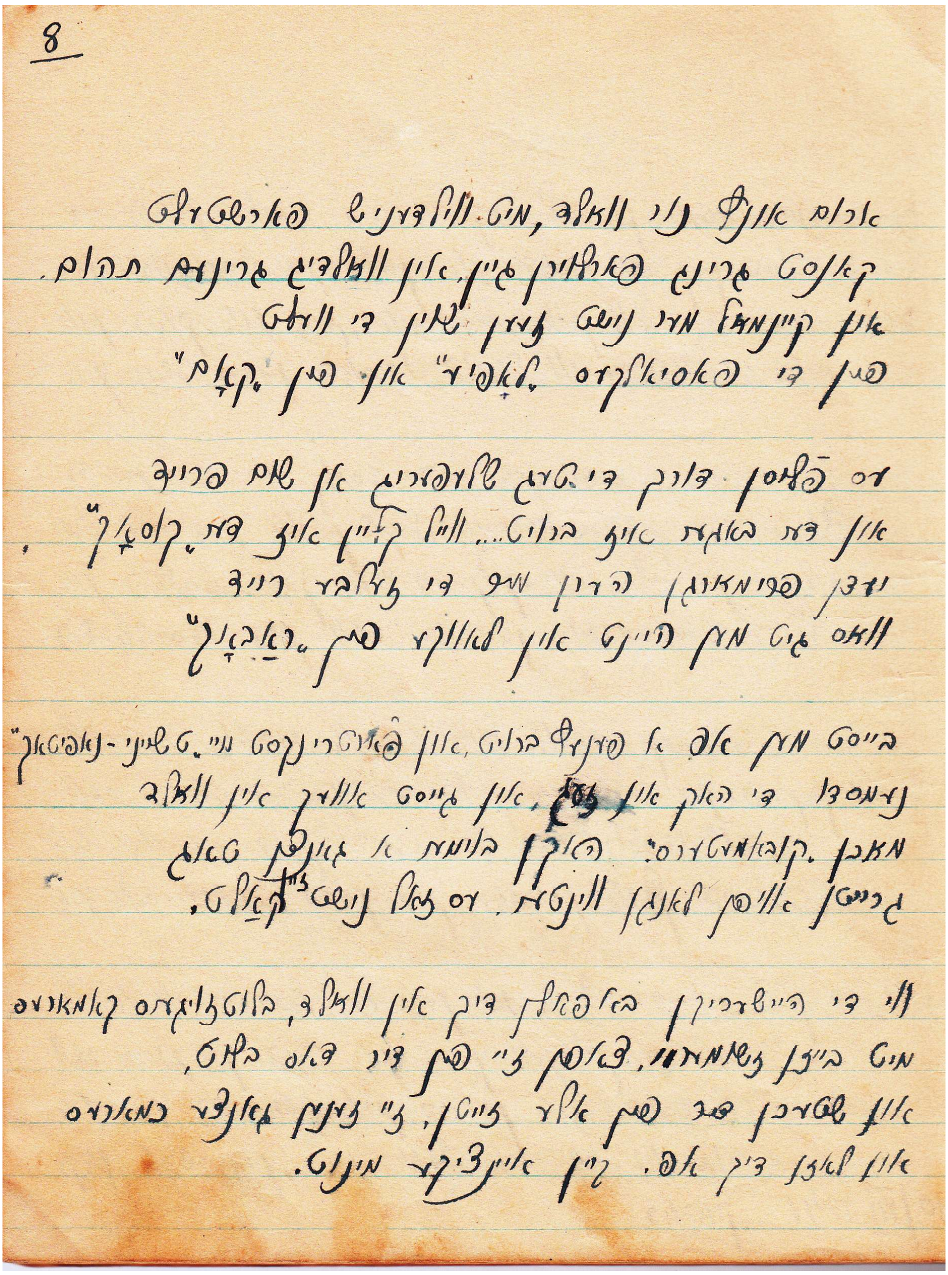
[illegible signature]

[illegible signature]
ראַבאַלק. 1941 1/VII

אין לעצטן פּונקט.

מיר זײַנען דאָ פֿאַרוואָרפֿן שוין אַ האַלבעס יאָר
אין דעם טיפֿעניש פֿון טײַגע, אין דעם וויסטן הערץ
און טאָג נאָך טאָג, דאָס זעלביקע. פֿרעגן מיר זיך נאָר
צו וועלן מיר פֿון דאַנען אַרויס? ווען־נעמט עס שוין אַ עק?

ווען וועלן מיר זײַן צוריק אין אַ שטאָט. וווּ אַלץ פֿאַבריקער גאַס
מיט עלעקטרישע לאָמפּן, טראַמווײַ, און קינאָ..?
מיר זײַנען דאָ פֿאַרוואָרפֿן. פֿאַרשטאָפּט ווי אין אַ פֿלאַש
בײַם סאַמע אונטן... הערט בײַם דנאָ...

8

אַרום אונדז נײַ וואַלד, מיט ווילדערניש פֿאַרשטעלט
קאָנסט גרינג פֿאַרלירן גיין, און וואַלדיק גרינעם תהום.
און קיינמאָל מער נישט זען שוין די וועלט
פֿון די פּאָסיאָלקעס „לאַפּיר" און פֿון „קאַם"

דאָס פֿליסן דורך די טעג שלעפֿעריג און שום פֿרייד
און דעם באַוואָרט אויף ברויט... ווײַל קליין איז דעם „קאָסטיאָק",
ווען פּרימאָגן הערן מיט די צווייבער רייד
וואָס גיט מען היינט און לאַווערט פֿון „ראַבאָנג"

בײַסט מען אָפּ אַ פּענדעל ברויט, און פֿאַרטרינקסט מיט „טשײַ-נאַפּיטאָק"
נעמסטו די האַק און זעג, און גייסט אַוועק אין וואַלד
מאַכן „קובאָמעטערס": האַקן בוימער אַ גאַנצן טאָג
גרייטן אויף לאַנגע ווינטער. דאָס צאָל נישט „קאַלט".

ווי די הייטערקייט באַפֿאַלן דיך אין וואַלד, בלוטזויגערס קאָמאַרעס
מיט בייזן צעשמאַכטן, צעבײַסן צי פֿון דיר דאָס בלוט,
און שטערבן פֿאַר פֿון אַלער צושטן, צי צענען גאַנצער כמאַרעס
און לאָזן דיך אָפּ. קיין איינציקער מינוט.

9

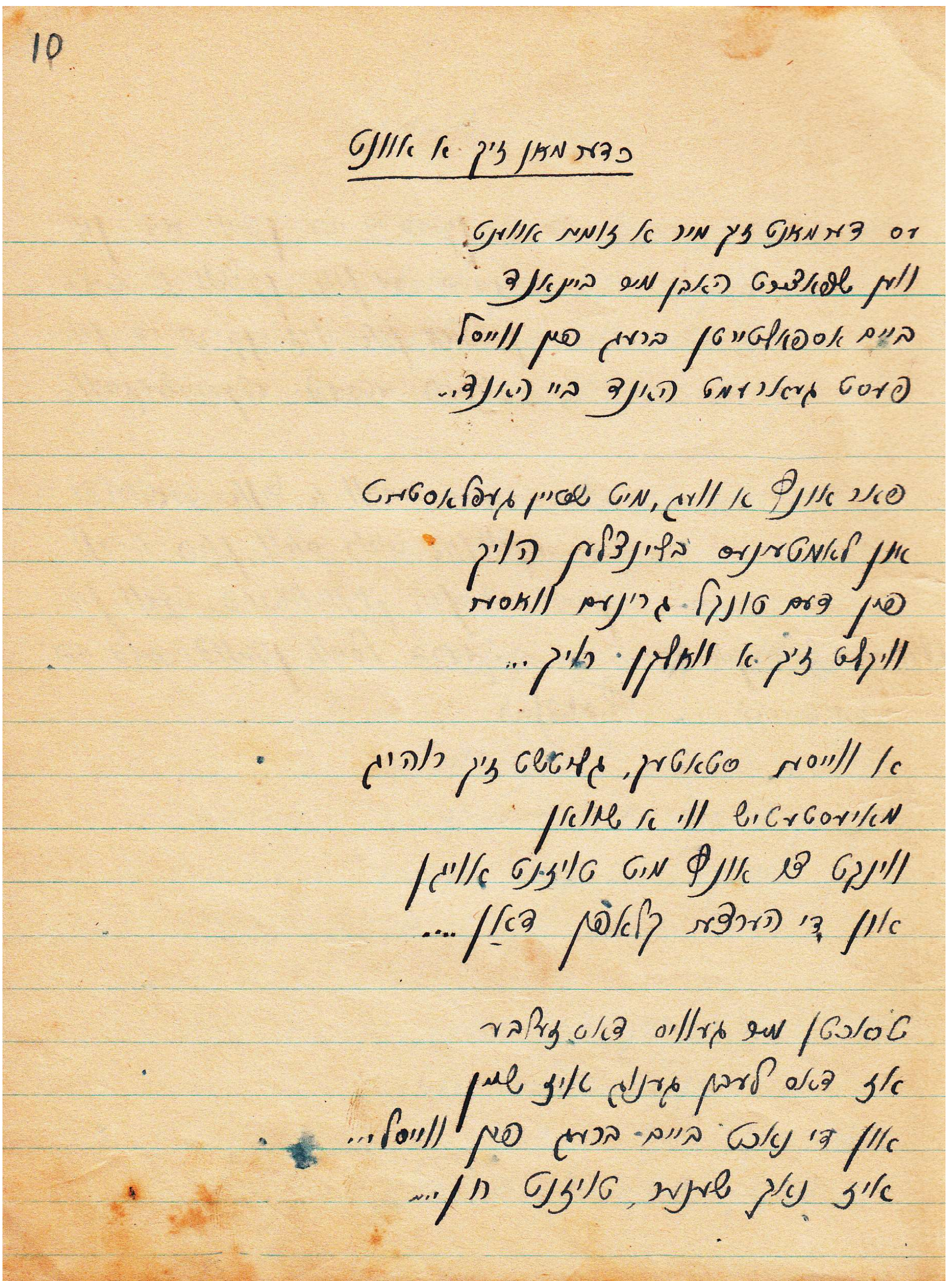
עס פֿאַלן בלומען מיט אַ קרעכץ. פֿון אונטער דײַנע הענט
און וואונדערסט זיך אַלײן, איז דאָס נישט קײן טרױם ?
ווען הערן, און זען, איז דער געוואַלט ווילד פֿאַרשעמט
און נישט געזען האָסטו דעמאָלט, ווי עס פֿאַלט אַ בלום.....

פֿאַרנאַכט דו קומסט אַהײם פֿון וואַלד אַ מידער
מיט דעם זעג אויפֿן אַקסל, וואָס הײבט זיך מיט געוואַלד
און פֿאַלסט אַוועק אויף דער קויקע, מיט בלײַ אין די גלידער
פֿאַרשטײסטו דען וואָס באַטײַטן קלאַפּערדיקע האָלץ.....

שפּעטער צופּאַסט אַלײן אַ שעפּל וואַסערדיקע זופּ
וואָס פּלוישט דער אין דעם בויך, און גיט דיר נישט קײן מאַכט
אַט אַצינד איז דורך אַ טאָג, דעם קומסטו אָפּ,
און אַלע טאָג בײַסן דיך קאָמאַרן אַלע בײַנאַכט.

ווי אַ ווײַטער רעגן דערטראָגן זיך צו אונדז ידיעות פֿון דער וועלט
וואָס טראָגן זיך דאָרט, און טרײַבן מענטשלעך בלוט...
און פֿון האַרמאַטן רויך, די זון איז דאָרט פֿאַרשטעלט
קאָן אפֿשר זײַן, אַז אונדז איז דאָ גאָר גוט ?.....

10/VIII 1941 ראַבאַק.

10

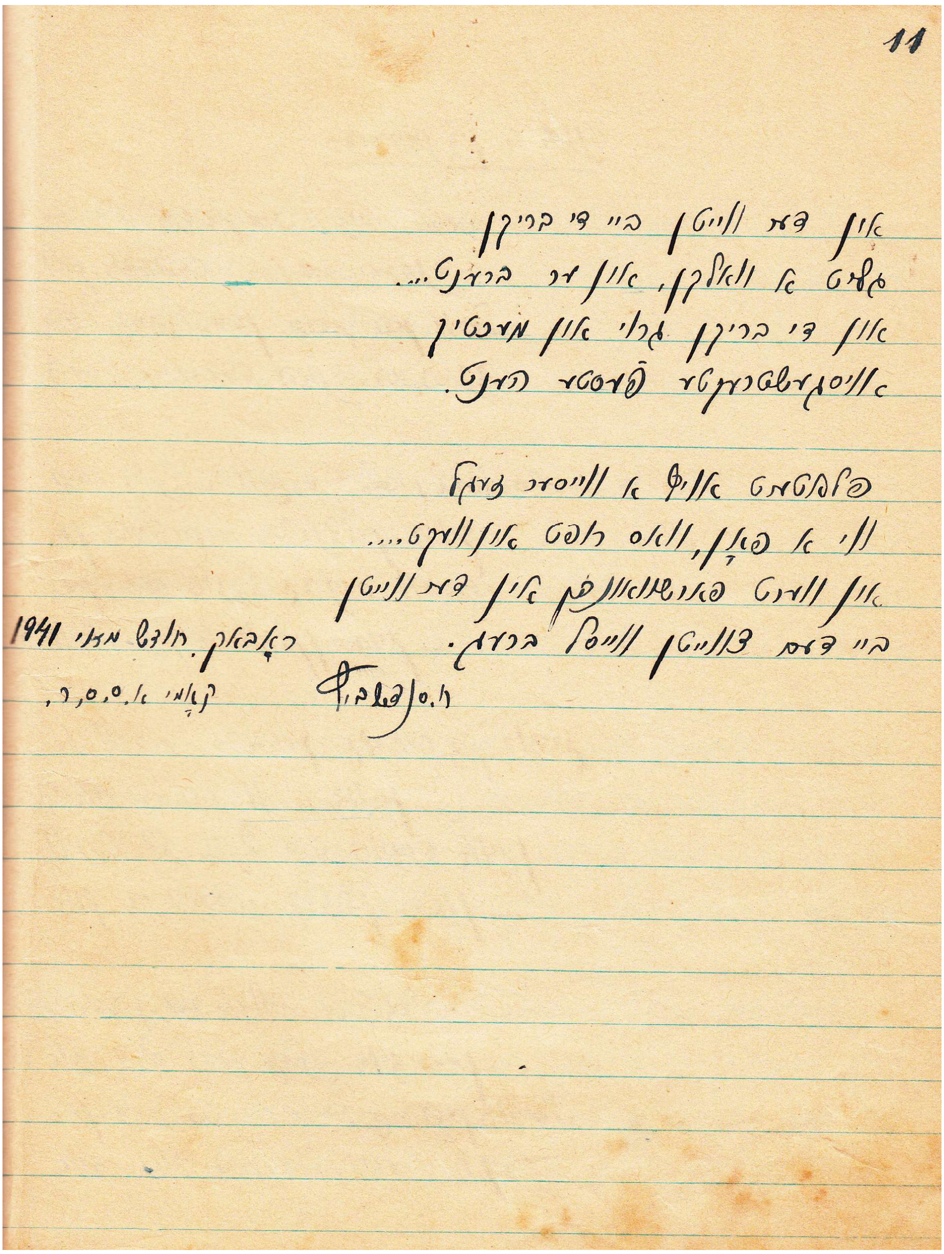
דערמאָן זיך אַן אָוונט

דאָס דערמאָנט זיך מיר אַ זומער אָוונט
ווען שפּאַצירט האָבן מיר בײַנאַנד
ביים אַספּאַלטירטן ברעג פון ווײַסל
פעסט געאַרעמט האַנט בײַ האַנט..

פאַר אונדז אַ וועג, מיט שטיין געפּלאַסטערט
און לאַמטערנעס באַלײַכטן הויך
פון דעם טונקל גרינעם וואַסער
וויקלט זיך אַ וואָלקן רויך...

אַ ווײַסער שטימער, גליטשט זיך רוהיג
מאַיעסטעטיש ווי אַ שוואַן
ווינקט צו אונדז מיט טויזנט אויגן
און די הערצער קלאַפּן דאַן....

טאַנצן מיר געוואָלט דעמאָלט צוזאַמען
אַך דאָס לעבן געווען אַזוי שיין
און די נעכט ביים ברעג פון ווײַסל...
איצט נאָך שיינע, טויזנט חן...

11

אין דעם ווייטן ביי די בריקן
גליט א וואלקן, און ער ברענט....
און די בריקן גרוי און מערכטין
אויסגעשטרעקטער פֿעסטער הענט.

פלאטערט אויף א ווייסער פויגל
ווי א פאָן, וואס רופט און ווינקט....
און ווערט פארשוואונדן אין דעם ווייטן
ביי דעם צווייטן ווייסל ברעג.

ראָבאָק, חודש מאי 1941
קאָמי א.ס.ס.ר.

ר. ספֿעלבוים

12

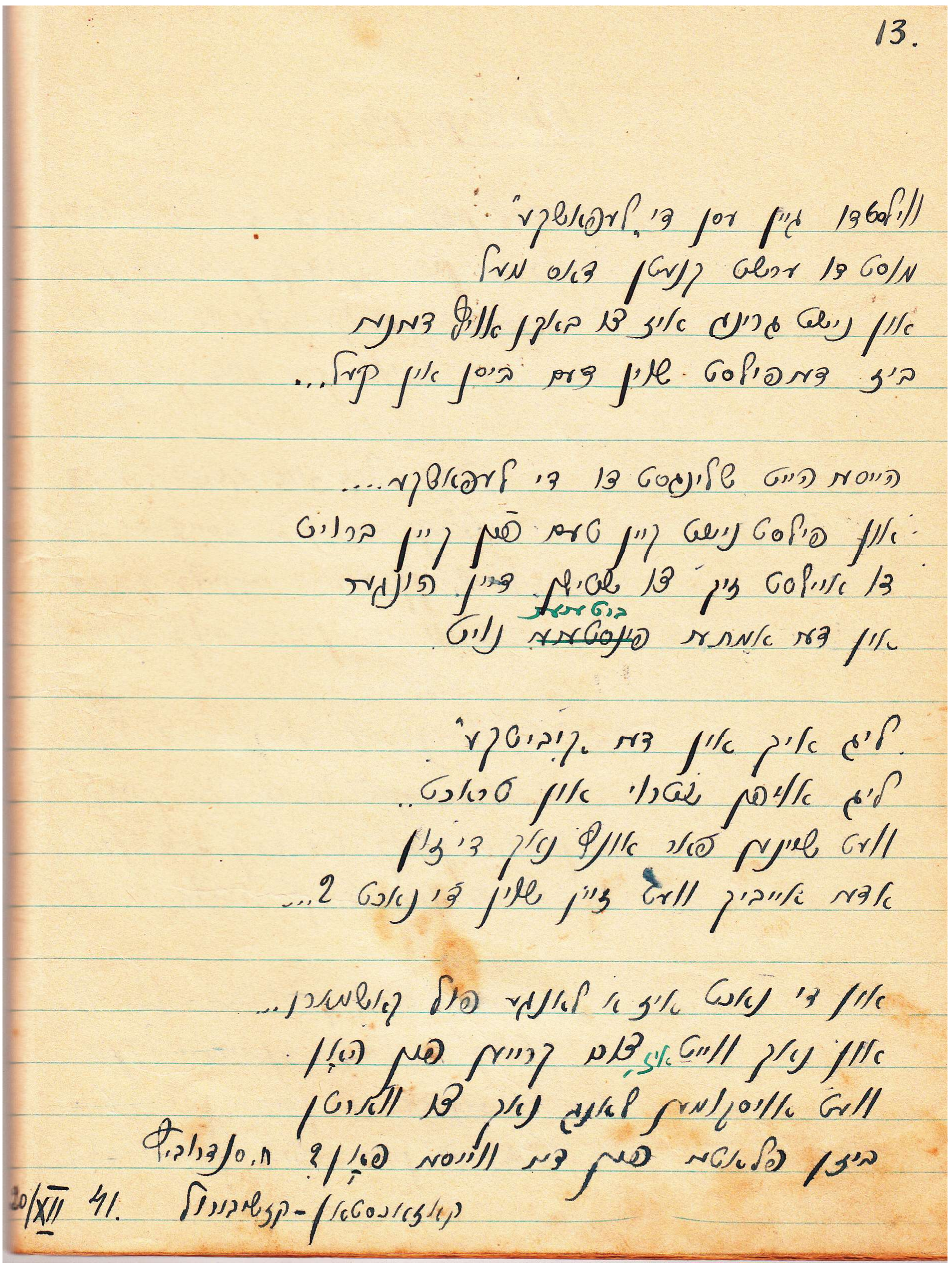
אין קאַמש־בורון

דאָס הײַזל איז פֿאַרקלעפּט פֿון ליים,
און דאָס דאַך געדעקט פֿון שטרוי,
צו די שוואַרצע קויטיקע באַלקנס,
וויין איך אויס מײַן וויי...

די פּאָדלאָגע איז גאָר ערד,
און עס רייסט אַ נאַסער קעלט,
דורכן קליינעם בראָדיקן שויבל
שײַנט קוים אַרײַן די וועלט...

אויף די טונקעלע לייםענע ווענט
קריכן שוואַרצע שאָטנס אַרום...
און דאָס קיכל, מיט קוימען אינמיטן
ווי אַ מצבֿה, קאַלט און שטום....

ווילסטו באַהייצן דאָס שטיבל,
און פֿאַרטרייבן אַ ביסל די קעלט,
מוזטו גיין רייסן די דערנער
וואָס וואַקסן שטאַרק אין פֿעלד...

13.

וואָלסטו גיין עסן די "[illegible]"
מוסט דו ערשט קנעטן דאָס מעל
און נישט גרינג איז צו באַקן [illegible]
ביז דו פילסט שוין דעם ביסן אין קעל...

[illegible] שלינגסט דו די "[illegible]"...
און פילסט נישט קיין טעם פון קיין ברויט
דו [illegible] זיך צו שטילן דיין הונגער
און דעם אמת׳ן [illegible] נויט

ליג איך אין דער "[illegible]"
ליגן אַלע [illegible] און [illegible]..
וועט שיינען פאַר אונדז נאָך די זון
אָדער אייביק וועט זיין שוין די נאַכט 2...

און די נאַכט איז אַ לאַנגער פול קאָשמאַרן...
און נאָך [illegible] קרוין פון [illegible]
וועט אויסקומען לאַנג נאָך צו וואַרטן
[illegible] פון דעם [illegible]? ח. סנדרוביץ
20/XII 41. [illegible]

יונה היה צנום וגבוה, אבל אשתו היתה אישה גדולה, עם ראש בעל שערות מקורזלות צפופות. באוזניה תמיד היו תלויים עגילים של חישוקי זהב גדולים שנתנו לה מראה של צועניה. היו להם כמה ילדים, מתינוק ועד גיל עשר ויונה היה אבא מסור שצריך להאכיל אותם וזה היה עיקר דאגתו. על כן הוא הלך לעבודה ביער ועבד קשה ופעם בשבוע בא לרבוק לראות את משפחתו.

ביום אחד הכפור קצת רפה ואני עמדתי בחוץ לפני דלת הצריף ורואה שבאה מגלשה רתומה לסוס. באחד המעברים נעמדו בין הבתים, ויונה ואחד רוסי בגיל הביניים יורדים מהמגלשה. על המגלשה היה מונח שק גדול תפוח. לא ידעתי מה יש בו. יונה והרוסי מתחילים ללכת, הרוסי ניגש לצריף בו גר עם אשתו החדשה. הוא התחתן לפני זמן קצר והלך לבדוק אם אשתו בפנים. יונה כאילו הולך בכיוון אחר. פתאום יונה חוזר בזריזות וכהרף עין חוטף את השק ששׂם על כתפיו והתחיל לרוץ בין הצריפים ונעלם כאילו בלעה אותו האדמה.

הרוסי שהיה בינתיים בשיחה עם אשתו על סף הדלת של צריפו, לא הרגיש במאומה ולא ראה את כל זה. כעבור כמה דקות, הוא הסתובב ובצעדים איטיים הוא הלך למקום היכן שעומדת המגלשה שעליה צריך להיות שק הקמח שקיבל בכפר אוז׳גה. זה היה תוספת לנדוניה של אשתו החדשה, אחת מבנות הכפר.

הרוסי נעמד כמו מוכה בהלם. לפני המגלשה הריקה, שק הקמח, אוצר בלום בתנאים ההם, נעלם ואין זכר ממנו. כמה רגעים לא יכול היה להוציא הגה מפיו, אבל פתאום הוא התחיל לצרוח בקולי קולות כמו מטורף. אנשים יצאו מהצריפים ונעמדו מסביב למגלשה והוא מספר שאחד מעובדי היער ביקש שייקח אותו על המגלשה בכפר שבין כך הוא נוסע לרבוק. מדוע לא לעשות טובה לאיש? ועכשיו הוא גנב ממנו את שק הקמח שזה צריך להיות מזונם לכל החורף. לא אחר כי רק הוא יכול היה לגנוב, כי בסביבה לא היה איש והוא אפילו לא יודע מה שמו ומי הוא.

הוא רץ להודיע לנצ׳לניק קיניעב על הגניבה. המיליציונר בא והתחיל בחיפושים בצריפים. בינתיים סיפרו בין אנשינו שיונהל׳ה התחמק מרבוק וחזר ברגל ליער. עוד כמה אנשים ראו אותו עם השק על שכמו שהחביא באיזה מקום. חיפשו גם בצריפו של יונה, אבל לא מצאו כלום. מי שידע על העסק הזה שתק. ומי עשה את הגניבה הזאת, לא גילו.

אבל בין היהודים ידעו כולם של מי היתה העבודה החלקה הזו. אבל אף אחד לא הלשין למרות שהיו כמה חשודים בין היהודים שהם מלשינים, כנראה שהם פחדו מפני יונהל׳ה גנב, שהיה עלול להתנקם בהם.

אחר כך שמענו שיונהל׳ה הגנב, התפאר שמשפחתו כבר לא היתה רעבה

כל החורף והוא מתגאה בזה. אחרי המעשה הזה יונה נהפך לפופולרי מאוד ולא בגלל זה שהמושבה היהודית ברבוק אהדה מעשי גניבה, כי זה באמת היה מעשה שפל לגנוב מאדם רוסי, גולה אסיר, שחייו היו מרודים וקשים ונלקחה ממנו פת לחמו. רק אנשינו העריכו את יונה הגנב, שסיכן את חייו למען משפחתו. לו היה נתפס היה מקבל עוד עשרים וחמש שנות מאסר, והיה נשלח למחנה עבודה ונפרד ממשפחתו במרחק אלפי קילומטרים למקום קשה מאשר במושבה רבוק.

את מעשהו זה הוא עשה עבור ילדיו הקטנים ואשתו. הוא הראה נאמנות למשפחתו ללא גבול ומבחינה זו סלחו ליונה על מעשהו ועצרו לשון עד שהדבר נשכח.

סדר פסח ברבוק

כפי שכבר הזכרתי, קיבלנו לוח זמנים עברי של החגים היהודים מידי הזקן ר' שמעון מרגוליס, וכמה משפחות שהתיידדנו איתן החלטנו שצריכים לחגוג לכל הפחות את ליל הסדר הראשון של חג הפסח. אבל איך אפשר לחגוג סדר פסח בלי מצות ויין ועוד בלי כל האביזרים שבלעדיהם אין כל סדר פסח.

הגדה של פסח היתה אצל אחת מהמשפחות. אבל מה הלאה? חשבתי והגעתי למסקנה שאיך שלא יהיה צריכים לעשות סדר פסח ואפילו סמלי בתנאים שלנו ולהמשיך את מסורת האבות ולא לשכוח את הבית ואת מנהגי היהדות שמושרשים בישות שלנו.

התחלנו בהכנות לקראת סדר פסח בתנאים העלובים והירודים שלנו. אני זוכר שבתיה החליפה משהו אצל משפחה רוסית וקיבלה בערך יותר מקילוגרם קמח. מהקמח הזה החלטנו לאפות מצות. לקחתי מטבע רוסית - קופיקה, עשיתי חור קטן באמצע ואחר כך עם פצירה משולשת שייפתי מסביב שיניים. הכנסתי את המטבע לתוך ידית עץ קטנה והיה לי מכשיר לעשות חורים בבצק. מן הקמח עשינו עיסה ואחר כך גלגלנו את הבצק למצות לא גדולות ואני עברתי על כל מצה עם גלגל השיניים ונעשו חורים קטנים.

אחר כך הדלקנו את התנור בחדר ושמנו את המצות על פלטת הברזל החמה. הפכנו את המצות לשני הצדדים שנאפו מהחום ונתקבלה צורה של מצה, אמנם קטנה בקוטר של עשרים סנטימטר, אבל בכל זאת צורה של מצה.

מהקמח שהיה לנו יצאו לנו אולי שלושים מצות כאלה שהספיקו לליל סדר אחד.

יין עשינו מאוכמניות אדומות שבישלנו, הוספנו קצת סוכר וזה כבר תחליף ליין. שתיים או שלוש המשפחות שהשתתפו איתנו בסדר הביאו קצת תפוחי אדמה ובצל, ויש לנו כבר סדר מושלם...

את הסדר ערכתי בצריף שלנו. לקחנו שני שולחנות וציפינו אותם בסדין לבן שהיה לנו, הדלקנו כמה בקבוקים עם פתילים בנפט והחדר היה קצת מואר.

בשעה היעודה התיישבנו על הספסלים מסביב לשולחן, יותר מעשרה איש ואישה ואני הייתי עורך הסדר. מישהו שאל את הקושיות ואני קראתי את הפסוקים של "הא לחמא עניא". המצות האלה לא יכלו לסמל יותר טוב את לחם העוני שאכלנו. הם היו שחורות ודלות ואני חושב, שלחם יותר עני לא קיים בעולם מאלה המצות שהיו לנו בליל הסדר במושבה רבוק.

הסדר הזה היה מאוד עגום והנשים מחו דמעות שזלגו מעיניהן. אמרתי את כל ההגדה מראשיתה עד סופה ובדביקות. אמרנו בקול רם לשנה הבאה בירושלים.

המילים היו בלתי מציאותיות ואבסטרקטיות אבל בכל זאת היה איזה ניצוץ עמום שדלק כנר תמיד בקרבי, שיבוא זמן וחלום ירושלים המתפשטת על כנפי הדמיון, שמרחפת באור בגלים בלתי נראים - יקבל פעם צורה ממשית בעתיד הרחוק.

ליל הסדר הזה במקום נידח, באזור הצפון הרחוק עשה עלינו רושם עמוק עד עמקי הנשמה. ההתעוררות הפנימית והערגה, געגועים עזים לבית ולעבר, למשפחה ולחיים הקודמים - כמעט שבר אותי והביא אותי אל סף דמעות, כשהתבוננתי מסביב על הצריף האפל והעלוב, ועל "השולחן הערוך"...

התמונה הזאת נחרטה בזיכרוני עד היום הזה. ובאם אני צולל ברעיוני לערב פסח זה, אני חש לרגע קט את הרגעים שמופיעים כתמונה ריאליסטית מוחשית. כמו הצגה על במה שהמסך התרומם ואני נמצא כשחקן בהצגה זו, למרות שעברו מאז הרבה שנים. הזמן התחיל לרוץ והחורף עוד נמשך. הגיע חודש מאי 1941 והשלג עוד ממשיך ליפול והאדמה מכוסה בשלג בגובה של כמה מטרים. אנשים שעד היום התחמקו בכל מיני אמתלות מללכת לעבודה ביער, התחילו ללכת לשם, כי הכסף אצלם התחיל להיגמר.

היו כמה יהודים סוחרים מטבעם שהלכו בלי ידיעת הנצ'לניק קינעב לכפר אוז'גה למכור אצל האיכרים כל מיני דברים מרכושם. הם הלכו ברגל לשם, הפעולות האלה לא נעלמו מידיעת הנצ'לניק, היציאה מהמושבה היתה אסורה, אמנם לא ישבנו בכלא, אבל היינו תחת פיקוחו של הא.נ.ק.וו.ד. ואסור היה להסתובב כאוות נפשנו.

כשנודע לקינעב שמישהו יצא את המושבה, שלח את המיליציונר להביאו לפניו. הוא גער בו והכניס אותו לצינוק ליום או יומיים.

פעם אחת הלך מישהו לכפר אוז׳גה והוא חזר כל עוד רוחו בו - נפחד ונרגש. מה קרה? מי הפחיד אותו? האיש סיפר כשחזר למושבה והלך בשביל ביער, שמע מאחוריו פסיעות כבדות. בראשונה חשב שמישהו מאנשי רבוק הולך אחריו. אבל כשהסתובב אחורנית לראות מי זה, ראה שבמרחק ממנו הולך אחריו דב שחור, חיה ענקית שצועדת בפסיעות מדודות. הוא קיבל פלצות, נבהל מאוד והתחיל לזרז את צעדיו. אז גם הדב זירז את צעדיו. היה עוד די פיקח לא לרוץ כי זה יכול היה להיות מאוד מסוכן. דב יכול לרוץ יותר מהר מאדם ויכול היה גם להשיגו.

בדרך כלל הדובים השחורים לא אוכלי בשר הם, והעיקר הוא שלא להרגיזם. האיש הלך וכבר לא הסתכל אחורנית וכל הזמן הוא שומע את צעדיו הכבדים של הדב. ההליכה הזאת היתה יותר מחצי שעה. פתאום הוא הרגיש שדפיקות צעדיו של הדב הפסיקו, הוא הסתכל אחורנית וראה שהדב נכנס לתוך סבך היער ונעלם שם. אחר כך הוא התחיל לרוץ מהר למושבה והגיע באפיסת כוחות. לקח זמן עד שנרגע ואז סיפר את הסיפור עם הדב בדרך לרבוק. מאז, כבר לא יצא בדרך זו לעשות עסקים בכפר אוז׳גה.

הלילות ברבוק היו בהירים, כמעט לא היה הבדל בין יום ולילה. טוב שהיה לי שעון וידעתי את השעה מתי ללכת לישון ומתי לקום.

ראיתי גם כמה פעמים ברבוק תופעת טבע נדירה שקראתי על זה בספרי גיאוגרפיה. ראיתי מחזה ״הזוהר הצפוני״ שמופיע באופק השמים בצורת מעגלים ענקיים בגוונים שונים, בצבעי אדום, ירוק וצהוב ואור צהוב ולבן בכתמי שמש באמצע, מאירים את רקיע השמים. המחזה הזה עושה על האדם רושם כביר, ואתה מרגיש קטן כמו גרגיר חול נגד תופעת טבע מרשימה וכבירה כמו ״זוהר הצפון״. אם יש לי להזכיר משהו חיובי מהיותי בצפון כדור הארץ - אני זוכר לטובה רק את המחזה הנדיר של תופעת הטבע הנקראת ״הזוהר הצפוני״.

הגיע חודש יוני, השלג התחיל להינמס במהירות, היו כמה ימים שאי אפשר היה לצאת החוצה, שלוליות המים היו כבירות. ממש טבעו במים, אבל במשך כמה ימים האדמה ספגה את כל המים והרפש התייבש מקרני השמש אשר חדרו מתחת העננים הדלים. קרני השמש חיממו טיפין־טיפין את הגוף הקר ובישרו שהקיץ בא והחיים נעשים יותר קלים.

האצבע שלי עם בוא הקיץ התחילה להתרפא, אמנם עוד הלכתי כל כמה

ימים ל"ווראַטש", האח שיחליף לי את התחבושות שלא היתה כבר כל כך גדולה ומפחידה.

אבל במאבק עם "הווראַטש" שרצה לחתוך לי חלק מהאצבע אני יצאתי בניצחון. האצבע נשארה שלמה. הציפורן שנפלה התחילה מחדש לגדול. אבל עד היום הזה, הצבע קצת מעוות כי שרירי הבשר בראש האצבע נעלמו והעצם נשארה ממש מתחת העור. אבל לולא התעקשתי לא לקצץ לי את האצבע, הייתי היום נשאר בלי אצבע ונכה ביד ימין.

נצ'לניק המושבה קיניעב התחיל ללחוץ עלי שאני ובתיה נלך ליער לעבודה, כי חסרים שם אנשים. אני עוד דחיתי את הדבר בתירוץ שיש לי עוד כאבים והפצע עוד לא הגליד. לא היה לי למהר לעבודת היער כי ידעתי שלא מחכים לי שם תנאים יותר טובים מאשר ברבוק ובינתיים נשארנו עוד במקום.

בעשרים ושניים בחודש יוני 1941 פרצה המלחמה בין רוסיה ובין גרמניה הנאצית. למעשה נודע לנו על המלחמה כמה ימים אחרי זה. הקיניעב קרא לאסיפה במועדון והודיע לנו שרוסיה הסובייטית נמצאת במצב מלחמה עם הגרמנים ואנחנו צריכים להתאמץ, לעזור בכל כוחנו למלא את תוכניות העבודה של הממשלה ולעזור למולדת באמצעים ובעבודה טובה. עכשיו אף אחד לא יתחמק וכולם ילכו ליער לעבודה.

למעשה לא היינו מופתעים, לא מהמלחמה ולא מההליכה ליער. המצב שלנו מכל הבחינות היה ללא מוצא. לא ראינו שום קרן אור שתביא איזה שינוי. לא פחדנו מהמלחמה וגם לא שמחנו עליה. אבל הרגשנו שעכשיו יבוא איזה שינוי בחיינו האפורים, זיק של תקווה שיבוא שינוי חדר לתת ההכרה שלנו. איך ואיזה? לא ידענו, העיקר שיבוא שינוי.

כעבור כמה ימים ארזנו בשני תרמילים את כל הרכוש שלנו, ובעגלה הובאנו ללסו־פונקט 84, איפה שהיו רפאל ופסח ויתר הגולים מרבוק.

בלסו־פונקט 84 כבר לא היה לנו חדר לחוד כמו ברבוק – איכסנו אותנו בחדר כללי "אופשע זיצ'יה" (חיים משותפים) והיו לנו שתי מיטות צרות עם שקי שינה מקש. את התרמילים שמנו מתחת הקש למראשותינו.

קמנו בבוקר והלכנו לקבל את מנת הלחם. אחר כך "בסטולוביה" – חדר האוכל, קיבלנו תה חם או איזה קפה תפל. אכלנו את הלחם, ומי שיכול היה להתגבר על רעבונו השאיר לו חתיכת לחם לצהריים ואחר כך הלכנו לעבודה ביער.

הנקודה 84 ביער – היה נקרא המקום איפה שהיה מרוכז היישוב: כמה צריפים

ומחסנים, המשרד וצריפי המגורים של האסירים. גם פה היתה הנהלה עם נצ׳לניק א.נ.ק.וו.דיסט שהיה הסמכות העליונה בכל העניינים של האסירים ושל העבודה.

במשרדו ישבו כמה פקידים, כולם רוסים וגם אסירים שניהלו את הרישום ועיבדו את תוכניות העבודה של כל יום. הם קיבלו דוחות מה״דזיסואניקים״ - הממונים על עשרה איש על העבודה שנעשתה.

מכיוון שכרתו את היער כבר הרבה שנים, היה צריך ללכת ממרכז הנקודה הרבה קילומטרים לעומק של היער. כל בוקר הלכנו בשורות בתוך שביל, אולי שמונה או עשרה קילומטרים, הליכה של יותר משעה, עד שהגענו למקום העבודה.

כפי שהזכרתי עוד קודם, עיקר העבודה היתה להפיל את העצים. זה עשו לרוב רוסים שהיו כבר מומחים בעבודה הזאת והם עבדו במישור בצורת קשת. הרבה מהם היו ״סטאַכאַנובצים״ כינוי לעובד העושה את כמות העבודה למעלה מהמתוכנן. הסטאַכאַנובצים נחשבו ליחסנים וקיבלו כל מיני הטבות, שבתנאי העבודה ביער, הם דברים חשובים בחיי היום־יום.

בבואנו ללסו־פונקט, עוד היה מונח שלג ביער. אמנם קור כבר לא היה, אבל מפאת הצללים מהעצים ביער עוד לא נמס לגמרי, והוא החזיק עוד כמעט חודש ימים עד שנעלם כליל.

מכיוון שהייתי עוד עם תחבושת על האצבע קיבלתי עבודה קלה שנקראת ברוסית ״אוֹבקוֹרקָה״, כלומר הורדת הקליפה מקורות העצים הגזורים. קיבלתי מכשיר, מקל ארוך ובראשו מין סכין ברוחב. עם המכשיר הזה ובעזרת גרזן לפי הצורך, ניקיתי את בול העץ מקליפתו וזה היה נחשב לעבודה קלה.

כפי שראיתי, עובדי היער-האסירים לא ממהרים בעבודתם, עובדים לאט־לאט וכל פרק זמן הם עושים הפסקה ועושים את זה בצורה כזו, לפי הכללים שידועים לכולם שאינם כתובים באף מקום, וזה לפי החוקים המקובלים בין האסירים והשלטון.

האמתלא להפסקה, היא המילה ״דוואי זאַקוּרים״ - זאת אומרת, ״הבה נעשן״. במקומות האלה כולם מעשנים, האסיר וגם החייל השומר עליו. זהו פולחן קדוש שאסור להפריע בו. בזמן העישון לא עובדים, כולם מתיישבים בניחותא על הקורות. כל אחד מוציא מכיסו שקיק עם מאחורקה או טבק, מגלגל מפיסת נייר של עיתון סיגריה, שם הוא ממלא בטבק ובלשונו מדביק עם רוק את הנייר. אחר כך מציתים את הסיגריות, או לוקחים אש איש מרעהו ויושבים מרוכזים בלעשות את עבודת הקודש של העישון. לא ראיתי שמישהו יפריע לשני בזמן מנוחת העישון. זהו טאבו! דבר אסור שכל אחד יודע.

בכל קבוצה של עובדים יש תמיד מישהו שנותן את הטון. ואם הוא מכריז,

דאאַוואי זאַקוּרים", כולם מפסיקים לעבוד ומתחילים לעשן עד שגומרים את הסיגריה. אינני יודע עד היום מה היה קודם למה - הרצון לעישון, או הרצון לנוח מהעבודה. מכיוון שאני לא עישנתי, לא הרגשתי טוב בחברה זו ובזמן שראיתי שמתחילים לעשן, התרחקתי מהמקום לתוך היער וחיכיתי עד שראיתי שגמרו את העישון ואז חזרתי לעבודה. השתדלתי תמיד לעבוד במרחק מה מאחרים בכדי שלא יגלו שאני לא מעשן, כי זה היה נחשב כמשהו לא גברי...

קשה להגיד שעבדנו קשה ביער, אבל היינו רעבים. כל הזמן כשחזרנו מהיער לפנות ערב, הלכנו ישר ל"סטולוביה" - חדר האוכל. איפה שקיבלתי צלחת "לַפּשַׁה" - מרק עם קצת איטריות של קמח דבקי. לפעמים מצאתי במרק חצי תפוח־אדמה וזה היה כל האוכל ובאם נשארה לך מהבוקר חתיכת לחם, היה טוב, כי בסך הכול קיבלת בבוקר חצי קילוגרם לחם. זו היתה המנה לכל היום.

סטחנוביצים קיבלו יותר לחם, אבל לא היה לי הרצון והכוח להיות סטחנוביץ, כלל לא חשבתי על זה.

גמרתָ את האכילה בסטולוביה, הלכתָ לצריף שלך. זה היה חדר גדול איפה שישנו יותר מעשרה איש. על כל מיטה היה תלוי על מסגרת מין אריג דק ושקוף הנקרא מלמלה, וזה היה הגנה מפני היתושים מוצצי הדם שהתנפלו עליך בזמזום ודקרו אותך בכל מקום בגוף שהיה גלוי. האדם הכי חזק היה חסר־ישע נגד היתושים האלה, על כן כיסוי של המלמלה הציל אותנו ממכה זו, לכל הפחות בלילה. אבל כששכבת לישון הצטרכת לבדוק טוב־טוב אם אין פרצות שהיתושים יחדרו אליך ואתה תקום בבוקר עם ידיים ופרצוף נפוחים מדקירות היתושים הזועמים. וזה קרה לא פעם אחת.

בעבודת הורדת הקליפה מהעצים לא עבדתי הרבה זמן. אני הייתי רשום לפי התקן כנגר. אז לקחו אותי לכל מיני עבודות, פעם בנגרייה ופעם בבניית מחיצות בצריפים. העבודות האלה לא היו מסובכות ועשיתי אותן כהלכה. כל פעם לקח אותי איזה אחראי אחר שנקרא "בריגדיר".

כל הבריגדירים היו אסירים ותיקים והיו רוסים.

פעם אחת כשהייתי בנגרייה ועסקתי באיזו עבודה בתיקון שולחן בא בריגדיר שהכרתי אותו מרחוק ואמר לי, תעזוב את עבודתך ובוא איתי.

לא שאלתי לאיזו עבודה הוא לוקח אותי, העיקר שהיום יעבור ואני הלכתי אחריו. הוא הוציא מפתח ופתח מחסן סגור. עמדו שם הרבה ארגזים קטנים ובשני הצדדים ידיות להרמה. הוא אמר לי לעזור להוציא החוצה את הארגז. הארגז לא שקל הרבה, אבל הבריגדיר הזהיר אותי שאהיה זהיר שהארגז לא יקבל מכה.

ההערה שלו סיקרנה אותי - מה יש בארגז שצריכים להיזהר והתחלתי לסקור את הארגז. ראיתי עליו אותיות דפוס בשַבלון: זהירות ט.נ.ט.

מיד הבנתי מה יש בתוכו, זהו חומר נפץ - דינמיט, שמשתמשים בו לפצצות ולפיצוצים. להגיד שלא פחדתי, זה יהיה שקר. אבל מה לעשות? אני לא יכול להגיד שאני לא רוצה לעזור לו לשאת את הארגז. בלי לומר דבר אחזתי בידית הארגז והבריגדיר בשנייה ומתחילים ללכת. הלכנו כברת דרך עד שהגענו אל הנהר. זה היה הנהר ששמו ״סיסול״ וכל האזור נקרא ע״ש הנהר ״סיסולקי ראיאן״ - בשפת הנהר היתה קשורה סירה.

הכנסנו את הארגז עם חומר הנפץ לתוך הסירה והבריגדיר אמר לי להיכנס לסירה. הוא לא הסביר לי שום דבר ואני לא שאלתי שאלות, חשבתי שאין בזה תועלת לשאול, בין כך אעשה מה שהוא אומר לי.

הוא לקח משוט שהיה מונח בסירה והתחיל להשיט את הסירה בכיוון הזרם.

הנהר סיסול במקום הזה לא היה רחב לפי מושגים של ארצות־אירופה. אבל היה מנוצל להשיט עם הזרם את קורות העצים שנכרתו ביער כל החורף, בזמן שהנהר היה קפוא, וערימות גבוהות של עצים היו מונחות על גדותיו לאורך כל הדרך שהבריגדיר השיט את הסירה.

שטנו ככה אולי בערך שעה שלמה והוא בסוף עצר את הסירה באיזה מקום, כנראה שהוא הכיר את המקום טוב מאוד. הוא קשר את הסירה לעץ בגדה ואנחנו הורדנו את הארגז עם הדינמיט והגענו למקום מאחורי גבעה קטנה.

עם מכשיר ברזל מיוחד פתח את הארגז והתחיל להוציא שפופרות עגולות, את מקלות הדינמיט.

מתוך הארגז הוציא שקיקים מנייר עבה ואמר לי להכניס לכל שקיק כמה מקלות דינמיט. גם היה לו גליל עם חוטי חשמל מיוחדים. מקופסת פח קטנה שהיתה בכיסו הוציא שפופרות קטנות שחיבר לחוטים של כמה מטרים ואת השפופרות שהן היו הנפצים הכניס לתוך השקיקים.

כשהכול היה מוכן התרחקנו מהמקום שבו החזקנו את חומר הנפץ. הוא נתן לי לשאת את השקיקים עם החומר המוכן לפיצוץ ואמר לי לשכב על הארץ הוא עצמו הלך עד גדות הנהר ובמקום שהוא קבע ששמה נמצאת בליטת אדמה, או ישנם שיחים המפריעים לזרימת המים, עשה במעדר קטן בור, שׂם את הפצצה והדליק את קצה החוט בגפרור והתחיל לברוח משם מה שיותר רחוק ושכב ארצה לא רחוק ממני.

מרחוק ראיתי איך האש אוכלת את החוט ומתקרבת יותר ויותר למטען הנפץ. פתאום רעם אדיר הרעיד את הסביבה. גושי אדמה, שיחים וחתיכות עצים עפו באוויר בקול מחריש אוזניים ונפלו בחזרה ארצה.

כשהד הפיצוץ השתתק, הבריגדיר הלך לראות את תוצאות הפיצוץ, אבל

לרוב הוא לא היה מרוצה מהתוצאות. עבדנו ככה כמה שעות ועשינו הרבה פיצוצים לאורך שפת הנהר. המטרה של הפיצוצים היתה לחסל את הסתימות בנהר.

כל החורף אספו את קורות העצים הכרותים לאורך גדות הנהר, ובקיץ כשהמים התחילו לזרום זרקו את הקורות לתוך הנהר והן התחילו בעזרת הזרם לנוע בנהר "הסיסול" עד שהגיעו לשפך של הנהר הגדול "הוויצ'גדה", שם עצרו את זרימת הקורות וחיברו אותן עם חבלים אחת לשנייה ועשו מהן רפסודות. הרפסודות השיטו "רפסודאים" עד הים הלבן ושם העמיסו את הקורות על ספינות.

יצוא העצים "מקומי א.ס.ס.ר." היה היסוד העיקרי של הכלכלה הסובייטית מחבל ארץ זה.

בפעם הראשונה בחיים עסקתי בעבודה עם חומר נפץ. ידעתי שזה מסוכן, אבל לא הערכתי עד כמה הייתי בסכנה ויכולתי בקלות לשלם על זה בחיים.

כשעשינו כבר הרבה פיצוצים, הבריגדיר החליט לפוצץ אי קטן של כמה מטרים מעוקבים של אדמה שהיה באמצע הנהר וזה היווה מכשול גדול לזרימת העצים.

עשינו מטען חומר נפץ גדול, כל הדינמיט שנשאר, אולי יותר מחמישה־עשר מקלות הכנסנו לשקיק גדול. הרוסי חיבר חוט ארוך. התיישבנו בסירה והבריגדיר הרוסי חתר עם המשוט עד האי הקטן. הוא לקח מעדר וחפר בור עמוק, הכניס את מטען חומר הנפץ לתוך הבור והתרחק עד לקצה והצית את הפתיל. הוא קפץ מהר לסירה, אני חיכיתי שם והוא לקח את המשוט בכדי להשיט את הסירה אל שפת האדמה. אבל פה קרה מקרה שיכולנו שנינו בקלות לשלם בחיים ולא היה נשאר מאיתנו זכר.

כנראה שהרוסי היה קצת מבולבל ופחד מפני הסכנה. כשלקח את המשוט החליק המשוט מידו ונפל המימה והסירה נשארה במקום בו עמדה.

הרוסי עשה מאמצים לתפוס את המשוט אבל לא הצליח. אני ראיתי את הסכנה הגדולה ששנינו נתפוצץ באוויר מהפצצה שעשינו וחשבתי שזה כבר הקץ. אבל פה קרה נס, אם ישנם ניסים בעולם, זה היה הנס הגדול שהציל את חיינו.

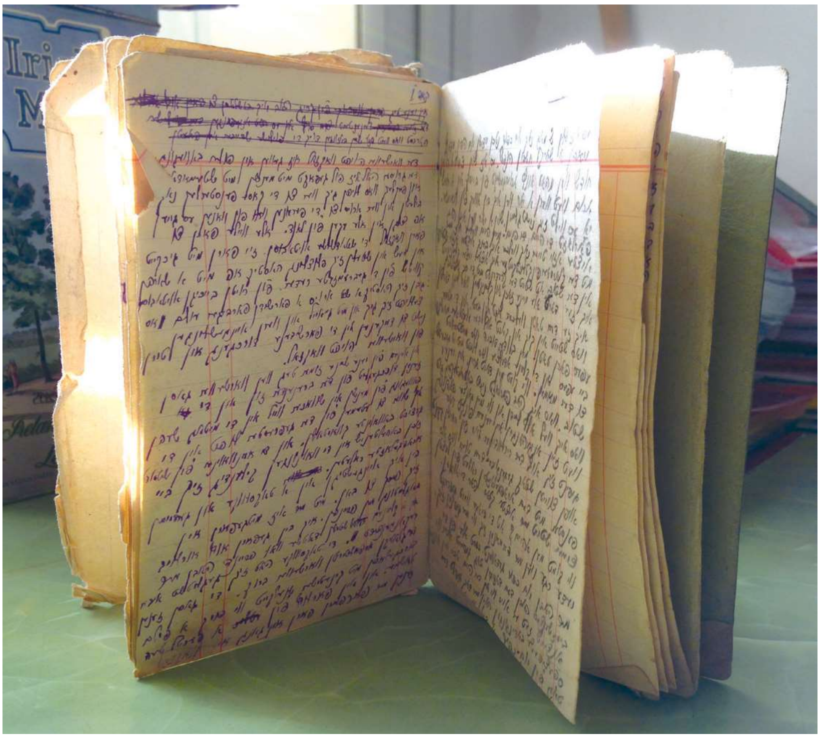
חשבתי לקפוץ המיימה, אבל אני לא יודע לשחות ואינני יודע אם זה היה עוזר לי. מהסירה ראיתי איך האש הולכת עם החוט ומתקרבת למקום מטען חומר הנפץ. אבל פתאום האש בחוט כבתה ולא המשיכה בדרכה לחומר הפצצה. עכשיו נכנס לפעולה הבריגדיר הרוסי - הוא קפץ המיימה עם הבגדים ותפס את המשוט, מסר לי את המשוט להחזיק ואחר כך חיבר חוט חדש למטען הפצצה, הדליק בחזרה והתחיל לחתור במהירות לשפת הנהר.

זכרונות-מאמרים ושירים ביידיש

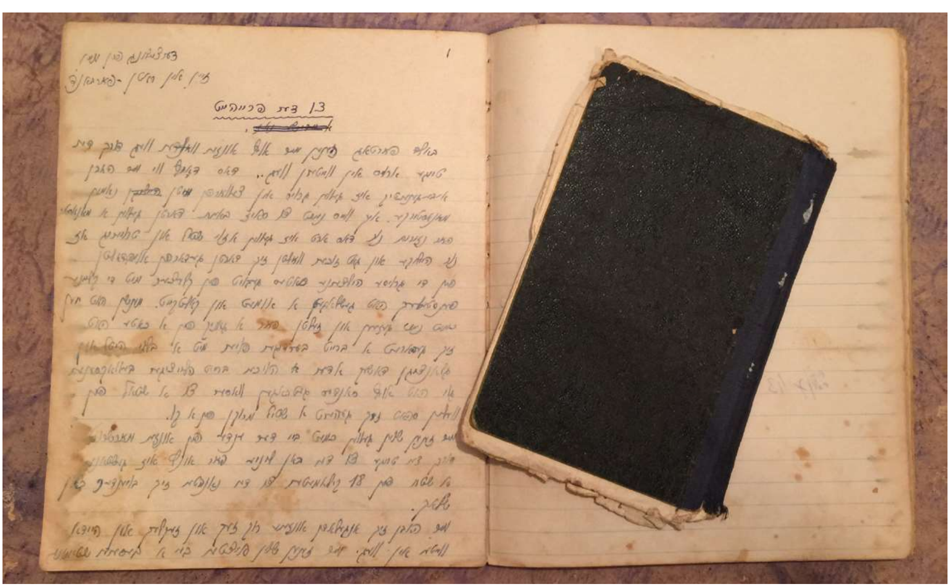
שחיים סנדרוביץ כתב בפנקס

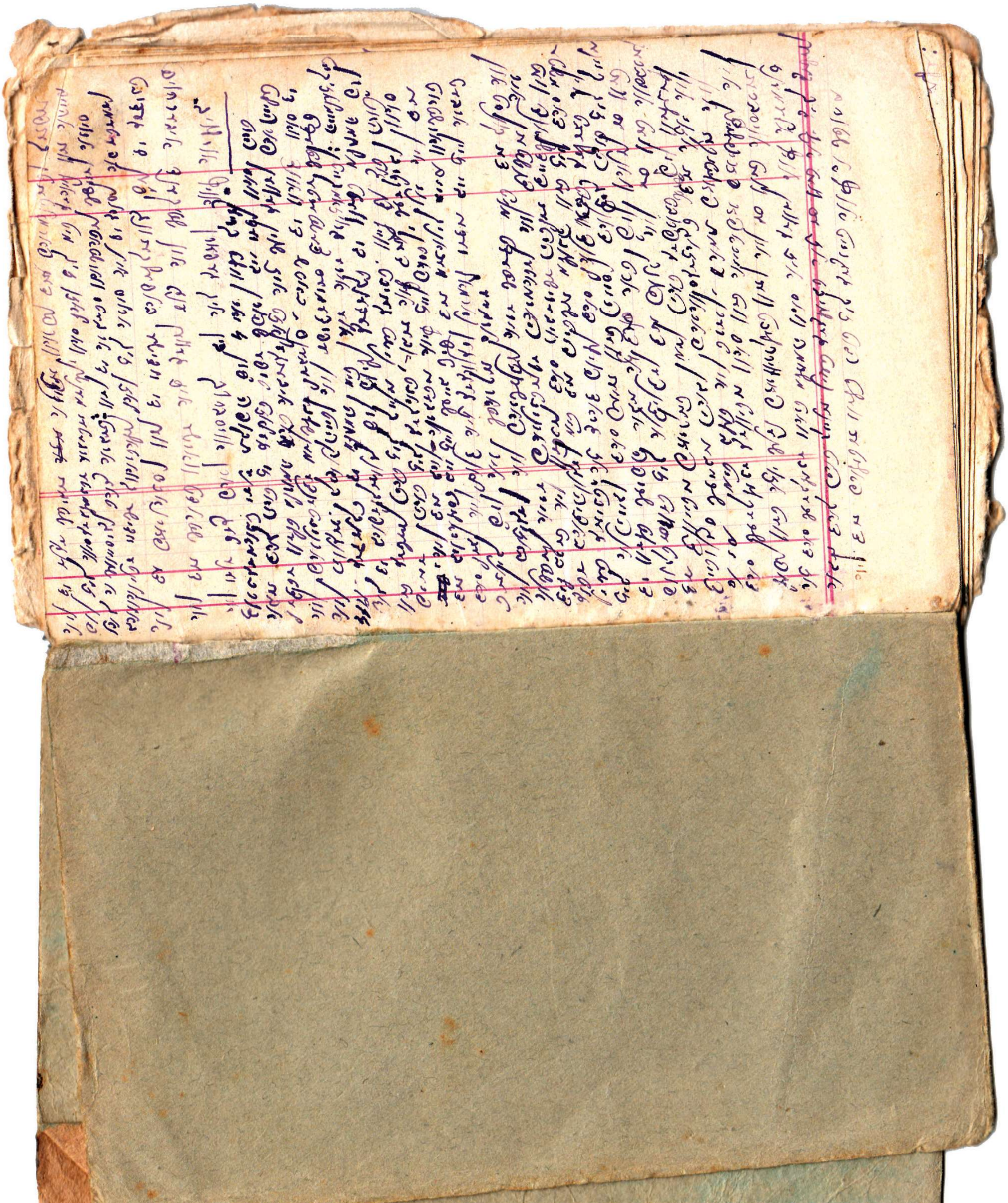
בזמן שהיה במחנות ברוסיה עם בתיה סנדרוביץ, מ־1940

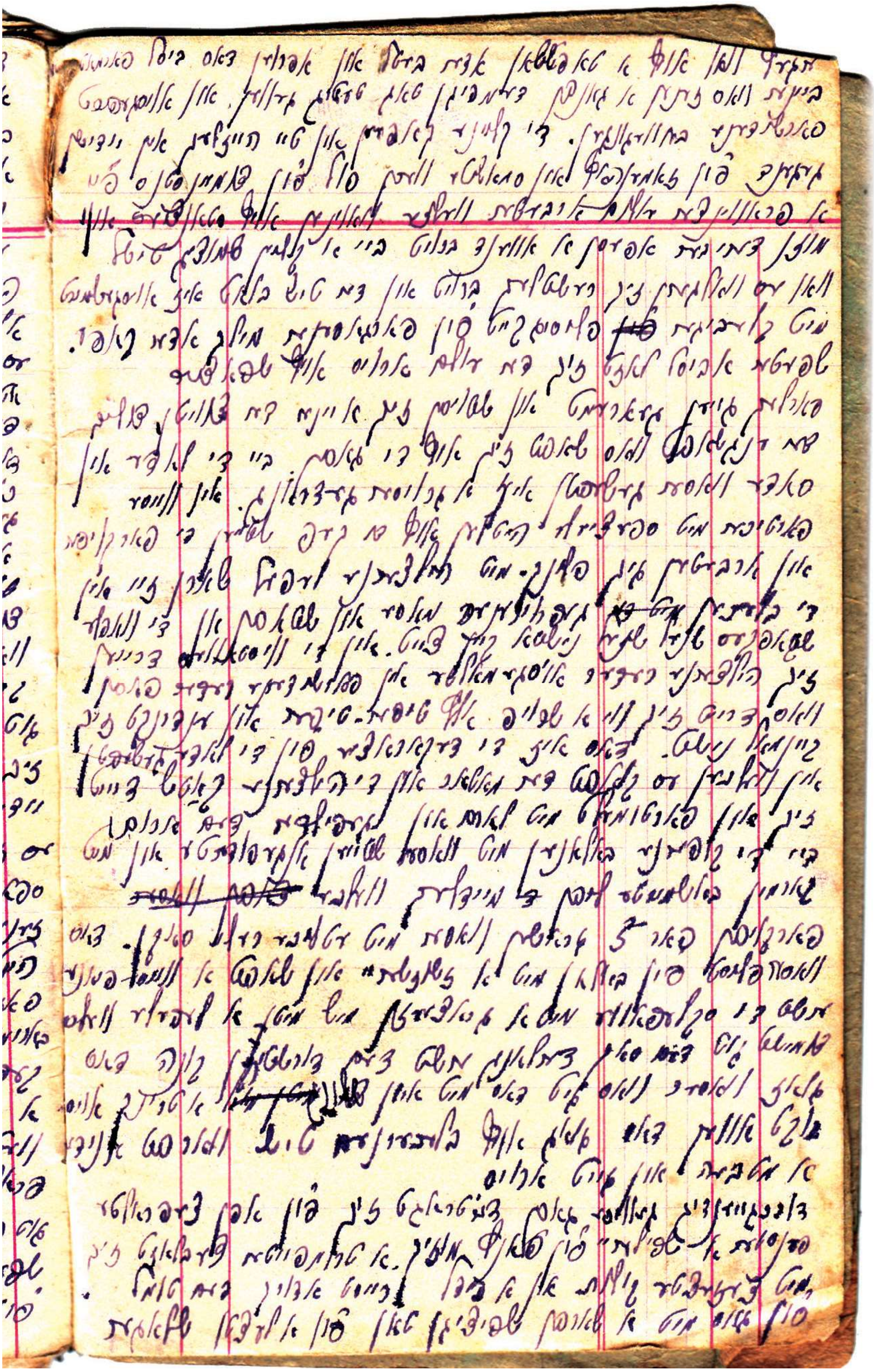
(גודל הפנקס 15x10 ס"מ)

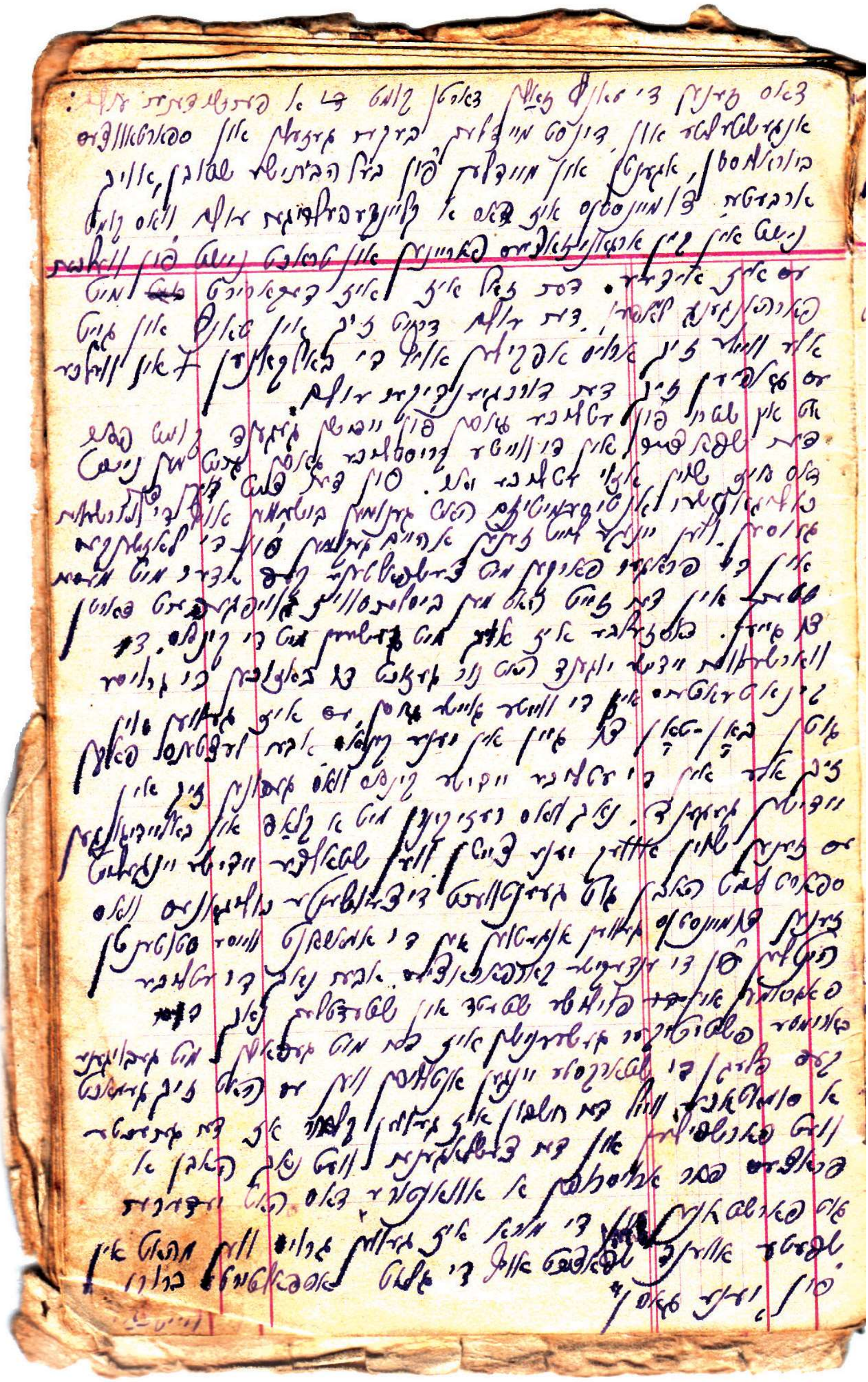

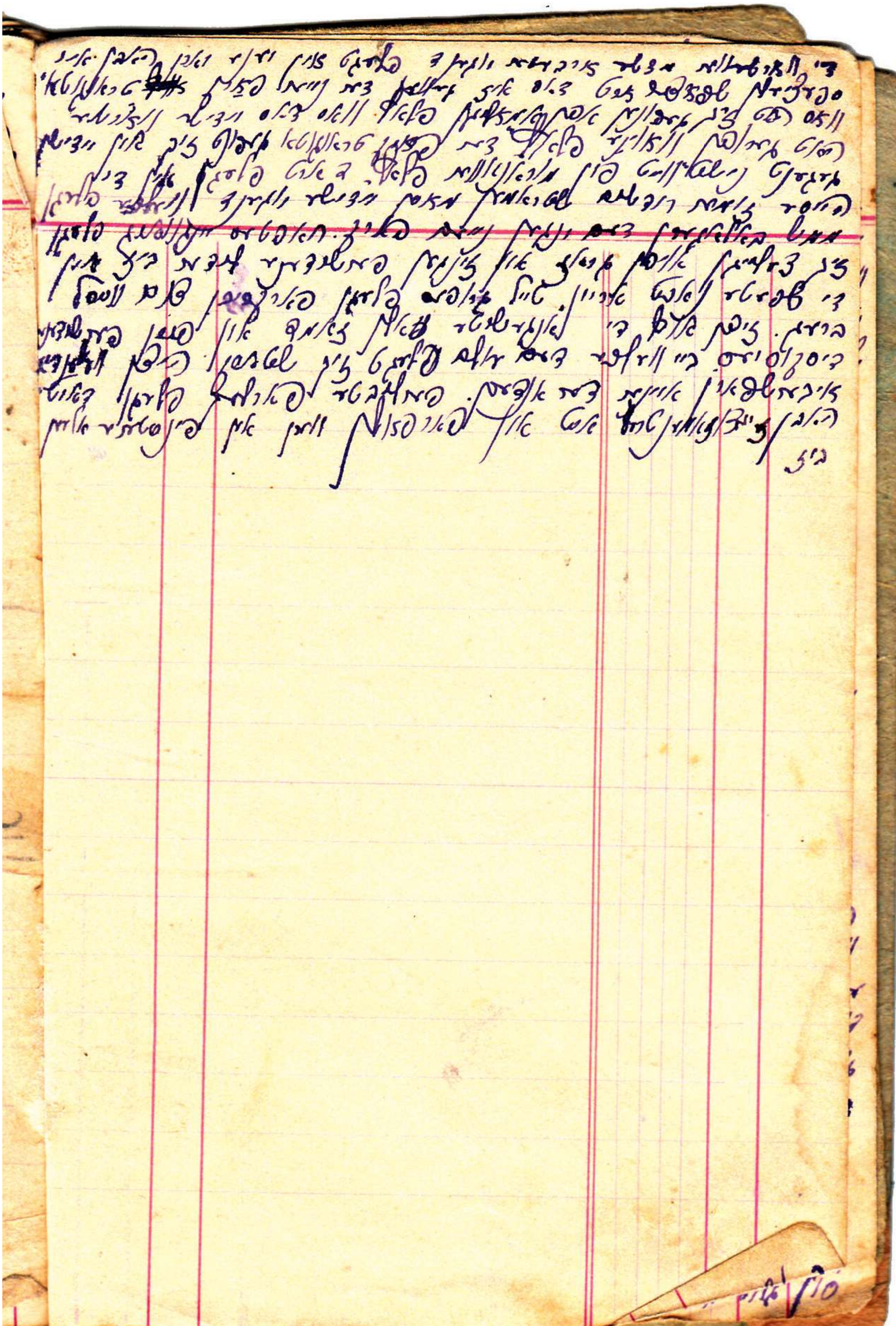
הכמיהה אל החופש

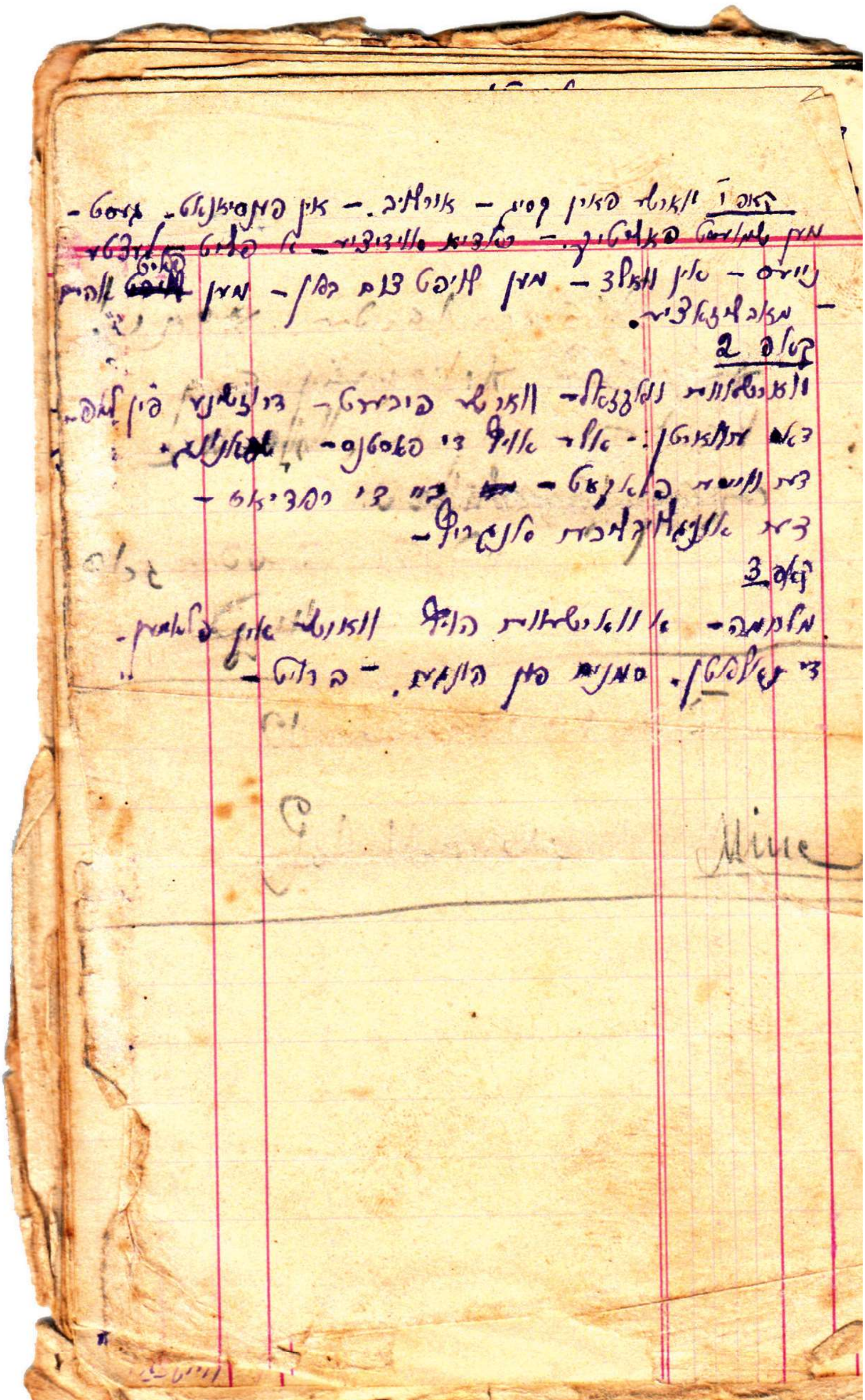

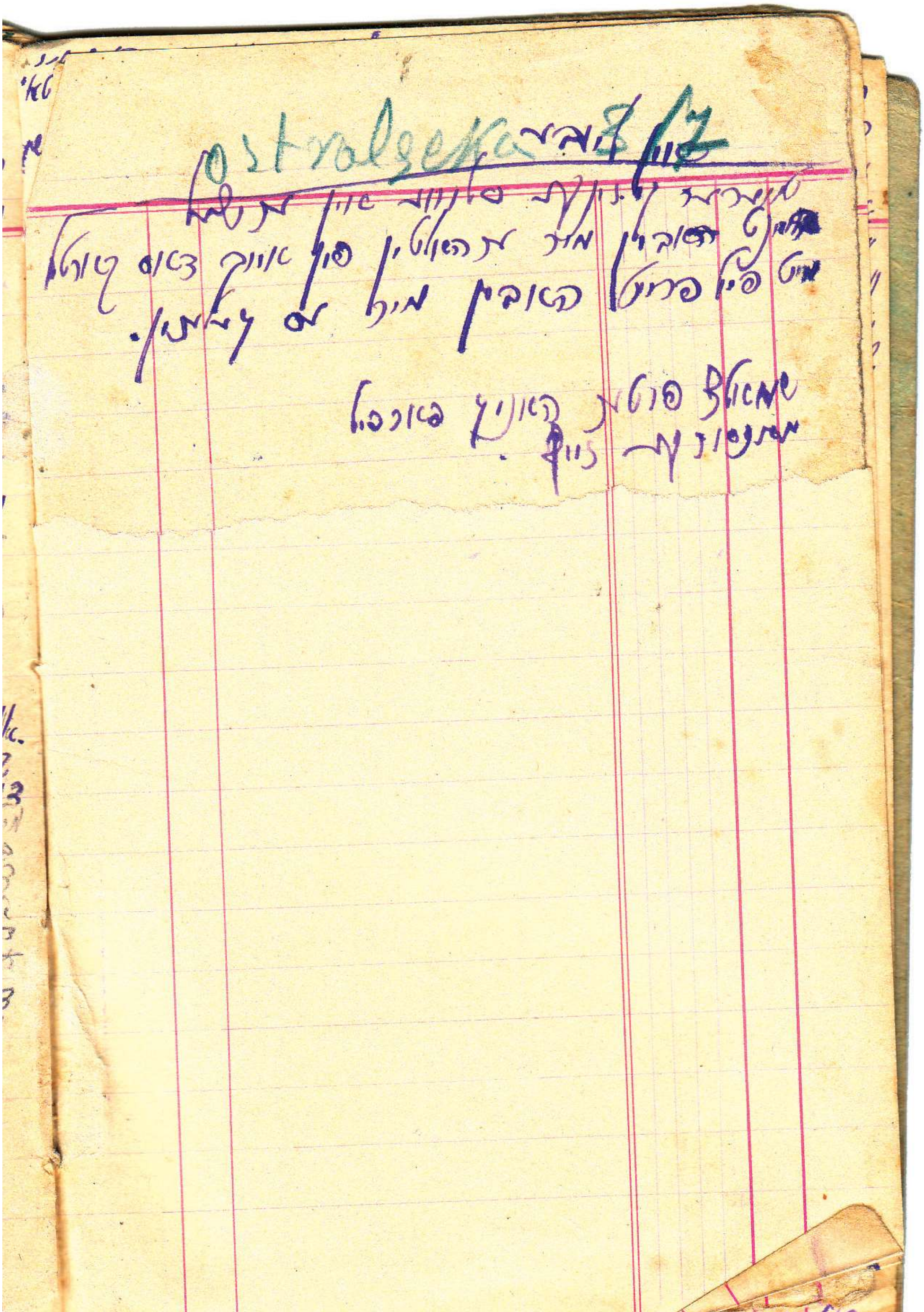

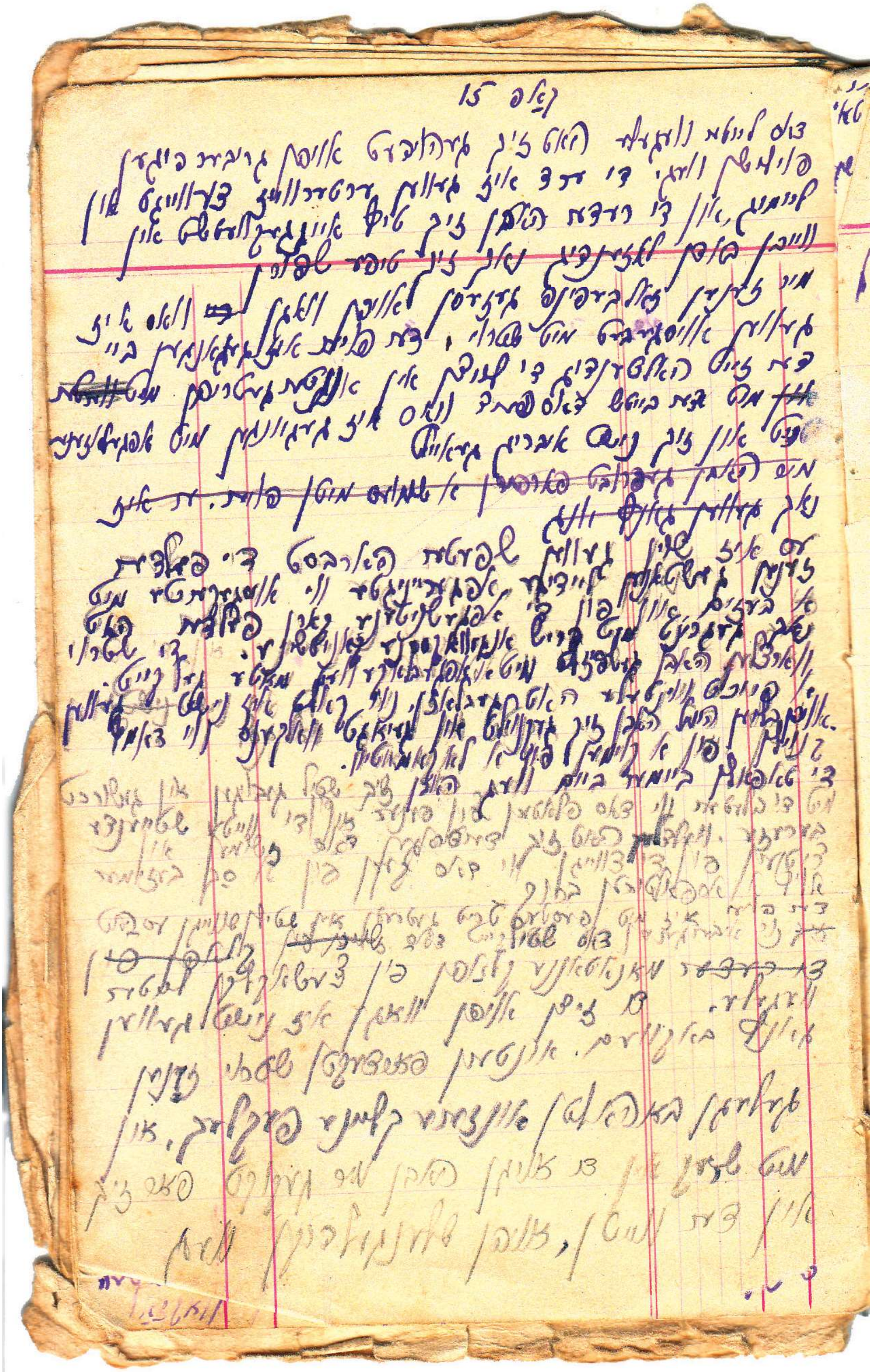

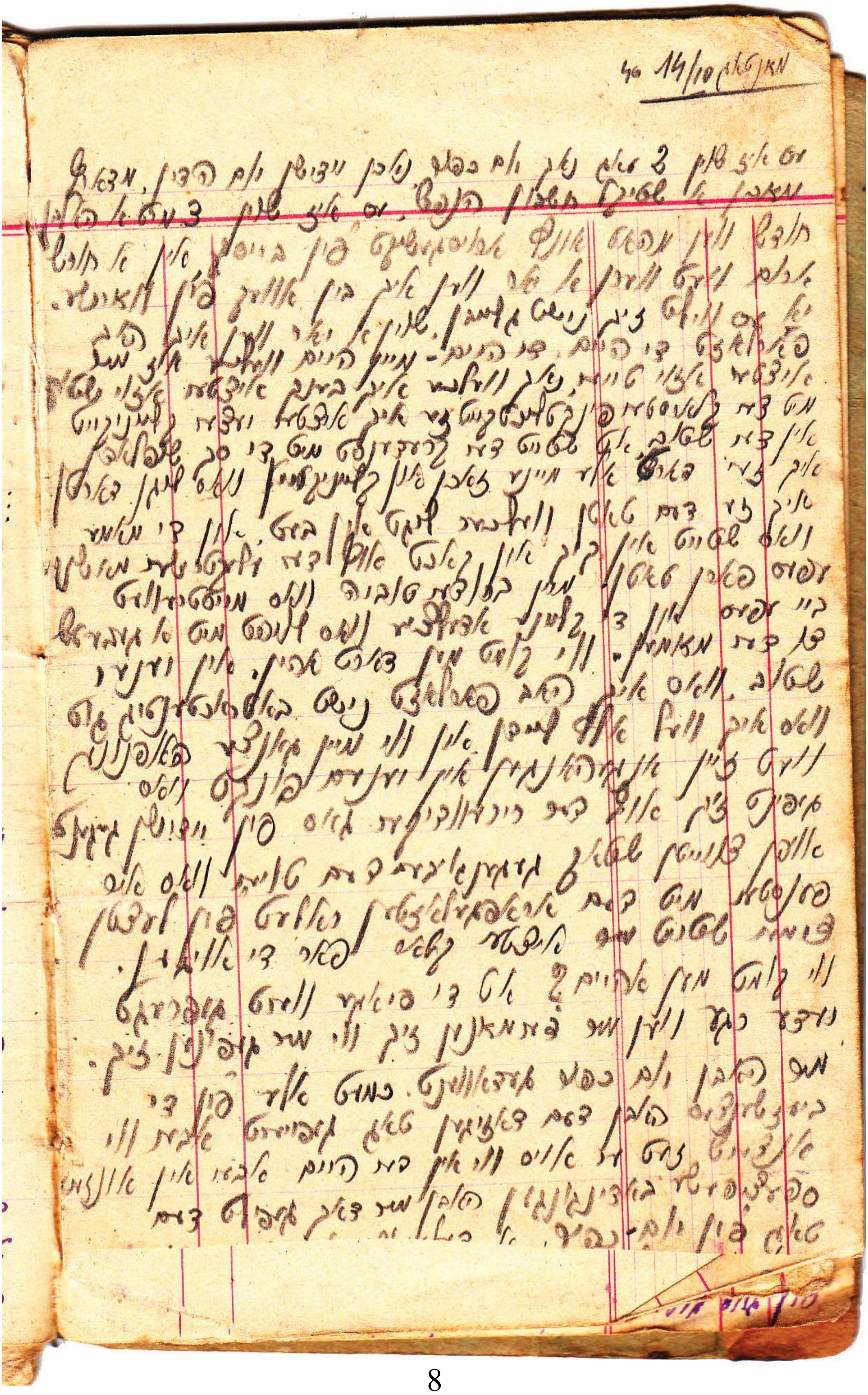

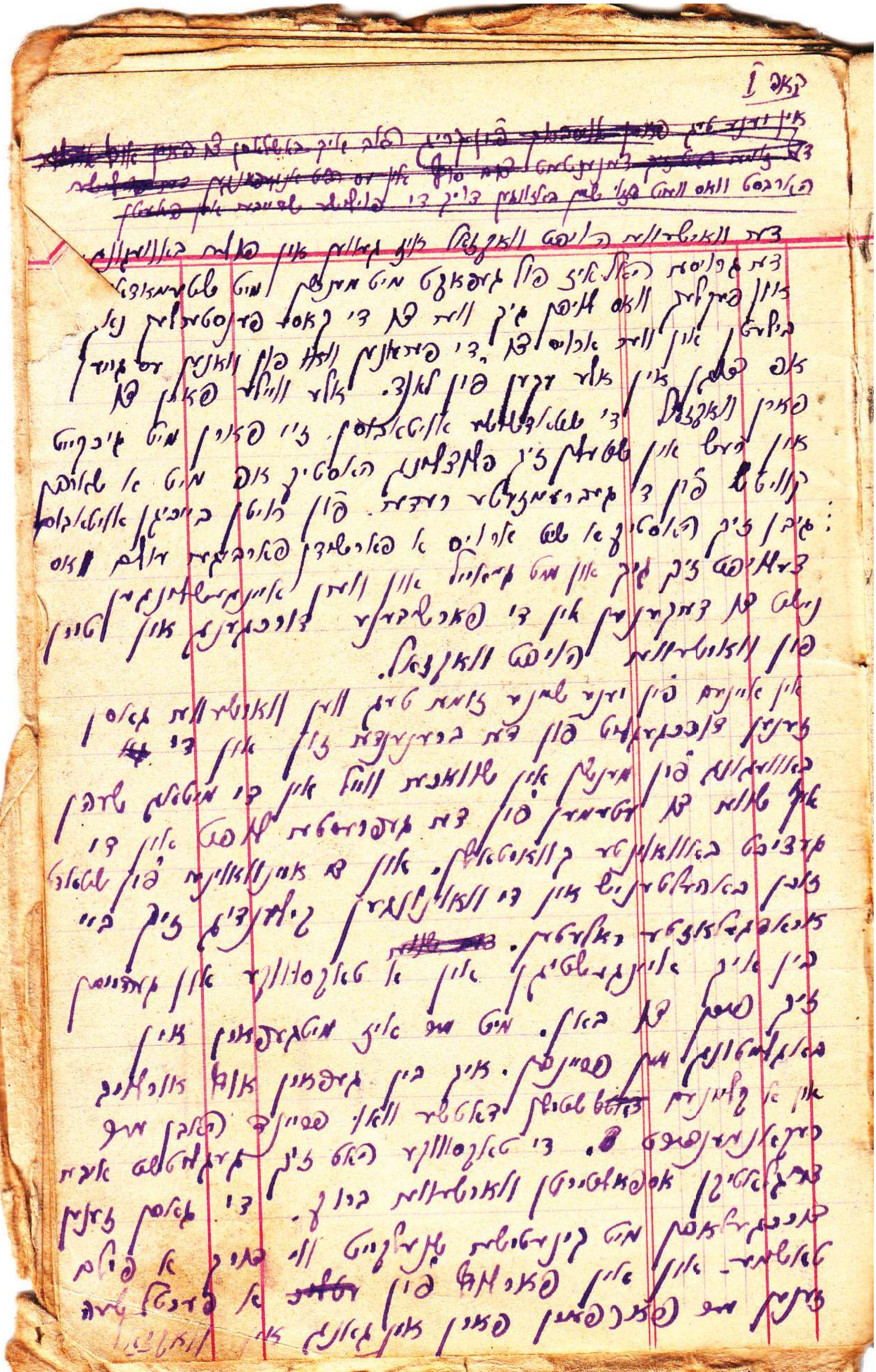
קאַפּ 1 וואָרט פֿאַרן פֿײַנט — [illegible]. — אין פּראָפּאַגאַנדע. גײַסט —
מען שרײַבט פּאַמפֿלעטן. — [illegible] — די פֿליט [illegible]
ניוס — טאָן וואָרט — מען שלאָגט צום טאָן — מען [illegible] [illegible]
מאָביליזאַציע.
קאַפּ 2
וואַכזאַמקייט [illegible] — וואָרט [illegible] — [illegible] פֿון לאַגער —
דאָס [illegible]. — אַלע אויף די פּאָסטנס — [illegible].
דער [illegible] [illegible] — [illegible] די [illegible] —
דער [illegible] [illegible] —
קאַפּ 3
מלחמה — וואַכזאַמקייט הײַנט וואָרט אין [illegible].
די שפּיאָנען. סימנים פֿון [illegible]. — [illegible] —

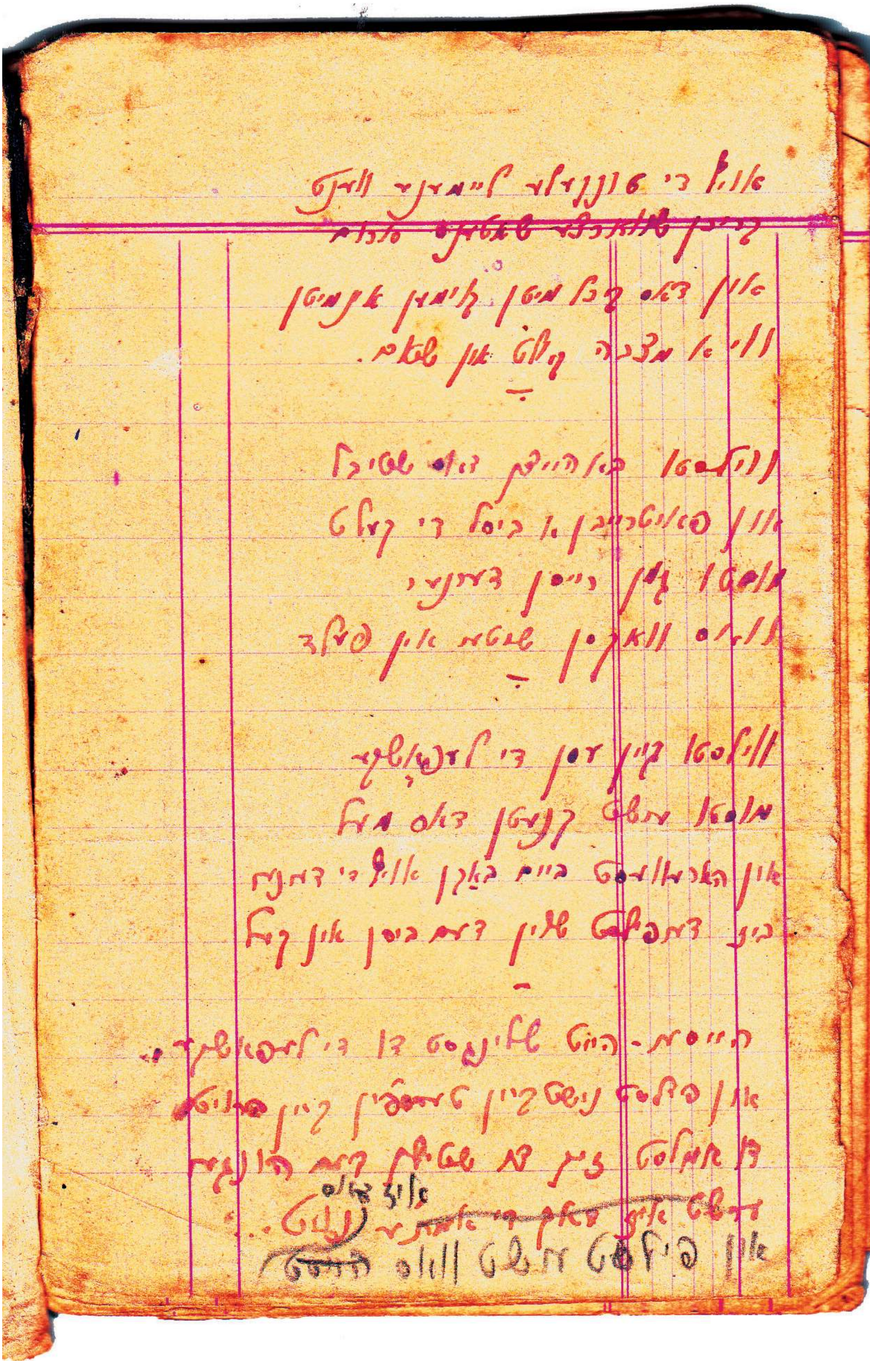

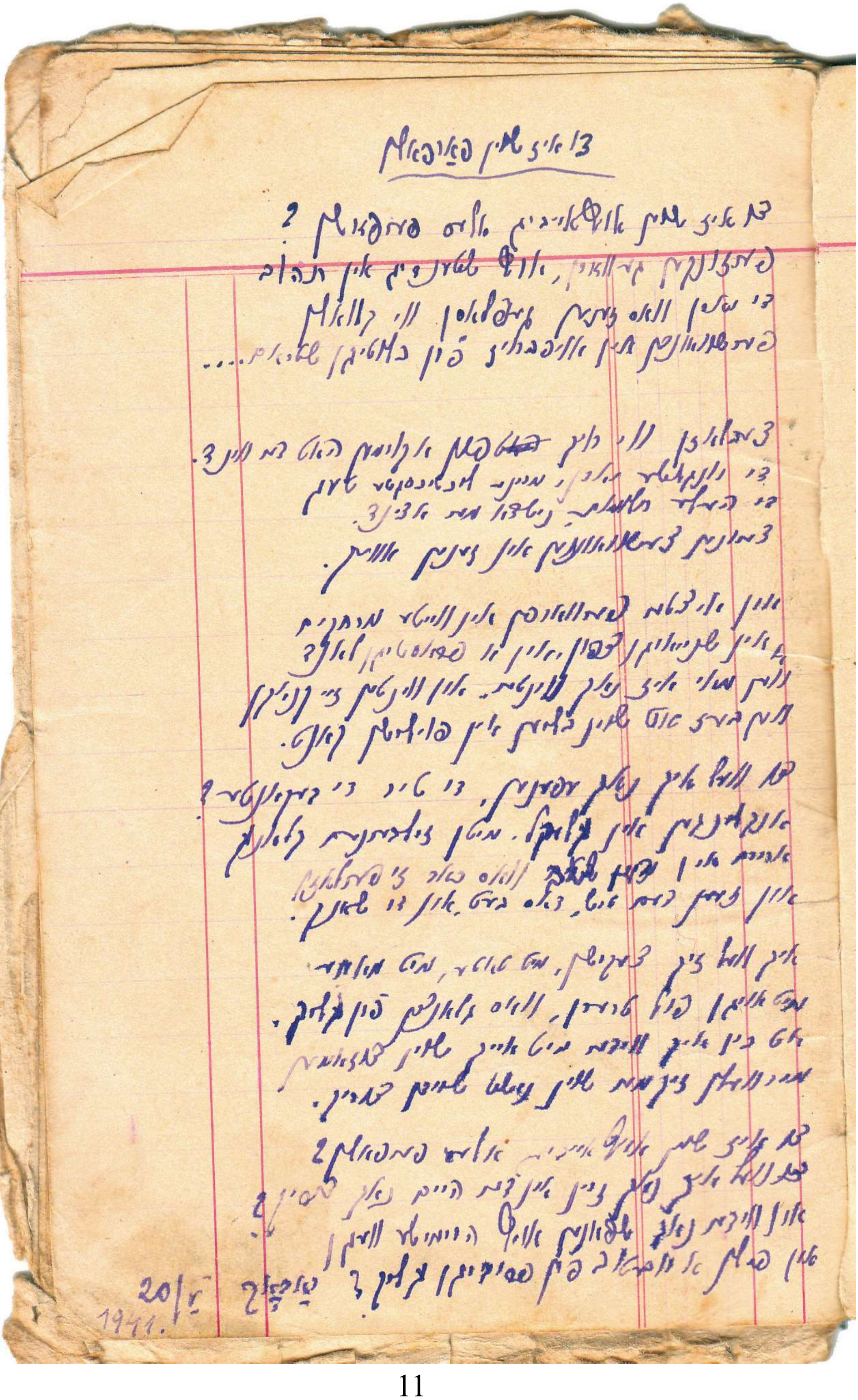

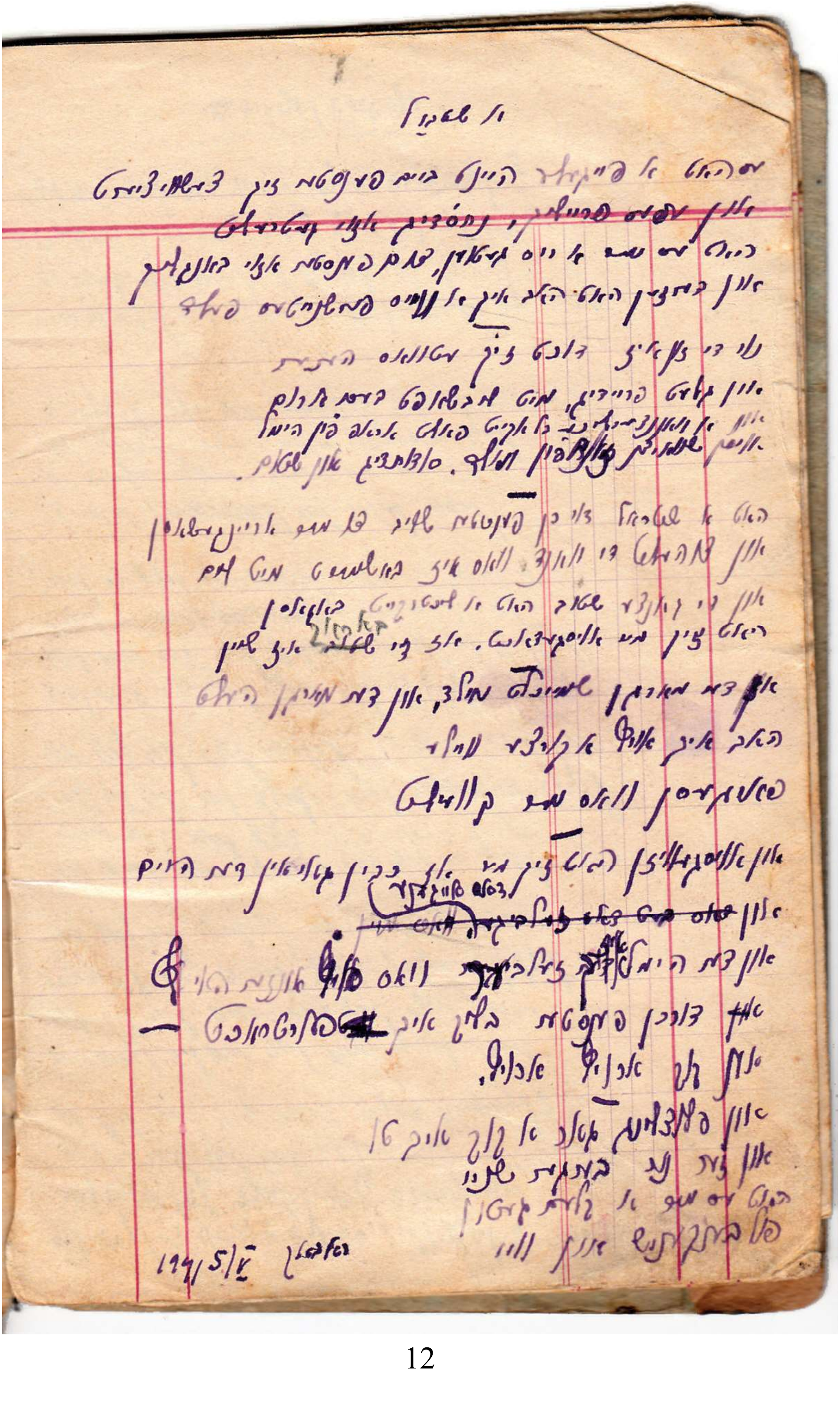
מאנטאג 14/10 40

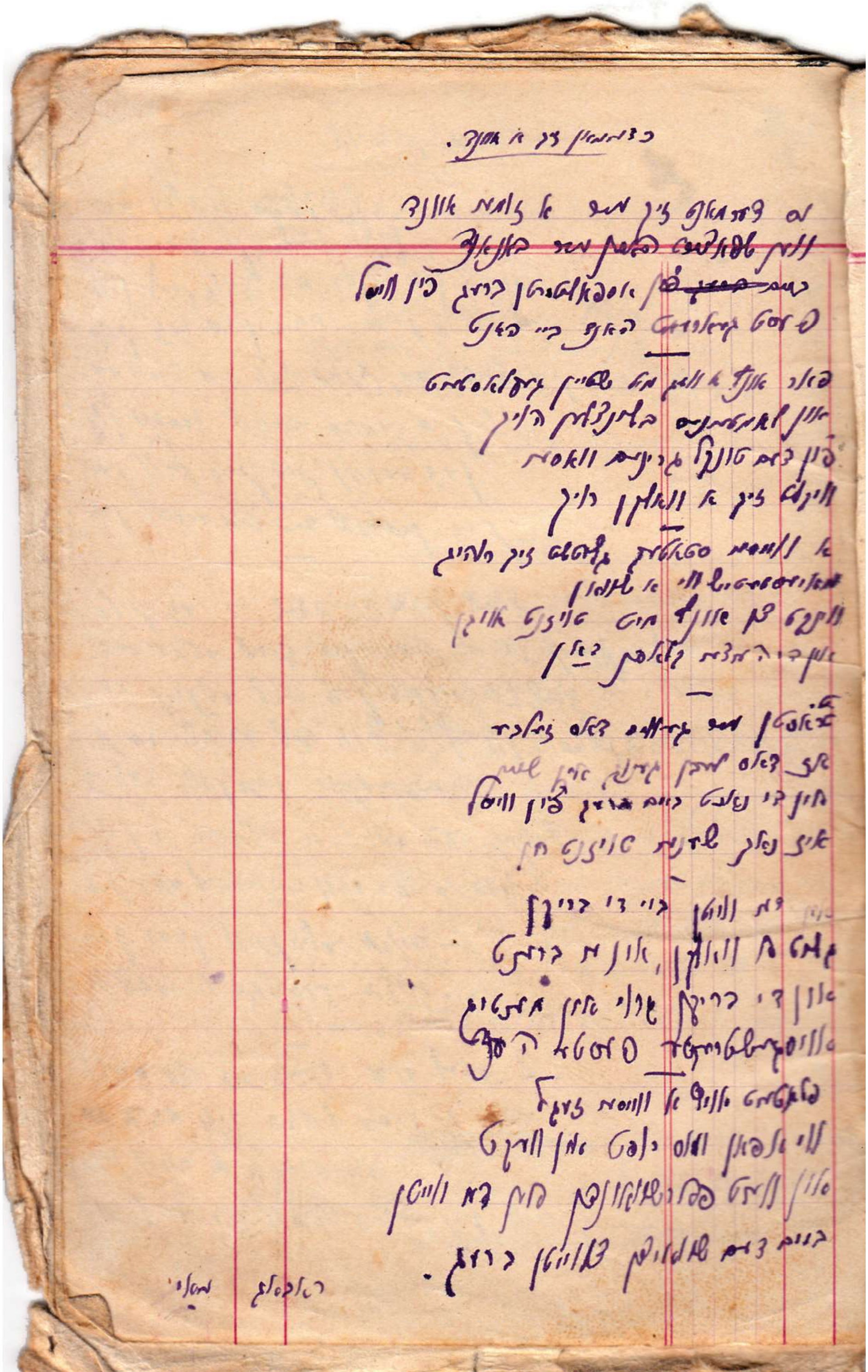

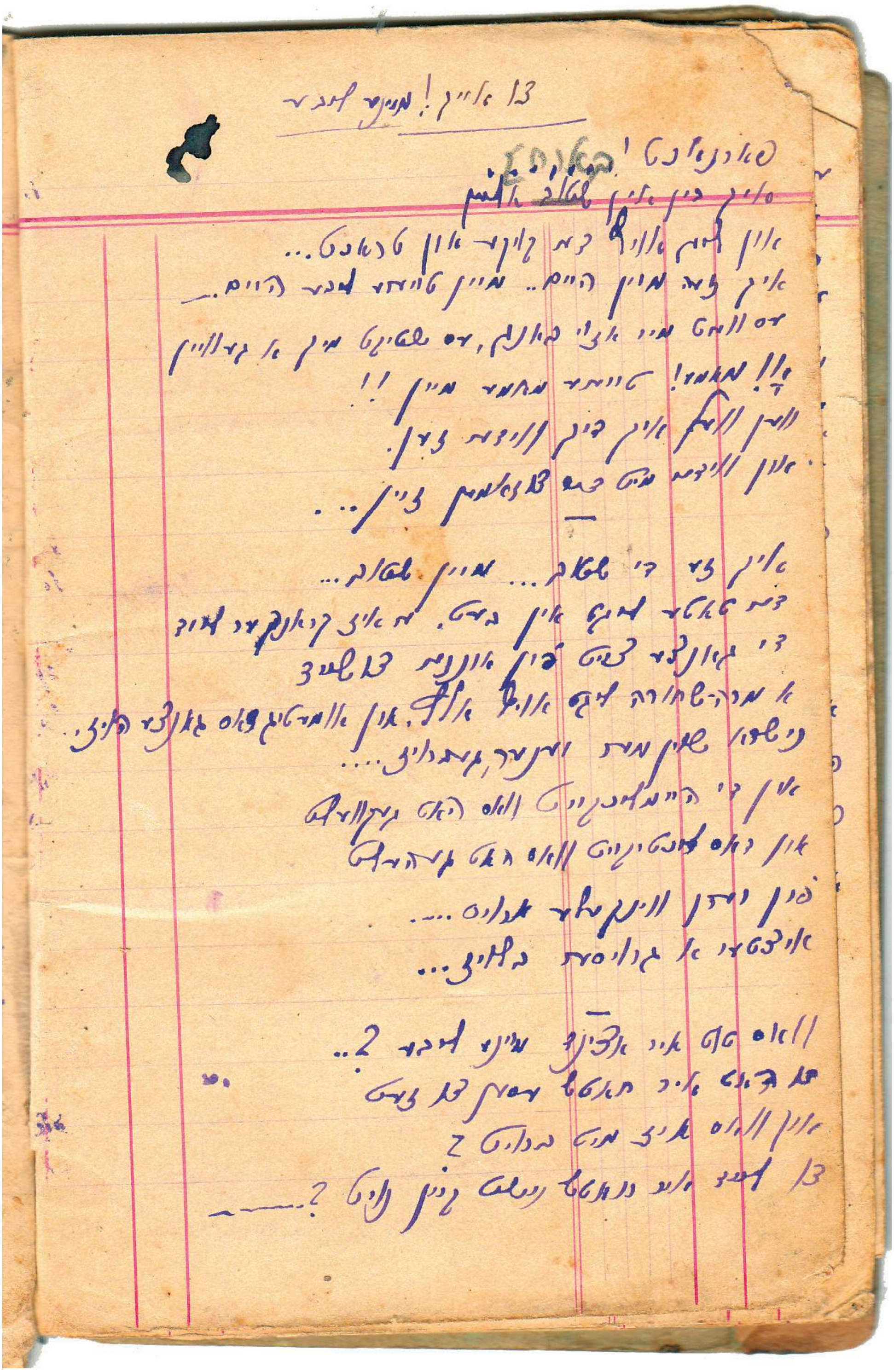

11

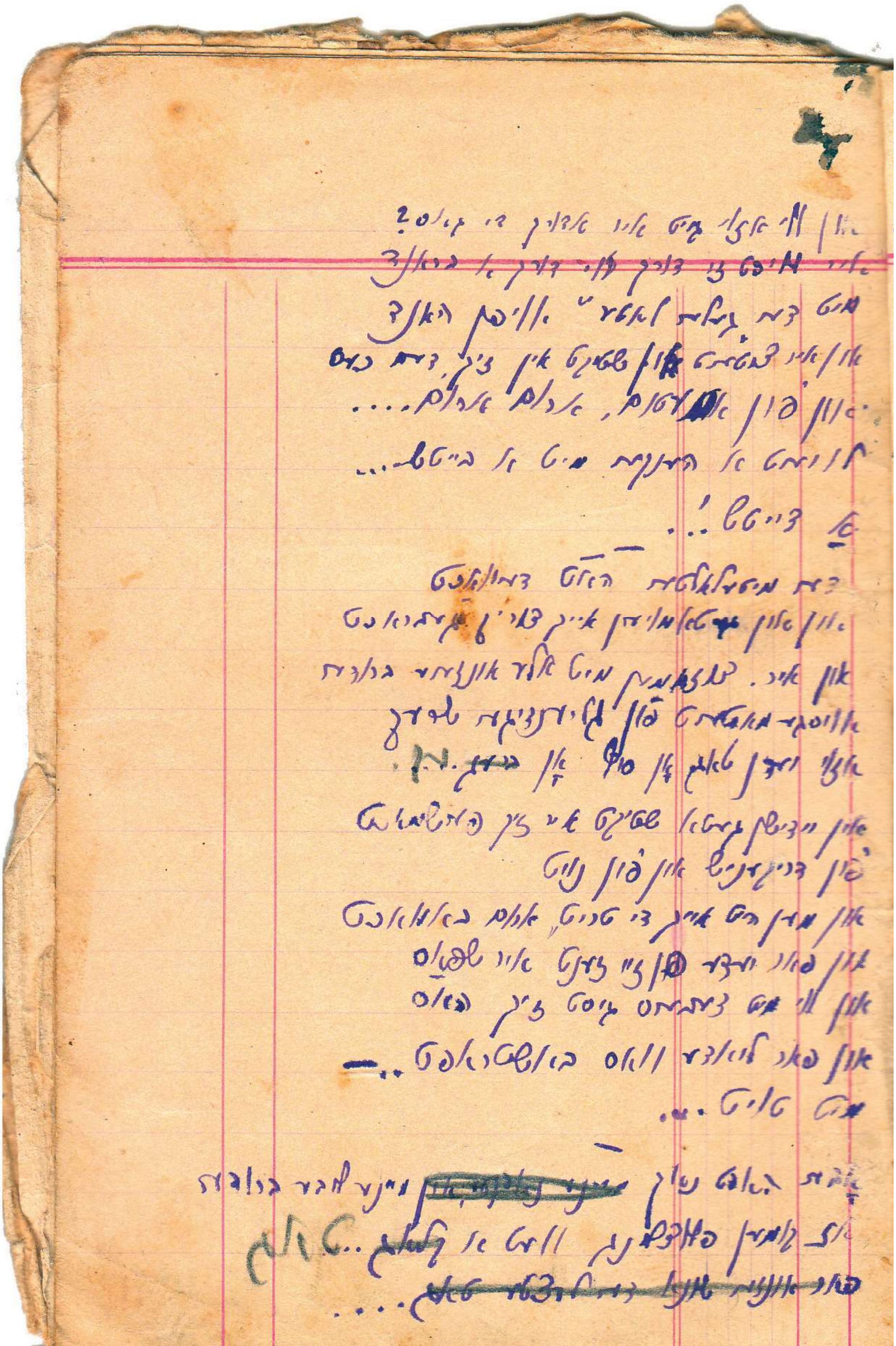

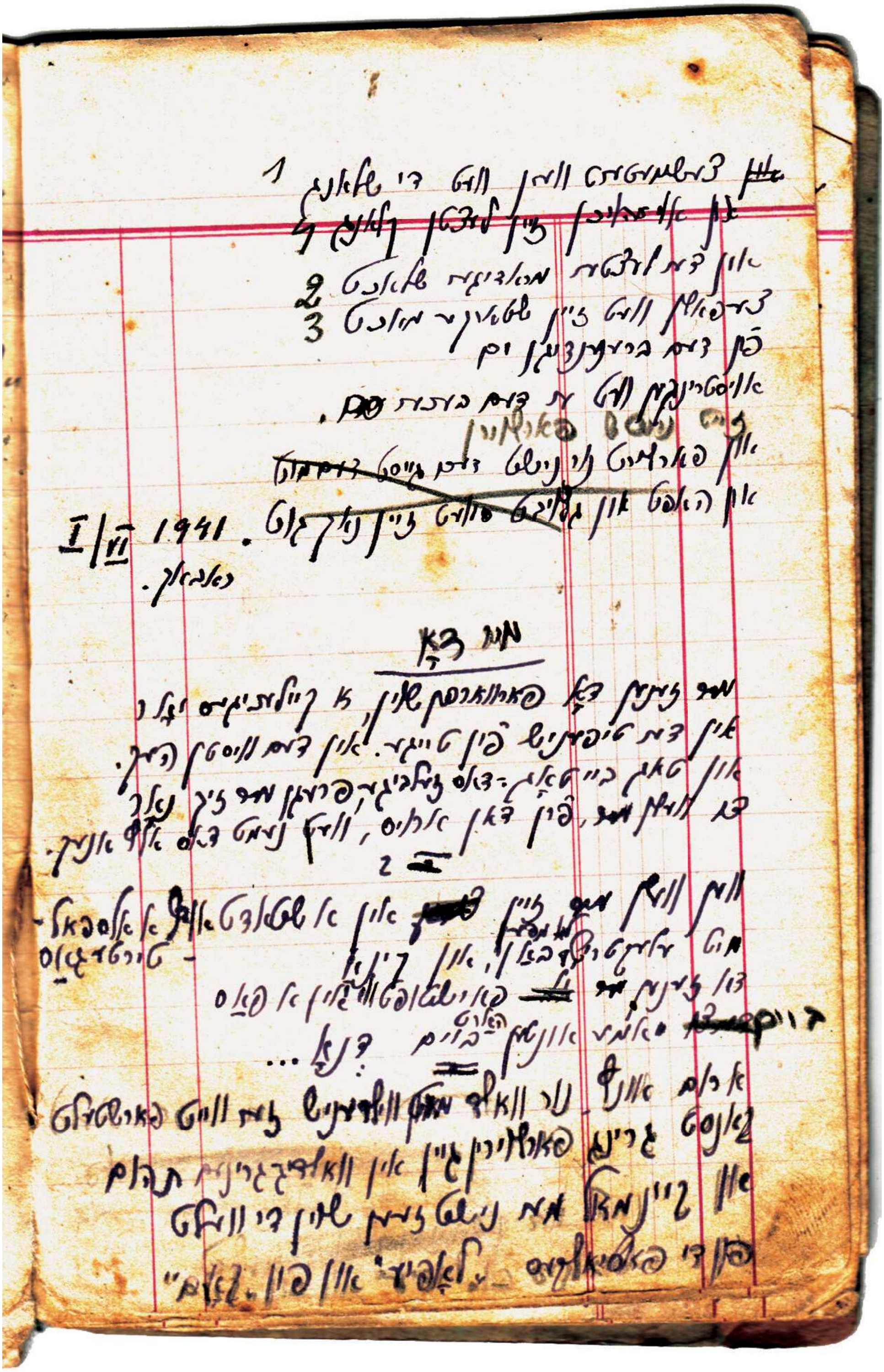

צו אייך! מיינע ברידער

פארניכטעט [illegible]
איך בין אין שטוב אליין
אין הויז אליין דעם קינד און טרויעט...
איך זע מיין היים.. מיין טאטע מאמע הוים...
דאס וואס מיר איצט באהאלטן, דאס שטייגט מיין אל געוויין
ווי! מאמע! טאטע מאמע מיין!!
ווען וועל איך דיך ווידער זען.
און ווידער מיט דיר צוזאמען זיין..

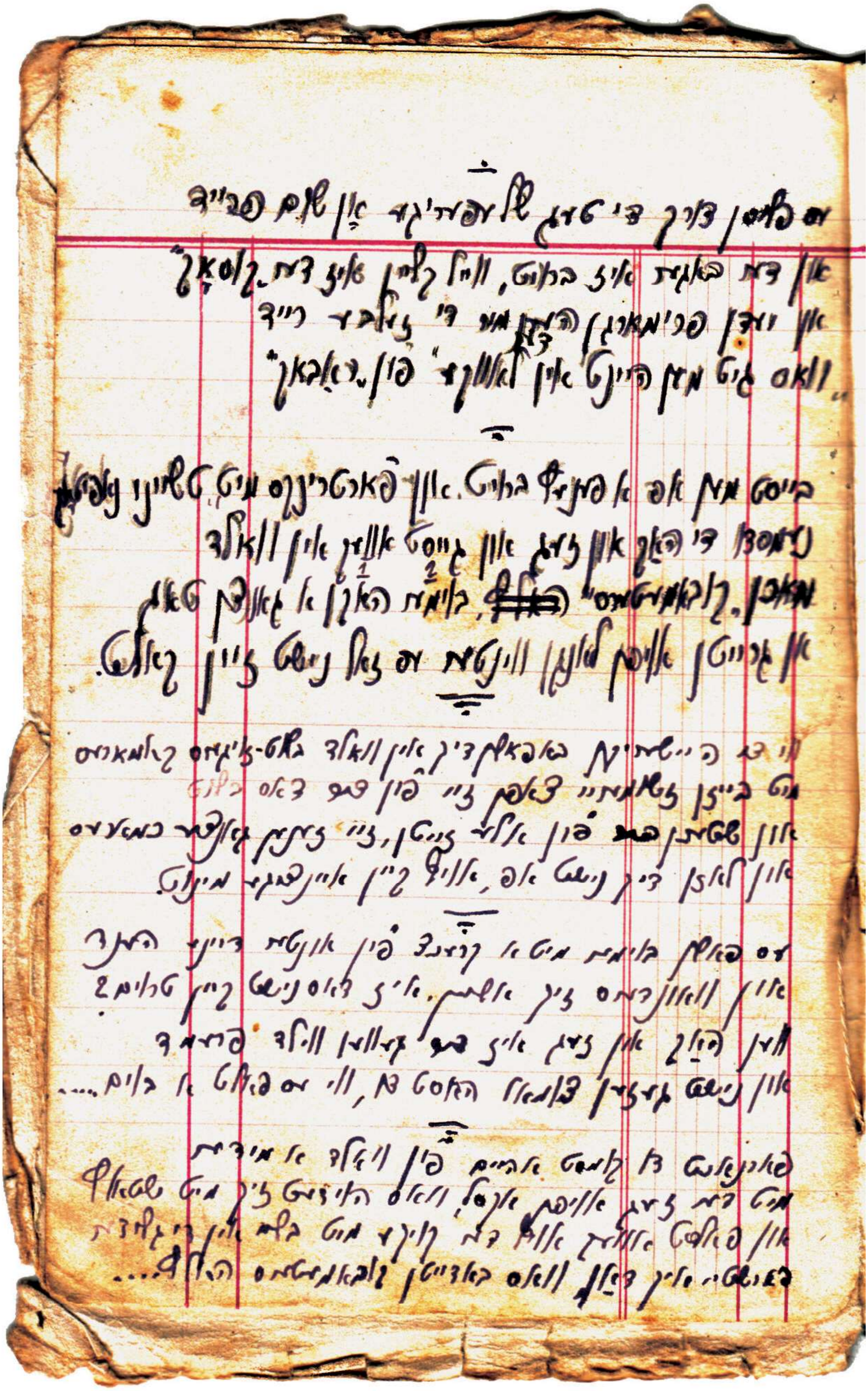
איך זע די שטוב... מיין שטוב...
דעם טאטע מאמע אין בעט. און איך קראנקער אויך
די גאנצע צייט פון אונזער צושטאנד
א מרה-שחורה ליגט אויף אלע. און [illegible] דאס גאנצע הויז.
נישטאָ שוין מער [illegible] קינדערלעך....
און די היטלעריסטן וואס האבן געהרגעט
און דאס [illegible] וואס האט געהרגעט
פון יעדן ווינקעלע ארויס....
אויסגעבראכן א גרויסער בהלה...

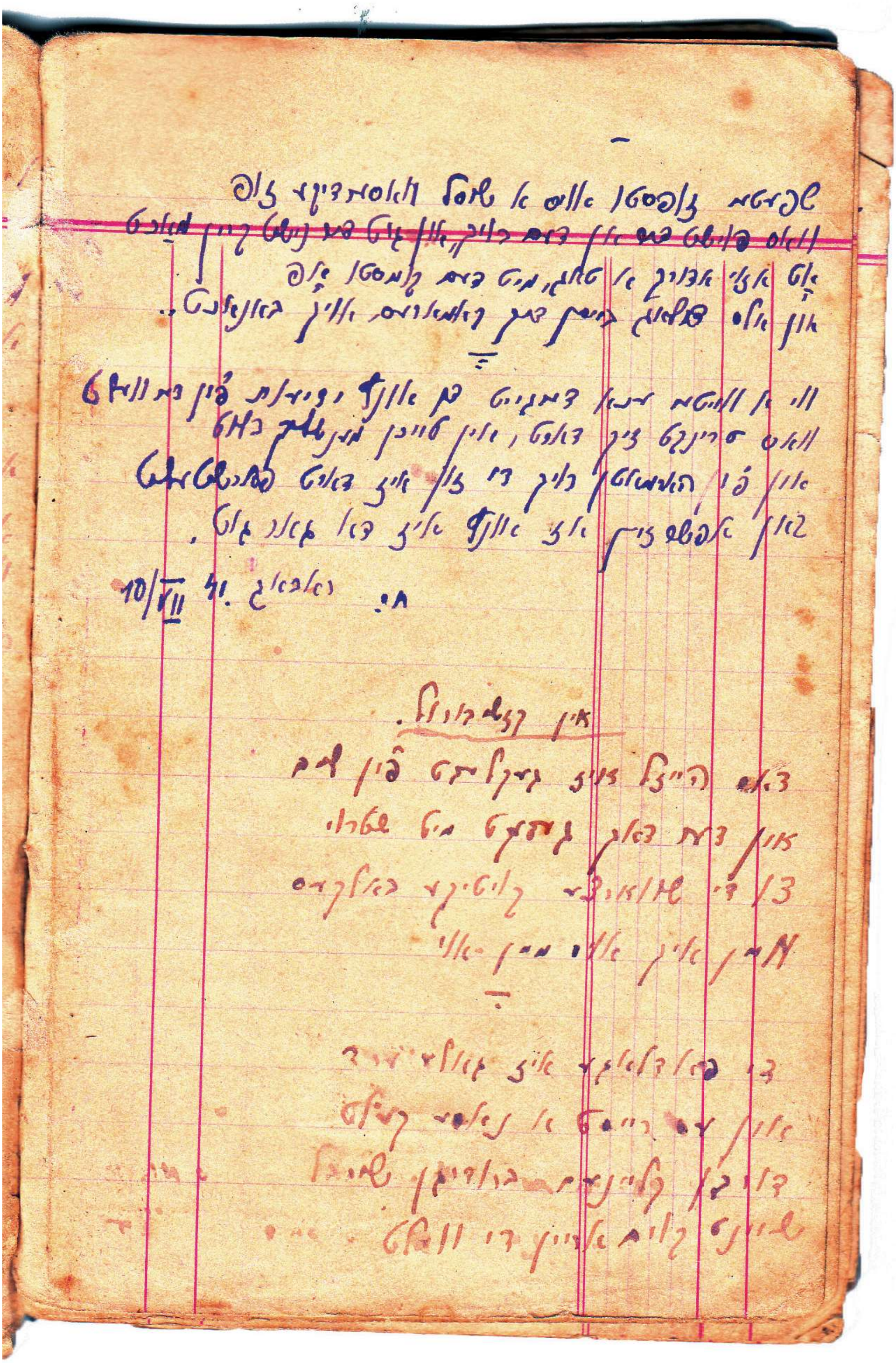
וואס האט איר אונזער מיינע ברידער ?..
צו דעם איר דערלעבט אזוי צו זען
און וואס איז מיט [illegible] ?
צו [illegible] איר דערלעבט [illegible] נישט ?——

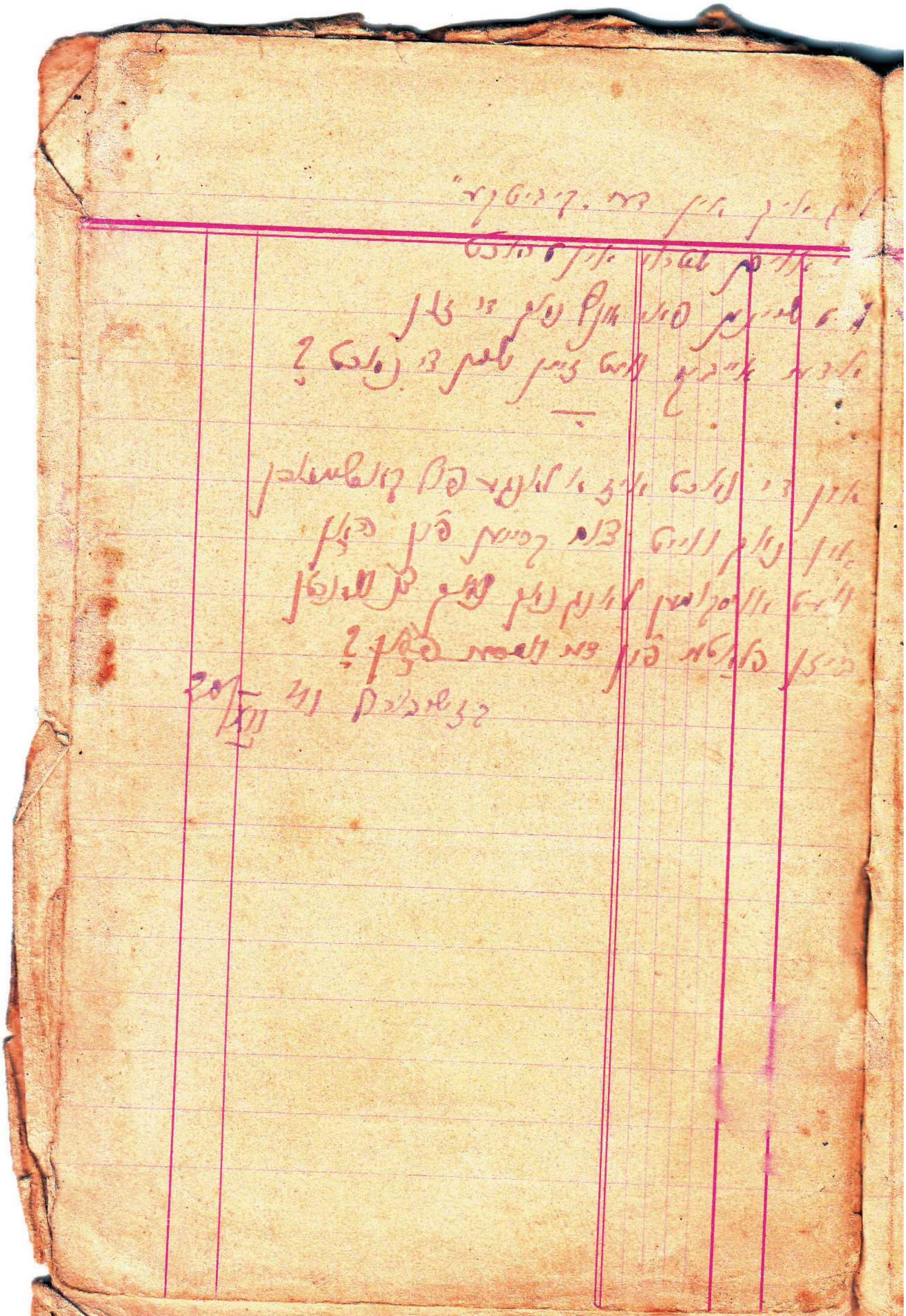

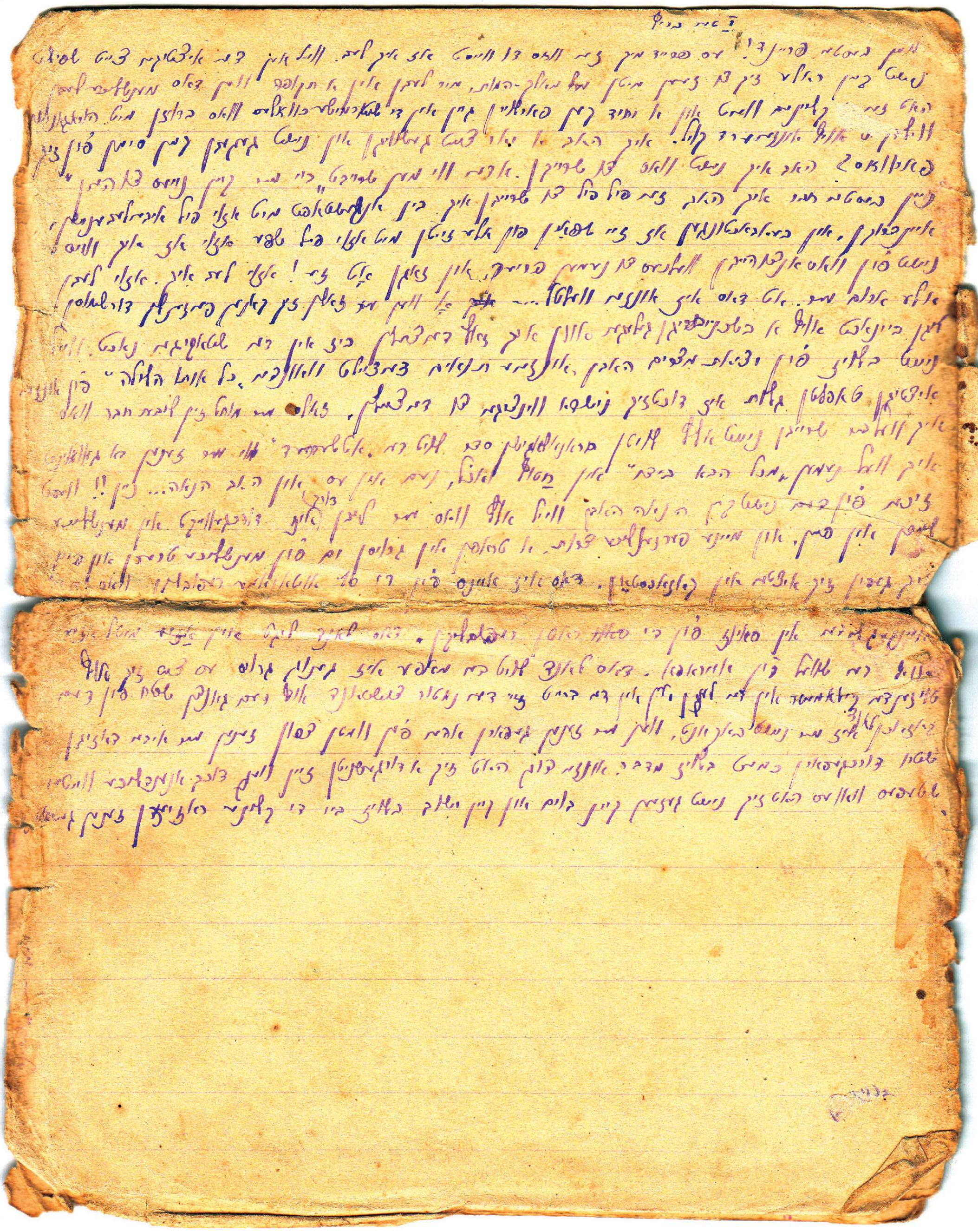

I/VII 1941

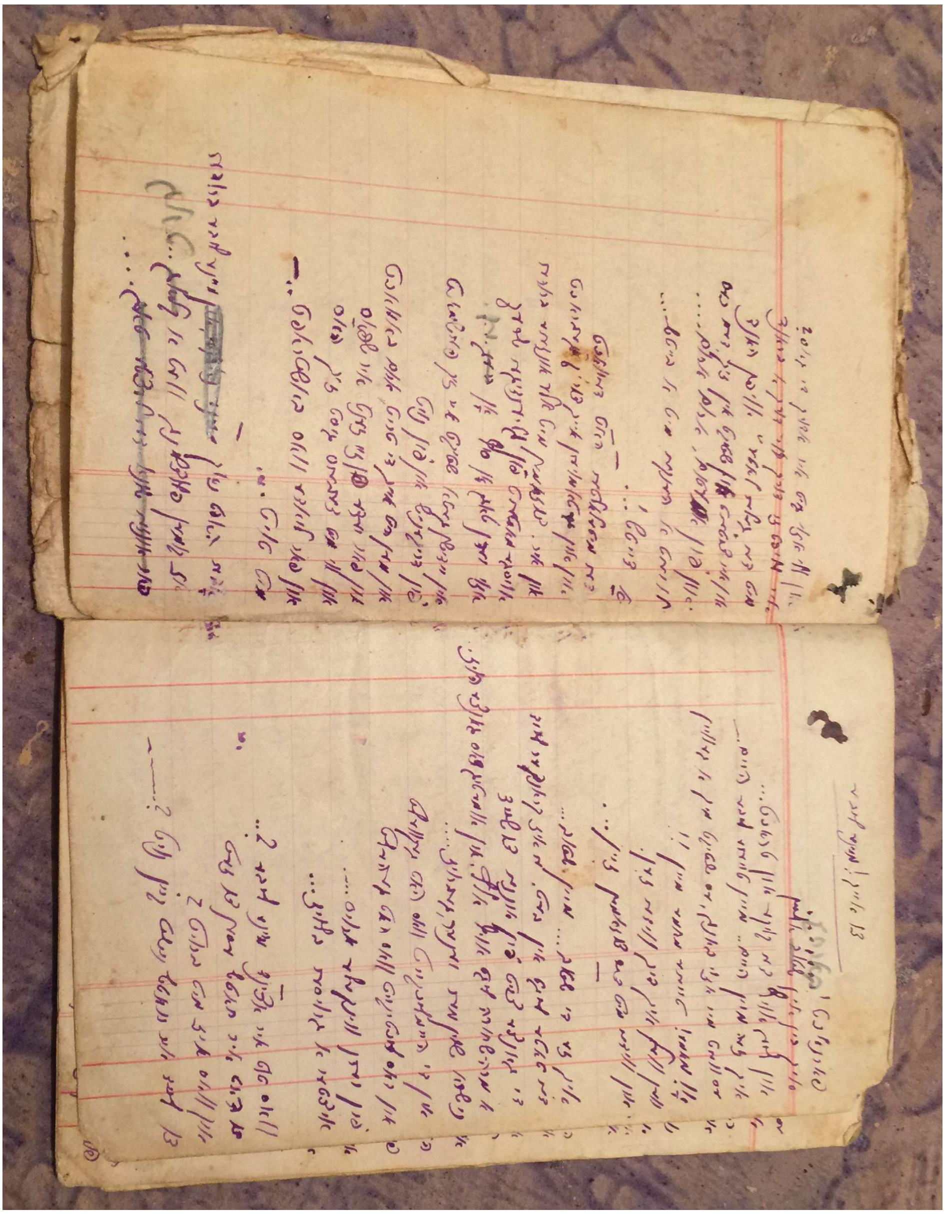

צילום כתב היד מפנקס הזיכרונות שכתב חיים סנדרוביץ במחנות ברוסיה מ־1940

ירדנו מהר מהסירה ורצנו במהירות כברת דרך והשתרענו על האדמה מאחורי גבעה וראשינו סמוך לאדמה. כל זה לקח כמה דקות, ובשוכבנו על הקרקע שמענו רעם אדיר. גושי אדמה ושורשי עצים עפו באוויר גבוה מאוד ונפלו בחזרה ברעש מחריש אוזניים. אנחנו לא נפגענו, אבל פחדתי עוד להרים את הראש, עד ששמעתי שהכול מסביב שקט ורגוע.

קמנו מהקרקע, שנינו היינו מאובקים מחול ומאדמה שנפלו עלינו. הרוסי שהיה נוסף לזה גם רטוב, הלך לראות מה קרה עם האי באמצע הנהר.

למרות הפיצוץ הגדול, רוב האי נשאר שלם ולא הצלחנו לפוצצו. הוא הוציא קללה עסיסית ואמר לי - בוא נחזור למחנה.

התיישבנו בסירה. הרוסי שהיה כולו רטוב חתר במרץ נגד הזרם. ירדנו באיזה מקום והלכנו דרך ארוכה עד שהגענו הביתה ל"לסו־פונקט".

נלאה ומפוחד הלכתי מהר לצריף, למקום מנוחתי, זחלתי מתחת למגן המלמלה נגד היתושים ונרדמתי מהר אחרי יום קשה מאוד שנתנסיתי בעבודה פירוטכנית מסוכנת זו.

התנאים בלסו־פונקט 84 היו לאין ערוך הרבה יותר קשים מאשר במושבה רבוק. ראשית כול, לא היתה לנו פרטיות. הייתי מין בורג קטן במכונה גדולה הנקראת "לֶסו־רוּבקָא" כלומר כריתת היער. את בתיה כמעט לא ראיתי כל היום, כי גם היא הלכה לעבודה בבוקר וחזרה עייפה אחרי יום עבודה קשה בהוצאת הקורות מן היער עד הקרוניות.

הוציאו את קורות העצים בעזרת סוסים, שהיו מחוברים לשני כַבלים חזקים, בסוף הכבלים היתה מין שרשרת עם שיניים שכרכו מסביב בראש הקורה, והסוס משך את הקורה לפי רצון המוביל, שהיו לרוב נשים.

הקריאות והסימן לסוסים היו על ידי צעקות של מלים גסות, אחרת הסוסים לא הבינו מה שרוצים. את השפה שדיברו לסוסים ירשו מעובדיהם הקודמים, וזה היה מקובל בלי הסתייגות.

בתיה עבדה זמן מה עם סוסים ואחר כך נתנו לה עבודה יותר קלה, למרוח עם חומר שומני את גלגלי הקרוניות והמסילות שהובילו את הקורות למקומות ריכוז על יד גדות הנהר.

גם את רפאל ופסח ראיתי מעט מאוד ביער. רפאל עבד בהכנת "וִיצות". אלה החבלים של קליפות עצי לבנה שבישלו אותם במים רותחים ואחר כך סובבו אותם במכשיר מיוחד ויצרו מהם חבלים שהיו חזקים מאוד לחבר את הקורות לרפסודות. החיים בנקודת יער זו היו מאוד עלובים בלי כל קרן אור של תקווה. ההרגשה היתה של עבד שאין לו כל ברירה, רק לחיות לפי מה שמצווים עליו והוא בעצמו לא יכול להחליט על צעדיו אפילו בהחלטה זעומה איך לנהל את חייו.

אינני בטוח באם יכולתי להחזיק הרבה זמן בתנאים כאלה. יותר מהסבל הפיזי ורעב מתמיד, לחצה עליך האווירה הפסיכית, המדכאה, שהפסקת להיות אדם חופשי ונפלת לאפטיה. האם בכלל כדאי ללחום ולחיות חיים עלובים אלה?...

שכחתי לציין שלפסח פרידמן היתה עבודה כמעט קלה. הוא נהפך למומחה להשחזת המשורים של עובדי היער, והיה לו בצריף חדר מיוחד ששם גם ישן ונהנה מכל מיני הטבות באוכל. בהשוואה לאחרים היתה לו עבודה קלה. משור מושחז טוב, הוא דבר גדול ועוזר בהרבה עבודה. על כן הוא היה יחסן והרוסים העדיפו אותו על אחרים.

אני רוצה פה לציין שגם בתנאים ירודים כמו ביער לא היה שוויון והשוויון הסוציאליסטי המוצהר היה רק בתיאוריה ולא במציאות של החיים בכל מקום שהוא.

ככה נמשכה העבודה שלנו בעיר כמה חודשים עד שיום אחד נודע לנו שבעיתונות הרוסית היה כתוב שהגנרל הפולני, ראש ממשלת פולין הגולה בלונדון, הגנרל שיקורסקי, עשה חוזה עם הממשלה הסובייטית על שחרור הנתינים הפולנים האסירים והגולים במחנות ובבתי הכלא הרוסיים.

התחילה תסיסה בקרב הגולים היהודים שעבדו ביער. אני ורפאל הלכנו למועדון בלסו־פונקט וסחבנו כמה עיתונים של "הפרבדה" או "איזוויסטא", עיתונים שבאו ממוסקבה ונפוצו בכל מקום ברוסיה הסובייטית.

מצאנו את הכתבה על החוזה הפולני־הרוסי ובו היה כתוב בפירוש: "כל נתיני ואזרחי פולין משוחררים מהמחנות ומבתי־הכלא שלא נשפטו בפלילים והם אסירים פוליטיים" - משוחררים. כולנו היינו אסירים פוליטיים - לא היו בינינו פליליים, ככה שהחוזה חל עלינו ועלינו להשתחרר.

אינני יודע מאיפה בא לנו פתאום האומץ, הפסקנו לעבוד וכולנו, כל היהודים ביער, באנו למשרד בו ישב הנצ'לניק של האנ.ק.וו.ד. וביקשנו שחרור מהיער.

בראשונה הוא אמר לנו: אתם לא פולנים, אתם יהודים, על כן לא חל עליכם השחרור.

הבאנו לו את העיתון וכולנו צעקנו - אתה יודע לקרוא? אנחנו מניחים שכן! איפה פה כתוב על יהודים או פולנים? בפירוש כתוב כל "אזרחי פולין". וכי מה אנחנו בעיניך, לא אזרחי פולין? היו כמה אמיצים שאמרו לו: אתה מסלף מה שכתוב בעיתון. מה אתה חושב, אנחנו אנאלפבתים? אתה לא תצליח לרמות אותנו.

הנצ'לניק איבד את הביטחון שלו ואמר: אתם צריכים לחכות, עוד לא

קיבלתי כל הנחיות בעניין הזה, ומה שיגידו לי מגבוה אני אמלא - אני כפוף לפקודות.

מבלי להידבר איש עם רעהו, אף אחד מהיהודים לא יצא לעבודה וכל הלסו־פונקט רתח כמרקחת.

הרוסים שהיו שם התקנאו בנו בגלוי "אָוְ, אתם משוחררים מהיער ואנו פה נתפגר", אמרו. הקנאה בנו והשנאה לשלטון הורגשו בערבוביה בדבריהם.

בינתיים אנשי ההנהלה של המשרד ביער התחילו לדבר עם האנשים והבטיחו כל מיני דברים. פתחו מחסן ואמרו: מי שיישאר לעבוד יקבל זוג וואָלאנקי (מגפי לבד) וגם פופייקה ומכנסיים חדשים. כל הזמן לא היה שום דבר ופתאום הם הלכו ונפנפו במגפי הלבד והפופייקות הכחולות לנגד עינינו, לשדל אותנו להישאר בעבודה ביער. הם הבטיחו עוד כל מיני הטבות, רק שנישאר.

הדים מהמלחמה שהתחילה עם הגרמנים היו קלושים ביער, רק השלטונות לחצו על הממונים להגביר את התוצרת. רוב האנשים לא קראו עיתון ולא ידעו מה מתרחש. אני ורפאל סחבנו מפעם לפעם עיתון ונודע לנו יותר בין השורות מה מתרחש רחוק־רחוק בחזיתות. הגרמנים הסתערו בכוח מחץ גדול וכבשו כל יום נקודות מאוכלסות. אנשים ברחו לתוך רוסיה פנימה והפליטים התרבו מהאוכלוסיות. אנשים ברחו לתוך רוסיה פנימה והפליטים התרבו לרבבות. רק פה ביער האפל היה שקט והחיים התנהלו לפי הסדרים המקובלים פה בארץ גזירה זו.

נצ'לניק האנ.ק.וו.ד. נעלם לכמה ימים, כנראה נסע לאיזה מקום לקבל הוראות. כשבא בחזרה, הסתגר במשרדו והודיע באם מישהו רוצה לעזוב את היער, יוכל לעזוב, אבל רק בשטח "קומי". ואפשר לנסוע ללסו־פונקט אחר יותר גדול ולעבוד כשכירים לפי חוזה.

הידיעה הזאת הוציאה את כל הגולים ממש מכליהם. באופן ספונטאני התאספו מסביב משרדו של הנצ'לניק כמה מאות איש גברים ונשים, התיישבנו מסביב הצריף והודענו לו, שלא נזוז מפה עד שיכתוב לנו תעודות שחרור.

התחילו צעקות, "אתה מפיר את ה"דוֹגוֹבוֹר" - (החוזה) של השלטון הסובייטי עם הממשלה הפולנית", ובזה אתה ולא אחר שונא את המשטר הסובייטי... לא ניתן לך לצאת מפה, כי אתה הולך נגד חוקי הממשלה.

הנצ'לניק ישב במשרדו חיור ועצבני. לפנות ערב הודיע שיכתוב לכל אחד שירצה תעודת שחרור לצאת לרוסיה, רק לא לערים הגדולות מדרגה ראשונה. למקומות וערים קטנות יותר ייתן את"האָוּדוֹסטרוֹבְרֶניה" - תעודת השחרור.

אני, בתיה, רפאל ופסח התייעצנו בינינו לאן לקחת את השחרור. רצינו

ראשית כול לבוא לעיר גדולה לא רחוק מקומי א.ס.ר.ר. והחלטנו על העיר קיראָוו. אבל קיראָוו נחשבה לעיר מדרגה ראשונה, אז לאן? ופה שוב טיכסנו עצה ומצאנו שצריכים מפה. על המפה אפשר למצוא עיירה סמוכה לעיר הגדולה. אבל איפה משיגים מפה של רוסיה? אני נזכרתי, שראיתי מפה של רוסיה בספר הקורס הקצר של התנועה הקומוניסטית. כפי שהזכרתי קודם, ספר כזה נמצא בכל מועדון תרבות ברחבי רוסיה. ברבוק ראיתי ספר כזה ובטח בקלוב של הלסו־פונקט גם נמצא הספר.

אני, רפאל ופסח הלכנו לקלוב. הדלת היתה פתוחה ומצאנו את הספר על השולחן בפינה. חיש מהר תלשנו את המפה מהספר והסתלקנו. התיישבנו באיזה מקום שאף איש לא היה וחיפשנו במפה.

קרוב לעיר קיראוו מצאנו שֵם של עיירה ששמה "קוטֶלניץ". שיננו בעל־פה את השם ואת המפה החבאנו, אולי יהיה בה עוד צורך.

למחרת בבוקר הנצ'לניק א.נ.ק.וו.ד. התחיל לבד לכתוב את תעודות השחרור. זה היה דף נייר בגודל של דף מחברת, מודפס בסטנסיל עם כותרת "אודוּסְטרוּבְרֶניה" - תעודת השחרור, והיה בה כתוב שעל סמך החוזה הסובייטי־פולני האזרח (פה הוסיף בכתב יד את שם האזרח) משוחרר מעבודה ביער לסו־פונקט 84, והוא רשאי להתיישב ולגור (שם של המקום, עיר מסוג ב' לפי האוקז של השלטונות והמשטרה הסובייטית).

ופה בא הדבר הכי חשוב ברוסיה הסובייטית - החותמת. באם יש "פועצ'יאט" (חותמת) אז הכול בסדר ותקין.

אנחנו ארבעתנו עמדנו בתור, אמרתי את השם שלי בנוסף למקום שאני נוסע, "קוטלניץ". הנצ'לניק כבר לא שאל שאלות ותעודות השחרור בידינו.

כמו כן קיבלנו פתק לעשות לנו את החשבון מה שהרווחנו במשך הזמן ולקבל את הכסף. כל אחד מאיתנו קיבל כמה מאות רובלים בעד ימי העבודה שעבדנו ביער ונוסף לזה כל אחד קיבל שלושה קילוגרם לחם צידה לדרך.

כשסידרנו את כל העניינים הפורמליים, לקחנו את התרמילים שלנו ועמדנו לצאת לדרך. ופה התחילו הקשיים. לא נותנים לנו רכב לנסוע ועלינו ללכת ברגל. ראשית כול, צריכים להגיע לכפר אוז'גה. את המקום הזה אנו כבר מכירים. התחלנו ללכת עם השביל ביער לכפר אוז'גה. הלכנו כמה עשרות איש במצב רוח מרומם. יוצאים מהיער אל החופש ובאם צריכים ללכת איזה עשרים קילומטרים או יותר ביער זה דבר קל, אנו כבר רגילים לזה.

מאוז'גה מובילה הדרך לעיר סיקטווקאר. אנחנו חשבנו לעשות את הדרך בחזרה מאיפה שבאנו, אבל אחר כך זה היה אחרת והלכנו בכיוון לגמרי הפוך. על זה נדבר בהמשך.

הלכנו כל היום ביער. מזמן לזמן טעמנו פרוסה מן הלחם ולפנות ערב

הגענו לכפר אוז׳גה. הדאגה שלנו היא עכשיו למצוא מקום לינה ומחר בבוקר נראה, נחשוב מה לעשות הלאה.

ניגשנו לבית גדול בנוי מקורות עצים עבות ועלינו על מדרגות. דפקנו בדלת. פתח לנו איכר עם זקן. סיפרנו לו שאנחנו משוחררים מעבודת היער ואני מבקשים שייתן לנו מקום ללון אפילו על הרצפה, רק שלא נהיה בחוץ. הוצאנו כמה רובלים ונתנו לאיכר. הוא עמד וחשב, ולבסוף הסכים שאנחנו נוכל ללון על הרצפה. הוא אפילו כיבד אותנו בתה חם. עייפים מתלאות הדרך השתרענו על רצפה בצבע אדום שהיתה די נקייה. התרמילים הונחו מתחת לראשינו וכך נרדמנו.

בבוקר התברר לנו, שמכוניות המשא שעוברות דרך אוז׳גה לסיקטווקאר לא רוצות לקחת שום נוסעים, אפילו בעד תשלום גדול. כל הנהגים קיבלו פקודה שאסור לקחת משוחררים מהיער ובאם לא יצייתו הם ייענשו. על כן שום נהג לא רצה להסתכן. ישבנו באוז׳גה יום, ואחר כך עוד יום, עד שאכלנו את כל הלחם. האיכר עשה איתנו חסד. נכון, אנחנו משלמים לו בעד כל לילה, אבל מה יהיה באם יגרש אותנו? אבל את זה לא הוא עשה. הוא ואשתו התנהגו איתנו בחסד. נתנו לנו מים חמים לשתות. כפי שראיתי הם היו אדוקים ומאמינים. בחדרים שלהם היו כמה "איקונות", תמונות של האם הקדושה וגם צלבים וכל פעם הם אמרו: "גוספודי פומילו" - כלומר, האל הרחמן. כנראה המשטר הסובייטי לא השפיע בענייני דת על האיכרים האלה.

ביום, כשהסתובבנו בכפר, ראיתי שעומדת שם כנסייה רוסית גדולה, מסיבית מאוד. אבל בצד אחד היא היתה הרוסה. זה השלטון הסובייטי, רצה לעקור את הדת הפרבוסלָבנית אבל אנשי המקום התנגדו להריסת "הצֶרקוֹב" והכנסייה נשארה עומדת חצי הרוסה.

אינני זוכר של מי היה הרעיון. ראינו ביום בכפר איזה שטח שגידלו בו תפוחי־אדמה. החלטנו ששלושתנו - אני, רפאל ופסח נצא בלילה, נחפור ונביא מהשדה קצת תפוחי אדמה, וככה עשינו. בלילה יצאנו חרש מהבית של האיכר. היה לנו שק ובאנו לשדה. נדברנו שאחד יעמוד על המשמר ובאם תהיה סכנה, ייתן סימן כפי שקבענו. בראשונה רפאל ופסח נכנסו לתוך שיחי תפוחי־אדמה. בשיחים לא נגעו, רק עם הידיים חפרו מסביב לשיח. האדמה היתה רטובה וקל היה לחפור. מכל שיח הם הוציאו כמה תפוחי־אדמה גדולים מאוד ושמו בשק.

כעבור זמן מה היה נדמה לי שמישהו הולך ונתתי את הסימן. פסח ורפאל באו מפוחדים ושאלו מה קרה. אמרתי להם ששמעתי איזה רשרוש ואולי דמיינתי, מהפחד. מסתבר שזו היתה אזעקת שווא. רפאל ופסח רגזו עלי שהפחדתי אותם לחינם. אחר כך גם אני הלכתי לחפור בידיים ולהוציא

תפודים. מאוד פחדתי, ראשית זו גניבה, ובאם ניתפס זה יהיה מאסר של הרבה שנים. ידעתי את זה, אבל לרעוב זה יותר קשה מאשר לפחד, הלא זו גניבה של פיקוח נפש. לו אפשר היה לקנות בכסף, בטח לא היינו עושים את זה. אבל האיכרים לא מוכרים כלום בכפר ובעל כורחנו הוכרחנו לעשות את זה.

לבסוף הכול עבר בשלום - היה לנו כבר חצי שק עם תפוחי־אדמה ובזה אפשר כבר להתקיים כמה ימים. הסתלקנו משם באפילת הלילה וחזרנו בשקט לבית האיכר.

אף אחד לא ראה אותנו. החבאנו את תפוחי־האדמה בכל התרמילים שלנו. למחרת בישלנו קצת תפודים ואכלנו לשובע. אבל מה הלאה, איך יוצאים מהמקום הזה?

למזלנו, פגשנו באוז׳גה רוסי אחד שהכרנו ושהיה גר ברבוק ובמשך הזמן התיידדנו איתו. הוא היה שונא מושבע של השלטון הסובייטי ואיתנו לא פחד לדבר. סיפרנו לו על הבעיה שלנו והוא נתן לנו עצה. הוא סיפר לנו שבמרחק של בערך מאתיים קילומטרים בונים מסילת ברזל לאזור מכרות, ובאם נוכל להגיע למסילת הברזל - אז הדרך לעיר קיראוו קצרה, אבל צריכים ללכת לשם ברגל. בראשונה צריכים להגיע לכפר הנקרא ״קויגוֹרוֹדֶק״ זהו כפר ישן של ״קומים״ ומשם צריכים ללכת הלאה לכפר הנקרא ״קאזים״ והלאה למקום בשם מונַסטירקה. ממונסטירקה יש כבר תוואי למסילת הברזל, אבל שם נמצאים כבר מחנות עבודה של האסירים שבונים את המסילה.

הוא הסביר לנו, שאפילו אם נצליח לבוא בחזרה לסיקטורווקאר שזה בערך 600 קילומטרים, לא נוכל משם לצאת, כי צריכים לשוט בספינות ואף אחד לא ייקח אותנו. על כן הבשורה היחידה להגיע לקיראוו, היא דרך מסילת הברזל החדשה שנבנית.

רשמנו את כל המקומות שאנו צריכים לעבור. שאלנו את האיכר איפה הדרך לקווגורודק והוא הראה לנו את הכיוון. זו דרך שגם משאיות נוסעות בה. לקחנו את התרמילים שלנו ואת הכול: סיר הברזל לבישול, שהבאנו עוד מבריסק. לפסח היה גרזן קטן, גפרורים גם היו לנו ויצאנו בשעות מוקדמות לדרך. התחנה הראשונה שלנו היתה הכפר ״קוֹיגורודֶק״. הדרך לא היתה סלולה, אבל גם לא בוצית. הלכנו מהר כי רצינו בעוד אור היום לבוא לכפר.

מה היה עם יתר האנשים שחיו גם בכפר אוז׳גה אנשים החזיקו את עצמם בקבוצות קטנות וכל אחד דאג לעצמו. כנראה כולם מצאו פתרון, כי אחר כך פגשנו הרבה אנשים במקומות ששם עברנו.

הלכנו כמעט כל היום, רק בהפסקות קטנות לשֵם מנוחה. לפנות ערב הגענו לכפר קויגורודק.

זה היה כפר גדול, מפוזר. שאלנו באיזה בית אם ישנם פה פולַקים. מעכשיו נחשבנו לפולקים משוחררים וככאלה זיהינו את עצמנו. הראו לנו על בית אחד שיושבים שם פולקים. נכנסנו לשם והתברר לנו שכולם יהודים והם יושבים פה כל הזמן מאז שהביאו אותם לכאן.

סיפרנו להם שאנחנו כבר קיבלנו שחרור מהיער ומחר נלך לכפר קַזים. היהודים האלה ידעו על המסילה שנבנית והוסיפו לנו עוד אינפורמציה. נשארנו שם ללינת לילה, כמובן על הרצפה. בישלנו עוד מרק מכמה תפוחי־אדמה שנשארו לנו והצלחנו להחליף אצל איכרה אחת סדין שהיה לנו וקיבלנו לחם וקצת סוכר וכמה בצלים.

בתיה החביאה בתרמיל שלה אוצר זה, שיהיה לנו להחיות את הנפש בדרכנו הבאה.

יהודי אחד מהגולים אמר לרפאל שהוא יכול למכור לו צנימים יבשים מלחם שהביא עוד מביאליסטוק. רפאל נפל על המציאה ובעד כמה רובלים קנה ערימה של צנימים והכניס לשקיק. אחר כך בדרך, התברר לנו שצנימים אלה היו מלאים בתולעים לבנות קטנות. אני לא אכלתי את הצנימים האלה, אבל רפאל שלא היה יכול להבליג על הרעב ניסה לנקות אותם מהתולעים ולאכול אותם.

אדם המגיע עד סוף הרעב מסוגל ומוכן לאכול הכול. באותם הימים בדרך מכפר קויגורודק עד הכפר הרחוק קז׳ים התנסינו ממש ברעב.

לא רצינו לאבד זמן ויותר מהר רצינו להגיע למסילת הברזל. אבל בכפר אמרו לנו שעכשיו מחכה לנו הדרך הכי קשה, כי יש ללכת עד הכפר קז׳ים כמעט מאה וחמישים קילומטרים וזה הכול יער ובלי מורה דרך אסור לנו לצאת לדרך, כי יש גם סכנות של חיות בר ואפשר לתעות בקלות, על כן צריכים לחפש מורה דרך שיעביר אותנו דרך היער.

התחלנו לשאול את הכפריים מי מוכן בעד כסף להעביר אותנו את המרחק הזה שהולכים כמעט ארבעה ימים רצופים, עד שמצאנו איש אחד מתושבי הכפר שהיה מוכן בעד אלף רובלים ללוות אותנו בדרך זו. בלית־ברירה הסכמנו וקבענו שמחר באור היום נצא לדרך.

בינתיים, הסתובבנו בכפר כי לא היה לנו מה לעשות, עד שהגענו למגרש גדול שם עמדה כנסייה פרבוסלבית גדולה עם מגדלים וקמרונים בסגנון הברוק, ובראשיהם צלבים מסוגננים פרבוסלביים. מגדל אחד היה הרוס ופעמון ענקי התגלגל ארצה ליד הבניין הגדול והיפה.

פתאום שמעתי קול שירה עָרֵב בוקע מתוך הבניין. ניגשנו ופתחנו את הדלת. השירה נמשכה ולא ידענו מאיפה. פנים הַצֶּרקוֹוָה (הכנסייה) עשה עלי רושם כביר. היו שמה הרבה ויטרז׳ים בחלונות הזכוכית הגבוהים של כל

מיני קדושים והרבה תמונות של ישו הצלוב והאם הקדושה. באמצע האולם הגדול היתה מין במה עם סורגים אמנותיים והרבה תמונות של קדושים מצוירים על בד ופיתוחים של פחי כסף התגלגלו על הרצפה. הבמה היתה חצי הרוסה.

האקוסטיקה באולם זה היתה ממש נפלאה ושירת הקול הערב שנשמע מאיזו פינה התנשא באוויר. ההד של הקול הסתלסל בחלל והיה בזה איזה מסתורין נעלם שסִקרן אותי. התחלתי לחפש מאין בא הקול הזה.

לפתע ראיתי בצד שקע גדול, מין חדרון בפנים הקיר ושם עומד אדם על יד שולחן עם כלים ומלחציים ומתקן מאזניים. הוא שר לו בזמן עבודתו שירי דת המהדהדים באולם הצֶרקוָה.

ניגשנו אליו. הוא קצת נבהל כי לא הרגיש בנו. סיפרנו לו שאנחנו משוחררים מהיער ורוצים להגיע לתחנת הרכבת. הוא נד בראשו ולא אמר כלום. שאלנו אותו מה הוא עושה בכנסייה זו והוא סיפר לנו שהשלטונות התחילו לפרק את הכנסייה ורצו להוריד את הפעמון הגדול, כי המתכת שלו שווה הרבה. בזמן הורדת הפעמון נקרעו החבלים, הפעמון נפל והרג את אחד העובדים. עכשיו אף אחד לא רוצה לעסוק בעבודה הזאת ואומרים כי זהו עונש מהשמיים ונקמה בעד הריסת הצֶרקוֹב. מאז נשאר הפעמון מונח בחוץ.

הוא בעצמו עובד פה, כי כל שנה שולחים (מטעם השלטונות) בעלי מקצוע לבדוק את כל המאזניים והמשקולות בכל הסביבה, והם התמקמו עם הסדנא שלהם בתוך הכנסייה. הוא בעצמו אדם דתי על כן הוא שר שירים פה בכנסייה העזובה, שלא מקיימים בה תפילות וטקסים.

העזובה וההרס בכנסייה זו עשו עלינו רושם עגום ובשקט עזבנו את המקום.

עוד לילה ישנו בחדר המשותף של היהודים מביאליסטוק. השכם בבוקר בא האיש המוביל. הוא היה מאנשי המקום. על שכמו נשא רובה ציד והיה לו תרמיל עם צידה לדרך לכמה ימים. הוא הסביר לנו שיוביל אותנו לקזים דרך שביל ביער וככה נחסוך יום הליכה. מה היה עלינו להגיד? אנחנו בידיו של "הקומי" הזה שהולך עם רובה להיות המגן שלנו ביער הפרא והצפוף, הטייגא הרוסית, ואין לנו ברירה אלא לתת בו אמון.

יצאנו את הכפר והתחלנו ללכת בשביל ביער. אנחנו צעדנו אחריו בשורה עורפית ולפעמים הוא הלך מאחורינו ואנחנו היינו הראשונים.

השתדלנו ללכת מהר אבל מפעם לפעם עשינו הפסקות מנוחה. את הזמן הזה ניצלנו לקטוף גרגרי יער - אוכמניות שאכלנו במקום מהשיח ישר לפה. לא הצטרכנו לחפשן רחוק. האוכמניות גדלו בשני הצדדים של השביל, מצאנו שיחים צפופים והתיישבנו במקום ומילאנו את הכרס בגרגרים שחורים ואדומים.

כשראינו בקרבת מקום פטריות, משפחות שלמות - קטפנו אותן ושמנו בשקיק בכדי לבשלן בזמן שנעשה הפסקה גדולה.

גם עם מים לא היתה בעיה. הצייד לימד אותנו שבסמוך לעצים עבים ישנן תמיד גומות עם מים זכים וקרים. ואמנם כך היה, מצאנו בגומות בין המוך שקעים עם מים טעימים וקרים ועם פחית שהיתה לנו שתינו מים כמה שרצינו.

הצייד ה"קומי" ידע את היער היטב ואמר לנו שעוד מעט נגיע לבקתה קטנה ושמה נלון הלילה.

לפנות ערב, אחרי יום הליכה, נתקלנו בצד המשעול הצר במין בית קטן של קורות עצים, מעין מאורה למשכן כלבים אבל פי כמה יותר גדולה. הכניסה היתה בזחילה דרך פשפש. זה היה בית מחסה לציידים שיצאו לצוד חיות בר ובילו ביערות זמן ממושך. מורה־הדרך שלנו ידע ביער כל שביל וכיוון בדרך לפי סימנים של המוך על העצים. ביער הוא הרגיש כמו בבית וידע על בקתות למנוחה.

טרם שהלכנו לישון, אספנו קצת ענפים יבשים, הדלקנו בתוך בור מדורה קטנה ובישלנו לנו ארוחה של הפטריות וכמה תפוחי־אדמה שהיו לנו עוד.

היום הראשון עבר כבר וזחלנו לתוך המאורה ללינת לילה. גם הצייד שכב ליד הפתח עם הרובה ולא הוציאו לרגע מידיו. נרדמנו בביטחון שלא יאונה לנו כל רע ביער עבות זה.

היום השני ביער היה בדיוק כמו היום הראשון. הלכנו והלכנו ואנו יודעים שזה עוד לא הסוף, רק הזמן יעשה את שלו. אין בהליכה ביער שום הפתעות, הנוף לא משתנה, העצים עומדים דוממים ומצמרות העצים נשמע רשרוש חד־גוני. גדלים שם כל מיני סוגים של עצי מחט. שוב קוטפים בדרך, לא רחוק מהשביל, אוכמניות ולפעמים מוצאים שיחים של פטל ובולעים אותם בתיאבון גדול. זה קצת מגוון את "התפריט" כי נמאסו עלינו האוכמניות שאכלנו בכמויות גדולות.

ההליכה האין־סופית מתישה את כוחותינו, אבל מתנחמים שעברנו כבר חצי דרך ופעם תיגמר ההליכה האין־סופית ביער האפל. עבר עוד יום ושוב הגענו לבקתה קטנה ללינת לילה. אחרת לא נוכל להמשיך ללכת ביום.

הלחם שלנו כבר אזל והמזון היחיד שלנו הן עכשיו האוכמניות והפטריות שישנן ביער וגם המים הזכים על־יד שורשי העצים.

אמנם קשה לחיות רק מהמזון הזה, אבל למות, גם לא. המטרה להגיע למסילת הברזל נוסכת בנו תקווה וכוח להתגבר על חולשות הרעב.

ביום השלישי הלכנו ביתר מרץ וזירזנו את צעדינו. מורה־הדרך שלנו בישר לנו שבאם נזדרז נוכל עד היום לפנות ערב להגיע לקזים.

ההליכה ביער נמאסה לנו ורצינו כבר לראות איזה יישוב עם בתים אמיתיים ולא בקתות מסכנות כמו לכלבים שהיו ביער. חשבנו גם שבכפר קזים אולי נצליח לקנות או להחליף משהו עבור לחם. כמעט כבר לא עשינו הפסקות ולא בישלנו, כי לא היה לנו מה לבשל. רפאל שלא יכול היה לסבול יותר את הרעב, אכל ובלע פטריות בלתי מבושלות. זכורני שאחרי שנים רבות בהיותנו כבר מסודרים ופטריות היו יקרי המציאות, רפאל לא אכל פטריות. מאז, מהיותו ביער, קיבל אלרגיה דוחה למאכל של פטריות.

סוף כל סוף, אחרי שלושה ימים עברנו את היער מהכפר קויגורודק והגענו לכפר רוסי ותיק "קזים". במשך שלושה ימים עברנו קרוב למאה וחמישים קילומטרים, יותר מארבעים קילומטרים בכל יום הליכה ביער ולפנות ערב נכנסו לכפר.

נפרדנו מהמורה דרך שלנו ושילמנו לו את הכסף – אלף רובלים. לאן פנה והאם חזר תיכף לכפרו, לא ידענו ויותר לא ראינו אותו.

בכפר קזים פנינו לבית הראשון. זה היה בית גדול, כמובן בנוי מקורות עצים, אבל היתה בבית הזה עוד קומה, מין עליית גג. דפקנו בדלת ונכנסנו פנימה.

ראינו שם משפחה, אישה צעירה והבעל עבדקן, אולי בגלל הזקן נראה הוא בהרבה יותר מבוגר מאשתו. בירכנו אותם ב"זְדרַוּוִיטָה", זו ברכת שלום ברוסית. בתיה היתה הדוברת. ככה נדברנו. אולי עם אישה זה יהיה יחס יותר טוב, כי לא ידענו אם אנשים אלה הם מכניסי אורחים.

בתיה סיפרה להם שאנחנו פולקים משוחררים מעבודות היער ואנחנו רוצים להגיע למסילת הברזל שבונים, ושעברנו את היער במשך שלושה ימים ואנחנו רעבים מאוד, אולי בטובם ירשו לנו ללון בלילה, כי מחר אנו הולכים הלאה. באם יכולים למכור לנו משהו לאכול, נודה להם מאוד.

כנראה שהסיפור עשה עליהם רושם. בדרך כלל האיש הרוסי הוא טוב לב ובאם הוא לא מושחת ודתי, יעזור לנו במצוקה.

מזלנו היה שאלה היו אנשים טובים, והם הרשו לנו לישון הלילה על הרצפה לא רחוק מהתנור הגדול. בתיה הוציאה מתרמילה איזו חתיכת בד צבעונית לחצאית או לשמלה והציעה לבעלת הבית שתיתן לנו עבור זה משהו לאכול, לחם או תפוחי־אדמה.

האיכרה הצעירה בעלת הבית נפלה על המציאה. היא הביאה לנו לחם כפרי וגם תפוחי־אדמה וכולם היו מרוצים. לאיכרה תהיה חצאית חדשה ואנחנו, יש לנו אחרי התלאות בדרך הקשה במה לשבור את רעבוננו. האיכרה הסכימה שנבשל את תפוחי־האדמה על התנור שלה. לא לקח הרבה זמן

והתיישבנו ליד שולחן כפרי גדול ואכלנו בתיאבון תפוחי־אדמה עם חתיכות לחם. ממש החיינו את נפשותינו עם האוכל. התפודים והלחם היה ממש טעם גן עדן, אחרי כמה ימים שהיינו רעבים ואכלנו רק אוכמניות ופטריות. עכשיו אנו יושבים על יד שולחן ואוכלים לחם ותפוחי־אדמה - יותר טוב מזה לא יכול להיות.

השתרענו על הרצפה לא רחוק מהתנור החם ותיכף נרדמנו בשינה עמוקה.

למחרת, יצאנו לראות את הכפר. הבתים היו מיושנים מאוד. כמעט כולם היו צבועים בצבע ירוק. נראה היה שבזמנים קודמים הכפר היה עשיר. הכרתי את זה לפי הסדרות לפני כל בית עם מחיצות של קרשים שהיו גזורים לפי דוגמאות עם פתחים של כל מיני צורות אמנותיות.

עברנו גשר קטן על נחל. לא רחוק משם ראיתי מבנה גדול של לבנים שרופות עם ארובה גדולה. במבנה הזה לא היה כל סימן של חיים. שאלתי מישהו מהעובדים מהו המבנה הזה ואחד הסביר לנו שלפני הרוולוציה בימי הצאר היה פה בית חרושת "לצקוגון" - זה בית יציקה של כלי ברזל לבישול. לא רחוק מכאן ישנם מכרות ברזל ומאז הרוולוציה בית החרושת לא פועל והכול עזוב ומתפורר. שאלות נוספות לא שאלתי.

הבנתי שהכפר הזה, קזים, היה פעם כפר עשיר, חוץ מגידולי השדה שהספיקו לפרנסתם, אנשי הכפר עבדו במכרות ובבית החרושת ועכשיו הכפר עזוב ומתפורר לאט־לאט.

לקחנו הדרכה מבעל הבית איך מגיעים לכפר הסמוך מונַסטירקה והוא הסביר לנו בפרוטרוט.

אמנם זו הליכה של כמעט חצי יום, אבל יש דרך רחבה ביער ואי אפשר לטעות. הדרך כמעט ישרה, בלי עיקולים עד הכפר. אבל הוא הוסיף, שאינני יודע באם מישהו נמצא עוד בכפר זה, כי שמע שהוציאו לא מזמן את כל האיכרים מהכפר והגלו אותם והוא לא יודע לאן. הוא דיבר במרירות ובדאגה גדולה, גם אנחנו פה לא יודעים מה יהיה גורלנו. ישנן כל מיני שמועות והוא הצטלב כאילו רוצה לגרש את המחשבות הרעות שעלו במוחו.

לא רצינו יותר לשהות בכפר הזה, לקחנו את תרמילינו ויצאנו לדרך לכפר ששמו מונַסטירקה.

בדרך זו לא היו לנו כל בעיות. ראשית כול לא היינו רעבים והלכנו בלי הפסקות. הדרך באמת היתה רחבה ועל הקרקע היו פזורים הרבה עלים. הקטע הזה של היער איפוא שהלכנו לא היה מעצי מחטים, רק עצים נשירים ועכשיו כשהגיעה תקופת הסתיו התחילו לנשור העלים והצהיבו, על כן כל הדרך היתה בגוון צהוב ובאור היתה מורגשת לחות וריח ספציפי מהעלים הרקובים.

למרות שהדרך היתה בשימוש, לא פגשנו אף אחד לאורך כל הדרך. הלכנו כבר לבד בלי ליווי ושמירה. כלל לא בא לראשנו הרעיון באם הדרך מסוכנת או לא.

אחרי כמה שעות הליכה, האופק התרחב ונכנסנו לכפר. עברנו כמה בתים ולא הרגשנו בהם כל תנועה, כאילו היו עזובים. לא ידענו מה אנו מחפשים. כשעברנו בית שעמד בין שורות הבתים משני צידי הדרך, היה נדמה לי שמישהו מסתכל עלינו דרך חלון בעיניים מפוחדות וסקרניות. גם אנחנו לא עצרנו שם, כי אינסטינקט חוש תת־הכרתי אמר לנו להתרחק מבית זה.

המשכנו הלאה. כל הבתים היו ריקים ולא ראינו סימן חיים. בסוף החלטנו: הלילה כבר מתקרב ומוכרחים למצוא מקום לינה. מצאנו בית שעמד בצד קצת מרוחק מאחרים. ניגשנו אל הבית הבנוי מקורות. הדלת היתה פתוחה ונכנסנו פנימה. זה היה חדר כפרי וחלק גדול מהחדר תפס תנור כפרי גדול לאפיית לחם.

הבית היה ריק מאדם והיו סימנים שלא מזמן עוד גרו כאן אנשים. כל מיני כלים התגלגלו על הרצפה. גם תמונה של "האם הקדושה" במסגרת זהב. היו שם ספסלים ושולחן. החלטנו: פה בבית הכפרי הזה נישן הלילה.

אבל בבית קר. החלטנו להסיק את התנור והתחלנו לאסוף בבית וגם בחוץ חומר להסקה. פסח, שהיה לו גרזן בקע לגזרים את המדרגה על־יד מפתן הדלת ואני אספתי בבית כל מיני דברים מעץ. עד היום אני זוכר שמצאתי מכשיר שהיה מעגילה לגיהוץ לבנים. זה היה מכשיר של עץ עם שיניים וגליל עץ עגול. במכשיר כזה הכפריים גיהצו את הלבנים שלהם. אינני יודע מדוע המכשיר הזה נחרת בזיכרוני. אולי חבל היה לי לשרפו בתנור. לקחנו עוד ספסל ארוך שעמד בחדר ובקענו אותו לגזרים ומילאנו עם כל העצים האלה את התנור שהיו לו שתי דלתות של ברזל.

אחר כך שמנו ניירות שמצאנו והדלקנו את האש בתנור. מובן מאיליו שהעשן יצא מהארובה על הגג כשהאש היתה כבר בעיצומה. סגרנו את דלתות הברזל של התנור וכולנו עלינו למעלה על שטח התנור הגדול מספיק ושכבנו לישון.

טרם עלייתנו לישון הבטחנו את הדלת שלא יוכלו לפתוח אותה מבחוץ. פסח מצא אמצעי לסגור את הדלת בלי מפתח, כי בכל זאת פחדנו להימצא בכפר עזוב הזה.

באמצע הלילה הרגשנו חום חזק דרך הלבנים מהתנור. בראשונה לא ידעתי מה קרה, מה פתאום כל כך חם לי. אבל כשלא יכולתי לסבול יותר את החום, ירדתי מהתנור. לא רק אני, גם בתיה, רפאל ופסח התעוררו מהחום וירדו מהתנור למטה. לא הבנתי מה הסיבה לחום זה כי לא רק על התנור היה חם,

כי גם בכל החדר. פשטנו את המעילים החיצוניים שכבר לא הורדנו מגופנו הרבה זמן.

פתחתי את דלתות התנור וחום כביר פרץ לחדר. התנור היה מלא אדים אדומים, כמו גחלי אש, כי העצים שהכנסנו לתנור היו מעץ קשה מאוד שנותנים הרבה חום ולא נשרפים מהר.

השארנו את דלתות התנור פתוחות. גם היה אור בחדר וגם היה מספיק חום לשכב על הרצפה וככה נשארנו עד שהבקיע השחר.

ברֶמֶץ הלוהט הספקנו עוד לחמם בסיר שלנו מים שהבאנו מבאר שהיתה ליד הדלת קרוב לבית. שתינו תה וקינחנו בחתיכות לחם שבתיה שמרה והחביאה בתרמילה לשעת מצוקה. הבאנו עוד מים והתרחצנו קצת, כי הרבה זמן לא ידענו מה זו רחיצה.

קצת יותר רעננים יצאנו ועזבנו את הבית השומם להמשיך הלאה בדרכנו למסילת הברזל.

"אל החופש"

באור היום יצאנו לדרך בדרכנו הלאה. הכפר בו לנו הלילה היה גדול ומפוזר בשם "מונסטירקה". אני לא יודע האם באמת היה שם מנזר (ברוסית מונַסטיר) בשביל נזירים, אבל המקום היה כל כך שקט ועצוב, כי רק קדושים ומחפשי אלוהים היו צריכי להימצא שם.

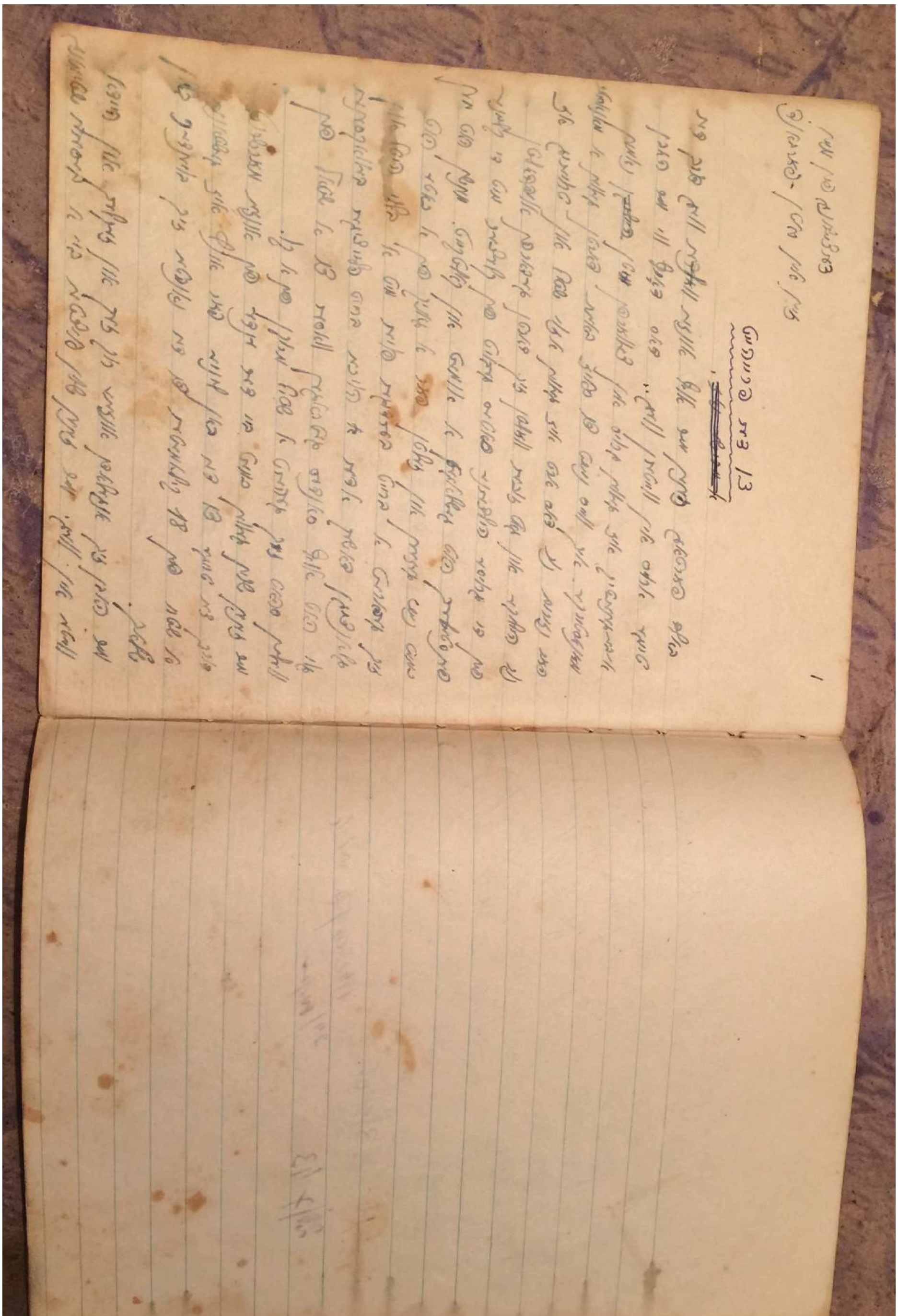
רוב הבתים בכפר היו עזובים וריקים מאדם. מהבתים הגדולים הבנויים מקורות עצים עבות וחלונות קטנים הקרין עצב וקרירות ואנשים כמעט שלא נראו. ונדיר, לפני מרפסת עץ של בית התעסק איכר מזוקן בעל כתפיים רחבות במשהו, או איש בכובע כחול עם מצחייה מבריקה גבוהה וכתֵפָני נשא באֶסֶל על עורפו דליים עם מים לרפת מאיפה שנשמעה געייה חרישית של פרה.

היינו כבר כמעט בסוף דרכנו, דרך היער למסילת הברזל. לפנינו היו עוד בערך שמונה־עשר קילומטרים למטרה - מסילת הרכבת.

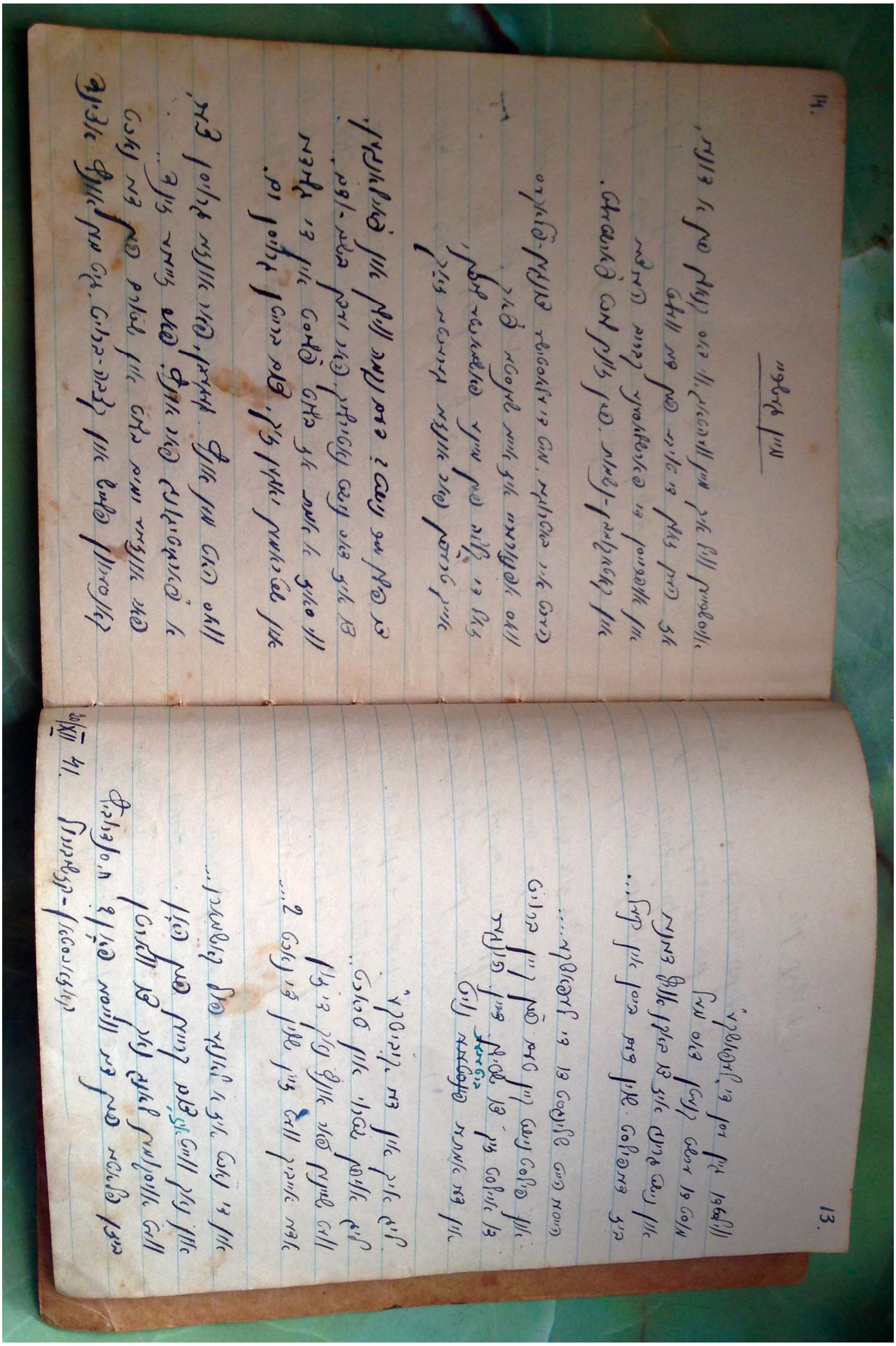
על כתפינו היו עמוסים התרמילים עם כל הרכוש שלנו ובחגורה נשא אחד מאיתנו את הגרזן ובידיים את הכלי המפויח לבישול ארוחותינו הדלות.

אנחנו כבר במצב רוח יותר טוב, כי עוד בזמן קצר נראה את המסילה הנחשקת - מסילת הברזל המובילה ומקשרת לעולם הגדול והרחוק... והעיקר בדרך זו יכולים אנו להגיע בחזרה הביתה, לפולין ולעיר ורשה, שם השארנו את הורינו וקרובינו היקרים.

"הכמיהה אל החופש" (ממחברת הזכרונות)

"הצעקה" (ממחברת הזכרונות)

שאלנו אצל איכר שפגשנו על הדרך המראה לנו את הכיוון. אנו הולכים במסלול של יער שם כרתו את העצים.

רואים שהדרך מאוד בשימוש והיא מרוצפת בקורות עצים. ברוחב הדרך ובצד היו מונחות באורך קורות ארוכות. לא ידענו מה זה. אבל אחר כך התברר לנו שעל המסילה הזאת דחפו אנשים קרוניות עם גלגלי ברזל והובילו עצים או אספקה ממחנה אחד לשני.

בדרך שבה הלכנו היו הרבה מחנות עבודה, "לאג־פונקט" שהיו מסומנים עם מספרים. עד שהגענו למקום שבנו את המסילה ספרנו 12 לאַג־פונקטים, יותר גדולים וקטנים, מרוחקים אחד מהשני.

אנו צועדים דרך היער, בצד אחד המסילות של קורות העץ ובצד השני במרחק מה אנו רואים את השטח הכרות ישר כמו סרגל, ובאמצע מתבלטת מסילת חול מוגבהת ונקייה.

כשעברנו בדרך זו כמה קילומטרים אנו רואים מרחוק אנשים, כאילו גוש שחור גדול, מאות אנשים לבושים בפופייקות (זה מעיל קצר מרופד עם צמר גפן). הפופייקות מרופטות בטלאי על גבי טלאי מכל הצבעים. האנשים מתנועעים בעצלתיים ובכבדות כאילו היו מבדיל ולא מבשר ודם.

אנחנו מתקרבים אליהם ורואים שהם לא לבד. ממרחק מה מהם עומדים מסביב חיילים רוסיים ובידיהם רובים עם כידונים, מוכנים לירות ולהסתער על כל אחד מהאנשים מהגוש האפור הזה.

נעשה לנו לא טוב על הנשמה. הלא הם יכולים להכניס אותנו בתוך החבורה הזאת ואף אחד לא יידע איפה נעלמנו. אבל מה לעשות, אין זמן לחשוב ואנו מתקדמים הלאה.

בשני הצדדים עובדים האנשים לבושי הבגדים האפורים במשורים ובגרזנים, חוטבים עצים, נושאים קורות וחופרים בורות מסביב העצים הכרותים ומוציאים את השורשים. הם כולם נראים כעבדים שחורים. מתחת הכובעים המשומנים והמצחיות מציצות עיניים עצובות וכבויות. פנים נפולים ומזוקנים שמתוכם נראות פיסות עור לבנות או צהובות כדונג ואפים חדים מבריקים מזיעה וקור.

העיניים של כולם מכוונות אלינו בסימן שאלה. להפתעתנו, השומרים עם הרובים לא שואלים אותנו שום שאלות, רק אומרים לנו ללכת ישר ולא לדבר עם האסירים.

כנראה שהם כבר יודעים מי אנחנו. פולנים משוחררים שחוזרים מארץ גזירה הנידחת "לחופש"...

מהצדדים נופלות שאלות ביחד עם תשובות מלאות קנאה וערגה כמוסה.

פולנים הא! לחופש? למולדתכם אתם הולכים. כן? טבק יש לכם? תנו לעשן סיגריה, קומץ מאַחורקה... ופושטים ידיים אלינו בתחינה. תן אחי לעשן רק סיגריה אחת.

אחדים ניגשים ישר לעניין. אם יש לכם מאחורקה תקבלו לחם. ואחד לבוש יותר טוב עם צווארון של פרווה מוציא חבילת שטרות. כמה אתה רוצה, 20 רובלים? תיקח ותן חבילת מאחורקה מהר. "הסְטֶרלוק" (השומר) לא רואה.

לדאבוננו לא היה לנו מאחורקה. יכולנו אנו עכשיו לסעוד לבנו עם חתיכת לחם שכבר לא היתה לנו.

הצטערנו שלא לקחנו איתנו טבק או מאחורקה, שיכולנו לקנות בלסו־פונקט איפה שעבדנו. ועכשיו, היה יכול להיות לנו לעזר רב. כשאמרנו לאנשים המסכנים האלה שכל שאיפתם העכשווית היא רק "סיגריה אחת" שאין לנו טבק, הם הסתכלו עלינו במבטי שנאה, כי לא האמינו לנו וחשבו שאנו משקרים. אחדים נדו בראשיהם מרוב אכזבה.

הלכנו הלאה. בקושי גררנו רגלינו תחת הכובד של התרמילים שהיו כל רכושנו. קיללנו את סיר הברזל שכל אחד מאיתנו נשא כברת דרך לפי התור.

עכשיו הוא היה מיותר. אבל בזמן שאנחנו בישלנו משהו בתוכו, סיר הברזל היה מרכז התעניינות. ישבנו מסביב למדורה, מוסיפים שבבים וענפים לאש ומצפים בהתרגשות עד שהמרק הדל יהיה מוכן לאכילה.

הדרך היתה בהרבה מקומות מלאה בוץ ורפש, המים נכנסו לתוך הנעליים הקרועות, אבל התאמצנו להמשיך בכל כוחותינו, בתקווה שאנו קרובים למטרה - מסילת הברזל הנכספת.

זה היה כבר באמצע ימות הסתיו. גשם דק וחודר נפל מהשמים האפורים והיום הסתיים כמעט בלי שלב מעבר.

משני צידי הדרך התרוממו חומות של עצי אשוח שהפילו אימה חונקת וצללים שחורים לחצו עלינו בפחד.

התרמילים על הגב משכו למטה לאדמה ובקושי סחבנו רגלינו, אבל אף אחד מאיתנו לא הוציא הגה מפיו. צעדנו הלאה בתוך חתך היער השחור ומעלינו קו שמים אפור כהה שהיה לנו למורה דרך.

סוף כל סוף ראינו אורות מהבהבים. הדרך פסקה פתאום ולפנינו השתרע מגרש ענק אשר עליו היו פזורים כמו זחלים שחורים צריפי עץ גדולים. מסביב הצריפים התרוצצו אנשים בבלבול רב והיה תוסס כבמרקחת.

ליד צריף אחד עומד תור גדול של אנשים. הם היו אסירים שמוסרים למחסן כלי עבודה: כמו מעדרים ומקושים. אלה רק באו מעבודה, וכבר עומדים בתור.

קצת הלאה נשמע רעש של מנוע דיזל ותקתוק של מְנסרה אשר המשורים

העגולים חותכים ברעש מחריש אוזניים וצלצול פלדה את בולי העץ העבים.

חיילים בסגינים אפורים עם פגיונות על הרובים רצים מסביב, צועקים בקולי קולות, נותנים פקודות וסופרים בלי הרף את האסירים הבאים מהעבודה. מרחוק נשמעת נביחת כלבים ושריקת סירנה ללא הפסק.

בקלחת הזאת שנפלנו פתאום לתוכה לא ידענו מה לעשות. אנחנו מטפסים ועוברים ערימות בולי עץ, לוחות עץ מנוסרים ושבילי רכבת. אף אחד לא עוצר אותנו ולא שואל מי אנחנו. לבסוף אנו שואלים חייל שבא לקראתנו היכן אפשר לפגוש את מנהל המחנה - את הנצ׳לניק?

הוא מראה לנו את הדרך ואנחנו עוברים דרך נפחייה, שם חרשו ברזלים מלובנים ונפחים פרזלו סוסים בפרסות חדשות ומתקנים כל מיני כלים.

אנו מפלסים את הדרך לצריף גדול ונכנסים פנימה. זה מין משרד שם יושבים מסביב לשולחנות כמה קצינים בכובעים עם מצחיות מעור ובד אדום מסביב לכובעים העגולים.

אנחנו יודעים היטב מי אלה, אלה ה־נ.ק.וו.ד. המשטרה החשאית של ברית־המועצות, עליהם נשען השלטון הבלתי מוגבל וכוחם גדול בלי גבול.

פסח ובתיה נשארו קרוב לדלת ואני ורפאל פונים לאחד מהקצינים עם פנים עגולות ובת צחוק על פניו. הוא נראה לנו יותר אדיב ונעים. הוא צוחק אלינו, אבל עיניו סוקרות אותנו מלמעלה למטה, כאילו רוצה לחדור לתוך הנשמה ולקרוא שם את המחשבות הגנוזות.

מה תגידו ״חברים״? הוא מקבל אותנו בבת צחוק ואני לא יודע האם את המילה ״חברים״ הוא אומר ברצינות או בלעג, כי מדיבורו וצלילי קולו אפשר היה להרגיש גם ביטול או חוזק. או אולי ידידות?

למעשה מאופן פנייתו אלינו היינו קצת מבוהלים, כי ידענו שבתור אסירים אסור היה לנו לפנות לקומנדנט או אפילו לחייל פשוט בכינוי חבר.

היו מקרים, באם שכחת ופנית במילה ״חבר״ לאנשי השלטון, קיבלת תיכף תשובה בגערה, ״איזה חבר אנו לך״? ונוסף לזה חטפת קללה רוסית ״מי שבירך״ באמא ואבא, לפי נוסח הרוסי הטהור...

אנו סיפרנו לקצין עם הפנים העגולות שאנחנו פולקים משוחררים, יותר משבוע לא אכלנו פרוסת לחם ואנו מבקשים משהו לאכול.

כנראה שהקצין כבר ידע מי אנחנו. הוא השתתק, דפק באצבעותיו על השולחן והתחיל לכתוב פתק ומלמל לעצמו: דַא־דַא, ז״א טוב, כן כן. כמה אתם? אמרנו לו והוא נתן לנו את הפתק באומרו: ׳לכו לנצ׳לניק האפסנאות ותקבלו אוכל׳.

כמה פעמים אמרנו לו ״ספאסיבא״! - תודה! ועם הפתק ביד מאושרים הלכנו לחפש את מנהל האפסנאות. אחרי חיפושים רבים מצאנו את ״הנצ׳לניק

סְנַבז׳יניה״ - מנהל האפסנאות על סף צריף גדול, איפה שהיה המחסן. הוא היה איש בגודל בינוני מלובש בסגנון אפור ארוך. על החגורה הרחבה שלו עור חום, תלה אקדח גדול, מתחת הכובע של ה־נ.ק.וו.ד. האדום נראו פנים כחושים ואף נשרי גדול.

כשקיבלנו תשובה שהוא מנהל האפסנאות, נתנו לו את הפתק.

בתנועה אופיינית רק ליהודים הוא קירב את הפתק קרוב לעיניים, כמו שעושים קצרי רואי כתוצאה מקריאת הרבה ספרים, קרא את הפתק, אחר כך הסתכל בנו טוב־טוב, פניו התקדרו לרגע, לא אמר כלום ופתאום הסתובב לאחור ודיבר כאילו לצד, לא ישר אלינו.

כן, תחכו פה קצת ותקבלו לחם ונעלם לתוך החלל החשוך של המחסן הגדול.

אני ורפאל חטפנו מבט אחד אל השני, ואני הראשון הפלטתי: דומני שהוא יהודי. כן! הסכים רפאל, ״הקוגל״ מונח לו על הפנים ושנינו הצטחקנו.

לא חיכינו הרבה זמן. הוא חזר נושא תחת בית שחיו כמה לחמים ובנייר עטוף ערימה עם דגים מלוחים.

אתם ארבעה אנשים, הי לכם ארבעה לחמים ודגים, תשבו שמה על יד המדורה ותקבלו תבשיל.

הי בוריס! בוא הנה! התחיל לצעוק לתוך הדלת הפתוחה. הופיע חייל נמוך, עם אף סולד ופנים עגולים לבוש בפופייקה כחולה ובידו רובה.

הנצ׳לניק, בהצביעו עלינו אמר לחייל הנמוך: תוביל אותם אל הַקוסטֶר (האש) ותביא להם מרק, תראה גם שיהיה להם איפה לישון. אלה פולנים ששוחררו מארץ גזירה על פי החוזה של ממשלת ברית־המועצות עם הממשלה הפולנית.

״טַק טוֹצנו״ (בדיוק ככה), הפליט החייל הנמוך בשם בוריס ונתן דפיקה עם המגפיים ובפנותו אלינו הוא כמעט צעק ״באו רֵביאַטא״ (חברה) ואנו התחלנו ללכת בין הקרשים וערימות העצים. מרחוק ראינו את בתיה ופסח והם הצטרפו אלינו.

מהי? גם אישה אתכם? מאַלאַדצי״ (חברה׳מנים) פטפט החייל הנמוך. זה טוב! נשים יפות אצלכם בפולין. הייתי ב״לְבוב״. איזו עיר, ואיזה בנות. וואָט ריבות שמה והוא הושיט את בוהן ידו הימנית כאות הוקרה למה שאמר והוסיף דַא! דַא! (כן, כן).

התקרבנו למדורה, לשונות אש אדומות ליטפו את גזרי העץ היבשים שהשמיעו רעש ונהמה. חמימות ביתית התפשטה מסביב, החום ליטף בתענוג את הפנים וחדר דרך הבגדים הלחים לגוף ולגפיים הקרות. מתוך המדורה עלה לשמים השחורים עשן כהה מגזרי העץ הבוערים.

התיישבנו על החבילות שלנו על יד האש והורדנו את הנעליים הרטובות והושטנו את רגלינו מול האש. מהגרביים הלחים התחיל לעלות קיטור צפוף, הרגשנו הקלה על הנשמה.

החייל הנמוך הדברן נעלם לתוך שער המחנה המגודר בגדר תיל דוקרנית. בחשכת הליל הצטיירו הקווים של מגדלי השמירה שעמדו במרחקים קצרים אחד מהשני. לא רחוק מגדרי התיל נשמעו יללות ונביחות כלבים.

לא חלף זמן רב והחייל בוריס הופיע בלוויית אדם לבוש בבגדי עבודה פשוטים. בידיהם היו שתי קערות מלאות בתבשיל צפוף של אפונה. הוצאנו את הכפות והתחלנו לאכול. אינני בטוח האם באמת המרק הזה היה כל כך טוב, אבל הרגשנו בכל לגימה טעם גן־עדן. בלענו בתיאבון גדול כל כך כי היינו מורעבים מאוד ולאים. גמרנו את האכילה וקינחנו בפרוסות לחם ומצב הרוח וההרגשה השתפרו מאוד.

החייל העליז והדברן התיישב איתנו והתחיל לספר איך הוא היה במערב־"זַאפַּאדנה", באיזה ערים הוא שירת ובזמן האחרון הוא היה בעיר למברג. העיר הזאת נראית לו מאוד. אפשר שמה לקנות הכול, חליפה טובה ושעון וכל מיני דברים יפים. הוא התחיל לחקות את הדיבור הפולני, ואיך הסוחרים על ה"טולצוק" צועקים "פפיערוסי סְחַרינה". אפשר היה להכיר בקולו של סוחר רחוב יהודי מרחובות העיר למברג.

כמובן שזה היה עוד בזמן הראשון שהרוסים כבשו חבל ארץ מערבי של פולין שנקרא "זאפַּאדְנע".

למדורה התקרבו עוד כמה חיילים מהמשמר שסקרו אותנו מכל הצדדים, כי היינו עוד לבושים בבגדים שלבשנו בפולין וכובעים של סקי שקראו להם בפולנית "נַרציאַרסקע" שנכנסו לאופנה עם פרוץ המלחמה, שהיו מאוד נוחים וחמים וכמעט שזה היה סימן ההיכר של הפליטים מפולין.

החיילים כמעט לא דיברו איתנו, כנראה מתוך הרגל וזהירות שאסור לדבר עם אסירים.

במקום שנמצאנו עכשיו היו שני סוגים של אנשים: אסירים וחיילים ששמרו עליהם ועל הסדר במחנה העבודה. הם לא הבינו מי אנחנו ומה אנו עושים פה.

על השאלה מי אנחנו, סיפרנו להם שאנחנו משוחררים לפי חוזה של הממשלה שלהם וממשלת פולין. הם רק נדו בראשיהם שהבינו את העניין ושתקו.

רק החייל הנמוך בוריס פטפט כל הזמן, התחכם כאיש שראה ומכיר את העולם ומחזיק מעצמו כידען בכול.

התיישבנו כבר טוב. החיילים וגם בוריס נעלמו ואנחנו עייפים ורדומים. נשארנו יושבים על התרמילים סמוך למדורה הבוערת.

"שלום עליכם יהודים", שמענו פתאום קול שקט וברור ביידיש בהיגוי ליטאי. כמו במכת זרם חשמלי קמנו על רגלינו, לפנינו עמד נצ׳לניק האספקה מחייך והושיט לכל אחד את ידו.

- הבנתי תיכף שאתה יהודי, אמרתי לו.

- וגם אני הכרתי. מי אתם? מאיפה ומאיזו עיר?

- מורשה.

- ואתה?

- גם כן מפולין, מהעיר פינסק, נולדתי שם.

- אתה כבר הרבה זמן ברוסיה? ובכלל איך אתה בא למקום נידח כזה? שאלתי.

הוא הסתכל לצדדים כאילו חושד שמישהו ישמע ובקול יותר נמוך המשיך: זה כבר עשר שנים שעברתי לרוסיה. בפולין היה לי משפט בגלל פעילות מפלגתית קומוניסטית, קיבלתי שש שנים בבית סוהר, ישבתי זמן קצר ובהזדמנות ברחתי ועברתי את הגבול. עברתי באורל בעיר צ׳לבינסק ועכשיו זה כבר שנתיים אני פה נצ׳לניק במחנה עבודה.

- למה נסעת כל כך רחוק? מקום יותר טוב לעבוד לא מצאת? שאלתי הלאה.

הוא השתתק לרגע, אחר כך הסתכל בנו, בת צחוק קלה עלתה על שפתיו וענה:

- עכשיו אתם עוד לא יכולים להבין, אבל במשך הזמן יתברר לכם הכול. בברית המועצות לא בוחרים מקום להיות ולחיות. מוכרחים ללכת איפה שנחוץ ולאן ששולחים. היום אתה פה ומחר במקום רחוק מאוד. תמיד צריכים להיות מוכנים, זה לא כמו אצלנו במקומות שלנו, שם האדם גומר את חייו במקום אחד.

- נו, ואיך אתה חי פה?

- חיים - כמו כל אדם רוסי, לאכול יש, מובן מאליו שלי לא חסר. אבל אני בודד, מנותק מהעולם ומסביבה יהודית. מתגעגעים לבית יהודי, אוי, בית יהודי!... הוסיף באנחה מלאה יגון. בבית אבא בשבת, הרגשנו תענוג אמיתי. קולו רעד מהתרגשות.

- האם יש פה עוד יהודים?

- עוד יהודים, שינן לדברי. כן, ישנם. אבל כולם אסירים עם פסקי דין של עשר וחמש־עשרה שנה. אני עוזר להם במה שאני יכול, אבל האפשרויות מצומצמות. הוא כאילו התנצל.

– בזמן האחרון הביאו יהודים מליטא, הם עובדים בבניית המסילה והלוואי שיגיעו למצבכם, הוסיף בנימה חרישית.

פתאום, כאילו הרגיש שדיבר יותר מדי, אמר: מה יש עכשיו לדבר, עכשיו זמן מלחמה, אנחנו לוחמים נגד היטלר בעד החופש. ופתאום הפסיק את דיבורו ביידיש ועבר לרוסית – תהיו בריאים חברה, מחר כאור היום תלכו מכאן.

פה אסור להיות כשיוצאים לעבודה, לילה טוב! הוא נעלם בחשכת הלילה.

נשארנו קצת המומים מהפגישה עם הנצ׳לניק היהודי. כי זה היה בפעם הראשונה שפגשנו ודיברנו עם יהודי מאנשי השלטון. נשארנו יושבים כל אחד במחשבותיו על גורלנו בהמשך דרכנו.

מהשקט עורר אותנו שוב החייל הנמוך בוריס. הוא פתאום הופיע מבלי לראות מאיפה. נו, חברה, תלכו לישון, כבר מצאתי עבורכם מקום, תיקחו את החבילות שלכם. נו היידה, מהר! מהר! הוא דרבן אותנו והוביל אותנו בחושך בין קורות ועצים מפוזרים.

נכנסנו לצריף גדול שלא היה עוד גמור לגמרי. בשני הצדדים עמדו שתי שורות של דרגשים מלוחות עבים אחד מעל השני. על הרצפה התגוללו שבבי עץ דקים מהלוחות המהוקצעים ונסורת.

– פה תלונו הלילה, אבל תזכרו, בבוקר השכם, עוד טרם שיהיה יום תעזבו את המקום.

פניו הרצינו ודיבורו היה כפקודה. משהו לא התאים בצליל קולו להתנהגותו הקודמת.

בוריס הלך ואנחנו התפרקדנו על הלוחות החדשים, כל אחד חבילתו מתחת לראשו וקצת נסורת ושבבים כמצע. תיכף נרדמנו יגעים ותשושים.

עם דמדומי הבוקר, כשחשכת הלילה נאבקה עם בוא היום האפור, קמנו ועזבנו את המקום בדרכנו הלאה.

החוץ היה רטוב באוויר לח וריח של עצי אורן, פטריות ועצים רקובים חדרו לנשימה.

הלכנו בערך חצי שעה ופתאום נתגלו לעינינו על תוואי העפר המוגבה, פסי ברזל של רכבת. קשה מאוד להביע מה הרגשנו באותו רגע כשראינו את פסי המסילה הנמשכים עם האופק למקומות בלתי ידועים. זה שנה וחצי שהיינו בטייגא הנידחת ולפעמים חשבנו שנישאר כבר שם במקום גזירה מנותקים לעולמים מהעולם הגדול, מהבית, מקרובים, ואף פעם לא נחזור לחיים הקודמים שנראו כבר לנו כחלום שנשכח והייאוש והגעגועים לחצו עמוק-עמוק על הנשמה והלב.

פסי הברזל שנגלו לעינינו נסכו בנו תקוות, שהנה מצאנו שוב את החוט המנותק והחוט הזה יוביל אותנו בחזרה לעבר, לבית שכל כך ערגנו לו.

עלינו על המסילה והתחלנו לצעוד משביל לשביל בקלות וזריזות. השקים שנשאנו כבר לא היו כל כך כבדים ולא הרגשנו את המשא על הגב.

שריקה של קטר בישרה לנו שלא רחוק נמצאת רכבת והתחלנו לרוץ ממש בקפיצות. זירזנו אחד את השני בפחד שלא נאבד את העושר שמצאנו.

באו לקראתנו כמה חיילים ומבלי לשאול שאלות התחילו לצעוק דאַוואי! דאַוואי! מהרו "הדְרֶזינה" עוד מעט תזוז.

בלי הרף רצנו בכל כוחותינו וראינו את הרכבת עם הרבה קרונות שטוחים המיועדים להוביל חול ואבנים. זרקנו את תרמילינו על אחד הקרונות השטוחים האלה וקפצנו על משטח הקרון.

לא לקח הרבה זמן והקטר הוציא שריקה ארוכה ואיומה. הקרונות הזדעזעו וחרקו בדופקם בהד צליל פלדה על קורות הברזל משני צידי הקרונות והרכבת התחילה לנסוע, בתחילה לאט ואחר כך ביתר תנופה.

לא האמנתי למראית עיני, האם באמת אנחנו נוסעים, נוסעים ברכבת? אף פעם לא הרגשתי תענוג כזה כמו בנסיעה על הקרון השטוח. בלי פיקוח ובלי שמירה. כן! זו אמת ומציאות!...

הרכבת מגבירה מהירות, בולעת את המרחק הלאה והלאה, משני הצדדים תוואי ישר של עצים כרותים והלאה חומה של עצי אורן ואשוחים. יער צפוף ופראי. חבויים שם סודות נסתרים מדורי דורות.

עמודי עץ מקולפים עם חוטי טלגרף מבשרים שהציביליזציה השתלטה על הפראות ויש קשר עם העולם החיצון ועם ערים רחוקות. עורקי פלדה מקשרים את המקום הנידח הזה עם העולם ותרבותו.

ואנחנו, לא פעם אחת אנשי השלטון אמרו לנו, "תשכחו את ביתכם ומולדתכם, פה אתם צריכים לבנות את חייכם ופה המולדת החדשה שלכם", פה ביערות עד, בטייגא הפראית.

אנחנו נוסעים באמת בחזרה לחיים, אנשים חופשיים, כן זו אמת! אמת! אנו צוחקים ושמחים ולא מרגישים עייפות אחרי הדרך הקשה שנמשכה שמונה ימים דרך היער עד למסילה החדשה הנבנית. אנו לא מרגישים עכשיו רעב ולאות, מעיינות של מרץ מחודשים ממלאים את רוחנו ונוסכים בנו מרץ וכוחות גנוזים להמשיך בדרך הבלתי נודעת ברוסיה הגדולה והרחבה.

הרכבת נעצרה בפתאומיות והוציאו אותנו מהמחשבות והתרוממות הרוח.

משני צידי הרכבת, לכל האורך של הקרונות, עמדו אנשים עם מעדרים בידיים ליד תעלות לא עמוקות והתחילו לזרוק את החול החפור על משטחי הקרונות. הצטופפנו בסוף הקרון, שלידו עמדו ארבעה אנשים שעבדו עם המעדרים. הם היו לבושים במעילים טובים ושניים מהם אפילו עם צווארוני וכובעי פרווה יקרה. לאחד היה זקן קטן ונראה כסוחר מכובד.

הכרנו בהם תיכף שאלה יהודים.

- מאין אתם? צעקתי אליהם ביידיש.

- הם היו מופתעים ונראו שמחים בשומעם פתאום דיבור בשפת היידיש.

- אנחנו מקובנה, מליטא, אתם בוודאי מפולין, מה אתם עושים פה על הדרזינה?

במלים קצרות מסרתי להם שאנו משוחררים מהיער ונוסעים לעיר קיראוו.

הם המשיכו לזרוק את החול על הקרון והאיש עם הזקנקן דיבר: אתם תחזרו הביתה, יש לכם ממשלה שעומדת לצידכם, לנו אין מי שיעזור. היינו אנשים הגונים ולא עשינו כל רע. החטא היחיד שלי שהייתי סוחר בעל חנות בדים, הטילו עלי כל כך הרבה קנסות שלא היה לי לשלם והם אסרו אותי וכבר חודשיים שאני פה. מהאישה והילדים אני לא יודע כלום, מנותק לגמרי.

תגידו לנו בבקשה מה יהיה איתנו, אמר כמעט בקול בוכים. ניחמתי אותו שלא צריכים להתייאש. אלוהים יעזור. גם אנחנו חשבנו שאנו אבודים לעולמים ביער. נו! אתם רואים, לא צריכים לאבד את התקווה, המלחמה תסתיים וכולם ייסעו הביתה. צריכים רק להבליג, העיקר לא לאבד את התקווה.

דמעות עמדו בעיניו של היהודי המכובד בלבושו וצורתו. פתאום תקע את המעדר באדמה והשעין את ידיו על הידית. אתם יודעים, יהודים, שהיום יום ראשון של ראש השנה? במקום להיות בבית־הכנסת ולהתפלל אני עומד פה עם המעדר ועובד בחול. הוא פלט את המילים בקול רועד וכאילו מאשים את עצמו בחילול חג ראש השנה.

כלל לא ידענו שהיום הזה הוא ראש השנה והופתענו, היינו מנותקים מיהדות וחגים וכלל לא ידענו על הלוח העברי.

בשומעי שהיום זה ראש השנה, עלו בזיכרוני תמונות של ימים עברו מהבית, מבית אבא ואמא בסביבה יהודית, משבתות וחגי ישראל.

המחשבות ניתקו פתאום כשהקטר התחיל לשרוק והחיילים השומרים התחילו לצעוק שהעבודה נגמרה.

הספקנו עוד להושיט יד ליהודים שעמדו ליד הקרון ולאחל כתיבה וחתימה טובה ושישתחררו במהרה.

הרכבת ניתקה מהמקום והתחילה לזוז הלאה, משאירה מאחוריה שתי שורות אנשים, היהודים האסירים מקובנה.

עוד באותו יום בעוברנו כמה פעמים על קרונות של רכבות עבודה אחרים שהובילו חומרים לבניית מסילת הברזל החדשה, הגענו לתחנת הרכבת הראשונה.

הכתיבה של קטע סיפור זה אל החופש שנכתב ביידיש נגמרה ב־18.11.1947 בעיר לינץ־בינדרמיכל – אוסטריה.

בעיר קיראָוו

לתחנת הרכבת איפה שהגענו, היה כבר אולם המתנה וקופה. קנינו כרטיסי נסיעה לעיר קיראוו. לפי תעודת השחרור מהיער היה כתוב "באודוסטרוברניה", שהיעד של הנסיעה שלנו הוא לעיירה הנקראת קוטלניץ והיא סמוכה לקיראוו. קיראוו היא עיר מסוג אלף שאסור לנו להתיישב בה, אבל כלל לא חשבנו לנסוע לקוטלניץ, ויהיה מה שיהיה.

חיכינו זמן מה עד שבאה רכבת נוסעים רגילה. זה היה עבורנו קצת מוזר, כי כל הדרך מבריסק עד הצפון נסענו רק בקרונות משא על הקרשים מלמעלה או למטה, ופתאום נכנסנו לקרון אמיתי עם ספסלי ישיבה עם חלונות. התחלתי שוב להרגיש את עצמי כבן תרבות, כבן אדם.

הרכבת נסעה מהר בהפסקות קטנות, בתחנות קטנות וכעבור כמה שעות הגענו לעיר קיראוו.

אולם התחנה היה גדול ומפואר, אבל היה מלא אנשים. משפחות שלמות עם הרבה מטלטלים ומזוודות ישבו על הארץ, על המרצפות הקרות. נשים וילדים ישנו על חבילות מי עם כריות תחת ראשם. גברים השתרעו על הרצפה וישנו שנת־ישרים בתוך ההמולה הגדולה.

אלה שתפסו ספסלים, אכלו פרוסות לחם ושתו תה שהכינו במקום מכדי מים רותחים, "קיפיאַטאָק" שנמצא בכל תחנת רכבת ברוסיה הגדולה. בחוץ במקום מסוים ישנם ברזים מחוברים לדודים גדולים המוסקים עשרים וארבע שעות ביממה ומספקים מים רותחים בלי הגבלה.

מובן מאליו שהכול לפי תור ותמיד יש תור למים חמים. המקום מסומן בשלט גדול "קיפיאַטאָק". זהו באמת מוסד מקורי וחיובי, אם ניקח בחשבון שהרוסי שותה הרבה תה באקלים הקר והמרחקים הגדולים שנוסעים ממקום למקום.

אנדרלמוסיה גדולה שררה בתחנת הרכבת של קיראוו. רכבות באו ונפלטו מהן מאות אנשים עם הרבה חבילות. האולם הענקי של התחנה לא יכול עוד לקלוט אנשים, לא היה מקום חופשי ובקושי אפשר היה לפלס דרך בערבוביה של כל־כך הרבה אנשים וערימות וחבילות.

הרבה אנשים נשארו בחוץ תחת הגגונים של הבניין ולתוהו ובוהו הזה אנו נכנסנו ולא ידענו מה יהיה איתנו ומה עלינו לעשות.

כולם היו פליטים שברחו מהחזית, מהערים שנכבשו בקרבות דמים על ידי הגרמנים שהסתערו במהירות ובכוח גדול לתוך רוסיה. אלה שהצליחו להימלט מהערים ומאזורי המלחמה, ברחו רחוק לרוסיה. אינני יודע אם

מישהו דאג להם. אולי כן. אבל לנו לא היה למי לפנות. היינו מופקרים לגורל העיוור והצטרכנו לקחת את היוזמה בידינו, לדאוג לאיזה סידור שיוציא אותנו מהמצב הנואש הזה.

היו כבר ימי הקיץ האחרונים. הסתיו הסתיים וגשם דק התחיל לרדת והגביר את הייאוש ומצב הרוח הקודר.

צריכים משהו לעשות ותיכף. ראשית כול אנו זקוקים למקום שבו אפשר להעביר את הלילה תחת קורת גג. אבל "מאין תבוא עזרה?"

ידענו בבירור שפה בתחנה אסור לנו להישאר. אין מה לצפות - מכאן צריכים לצעת העירה וכמה שיותר מהר, אחרת נאבד.

התייעצנו מה לעשות והחלטנו ללכת העירה למועצת העירייה של קיראוו ולבקש עבודה ומקום לינה.

אומר ועושה. מצאנו איזו פינה באולם בית הנתיבות, הורדנו את התרמילים והשארנו את בתיה בבית הנתיבות עם הרכוש שלנו - התרמילים. אמרנו לה שבשום פנים ואופן לא תזוז מהמקום הזה עד שנבוא בחזרה מהעיר. אולי נצליח לסדר משהו.

אני, רפאל ופסח, בלי כל מטען, בידיים ריקות, התחלנו ללכת העירה. שאלנו היכן נמצא ה"גוֹר סוביֶט", זאת אומרת משרדי העירייה והראו לנו את הכיוון.

קיראוו היא עיר גדולה מאוד, רחובות רחבים ובתי עץ ואבן מפוזרים מאוד. הלכנו מהר כי זה היה כבר בחצי היום ופחדנו שלא נספיק להיות בעירייה.

הלכנו הרבה זמן עד שהגענו למרכז העיר ועמדנו לפני בית העירייה.

שאלנו על המשרד שבו רושמים אנשים לעבודה. למזלנו עוד הספקנו להיכנס טרם שסגרו את המשרד.

קיבל אותנו פקיד רוסי בגיל העמידה ושאל מה חפצנו. סיפרנו לו שאנחנו פולנים משוחררים ורוצים לעבוד בכל עבודה שהיא. הוא שאל למקצוע "ספציאלניסט". פסח אמר שהוא נגר וגם אני אמרתי שאני נגר. רפאל אמר שהוא פועל פשוט ומוכן לעבוד בכל עבודה שהיא.

כנראה מקצוע הנגרות היה המכריע בלקבל אותנו לעבודה, כי כל בעלי המקצוע נלקחו לצבא והיה מחסור בעירייה לבעלי מקצוע - הנגרים.

הראינו לו את התעודות והוא רשם אותנו לעבודה. אותי ופסח כנגרים להקמת ותיקון צריפים, ואת רפאל לעבודה שחורה - לחפירת תעלות ביוב ומים.

הפקיד אמר לנו לבוא לעבודה מחר בבוקר. ירדה לנו אבן מהלב, אבל דא עקא, אין לנו היכן ללון. אמרנו לו שאנחנו נמצאים בבית הנתיבות ולי יש אישה ואין לנו היכן לישון, ככה שלא נוכל לבוא לעבודה מבלי לישון כבני אדם ושייתן לנו איזה מקום לינה.

הוא היסס בעניין אבל בלית־ברירה נתן לנו פתק לבית מחסה, שהוא מוסד מוכר בברית המועצות. הוא רשם פתק למנהל בית המחסה ברוסית "אופז'ה־זיצ'יה" לתת לנו חדר לארבעה אנשים והכתובת היתה, זכורני עד היום הזה, ברחוב סטְפַנה חַלטורינָה 101.

לא שאלנו כבר שאלות, מאושרים שיש לנו כבר מקום ללון. רצנו מהר לבית הנתיבות לבשר לבתיה שהצלחנו למצוא מקום לינה וגם עבודה.

כשהגענו לבית הנתיבות היה כבר לילה. מצאנו את בתיה מיואשת ושומרת על רכוש התרמילים שלנו. העמסנו את השקים על שכמנו ועזבנו את התחנה בדרכנו לרחוב סטפנה־חלטורינה 101.

הלכנו הרבה זמן, כמעט מהעבר השני של העיר. שאלנו ותעינו ברחובות המפוזרים של עיר גדולה זו. סוף כל סוף הגענו לרחוב שחיפשנו. נכנסנו לבית עץ גדול, דפקנו בדלת היכן שהיה אור בחלון. למזלנו זה היה החדר שבו גר המנהל של המוסד הזה.

כשקיבל את הפתק עם החתימה של העירייה, הוביל אותנו לפרוזדור ארוך, פתח לנו דלת ונכנסנו לחדר קטן כמעט ריק מריהוט, חוץ משולחן קטן ליד החלון ואיזה מיטת ברזל בלי מזרון. שבורים ורצוצים פרקנו מעלינו את התרמילים ובבגדינו נפלנו על הרצפה של הקרשים המהוקצעים ותיכף נרדמנו בשינה עמוקה.

למחרת יצאנו כולנו העירה. קיראוו היא עיר גדולה מאוד, עם רחוב ראשי רחב מאוד, עם בניינים גדולים ו"אוניבֶּרמגים", חנויות כלבו גדולות ומפוארות.

ברוסיה כל אחד מוכרח לעבוד ולהיות רשום לאיזה מוסד או בית חרושת, אחרת הוא לא מקבל את כרטיסי המזון והעיקר כרטיסי הלחם שזה יסוד הקיום של כל ילוד אישה. וגם פה ישנן כל מיני דרגות בסולם העבודה.

לעבודה שצריכים להשקיע בה מאמץ פיזי יותר גדול מקבלים כרטיסים לקילוגרם לחם ליום, לעבודה יותר קלה מקבלים פחות ומגיעים למינימום של 300 גרם לחם ליום, וזה גם חל על יתר מוצרי המזון וגם ההלבשה.

העיקר ברוסיה הסובייטית היה להיות רשום למקום עבודה, אחרת אתה לא יכול להתקיים ולחיות.

אמנם קיים גם שוק שחור שם מקבלים הכול, אבל זה באופן רשמי בלתי לגלי, אבל הוא קיים בגלוי ואנשים רבים קונים בשוק הזה הנקרא "טולצוק".

המחירים פה כל כך גבוהים שאדם עובד ומקבל משכורת רשמית לא יכול להרשות לעצמו לקנות בשוק זה. אבל בכל זאת הוא תמיד מלא אנשים שקונים ומוכרים הכול משרוך נעל עד בגדים ומגפיים ומוצרי מזון מכל

הסוגים.

מאיפה יש לאנשים אלה כסף? זה סוד שקשה להבין. אומרים שבכל רוסיה הסובייטית גונבים הכול מה שיש במקום העבודה. אוי ואבוי לזה שתופסים, המשטרה מחפשת ובודקת אבל זה לא מרתיע. ככה מתנהלים החיים הכלכליים ברוסיה הסובייטית.

הגענו בזמן לעירייה לאותו פקיד. הוא הרבה לרשום את כל הפרטים שלנו בניירות. נתן לנו כרטיסי מזון של לחם, קמח ועוד כל מיני מוצרים ושלח אותי ואת פסח לבירגדיר עבודה.

הלכנו לאזור הנהר העובר בעיר ושם עבדנו עם עוד כמה רוסים בהקמת מחיצות בצריפים. העבודה לא היתה מסובכת, מי שיודע להכניס מסמר בקרש ולנסר במשור, הוא כבר בעל מקצוע. לא היה לי כל קושי אחרי הניסיון שהיה לי במושבה ראבאָק שעבדתי בתפקיד נגר.

את רפאל שלחו עם קבוצת אנשים, כולם רוסים, לעבוד בחפירת תעלות להנחת צינורות ביוב.

עוד באותו יום כשחזרתי מהעבודה הלכתי עם בתיה לבית מלאכה "אַרטָל" שם תפרו כל מיני דברי לבוש לצבא. בית המלאכה היה חדש וכל מכונות התפירה הועברו במהירות מאזורי המלחמה ואורגנו מחדש לצורכי המאמץ המלחמתי.

מנהל בית המלאכה היה לפי מראהו יהודי. דיבר איתנו באדיבות וקיבל תיכף את בתיה לעבודה, אבל למשמרת לילה. העבודה נמשכה בלי הפסקה עשרים וארבע שעות ושתי המשמרות הראשונות כבר היו תפוסות.

באין־ברירה הסכמנו, כי היה בזה גם יתרון עבורנו. בתיה צריכה היתה לעבוד במשמרת האחרונה, מ־11 בלילה עד 7 בבוקר.

בלילה ליוויתי אותה למקום העבודה שלא היה רחוק ממקום משכננו. בבוקר כשהיא באה, אנחנו הלכנו לעבוד והיא יכלה לישון וכשבאנו מעבודתנו בין השעה ארבע לחמש, היינו עוד כמה שעות ביחד ויצאנו העירה להסתובב ולקנות משהו או לעמוד בתור.

ברוסיה אין קניות בלי תור. כשעוברים לפני מגזין ורואים אנשים עומדים בתור שואלים "מה נותנים" ונעמדים בתור. לפעמים עומדים שעות והתור לא זז, כי לא הביאו את המצרך ולא פעם אחרי כמה שעות בעמידה בתור, הולכים משם מבלי לקבל שום דבר, כי הוציאו מודעה לפני המאגזין שרק מחר יהיה המצרך.

האיש הרוסי כבר רגיל לזה ולא מתלונן, כי ראשית כול, זה לא יעזור ושנית הם כבר הורגלו הרבה שנים לאורח החיים הזה והדבר מובן מאליו

ואין עוררין.

פה ושם מישהו פולט קללה עסיסית אבל גם זה בלי מרירות. זהו הסגנון של הדיבור הרוסי של רוב המוני העם.

כעבור כמה ימים נודע לנו שיש מאגזין אחד ברחוב הראשי, שם נותנים לפליטים השוהים בעיר לחם במנה מוגדלת לפי דוקומנטים ולא צריכים כרטיסי מזון.

ארבעתנו הלכנו לשם וקיבלנו כל אחד לחם שלם. אבל הם הטביעו חותמת על הצד השני של ה"אודופטרובוברניה", נייר השחרור מהיער. קיבלנו ככה שלושה ימים רצופים ויותר לא.

התחלתי לחשוב איך אפשר עוד הפעם לקבל לחם. מובן שבעד הלחם שילמנו סכום קטן, אבל זה לא היה חשוב, כי בשוק השחור הלחם הזה היה שווה פי מאה.

צריכים רק להוריד את החותמת מהצד השני של הנייר ואפשר לקבל עוד לחם. עד שגילינו המצאה.

בשוק החופשי קנינו כמה גיליונות נייר נקי, עשיתי מקצת קמח דבק והדבקתי על התעודות בצד השני את הנייר הנקי שלא ייקרע.

הפרוצדורה של קבלת הלחם היתה ככה, בראשונה ניגשנו לדלפק שם נמצא פקיד שבדק את התעודה ונתן לנו תלוש לשלם בקופה, הגשנו לו את כל ארבעת התעודות והוא רשם בתלוש לשלם בעד 4 ק"ג לחם. ניגשנו לקופה ושילמנו ובקופה קיבלנו תלוש ששולם.

אחר כך ניגשנו שוב לדלפק שבו הזבנית נתנה לנו את הלחם והיא לקחה מאיתנו את התלוש שקיבלנו בראשונה מהפקיד.

היות שבזמן המלחמה היה מחסור גדול בנייר, הפקיד נתן בחזרה את התלושים לאנשים בהתאם לגודל מנת הלחם שהיתה מגיעה. התלוש הזה עשה סיבוב הרבה פעמים.

במאגזין היתה המולה ורעש ודוחק. כשנתתי לפקיד למחרת את התעודות שעל הצד השני היה מודבק נייר לבן שהסתיר את החותמת, לא שם לב והוציא לנו שוב פתק לקבלת לחם. ככה עשינו כמה פעמים, לבסוף כבר פחדנו כי התעודה עמדה להיקרע מרוב הדבקת והורדת הנייר המודבק.

אבל בפעם האחרונה, כשחיכינו על יד הדלפק במאגזין הגדול ללחם שצריכים היו להביא וזה כבר היה לפנות ערב, רפאל שם לב שהערימה עם התלושים היתה מונחת מאחורי עמוד הבטון הגדול ליד הדלפק. הוא נתן לנו סימן שנתפוס כולנו אחד ליד השני את המקום ליד העמוד ושיסתירו אותו.

את הלחם טרם הביאו והזבנית שהסתובבה מאחורי הדלפק הלכה פנימה. רפאל ניצל את השנייה הזאת, הושיט בזריזות את ידו מאחורי העמוד ותפס חופן מלא פתקאות ושׂם מהר בכיסו.

הסתלקנו מהר מהמאגזין לחצר בית סמוך. רפאל הוציא את הפתקאות ועינינו אורו מרוב התעלות ושמחה. היו שם פתקאות למשפחות של ארבעה ושמונה ואפילו לשנים־עשר לחמים, בסך הכול היו שם פתקאות ליותר מחמישים ק"ג לחם. זה היה ממש אוצר בלום. כפי שציינתי כבר, הלחם ברוסיה הוא היסוד של הקיום הפיזי ובראש המזון צועד הלחם.

חזרנו למאגזין ושילמנו בקופה כל אחד לפי הפתקאות של שישה ושמונה וארבעה לחמים. כשקיבלנו את הלחם יצאנו לשער החצר הסמוכה, שם הכנסנו לשקים ותרמילים שהיו איתנו את הלחם. השארנו את בתיה בשער לשמור על האוצר שלנו ואנחנו שלושתנו, אני, רפאל ופסח התחלפנו עם הכובעים שלא יכירו אותנו.

כל אחד מאיתנו היה לו כובע אחר. לפסח היה כובע רוסי עם אוזניות, לרפאל כובע כחול עם מצחייה מעור מבריק ולי כובע ספורט פולני. כשהחלפנו את הכובעים, כולנו קיבלנו צורה אחרת וקשה היה להכיר אותנו.

חזרנו למאגזין, שילמנו בקופה וחזרנו לדלפק לקבל שוב לחם. את התרגיל הזה עשינו כמה פעמים. היו לנו שני שקים מלאים בלחם ולבסוף כשלא היה לנו איפה להסתיר את הלחמים הורדנו את חגורות העור מהמכנסיים וקשרנו בחבילה עשרה לחמים. נשארו לנו עוד פתקאות שהיינו נאלצים לוותר עליהן והתחלנו לצעוד הביתה עם השקים הכבדים על שכמנו.

למעשה, מאוד פחדנו שמישהו יעצור אותנו, אבל למזלנו ירד הלילה ואף אחד מהעוברים לא הסתכל בנו ועל החבילה הפתוחה של הלחמים.

שבנו בשלום לחדרון שלנו ואיש לא ראה את ה"אוצר" הגדול שהבאנו לשם. בחדרון שלנו היתה בשקע אצטבה גדולה. למעלה סידרנו שם את כל הלחם וכיסינו בסמרטוט שבמקרה לא ייתנו לנו עין הרע...

ככה זה עבר עוד שבועיים. אני ופסח עובדים בעבודה של המחיצות בצריפים, רפאל בעבודה קשה בחפירת תעלות, ובתיה באַרטֶל במשמרת האחרונה בבית המלאכה לתפירה בעד הצבא הסובייטי הלוחם.

יום רדף יום והחיים שלנו אפורים בלי תקווה ותכלית. כשבאנו מהעבודה, בתיה הכינה לנו את הארוחה, תבשיל שאכלנו בתיאבון. אלו היו הדקות הטובות מכל היום, לאכול מרק חם אחרי יום אפור ומייגע.

באחד הימים פגשנו ברחוב בחורים יהודים משוחררים מהיער שסיפרו לנו שהם מתגייסים לצבא הפולני והם יודעים וראו בעצמם שבתחנת קיראוו עומד אֶשאלון - רכבת משא שאוספת פולנים, יהודים וגויים לצבא הפולני

המתארגן באסיה התיכונית בעיר טַשקֶנט.

קראתי פעם ספר של סופר רוסי, טַשקֶנט - "עיר הלחם" והאסוציאציה שהיתה לי שזוהי עיר מלאה שמש וכל טוב ולחם לרוב, וחוץ מזה, יש סיכויים לבוא יותר קרוב לגבולות ארץ ישראל. אולי נגיע לשם באיזה אופן שהוא בהתגייסותנו לצבא הפולני.

הרבה לא חשבנו. צריכים לעלות על הרכבת הזאת ולנסוע. אין מה לחכות פה יותר, לחם, צידה לדרך יש לנו וההחלטה היתה נחושה: מתגייסים לצבא הפולני.

רפאל עוד באותו יום השתדל אצל הבריגדיר שלו לקבל נעליים, כי נעליו היו קרועות לגמרי ואיך אפשר לצאת ככה לדרך.

השתדלותו נשאה פרי. באותו יום קיבל נעליים גבוהות, חדשות וחזקות. באותו יום מכרנו בשוק השחור את כל כרטיסי המזון שלנו. בעד הכסף קנינו כמה קילוגרמים קמח ועוד דברים שאפשר היה לקנות. נשאר לנו עוד כסף והחלטנו לעקור מבלי לומר שלום ולעלות על הרכבת. כל זה היה סיכון גדול, אבל הרבה לא חשבנו. חיינו פה, בעיר קיראוו על סף החורף המתקרב, ומצבנו היה מאוד עגום, בלי קרן אור שתעודד אותנו. אז מה יש לנו להפסיד?

את החדרון הקטן והצר והעבודה המשעממת על גדות נהר הוִיַטְקָה, (קיראוו היה שמה מלפני הרוולוציה וִיַטְקָה), צריכים לנצל את ההזדמנות ולעשות מפנה בחיים. אחרת אנחנו נתנוון בעיר הזאת.

כשהיינו מוכנים, עשינו את זה ביום אחד כדי לא לאחר את הרכבת. הגדלנו את התרמילים שלנו בתוספת חתיכות בד עבה שתפרנו מסביב, הכנסנו את כל הלחמים והקמח על המטלטלים שלנו ובאור היום סגרנו את דלת החדרון שלנו, שמנו את המפתח על המשקוף של הדלת והתחמקנו חרש החוצה לסימטה צדדית.

התחלנו ללכת לתחנת הרכבת. בדרך הראשית לא רצינו ללכת, אולי מישהו מעובדי העירייה יפגוש בנו, אז צעדנו ברחובות מקבילים לרחוב הראשי בכיוון בית הנתיבות.

התחיל לרדת השלג הראשון ועוברים ושבים ברחוב לבשו כבר כובעי פרווה עם האוזניות, כי היה כבר קור יבש ובלכתנו אחד אחרי השני עמוסים עם השקים הכבדים על גבינו, לא היינו בטוחים שלא תעינו בדרך. מוכרחים לשאול מישהו מהעוברים באם זוהי הדרך הנכונה לתחנת הרכבת. מעט מאוד אנשים היו ברחוב ואני שהלכתי הראשון, עצרתי אדם עם כובע פרווה ואמרתי לו: סליחה, אזרח, האם זו הדרך הנכונה לתחנת הרכבת?

הוא הרים את ראשו והסתכל בי ואני כשהסתכלתי עליו חשכו עיני. זה היה הפקיד של העירייה שקיבל אותנו לעבודה וסידר עבורנו את כרטיסי המזון.

הוא לטש בנו עיניו בתימהון ושאל: מה אתם עושים פה? לאן אתם הולכים? בינתיים התקרבו בתיה ופסח שהלכו קרוב אחרי והם גם נעצרו. רפאל הלך ופיגר בהליכה במרחק יותר גדול, כי הוא נשא את השק עם הלחם הכי כבד.

אנחנו מתגייסים לצבא הפולני ונוסעים ללחום בהיטלר, עניתי לו והרגשתי פלצות וחרדה.

– מה זאת אומרת אתם מתגייסים? ואיפה כרטיסי המזון לכל החודש שקיבלתם? ואיפה זה שקיבל את הנעליים החדשות רק אתמול? הוא דיבר בכעס. בואו למשטרה ותחזירו את כרטיסי המזון.

– קיבלתי עוז רוח ואמרתי: ראשית כול את הלחם אכלנו ולמשטרה לא תיקח אותנו אלא בכוח, וזה שקיבל את הנעליים אינני יודע איפה הוא, אני לא אחראי עליו.

רפאל שראה מרחוק שנעצרנו ושמע מרחוק את הדברים שהחלפנו, הספיק להיכנס לסימטה צדדית ושם התחבא מאחורי גדר.

מסביבנו נעצרו כמה רוסים ושאלו מה העניינים ועל מה הוויכוח הרם הזה. הפקיד של העירייה סיפר להם שקיבלנו כרטיסי מזון והוא סידר אותנו בעבודה ועכשיו אנחנו בורחים. ואנחנו טענו, שבתור פולנים אנחנו מתגייסים לצבא הפולני ונוסעים לחזית ללחום נגד הגרמנים והוא לא מסכים לזה ורוצה לעצור אותנו.

רוסי אחד צעיר עם אף סולד התערב פתאום לטובתנו. כמו מלאך המושיע שנפל משמים הוא פנה לפקיד העירייה:

– מה אתה מפטפט על כרטיסי לחם, תתבייש לך, הם הולכים לשפוך את דמם בשביל החופש שלנו ואתה עם הכרטיסים שלך, והרים ידו כאילו באיום. לך כבינו־מַטֶרו (קללה רוסית).

אל תפחדו חברה! תלכו ללחום בעד המולדת והחופש. ואתה, הוא פנה לפקיד העירייה, אתה יושב במשרדך, מדוע אתה לא הולך לחזית?

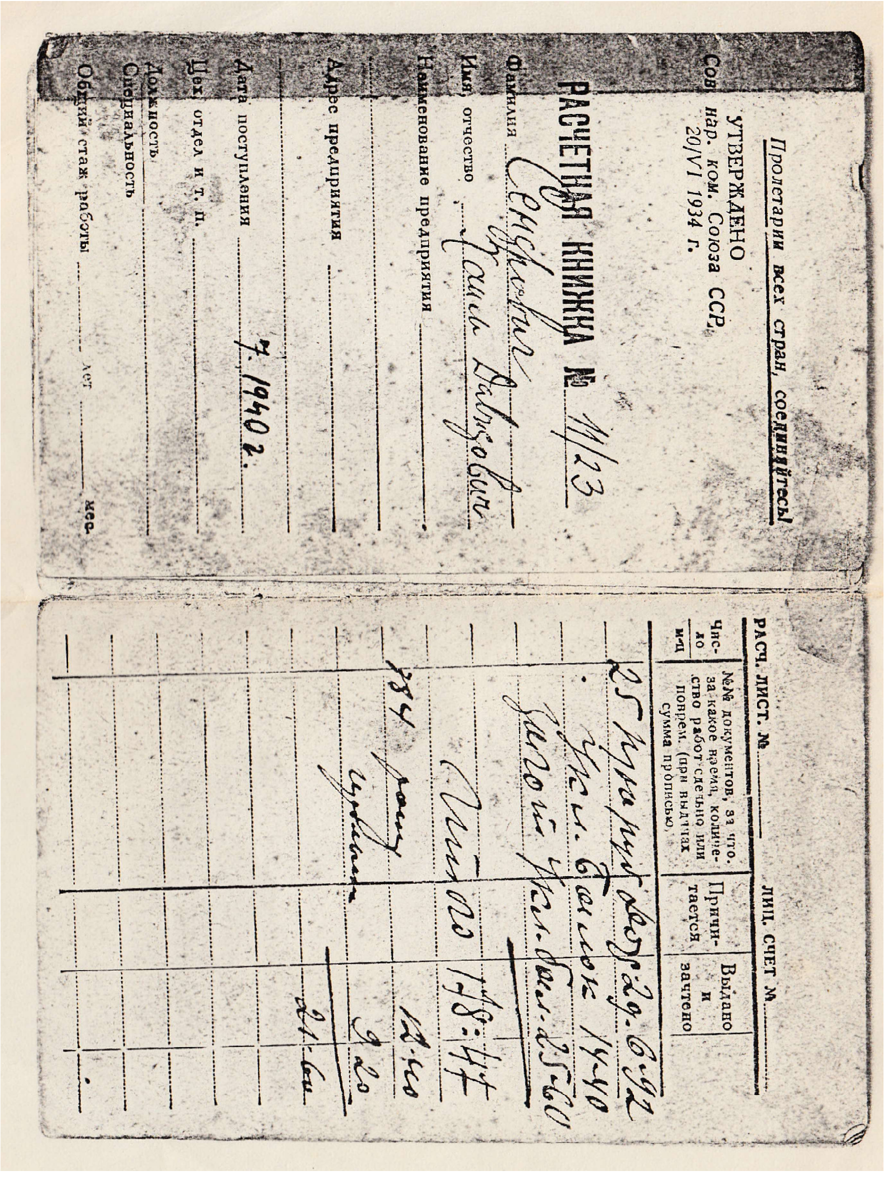
יתר הרוסים שעמדו מסביב נדו בראשיהם לאות הסכמה והוסיפו דַא! דַא!

הפקיד, המנהל מהעירייה עמד מבוהל מדיבורו הנמרץ של האיש הצעיר, בהה סביבו באין אונים, שקוע בעצמו. פתאום ירק יריקה, הוציא מפיו קללה עסיסית, הוריד את האוזניות מכובע הפרווה שלו והתחיל ללכת לדרכו מבלי להסתכל עלינו.

הרוסי הצעיר הראה לנו את הדרך ונפרדנו ממנו בלחיצת יד. מי הוא היה ובאיזה תפקיד שימש, אינני יודע עד היום. עד היום אני אסיר תודה לרוסי הצעיר האלמוני שעזר לנו להיחלץ מפקיד העירייה בקיראוו.

המשכנו ללכת לתחנת הרכבת. רפאל שצפה ממחבואו בסימטה וראה

כרטיסי חיסכון שהונפקו לחיים ובתיה סנדרוביץ ע"י הרשויות ברוסיה ביולי 1940

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

УТВЕРЖДЕНО
Сов. нар. ком. Союза ССР.
20/VI 1934 г.

РАСЧЕТНАЯ КНИЖКА № 11/23

Фамилия Сендрович

Имя, отчество Хаим Давидович

Наименование предприятия

Адрес предприятия

Дата поступления 7. 1940 г.

Цех, отдел и т. п.

Должность

Специальность

Общий стаж работы ... лет ... мес.

РАСЧ. ЛИСТ. № ... ЛИЦ. СЧЕТ №

Число	№№ документов, за что, за какое время, количество работ сдельно или поврем. (при выдачах сумма прописью)	Причитается	Выдано и зачтено

כרטיס החיסכון של חיים סנדרוביץ מס' 11/23

ВЫГОДНО УДОБНО ХРАНИТЬ СВОИ ДЕНЬГИ в СБЕРЕГАТЕЛЬНОЙ КАССЕ

СБЕРЕГАТЕЛЬНАЯ КАССА

ВЫДАЕТ вклад полностью или частями по первому требованию вкладчика

ВЫПЛАЧИВАЕТ вкладчику доход в размере 3% годовых

ПО СРОЧНЫМ ВКЛАДАМ, внесенным на срок не менее шести месяцев, выплачивается 5% годовых

СОБЛЮДАЕТ тайну вклада

В СБЕРЕГАТЕЛЬНОЙ КАССЕ можно проверить облигации государственных займов и получить выигрыши

ХРАНИТЕ СВОИ ДЕНЬГИ В СБЕРЕГАТЕЛЬНОЙ КАССЕ!

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

УТВЕРЖДЕНО
Сов. нар. ком. Союза ССР
20/VI 1934 г.

11/22

РАСЧЕТНАЯ КНИЖКА № 11/22

Фамилия Сендрович Баша

Имя, отчество Баша Лейбовна

Наименование предприятия

Адрес предприятия

Дата поступления

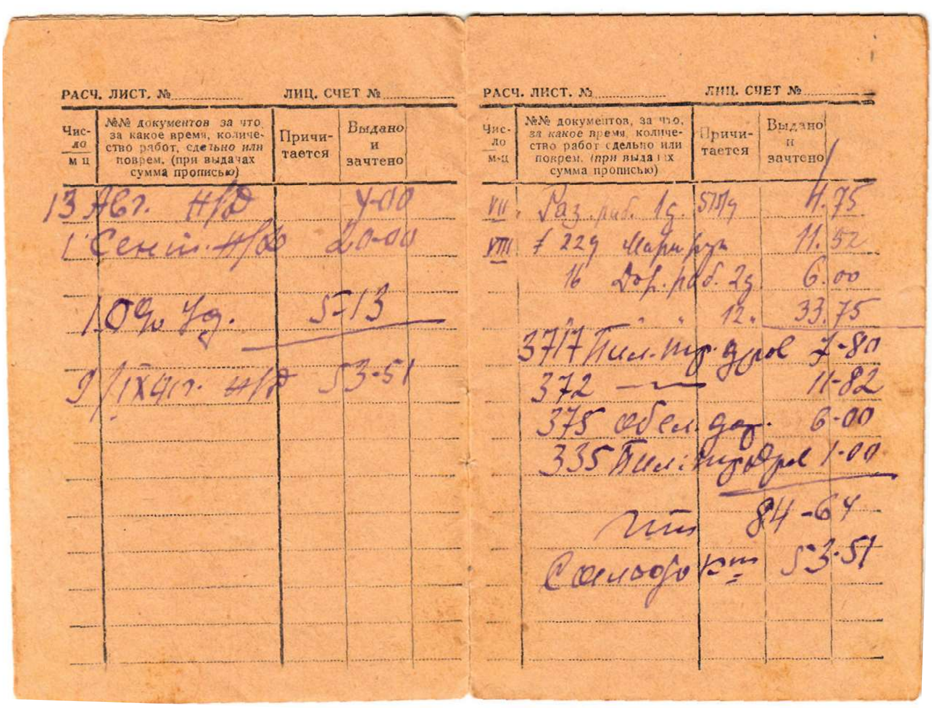
Цех, отдел и т. п.

Должность

Специальность

Общий стаж работы ... лет ... мес.

כרטיס החיסכון של בתיה סנדרוביץ מס' 11/22

РАСЧ. ЛИСТ. № ... ЛИЦ. СЧЕТ № ...

Число м-ц	№№ документов за что, за какое время, количество работ, сдельно или поврем. (при выдачах сумма прописью)	Причитается	Выдано и зачтено

РАСЧ. ЛИСТ. № ... ЛИЦ. СЧЕТ № ...

Число м-ц	№№ документов за что, за какое время, количество работ, сдельно или поврем. (при выдачах сумма прописью)	Причитается	Выдано и зачтено

שהפקיד מהעירייה הלך לדרכו, השיג אותנו. אנחנו שהיינו נרגשים מהפגישה הפתאומית עם פקיד העירייה, אבל עכשיו בטוחים יותר על הניצחון שלנו, הגענו בסוף לתחנת הרכבת.

לפני בית הנתיבות ראינו שמסתובב חייל במדים ובכובע של קצין פולני בלי נשק. הכובע הריבועי עם רקמת הכסף התבלט מרחוק. ניגשנו אליו ודיברנו איתו בשפה הפולנית, אמרנו לו שבאנו להתגייס לצבא. הוא לא עשה כל רישום, רק הראה לנו את הכיוון היכן עומדת הרכבת של המתגייסים והתקרבנו לשם.

אבל פה שוב נחלנו אכזבה גדולה, כל הקרונות היו תפוסים עד אפס מקום ולא נתנו לנו להיכנס.

אנחנו הולכים מקרון לקרון ואותו הדבר. מאיפה הופיעו כל כך הרבה יהודים ופולנים שתפסו את כל הרכבת?

פנינו לבחור יהודי שהסתובב על הרמפה לפני הקרונות וסיפרנו לו שאין לנו לאן לחזור ומוכרחים להיכנס לרכבת כי אין לנו מוצא אחר במצבנו.

הבחור חשב ואמר לנו: תלכו לקרון שישים וארבע, שם יש קומנדנט יהודי ששמו ברל, אולי הוא יעזור לכם. הגענו לקרון, היה מסומן עם המספר שחיפשנו ושאלנו איפה הקומנדנט ברל. הופיע בחור יהודי סימפטי. נטפלנו אליו וכל אחד דיבר לחוד, וגם כולנו ביחד. שמע ברל! הלא אתה יהודי! אתה מוכרח להכניס אותנו לקרון שלך, אחרת אנחנו אבודים. תעשה טובה, דיברנו אליו כמעט בתחנונים.

- אבל הקרון מלא אנשים, ניסה להתגונן.

- ברל! אמרנו לו, אתה יהודי ואתה מוכרח לעזור לנו, הפצרנו בו.

- נו, תעלו לקרון ותסתדרו ליד הדלת כי אין מקום אחר, הצטדק ברל.

שיהיה ליד הדלת, רק שנהיה בפנים, חשבנו וקפצנו על הקרון עם החבילות שלנו והצטופפנו ליד הדלת הפתוחה.

פתאום אני שומע קול מהאצטבה העליונה. את מי אני רואה? זה אתה חיים סנדרוביץ! הרמתי את עיני למעלה והכרתי בחור שהלכתי איתו לבית הספר וכמעט היינו חברים - אהה! זה אתה! יהושע הַרטבליי, צעקתי בקול נרגש. שלום עליכם! אתה גם נוסע לטשקנט להתגייס? בנס נכנסנו לקרון זה, ואין לנו איפה לשבת.

- כמה אתם? הוא שאל.

- אנחנו ארבעה. אני, אשתי, גיסי ובן דודי. אתה יכול לעזור במשהו?

נו, חברה, תזוזו קצת, תעשו מקום בשביל חבר שלי ומשפחתו, פנה לחבריו בקבוצה. יהושע הרטבליי היה בורשה חבר בתנועת הצופים. פגשתי אותו הרבה פעמים בחוצות ורשה במדי צופים, היכן שהיה ראש הקבוצה. הוא היה גם פה

בקרון עם שלושה חברים וכנראה הוא היה ראש הקבוצה שדברו היה מכריע.

כעבור כמה דקות ישבנו כבר למעלה על האצטבה העליונה, החברה הצטופפו קצת והיה מספיק מקום לכולנו וגם לתרמילים שלנו.

מצב הרוח שלנו עלה. ישבנו כבר בבטחה בקרון ולא על יד הדלת. בתיה, שהיתה ממונה על האספקה שלנו, פרסה לחם, מים חמים הביאו לקרון ושתינו תה חם. הרגשנו רווחה והתרוממות רוח.

הרכבת שלנו עמדה עוד כל הלילה בתחנת קיראוו ולמחרת באמצע היום שמענו שריקה של הקטר. ברל הקומנדנט ציווה לסגור את הדלת והרכבת יצאה לדרך הארוכה לעיר טַשקֶנט הרחוקה והבלתי נודעת.

בדרך לטַשקֶנט

הקרון שלנו היה קרון משא. בשני הצדדים אצטבות של קרשים עבים, למטה ולמעלה היו הרבה אנשים צעירים, הרוב גברים. היו גם כמה נשים. כולם הלכו במכנסיים, גם בתיה לבשה מכנסיים. חושבני שבערך היו בקרון שלושים איש.

באמצע הקרון עמד תנור ברזל עגול עם ארובת צינור של פח שיצא מעל הגג של הקרון.

בשני הצדדים למעלה היו חלונות קטנים והיתרון הגדול של האצטבה למעלה היה שאפשר להסתכל החוצה ונכנס קצת אוויר צח לקרון, במקום שבו האוויר היה דחוס וריח של זיעה וסרחון של אנשים היה מורגש בחלל.

אבל כפי שכבר ציינתי פעם, האדם הוא בריאה שמסתגלת לכל התנאים ואימרה רוסית נפוצה אומרת: "באם לא תסתגל - תתפגר" וחכמת החיים היא להסתגל לכל מציאות - וזה היה הסוד להישאר בחיים.

ואנו הסתגלנו. לא הרגשנו כבר את הריח הרע בקרון ולא היינו מופתעים שפעם או פעמיים ביום אנשי הקרון הפולנים הגויים כמו היהודים, הורידו את כתונותיהם וחיפשו כינים ומעכו אותן בשתי אצבעות על הציפורניים. בהישמע פצפוץ של הטפיל המאוס, אלה שישבו על האצטבה למעלה, פשוט זרקו את הכינים דרך החלון הקטן החוצה. זה היה יתרון גדול כי זמן הניקוי היה מהר וגם יותר קל.

על האצטבה שלנו היה גם זוג, גוי פולני יותר מבוגר עם שיקסה צעירה. האם הם היו בעל ואישה אינני יודע, אבל מה שקרה איתם בדרך לטַשקֶנט זכורני היטב.

הרכבת עצרה פעם באיזו תחנה והם ירדו שניהם. פתאום מבלי כל התראה הרכבת התחילה לנסוע ונסעה כמה שעות בלי הפסקה. הזוג הזה השאיר

בקרון סל נצרים גדול וכמה כלים וקערה גדולה.

בתחילה חשבנו שהם עוד יחזרו וידביקו את הרכבת, אבל אחרי כמה ימים כשהזוג לא חזר, אנחנו בדקנו את הסל ומצאנו בו כמה קילוגרמים של קמח וקצת לחם וכל מיני דברי לבוש. אנחנו עם הקבוצה של יהושע הרטבליי התייעצנו מה לעשות עם האוצר שנפל בחלקנו.

עברו עוד כמה ימים והיינו בטוחים שיתר האנשים בקרון לא יודעים דבר אודות הסל. החלטנו לחלק אותו לשתי הקבוצות שלנו שווה בשווה, והיינו כבר בטוחים שבעלי הסל לא יחזרו ועשינו ככה. זרקנו את הסל בלילה דרך החלון והכול עבר בשלום!

לקבוצה של יהושע הרטבליי זה היה ממש הצלה, כי כבר לא היה להם כמעט מה לאכול. אנחנו שמרנו את סודנו על הלחמים שהיו חבויים בתוך השקים שלנו ושמרנו עליהם מכל הצדדים מפני עין הרע של יתר השכנים מהקרון שלנו.

הלחם והקמח שהיה אצלנו הצילו אותנו ממש מרעב, וזה היה היסוד של קיומנו, כי לא היתה שום אפשרות לקנות לחם ואף אחד לא דאג לנו, ממש היינו מופקרים לגורל העיוור.

בדרכנו עברנו את אזור אורל והגענו לתחנות של ערים גדולות כמו: צֶ׳לַבונסק ומַגניטוגורסג. אלו ערים שהתפתחו מהר ונהפכו לערים גדולות עם מפעלים של תעשייה כבדה והרבה איניברמגים וגם מסעדות עממיות. כשנודע לנו שהרכבת תשהה במקום כמה שעות ונעמדה במסילה צדדית, נחפזנו העירה אני, רפאל ופסח. בתיה נשארה תמיד לשמור על התרמילים שלנו, שזה היה כל רכושנו.

עלינו לחשמלית ונסענו למרכז העיר לאכול משהו, או לקנות בשוק. אמנם, זה היה סיכון גדול. כי מי יודע? אי אפשר היה לדעת על בטוח שהרכבת לא תזוז פתאום.

הזדרזנו על מנת שלא לאבד הרבה זמן. בעיר צ׳למינסק הספקנו לאכול משהו במסעדה. היתה לנו בעיה כי היתה לנו רק כף אחת. מסתבר שהאורחים במסעדות האלה הנקראים ברוסית ״סְטוֹלוביה״ גנבו את כל הכפות.

לפיכך, האורחים היו נאלצים להביא איתם כף לאכול את המרק. זה היה מאוד מצחיק שאכלנו שלושתנו לפי התור בכף אחת, בהפסקות קטנות, עשינו את זה מהר ונסענו בחזרה לתחנת הרכבת.

למזלנו, מצאנו את הרכבת במקומה.

בעיר מַגניטוגורסג הספקנו להיות בשוק ה״טולצוק״, לא זוכר אם קנינו שם משהו.

יותר מסוכן היה לרדת מהרכבת בתחנות קטנות, כי בתחנות האלה הרכבת לא עצרה לזמן ממושך, הקטר הצטייד רק במים או פחמים ובלי כל התראה

או שריקה המשיך לנסוע.

אלה שירדו מהקרון ועמדו סמוך לו, התחילו לקפוץ למעלה וכולם כבר היו מתורגלים לקפוץ למעלה וצעקו. "דַואַי־ואַגון" כלומר תן יד לקרון...

אני זוכר פעם אחת כשעצרה הרכבת באיזו תחנה, ירדתי עם כלי הברזל להביא מים חמים "קיפיאטאק". כמובן שעמדתי בתור ליד הברזים. כשחזרתי עם המים הרותחים והייתי עוד במרחק כברת דרך מהרכבת, הרכבת התחילה לנסוע. נבהלתי מאוד, שפכתי את הרותחין על הקרקע ובכל כוחי התחלתי לרוץ באלכסון לרכבת שנסעה לאט.

ממש ברגע האחרון הספקתי לקפוץ על המדרגה בקרון האחרון של הרכבת, שם היה תא קטן פתוח. הרכבת האיצה בדרכה, רוח חזקה נשפה מכל הצדדים וקפאתי מקור שחדר לעצמותי. למזלי הרע, הפעם הרכבת נסעה בלי הפסק. הרבה זמן, אולי כמה שעות ולא נעצרה באף מקום.

כשנעמדה סוף כל סוף, הייתי כמעט בלי נשימה. ירדתי מהתא מהקרון בסוף הרכבת והגעתי רועד וקפוא לקרון שלנו.

בתיה היתה מיואשת וחרדה לגורלי. לכן שמחנו מאוד כשהופעתי פתאום בחזרה על האצטבה שלה כאילו חזרתי הביתה. הקרון הפך כבר לבית שלנו.

עם רפאל קרה גם כן בדרך מקרה דומה, אבל בצורה יותר קשה, שגרם לנו הרבה דאגה וחרדה ורק בנס הדבר הסתיים לטובה.

הוא ירד מן הקרון באיזו תחנה להביא "קיפיאטאק" עם סיר הצ'וכגון – סיר הברזל שלנו שחיברנו לאוזניו ידית של תיל עבה.

כעבור זמן קצר הרכבת זזה פתאום והוא לא חזר. שתי יממות הוא נעדר. היינו כבר מאוד מיואשים ממנו ולא ידענו מה לעשות. הרבה אנשים ואנשי משפחה נפרדו ממשפחותיהם בצורה זו וכבר לא מצאו אותם הרבה שנים.

בזמן המלחמה, רבבות אנשים נסעו ברוסיה ממקום למקום אלפי קילומטרים והבלגן היה גדול מאוד. לא היה כל רישום של האנשים ברכבות. במבוכה וערבוביה ששררה אז, כמעט בלתי אפשרי היה לאתר ולמצוא אדם, אפילו שהיה בקרבת מקום.

מזלו של רפאל היה, שהוא ידע וזכר את המספר של הרכבת, והוא התחיל לרדוף אחרי האֶשֶלון שלנו בקופצו לרכבות שנסעו בכיוון טשקנט.

בכל תחנה שם נעצרה הרכבת שהוא נסע, הוא רץ לתחנה ושאל במשרד אם עברה רכבת במספר זה. כלל היה, שכל רכבת שעברה בתחנה רשמו את מספרה.

אינני יודע באם הרבה אנשים ידעו על זה, אבל רפאל שהיה לו מוח חריף, חשב על זה והסתבר שככה באמת היה, ואחרי שתי יממות כשהרכבת חנתה באיזו תחנה זמן ממושך, הוא מצא אותנו חונים במסילה צדדית.

מורעב ומלוכלך פגשנו אותו כשהופיע על יד הדלת של הקרון שלנו. הוא היה תשוש מאוד, כי כמעט לא אכל שום דבר כל הזמן.

מאז היינו כבר יותר זהירים, להתרחק מהרכבת רק במרחק שסביר היה לקפוץ לתוך הקרון.

הנסיעה שלנו היתה מייגעת, היינו מלוכלכים ושרצו עלינו כינים, המכה שהיתה נחלת כל הנוסעים.

המזון שלנו ששמרנו עליו ואכלנו במנות קצובות בכדי שיספיק לנו ליותר זמן, התחיל להיגמר. איבדנו את חוש הזמן. ככה עברו כמה שבועות בנסיעה שנדמה היה לנו שאף פעם לא תיגמר.

בקרון כבר היו פחות אנשים, כי בכל יום מישהו לא חזר. על היחידים אף אחד לא שאל ולא ידענו איפה נעלמו.

כפי שהזכרתי, היו בקרון שלנו פולנים, או כפי שהיהודים מכנים אותם "שייגצים". בתוך הקרון היחסים בין היהודים לגויים היו קורקטיים, אבל לפעמים שמעתי בחוץ ביטויים מעליבים אנטישמיים כלפי היהודים. זה היה מקרונות שנסעו בהם רק פולנים. אנחנו היהודים לא פחדנו מהם והם קיבלו בחזרה מאיתנו גידופים.

הנוסעים לא היו חברה אחת, כל אחד דאג לעצמו. הדאגה היחידה של כל אחד היתה איך לאכול, ואנשים היו מוכרים בתחנות כל מיני דברים וגם חלק מהלבוש שהורידו מעצמם בכדי לקבל חתיכת לחם למלא את הקיבה.

שמתי לב כמה פעמים שבזמן שהרכבת עצרה בדרך באיזה כפר או יישוב קטן, שפולני שייגץ צעיר מהקרון שלנו חוזר תמיד ותחת בגדיו תרנגולת מתה, אבל עודנה חמה. אחר כך הוא הבעיר אש סמוך לקרון, ביתר את העוף לחתיכות, הכניס לתוכו חתיכת תיל כשיפוד וצלה את הבשר על האש ואכל.

פעם כשראיתי שיש לו מספיק בשר, שאלתי אותו אם הוא רוצה למכור את העוף. הוא הסכים ושילמתי לו כמה רובלים בעד העוף שראשו היה מלוק.

לאחר שעשיתי איתו את העיסקה שאלתי אותו איך ומאין הוא לוקח את העופות. הוא הצטחק והראה לי את הפטנט איך הוא לוכד את העופות.

בזמן שהרכבת נעמדה סמוך לאיזה משק או בית כפרי, אז הוא כבן כפר הרגיש איפה ישנם עופות בית שנוברים בערימות.

היה לו חוט אורך חזק, שבקצהו השחיל בחור אפונה או גרגיר תירס וקשר אותו שיחזיק חזק.

הוא התגנב חרש ליד הגדר שם נברו העופות וזרק את החוט עם האפונה הקשורה. העופות שגם כן היו רעבים התנפלו על האפונה ובלעו אותה ביחד עם החוט.

כאשר האפונה המושחלת בחוט היתה כבר עמוק בקיבה של העוף הוא משך בחוט ביחד עם העוף שהתחיל לפרפר ולהשתנק. בזריזות חטף אותו ומלק את ראשו ביד וחנק אותו ואחת שתיים רץ לרכבת. כל העבודה הזאת לקחה כמה רגעים ובצורה כזו כלכל את עצמו בזמן הנסיעה ועוד מכר והחליף למשהו אחר.

הוא היה ממש אמן בגניבת עופות והתפלאתי מאוד מההמצאה שלו - החוט עם האפונה המושחלת.

כשקניתי אצל השייגץ את העוף רצינו לבשל מרק עם פתיתי קמח שהיה לנו, אבל זה לקח לנו כמה ימים עד שאכלנו את הבשר. כי בכל פעם שהספקנו להבעיר אש מזרדים או ענפים שמצאנו על יד המסילה והתחלנו לבשל - הרכבת התחילה לזוז. חטפנו מהר את הסיר שלא הספיק להתחמם וקפצנו פנימה לקרון.

זה קרה לנו כמה פעמים עד שהצלחנו בחניה ארוכה לבשל את העוף, שאותו אכלנו בתיאבון גדול, למרות שהבשר היה קצת קשה וחצי מבושל.

אחרי נסיעה של יותר משלושה שבועות הגענו לפרברי טשקנט הגדולה, העיר המרכזית באסיה התיכונית, עיר הבירה של אוזבקיסטן.

הנוף היה יפה מאוד ועשה עלי רושם כביר, אחרי שעברנו יערות צפופים של עצי אורן ואשוחים, שצמרותיהם הגיעו למרומים והסתירו את אור היום. עברנו מאות קילומטרים כמו במנהרה שמשני צדי המסילה התרוממו קירות של עצים שזרקו צללים שחורים אל אורך הדרך. פחדים וסודות כמוסים החביא היער בתוכו והשפיע על האדם למחשבות נוגות ועצובות.

אחר כך עברנו בהדרגה לשטחים פתוחים, מישורים של צומח דל ושיחים יבשים, ערבות וארץ ציה והרבה ימים עברו ממש במדבר, ופתאום כמו פטה־מורגנה, רואים בוסתנים של עצים נמוכים עמוסי פרי ושמים כחולים ושמש זוהרת ומלטפת.

גם הנוף האנושי היה אחר. גברים עם זקנים שחורים ושערות שיבה, לבושים בעביות של צמר, עם טורבנים צהובים, קפטנים של משי ססגוני וחובשים מצנפות של בד לבן. גם נשים בלבוש לבן עם סודרים מסביב לראשן, שמהם מזדקרות רק העיניים הנוצצות.

נערים וגברים, צעירים בלבוש אירופאי, חבשו לראשיהן כובעונים עגולים או רבועים עם רקמה צבעונית מסביב, מין כיפה גדולה. הם עשו רושם של מיזוג תרבות מעורבת, אירופאית-אסיאתית.

כובע כזה נקרא בשפת האוזבקים "קיפיאַצייקה". הנוף הזה היה לי מוזר וחדש, אבל נסך בי תקוות חדשות וכוח עלום להתמודד עם העתיד הבא בארץ ובסביבה החדשה.

בתחנה של טשקנט עמדנו כמה ימים. לא ידענו לאן יובילו אותנו. על הצבא הפולני הפסיקו לדבר והיו הרבה שמועות לא בדוקות. הפולנים ברכבת התחילו פתאום לנבל את פיהם על היהודים והשמיעו הערות אנטישמיות נגדם. הבחורים היהודים לא שתקו ולא נבהלו מדבריהם וכמעט באו לידי מכות. הילכו שמועות שאת היהודים לא לוקחים לצבא, חוץ מבעלי דרגות.

עניין הצבא לא הדאיג אותנו, כי אף אחד מאיתנו לא שירת פעם בצבא הפולני. אבל המצב היה מעורפל. לא היה למי לפנות ובכלל לא ידענו אם מישהו דואג וחושב עלינו.

האנדרלמוסיה היתה גדולה. על כן השארנו הכול לגורל הבלתי נודע ומה שיעשה הזמן, לא יעשה השכל.

הרבה בחורים יהודים ירדו בתחנת טשקנט ולא חזרו לרכבת כי לא היה להם מה לאכול. גם יהושע הרטבליי עם חבריו נעלמו מן הקרון ולא חזרו עוד ואינני יודע עד היום שום דבר על גורלו, אם חי או מת.

אנחנו שהיה לנו עוד קצת מזון, נשארנו, כי הילכו שמועות שפה בסביבה ימצאו עבורנו איזה פתרון ונקבל עבודה. איך ואיזה? לשלטונות הבלתי נראים הפתרונים...

כעבור כמה ימים, אמרו לנו שנוסעים הלאה. נכנסנו לקרונות שהיו כבר פחות דחוסים, כי הרבה אנשים היו חסרים. התחלנו לנסוע. לא נסענו הרבה זמן ונעצרנו בתחנה ששמה קֶגַן. זוהי עיר באזור בוכארה. פה אמרו לנו לרדת מהקרונות ולחכות בתחנת הרכבת. באולם התחנה לא היה מקום ריק להכניס רגל. על רצפת האולם הגדול ישבו ושכבו אנשים, נשים וטף, עם מטלטליהם הדלים בצפיפות גדולה, ככה שאף אחד לא יכול היה לחשוב להשתחל פנימה. בלית־ברירה ישבנו בחוץ לא רחוק מפסי הרכבת, ככה ישבנו או נמנמנו קצת מרוב עייפות כל הלילה.

הלילות באסיה התיכונית קרים מאוד והקור חדר והקפיא את העצמות מתחת הלבוש שלנו. עד שהגיע הבוקר וקרני אור השמש נראו באופק, יצאה לנו הנשמה.

זכורני, באותו הבוקר מישהו ששכב על־ידנו קם משנתו בצעקות ובבכי. מסתבר שבלילה כשהיה שרוי בשינה עמוקה, הורידו לו את המגפיים מרגליו והוא נשאר יחף רק עם הסמרטוטים על רגליו. כמובן לא עזרו שום צעקות ואיך הוא הסתדר בלי נעליים על רגליו, אלוהים יודע! אף אחד לא יכול לעזור ואיש לא התעניין מה עלה בגורלו.

בלילה השני חיפשנו ללינת לילה איזה מחסה מעל ראשינו ומצאנו אותו בתוך העיר במסגד גדול ויפה. למסגד עצמו לא נתנו להיכנס מסביב למסגד היו סְטָוִים ועליהם קשתות וקמרונים, תחתם מצאנו מחסה מפני טפטופי

הגשם הדק. זה לא פטר אותנו מהקור בלילה, אבל לכל הפחות לא נרטבנו.
בכל מקום סחבנו את התרמילים שלנו ושמרנו עליהם בכל תשומת הלב.

ביום הלכתי לשוק בקגן לחפש סנדלר שיתקן לי את הנעל שסולייתה נפתחה. בשוק ראיתי שורה של דוכנים ועל כיסאות נמוכים יושבים סנדלרים, מתקנים ותופרים נעליים. ניגשתי לאחד ואני מראה לו את הנעל הקרועה. הוא הסתכל בי ועל לבושי ושאל. מי אני ומאיפה. אמרתי לו שאני נוסע מהצפון הרחוק ואני פליט מלחמה מפולין. כששמע שאני יהודי־״יְבְרֶיי״, הוא שמח מאוד והוא אמר: גם אני יבריי וכל אלה הסנדלרים כולם יהודים. אני בוכרסקי יְבֶריי ואנחנו אחים והתחיל לדבר פסוקים בעברית מתפילות מתוך הסידור.

הייתי מאוד נרגש תחת הרושם של הפגישה. כיהודי מוזר עם קופייקה לראשו, במקום נידח, באסיה, בעיירה ששמה כגן.

ואני עוד זוכר שאמרתי לו את המלים האלה בעברית: ״כשיבוא המשיח, כל היהודים מכל פינות העולם יבואו לארץ ישראל ואז תהיה לנו ארץ משלנו ותבוא הגאולה לעם ישראל״.

היהודי־האוזבקי הבין את דברי והנהן בתנועות ראשו והיה ממש מאושר. הוא תיקן לי את הנעל במקום וכששאלתי כמה עלי לשלם לו, הוא בשום פנים לא רצה לקחת כסף. הלא אתה ״אחי״, הוא אמר, לא אקח ממך בעד התיקון. לך לשלום והוא נפרד ממני בלחיצת יד לבבית.

את המקרה הזה אני זוכר עד היום ואשר נסך בי אמונה על אחדות עם ישראל וגורלו המשותף.

בבוקר יצאה שמועה שמפזרים אותנו בקולחוזים ואנחנו נוסעים לעיירה ששמה בֶשקֶנט. המשטרה אספה כמה מאות איש ובתוכם אותנו ונסענו כבר עם רכבת רגילה לטשקנט. אחרי כמה שעות נסיעה הגענו לעיירה אסייתית טיפוסית של בתים קטנים וחצרות אטומות, שמסביב חומות עם שערים סגורים.

אספו אותנו ל״הצֵ׳ייכַנָה״, זה מין בית־תה. מסביב על הקירות עומדים מין דרגשים כמו מיטות של קרשים ועליהם יושבים האוזבקים ושותים תה מספלוני חרסינה קטנים. שתיית התה היא מן פולחן אצל האוזבקים ובכלל אצל העמים היושבים באסיה.

הצֵ׳ייכַנָה הוא מקום ציבורי שם מבלים הגברים את שעות הפנאי שלהם, בשיחות ובשתיית התה הירוק והריחני. הם יושבים בישיבה מזרחית על דרגשי העץ ולוגמים בנחת את התה במשיכות קצובות ומקנחים בחתיכות סוכר קטנות. חלקם שותקים, מכונסים בעצמם בפולחן השתייה ואחדים בין לגימה ללגימה מנהלים ויכוח קולני.

בפעם הראשונה אחרי נסיעה של חודש ימים קראו לנו לאיזה משרד קטן ורשמו את שמותינו על גיליון ואמרו לנו שאנחנו נוסעים לקולחוז לעבוד.

כצידה לדרך נתנו לכל אחד חצי ק"ג לחם. אנחנו קיבלנו תלוש עבור ארבעתנו לשני קילוגרמים לחם, שצריך היה לקבלם בחנות במגרש העיירה.

כשקיבלתי את התלוש, ראיתי שרשום בו בדיו המספר שתיים ועל ידו חותמת. פתאום נזכרתי בפרשה עם תלושי הלחם בעיר קיראוו. הלחם הזה הציל אותנו מחרפת רעב במשך חודש ימים. המלאי שלנו כמעט נגמר ונשארו לנו כמה חתיכות יבשות. צריכים לעשות משהו בכדי להגדיל את המנה. אבל איך? פתאום צץ רעיון במוחי. הדבר פשוט מאוד. צריכים רק להוסיף קו על יד ה־2 וזה היה 12 קילו, אבל איפה משיגים דיו ועט עם ציפורן? פתאום רפאל הזכיר שראה בצ'ייכנה "פינת תרבות" שם מונחים כמה ספרים ועיתונים, בוודאי יש שם גם עט ודיו.

נכנסנו כולנו לצ'ייכנה ואורו עינינו. בפינה עמד שולחן ועליו כיסוי של מפה ירוקה עם כמה ספרים והיתה שם כסת עם דיו ועל ידה ידית עט עם ציפורן לכתיבה.

עמדנו כולנו מסביב לשולחן, עשינו את עצמנו כאילו מעיינים בעיתון. אני טבלתי את העט בכסת הדיו, הוצאתי את התלוש והוספתי רק קו דק ליד המספר 2 והסתלקנו משם מהר.

בחוץ ראינו שצבע הדיו מתאים למה שרשום בתלוש. הלכנו לחנות הלחם וקיבלנו שנים־עשר קילו לחם טרי, כאילו אנחנו מקבלים לקבוצה גדולה.

האוזבקי שנתן לנו את הלחם לא היה כנראה די חריף ולא שאל שאלות ואנחנו כבר בחוץ, תוחבים את הלחמים לתוך התרמילים הריקים ושוב יש לנו מלאי לחם לקיים את נפשותינו. אף אחד לא ראה ולא שׂם לב לתעלול שלנו והכול עבר בשלום.

אנחנו, זאת אומרת כל הפליטים נוסעי הרכבת, היינו בסך הכול כמה מאות איש. אנשי המיליציה מתרוצצים, סופרים אותנו, קוראים מרשימה את השמות ומחלקים אותנו לקבוצות בכדי לשלוח אותנו לקולחוזים בסביבה.

במגרש הגדול עומדת כבר שיירה גדולה של עגלות. אוזבקים בגלימות של בד גס לבן צועקים ומדברים אלינו בשפה לא מובנת ומראים לנו לעלות על העגלות. אני ובתיה, רפאל ופסח עולים על המשטח של העגלה ועוד כתוספת הוסיפו אלינו שייגץ פולני צעיר שנסע עם משפחתו בעגלה השנייה ושם כבר לא היה מקום עבורו. אנחנו יוצאים לדרך לקולחוז, קַרל־מַרקֶס (קרל מרקס).

בקולחוז "קַרל־מַרקֶס"

אנחנו נוסעים בעגלה שנקראת בשפת האוזבקים "ארבע". זו לא עגלה רגילה עם ארבעה גלגלים, יש לה רק שני גלגלים ענקיים ולמעלה משטח - מין פלטפורמה מקרשים עבים, בשני הצדדים קשורים שני ייצולי עץ רתומים לסוס. "הארבע" מתנדנדת, עולה ויורדת על הדרך החולית מלאת גבשושיות, וכל פעם כשאופן הארבע עולה על בליטה או יורד לבור, אתה מקבל טלטלה חזקה ונדמה לך שאתה עף למטה מתוך משטח הקרשים.

לפי פקודת השלטון שלחו מהקולחוזים מסביב לטשקנט את העגלות להביא את הפליטים אשר לאלפים היו פזורים בבתי הנתיבות ובמקומות ציבוריים, כמו ממסגדים ובתי־תה, "צ'ייכנות" בעיר כגן ובוכרה ובסביבה, ברפוקליקה של מדינת אוזבקסטן - בכדי לסדרם בעבודה בקולחוזים.

כבר היה לפנות ערב, גרמי השמים זהרו מכוכבים לרוב, אוויר צח וקר עמד בחלל, כאילו כל היקום עצר את נשימתו ברקמת הליל אפוף המסתורין.

שכבנו כולנו על החבילות שלנו והחזקנו אותן בידינו שלא תיפולנה מהעגלה. בפעם הראשונה בחיים שאנחנו משתמשים בתחבורה כזאת, שבוודאי היא קיימת מזמנים קדומים, מתי שהאדם המציא את הגלגל וניצל אותו לנוע ממקום למקום.

הגלגלים הגדולים, על כל גלגול השמיעו קול אנקה, כאילו נאנקים מכאב וצער, והנדנוד למעלה ולמטה זעזע והחריד פנימה את המעיים בקרבנו.

"הארבע" נסעה בדרך החולית, מסביב לא רואים שום דבר רק ערבה, ללא עץ וללא בית. קור חזק עמד באוויר וחדר לתוך האיברים המדולדלים מחששות.

הלילות באסיה התיכונית הם מאוד קרים למרות שביום השמש בוערת וחם. לאן אנחנו נוסעים, וכמה זמן תיקח הדרך, אנו לא יודעים, רק שמענו מילה אחת, קולחוז קרלו־מַרקֶס, בעגה האוזבקית.

הצעיר הפולני ידע כבר כמה מלים באוזבקית והוא התחיל לצעוק לעגלון שישב בראש העגלה, סַאוּק! (באוזבקית קר). העגלון לא ענה ואולי הוא מלמל משהו בשפתו ואנחנו לא הבנו.

אחרי זמן מה הוא עצר את העגלה ליד בית חימר קטן, כולנו ירדנו מהעגלה ומתחנו את איברינו שנתקשו מקור. בינתיים האוזבקי הבעיר אש, הביא ערימה גדולה של קוצים יבשים והצית אותם. האש בערה בקצב מחריש אוזניים ונגמרה מהר, והוא כל הזמן הוסיף קוצים ודרדרים שהפיצו מסביב חום. כולנו עמדנו מסביב למדורה וקצת חיממנו את הגוף הקר.

מסביב היה חושך מוחלט. בגלל האש והלהבות לא ראינו שום דבר, אבל

זה לא ארך הרבה זמן. הלהבה דעכה מהר ואנו שוב עלינו על "הארבע" והלאה השתרכנו בגניחות של הגלגלים הגדולים בדרך החול לתוך הלילה האפל והקר.

אינני זוכר כמה זמן נסענו ככה. סוף כל סוף נעצרנו ליד שער גדול בנוי כמו מבצר, כמו מתוך סיפור אגדי דמיוני.

השער נפתח ואנחנו נכנסנו פנימה בחצר גדולה. מסביב עומדים בתי חימר קטנים. הם עומדים אילמים כקברים ומהחלונות הקטנים לא רואים כל אור. מתנוצץ רק הירח העולה במרום, שמאיר את כותלי בתי החימר הקטנים בזוהר אור מבריק ומיסטי.

הופיעו כמה אוזבקים שהיו מלובשים בקפטנים צבעוניים. הם חובשים על ראשיהם טורבנים מקופלים ומסביב למותניהם חגורות של בד לבן. הם חוגרים חרבות עקומות הנמצאות בנדנים עם פתחים וידיות של מתכת מבריקה או שנהב.

הם מדברים בקולות רמים ובשפה בלתי מובנת לנו והחרבות מתנדנדות בצידי גופם. הם עושים רושם מסיפורי "עלי־באבא והגזלנים" המסתוריים.

נפל עלי פחד סמוי. ריבונו של עולם! לאיפה הביאו אותנו? הלא הם יכולים לשחוט אותנו ואף אחד לא יידע מזה. הם מדברים אלינו בשפתם, אולם אנחנו לא מבינים דבר. מה הם רוצים מאיתנו?

לבסוף בא אוזבק צעיר עם זקן שחור לבוש בגלימת משי מכל הצבעים, גם הוא חגר חרב, אבל הוא מדבר אלינו כבר ברוסית עילגת, אבל בכל זאת רוסית שאפשר להבין ממנה משהו.

הוא הסביר לנו שהוא היושב־ראש של הקולחוז הנקרא "קרל־מרקס" ושאנחנו נעבוד כאן ונקבל בעד העבודה אוכל. כל מי שיעשה את הנורמה לפי התקן יקבל "לעפאַשקה" (מין פיתה אוזבקית) ומי שלא יעבוד, לא יקבל כלום. ובינתיים הוא ייתן לנו "קיביטקַא" (בית חימר) שם נוכל לנוח ולישון הלילה.

הובילו אותנו בתוך לבירינט של סימטאות צרות מאוד. משני הצדדים קירות חימר ובתוכם דלתות צרות לחצרות מרובעות קטנות. כפר אוזבקי נקרא בשפתם "קישלַג" ואתה נמצא בתוכו כמו במלכודת: סגור ומסוגר מכל הצדדים וקשה למצוא את היציאה למגרש המרכזי של הקישלג הזה.

הכניסו אותנו לחדרון ריק, מסויד, על הרצפה היה מונח מַטוה של קני סוף או קש.

רצוצים ולאים נפלנו עייפים על מַטוות הקש ותיכף נרדמנו. למחרת כשקמנו, אכלנו כל אחד פרוסת לחם יבש מהמלאי שהיה לנו. לא ראינו אף אחד מאנשי המקום וחיפשנו את הדרך למרכז הקולחוז. איכשהו הצלחנו להיחלץ מלבירינט הסימטאות והגענו למגרש הגדול שם עמדו כמה צריפי עץ.

בצריף אחד היתה כאילו במה להצגות אבל למעשה שימשה במה זו כמספרה.

קשה להגיד על האוזבק שישב שם שהוא היה ספר או כפי שאומרים ברוסית "פַּריקמַאכֶר". הוא היה בעל זקן גדול, לבוש בלבוש של כל מיני צבעים מבד מבריק. בחגורתו הלבנה בעלת פס בד לבן היתה תלויה מין חרב עתיקה. באמצע הבמה עמד כיסא גדול מגולף עם פיתוחי חיות משונות והאוזבק הגלב עם מין תער שהיה יותר דומה לקוּפִיץ היה מגלח מישהו מהקולחוזניקים הצעירים.

עמדתי והסתכלתי על הגלב המשונה, עם התער הגדול והתפלאתי. הוא דיבר קצת רוסית והבנו שהוא רוצה לעשות לנו שירות גילוח.

למעשה פחדתי מאוד מפני התער הגדול הדומה לקופיץ שהיה פעם בביתנו, אבל אזרתי אומץ וקפצתי על הבמה, התיישבתי בכיסא הגדול והגלב עם החרב התחיל לטפל בי. כשהתחיל עם התער לגרד את הפנים שלי התחלחלתי מפחד. ומה אני אעשה כשהוא יעשה חיק?... ואני גמור לעולמים. אבל הוא, בזריזות ובקלות עשה את מלאכתו ולא הרגשתי את התער הכבד על פני. כנראה כללים אחרים של עבודה ומלאכה חלים על העמים הפרימיטיביים שחיים עוד בדפוסי חיים של אברהם אבינו.

חיש מהר הייתי מגולח. אחר כך עלו על הבמה רפאל ופסח והכול עבר בשלום.

הפסקתי לפחד והגעתי למסקנה שהשד לא כל כך נורא. האוזבקים גם הם אנשים כמונו, רק עם אורח חיים שונה ומושגים אחרים של אנשים אירופאיים.

שוב הופיע "הפרֶסֶדטל", יושב הראש של הקולחוז וציווה לתת לנו מראש חצי לפוֹשקָה וספל תה ואחר כך נלך לעבודה. את בתיה הוא שלח לנקות את המשרד של הקולחוז וגם היא קיבלה חצי "לפושקה".

אוזבקי שתפקידו היה בריגדיר עבודה, הוביל אותנו כברת דרך למקום פתוח, ממש ערבה. האדמה היתה יבשה ומסודקת כמו מפה מצוירת. הייתה שם כבר התחלה של חפירת תעלה באדמת "הלֶס" הקשה.

הבריגדיר מדד עם מקל וסימן לכל אחד את החלקה שצריכים לחפור. בעומק של קרוב למטר אחד, זו צריכה להיות הנורמה, ולפי זה נקבל את התמורה ב"לפושקה". הוא הוסיף ברוסית עילגת "נורמה סודֶיעלאיֵש לפוֹשקָה פולדוּש". זאת אומרת, באם תעשה את הנורמה תקבל את הפיתה, לא תעשה, שום דבר, לא תקבל, והוסיף עוד לזה מילה גסה ברוסית...

קיבלנו כלים, מכושים ומעדרים והסתערנו על האדמה החרבה לחפור את הבור ולעשות את הנורמה.

איתנו עבדה גם המשפחה הפולנית, האבא ושני בניו בגיל למעלה מעשרים.

אבל לא התיידדנו איתם, כי חששנו שהם אנטישמיים ומשתדלים להראות שהם יותר טובים מאיתנו. כשהתחילו להחניף לבריגדיר, התרחקנו מהם.

למרות שהאדמה היתה קשה עבדנו בכל המרץ, פיצלנו עם המכוש את השכבה העליונה ואחר כך גושי האדמה התפוררו ביתר קלות. לקח אולי שלוש שעות וגמרנו את הבור, כל אחד והקטע שלו.

יושב ראש הקולחוז בא לראות את עבודתנו, הביע שביעות רצון ואמר לנו ללכת הביתה לנוח, כי גמרנו את הנורמה. כמובן כל אחד קיבל לפושקה ובאנו בחזרה ל"קיביטקה", החדרון שלנו, שהיה בלי חלון, רק חור בקיר. גם דלת לא היתה בכניסה. מסתבר שדלתות וחלונות היו יקרי המציאות בכפרים של האוזבקים. קרשים ומסמרים היו יקרים מאוד, על כן ברוב הקיביטקות של הקישלג לא היו דלתות וחלונות. בלילות היה מאוד קר בפנים. למרות שלאוזבקים היו שמיכות של צמר גפן. הצמר גפן, או כפי שהם קראו לזה "כלאָפּוֹק", היה מעיקרי גידולי השדה. כל קולחוז גידל את הצמר גפן בשביל המדינה. הממשל הטיל על כל קולחוז את הנורמה של הצמר גפן שהקולחוז צריך לספק למדינה ובאם לא הביאו לרשויות את הכמות הנדרשת הקולחוז הזה נחשב לאויב העם. ואז, אוי ואבוי היה להם...

החימום של הקיביטקות היה בימי החורף מקורי מאוד ודומני שאין דוגמתו במקום אחר בעולם.

באמצע של הקיביטקה היה באדמה בור קטן ובתוכו היו גחלים שהבעירו משורשי עצים הנקראים "סַקְסַאויל". השורשים האלה הדומים לקרניים של צבאים נאספו במדבריות של אוזבקיסטן וקזחסטן. הם שרידים מאובנים מאלפי שנים שנשארו תקועים באדמה על שטחים נרחבים, שהיו לפני הרבה־הרבה שנים קרקעות של הים שהתייבש. הצמחים של הים שהתייבשו התאבנו ונשארו תקועים באדמה, בקלות עוקרים אותם ושיירות שלמות מביאות אותם למקומות יישוב ומשתמשים בשורשים אלה לשריפה והסקה.

חומר אחר לשריפה ולהסקה הוא ה"קוזיק". הוא יותר זול ופשוט, וכל יישוב כפרי שיש לו עדר וחיות בית מייצר את ה"קוזיק". אלה גללי חיות ועדרים שאוספים בשדה או בדירים, מערבבים את הגללים עם קש ותבן ומים ולשים מן החומר המעורב גושים עגולים ומייבשים אותם בשמש. זה משמש כחומר לאפייה ולחימום בתנורים. צריכים להיות מומחים להבעיר מקוזיק אש, שנהפך לגחלים בוערים זמן ממושך ומפיקים חום. אבל זה מוציא ריח מוזר של זבל מעושן שחשים בכל יישוב כפרי.

במשך הזמן הסתגלנו לריח הזה וכמעט לא הרגשנו בו. כן! התחלתי לתאר איך מחממים את הקוביטקה שלא יהיה קר בלילה. לחמם את כל החלל של החדר אי אפשר, האוזבקים המציאו איך לחמם את הגוף בלילות הקרים.

בתוך הבור באמצע החדר הם מבעירים גחלים של קוזיק או סקסאול. על ארבעה עמודים קטנים הם שמים פח או איזה מכסה ומסדרים את המצעים לשינה בכל ארבע פינות בור הגחלים וישנים עם הרגליים בכיוון הבור עם הגחלים. החום מהבור הולך בכיוון רגלי כל המשפחה השוכבים מסביב לבור והם לא מרגישים קור.

בדרך כלל אין בכלל מיטות ביישובי הכפר והשינה והאכילה מתנהלות רק על הרצפה המכוסה מחצלות של קש. הם יושבים ישיבה מזרחית עם רגליים מקופלות תחתיהם. ככה הם יכולים לשבת שעות ולא מתעייפים. כיסאות בכלל לא בנמצא בקוביטקות של הכפרים, רק באיזה משרד שמבקרים נציגי השלטון הרשומים.

האוזבקים הם מגזע שמי ולפי דתם - מוסלמים ובכפרים הם מאוד אדוקים ומתנהגים לפי המסורת. המהפכה הסובייטית שינתה מעט מאוד את אורח חייהם. למרות שהם בעל־כורחם התארגנו בקולחוזים, הם נשארו במנהגיהם המסורתיים.

כשעברתי בסימטאות הצרות ונתקלתי בנשים, הן ברחו לתוך החצרות או הסתירו את פניהן עם רדיד, לפי המנהג המוסלמי הדתי.

אחרי כמה ימים של עבודה בחפירות התעלה לצורך השקאת השדות, שלח אותי הפרסֶדַטֶל לעבודה אחרת - זה היה תיקון גגות בבתי החימר.

הגגונים בבתי החימר הם לא מרעפים או פחים. הטכניקה של בניית הגגות, מניחים כמה קורות עץ דקות או ענפים על הקורות, עליהן שמים קני סוף ועל זה מורחים בתערובת של חומר קש וגלילי בהמות או צאן. כשזה מתייבש ונעשה קשה, לא חודר הגשם או השלג בימות החורף.

יושב ראש הקולחוז שלח אותי עם השייגץ הפולני כצוות לתיקון הגגות בכמה קוביטקות. הוא עמד למטה והכין את התערובת למרוח על הגג. אני עליתי על הגגון ובחבל הרמתי את הדלי הגדול עם תערובת החימר ושפכתי אותו על הגג ויישרתי עם קרש על המשטח.

במפתיע בא הבריגדיר, מנהל העבודה האוזבקי, לראות איך הולכת העבודה שלנו.

ואני בעומדי על הגג שמעתי איך הפולני מתלונן עלי שאני עובד לאט־לאט ומתרשל בהרמת הדליים למעלה. התרתחתי מההלשנה הזאת וכשהאוזבקי התרחק והלך והשייגץ למטה התחיל לצעוק מהר! מהר! תמשוך בחבל! כל דמי עלה בראשי מרוב כעס. עזבתי את החבל והדלי המלא עם התערובת נפל ברעש למטה וכל החומר המסריח התפזר מסביב ולִכלך את השייגץ הפולני, את פניו ובגדיו. פניו נהפכו למסיכה שחורה מן החומר שניתז עליו.

הוא התחיל לצרוח ואני הרמתי את קולי עוד יותר גבוה ממנו, וכל הקללות

הגסות שידעתי בפולנית יצאו מפי מתווזות ונפלו על ראשו כאבני בליסטרה.
כל ימי לא ניבלתי את פי ולא גידפתי בקללות גסות, אבל הפעם ידעתי שאני מוכרח ככה להגיב, כי זו הלשון שיכולה להשפיע עליו ולהפחידו. מלשין, "ארור ובן־זונה", צעקתי עליו בחימה אמיתית. אתה חושב שפה פולין, פה אני מוריד לך את הראש ואשבור לך את העצמות, ואני לא מפחד ממך, אני אראה לך מה זה להלשין, אצלי אתה לא תהיה גיבור, מלקק הישבן של האוזבקי. ועוד הוספתי משפטים שאין להעלותם בכתב.
הפולני הצעיר השתתק ונשאר עם פה פעור, כנראה התגובה החריפה שלי הפחידה אותו והוא חשב אותי לחזק. הוא התחיל להצטדק שלא אמר שום דבר רע עלי. תשתוק ותבלום את הפה, צעקתי, שמעתי טוב מה שאמרת ובאם יקרה זאת שנית, אשבור את ראשך. תזכור את זה טוב!
אינני יודע מאיפה בא האומץ להתפרץ ככה, אף פעם לא הלכתי מכות ולא הייתי תוקפני. כנראה לא לקחתי את ההלשנה שלו רק באופן אישי, אלא כביטוי של אנטישמיות - לראות את היהודי כרמאי בעבודה ומשתמט ממילוי חובתו. היחס הזה מהפולנים ליהודים היה ידוע כביטוי של אנטישמיות בפולין העצמאית מלפני המלחמה.
ייתכן שלו היה אומר את זה רוסי, הייתי שותק. ידועות היו האימרות של סוג מסוים של רוסים אנטישמיים שאמרו: "יהודי - לא רוצה לעבוד".
אבל פולני, שהוא כמוני, פליט וסובל, שהוא מתחנף לאוזבקי ומלשין עלי, לא יכולתי לעבור על זה בשתיקה ובאופן ספונטני התפרצתי.
כשראיתי שהצעיר הפולני מתקפל וחרד ממני, באתי על סיפוקי ונרגעתי. יותר לא הלכתי איתו לעבודה משותפת. העבודה שלנו בחפירות התעלה נמשכה עוד כמה ימים, כשפתאום באמצע היום נקראנו להתאסף עם החפצים שלנו למרכז הקישלג. הודיעו לנו שאנחנו עוזבים את המקום ונוסעים לרפובליקה הקזכית לקולחוז.
למה בא פתאום השינוי הזה - לא ידענו.

העיר ד'זמבול - קולחוז קזשיבורול

ברוסיה הסובייטית לא שואלים שאלות למה מעבירים ממקום למקום. הכול מחליט הנ.ק.וו.ד. ופקודה זו פקודה שצריכים לקיימה מבלי עוררין.
שוב נסענו על העגלה הנקראת "ארבע" בחזרה לטשקנט, שם באו בחזרה כל הפליטים מהקולחוזים ושוב נכנסנו לקרונות ונסענו לקזחסטן.

היינו כבר אדישים לטלטולי הדרך והשארנו את גורלנו העיוור על נחשולי הזמן, מבלי לחשוב כבר מתי ואיפה נגיע ולאיזה מקום מבטחים.

הגענו לעיר ששמה ד׳זמבול ושוב אותו הדבר. חיכו לנו עגלות רתומות לזוגות שוורים וכמה מאות משפחות וגם רווקים ורווקות והתחילו לנסוע בדרכי עפר בדרך לא דרך אל הקולחוזים הקזכיים לפלך שנקרא מיכיילובקה. שיירה של עגלות רתומות לשוורים נסעו לאט־לאט כל הלילה. היה קור חזק שהקפיא את העצמות. עברנו תעלות מים ומסביב שטחים פתוחים בלי עץ ושיח.

הירח המלא מאיר את הדרך והסביבה ומרחוק באופק משחיר קו של שרשרת הרים. העגלון שיושב בראש העגלה מפליט מפעם לפעם מלים שלא הבנו אותן. הוא קורא לשוורים צ׳פ! צ׳פ! ופעם דֶבֶה! דֶבֶה! והשוורים הולכים לפי קריאתו, פעם ימינה ופעם שמאלה. אחר כך נודע לנו שיש שור שהולך תמיד בצד ימין והשני בצד שמאל. הימני נקרא צ׳פ והשני דֶבה וככה מכוונים אותם והם הולכים לפי קריאת העגלון.

לקולחוז קזשיבורול הגענו לפנות בוקר. היינו בסך הכול בערך עשרים נפשות. אנחנו ארבעתנו - משפחה פולנית אחת גם של ארבע נפשות והיתר יחידים. יהודים, בחורים ושתי בחורות וגם שני גויים אוקראינים ושתי רווקות נוצריות.

מראה הקולחוז היה עלוב מאוד. משני הצדדים של דרך העפר עמדו ברווחים גדולים בתי חימר עלובים. לפני כל בית כזה היה בור, משם לקחו את החומר לבניית הבית. על יד הבית לא היו עץ או שיח, רק פה ושם איזה מבנה עוד יותר נמוך וקטן או חצר קטנה ששימשה לאורווה או דיר לכמה כבשים. לפני הבית היתה לפעמים חלקה קטנה שמותר היה לקולחוזניק לעבד לצורך עצמו. להחזיק בסוס אחד, או שתי עזים, זה היה רכושו הפרטי של חבר בקולחוז.

האופי של הקולחוז הקזכי לגמרי אחר מהקולחוז האוזבקי. באוזבקיסטן היישוב או הכפר מרוכז במקום אחד, בסמטאות צרות ששזורים אחד בתוך השני ומובדלים בחצרות קטנות וחומות סגורות.

בקזחסטן ישנן ערבות רחבות ושטחים פתוחים. בתי החימר הקטנים עומדים ערומים בלי כל צל ברווחים של עשרות מטרים. המבט הולך לאיבוד בחולות הצהובים המתפשטים עד לאופק למרחקים עמוקים, היכן שמסתמנת שרשרת הרים בצבעים כחול, ורוד וסגול.

רק כמה עגלות רתומות לשוורים התעכבו בקולחוז קז׳יבורול. יתר העגלות מהשיירה המשיכו הלאה לקולחוזים רחוקים בסביבה.

חצי קפואים ירדנו מעגלות וכמה קזכים שחיכו לנו התחילו לטפל בנו

באיכסון לבתי החימר שהתפנו עבור הפליטים הפונים. אבל לא ריכזו אותם במקום אחד, רק במקומות שונים ומרוחקים אחד מהשני "בקוביטקות" על פני הקולחוז המפוזר.

לקזכים יש גם מראה אחר מהאוזבקים ושייכים לגזע שונה. האוזבקי דומה לגזע השמי והקזך הוא מגזע מונגולי. פניהם רחבים ועיניהם תקועות באלכסון וגם גוון פניהם צהוב כמו הסינים, כולם בנויים חזק והם לבושים באדרות מפרוות כבשים כבדות. הם חובשים כובעים מפרוות של חיות ואפילו בימי קיץ לוהטים הם לא נפרדים מהכובעים הגדולים האלה.

הקזכים כמו האוזבקים הם מוסלמים, אבל פה להבדיל מהקולחוז האוזבקי, הנשים לא מסתירות את פניהן, ייתכן שהמשטר הסובייטי השפיע קצת בקידום אורח חייהם.

הופיע קזך מבוגר עם זקן חד ודליל והציג את עצמו שהוא הפרסֶדַטֶל של הקולחוז. בקושי הוא דיבר קצת רוסית ואמר ללכת איתו, כי אנחנו אמרנו שאנו משפחה אחת. הוא הוביל אותנו לחצר קטנה עם חומת חימר מסביב. זה היה לא רחוק מהדרך שם עמד בית של חימר עם שני חלונות קטנים.

בפנים החדר בצורת דָלֶת היה מחובר לקוביטקה מבנה קטן דומה לדיר עם פתח צר ודלת סדוקה. פנים החדרון היה מסויד בצבע טרי. התקרה היתה של תבן ו"קמיש" והרצפה היתה מרוחה עם חומר וקש שעדיין לא התייבש. היו שם כמה חבילות של קש או קני סוף כמצעים לשינה.

באמצע החדרון עמד תנור מלבנים בלתי שרופות עם פלטה של ברזל וחור להכניס סיר. ארובת פח הזדקרה למעלה בתוך חור בתקרה הנמוכה.

חלון במבנה הזה בכלל לא היה, רק דרך הסדקים בדלת הצרה נכנס קצת אור.

ואם רצינו שיהיה יותר אור השארנו את הדלת פתוחה, אבל עכשיו היה חורף ורוחות קרות נשבו מכל הצדדים, אז סגרנו את הדלתות וישבנו כמעט בחושך עד שהתחלנו לראות כי קרני אור דלות חדרו דרך הסדקים בדלת. כנראה גם האדם הוא חיה שמסתגלת לכל התנאים. שמעתי שאומרים שחתול רואה בחושך ומסתבר שגם בן אדם יכול להסתגל ולראות בחושך, באם יש רק טיפת אור קטנה.

הדיר הקטן הזה, שכנראה שימש קודם כמחסה לסוסה שעמדה עכשיו בחוץ קשורה בחבל, הפך לדירה שלנו - לבית.

בחלומות הרעים לא תיארתי לי שפעם נגור בדיר של חיות בית. ככה נראתה האכסניה שלנו ופה אנו צריכים לגור ולחיות את חיינו. בקולחוז הזה, צריכים אנו לעבוד ותמורת זה ירשמו לנו "ימי עבודה" - טרודה דני. בסוף השנה אחרי שהקולחוז יפריש את חלקו למדינה מתוצרת אדמתה לפי

התוכנית ודרישת השלטונות, הם יחלקו את יתרת התוצרת בגרעיני תבואה או תירס לכל חברי הקולחוז לפי חשבון ימי העבודה שעבדו.

ובמקרה שתהיה שנת רזון והאדמה לא תוציא את פריה למלא את המכסה למדינה, אף אחד לא יקבל כלום, והקולחוזניקים בכספם הם צריכים לקנות בשוק השחור תבואה או תירס ולכסות את הגירעון.

ככה הם החוקים בקולחוז הסובייטי. הם חלים על כולם וגם עלינו הפליטים שאין לנו שום דבר. אנחנו לא חסינים - חוק זה חוק ושוויון לכולם.

דברים אלה שמענו מפי חברי הקולחוז במשך הזמן שהתאקלמנו בו.

קראו אותנו למשרד של הקולחוז. שם שולחן וכיסא ושם ישב הלבלר או מנהל החשבונות - "שצויטוואָט" שהוא בין היחידים שעבר קורס ויודע לכתוב.

שמו היה סלסִיבֶּק והוא דיבר רוסית לא רע, בעגה קזכית. הוא הסביר לנו שממחר אנחנו צריכים להתייצב לעבודה והוא ירשום לנו "ימי עבודה". אבל הנהלת הקולחוז עושה איתנו חסד גדול והם ייתנו לנו למפרע קצת גרעיני תירס שיהיה לנו מה לאכול.

הלבלר סלסיבק היה קזך בעל גוף ומפוטם, עם פנים מלאות ושמנות, עיניו ברקו בערמומיות ועל שפתיו בת צחוק שלא משה ממנו. על שפתיו העבות צמח לו שפם שחור מטופח. לפי המראה החיצוני אפשר היה לשפוט שהוא לא מזין את גופו מהתירס היבש שהוא הקציב לנו ברוב חסדו.

בידיו הגדולות הוא לקח משׂק גדול גרעיני תירס ושם בכפיו לתוך השקיק שהיה לנו.

לא היה שם הרבה תירס, אולי בערך שני ק"ג, זה היה המזון שאנחנו ארבעתנו צריכים לחיות ממנו שבוע ימים.

בראשונה לא ידענו מה לעשות עם גרעיני התירס, איך אוכלים אותם ובכלל אם אפשר להתקיים מזה ארבע נפשות במשך שבוע ימים. ובכלל חשבתי כמה זמן אפשר להחזיק מעמד עם המזון הזה?

כשהסתכלתי על הקזך סלסיבק השמן, לא האמנתי שהקזכים חיים בצורה כזו, בוודאי יש פה איזה סוד בקיום היום יומי. אבל מהו הסוד הזה? לא ידעתי.

כעבור זמן מה נודעו לנו הרבה דברים מחיי הקולחוז וגם אנחנו בתנאים שלנו נכנסנו למלחמת הקיום הפיזית היום יומית.

התחלנו לחפש כל דבר שאפשר למלא את הקיבה הריקה. כל מאכל הניתן לאכילה בכדי לקיים את הגוף.

הלכנו "הביתה" לאכסניה שלנו בקיביטקה. על יד הדיר שלנו גרה משפחה קזכית, בעל הבית היה למעלה מגיל שלושים, והיה גר עם שתי נשים. אחת

היתה למעלה מגיל שלושים, והשנייה צעירה ממנה בעשר שנים. היה שם גם בן בגיל עשר או יותר.

שתי הנשים הקזכיות לא הצטיינו ביופי, אפשר לומר שהיו מכוערות. המבוגרת היה שמה טוּירוּן והצעירה קויקל. לבעל הבית קראו קוזים־ביי.

הנשים הזמינו אותנו להיכנס לחדר שלהן. החדר היה גדול והיה מסויד בצבע כחול. רהיטים לא היו בכלל, רק על יד הקירות עמדו כמה ארגזים. "סונדוקים" מצוירים בכל מיני צבעים, עם חישוקי ברזל ממוסמרים וסגורים במנעולים גדולים משני הצדדים.

פה בארגזים האלה המשפחה מחזיקה את הבגדים וכל הדברים בעלי הערך. מה זה ארונות בכלל לא יודעים. רק בכלי המיטה והשמיכות מסודרים על שידה אחד על השני. בצבעים חזקים, על הרצפה נמצאות מחצלות של קני סוף המשמשות כמצעים לשינה וגם לישיבה. כיסאות בכלל לא קיימים בביתם של הקולחוזניקים. את כל הפעולות הם עושים בישיבה עם הרגליים מתחתם. ככה הם אוכלים ומנהלים שיחות ולא מתעייפים כי הם רגילים לכך מילדותם.

שתי הנשים התחילו לדבר אלינו בשפתן. רוסית לא ידעו כלל, והן פִּטפטו בשפתן הגרונית ובראותן שאנחנו לא מבינים שום דבר, ניכר היה שהן כועסות והשתתקו.

לבסוף בא הבעל קוזים־ביי, שדיבר קצת רוסית, ואפשר היה להסביר משהו ולנהל שיחה.

הראינו לו את התירס שקיבלנו ושאלנו איך אוכלים את זה. הוא הצטחק, הוציא מפינה שתי אבנים עגולות, אחת מונחת על השנייה. לאבן למטה היה חור באמצע וידית עץ בצד, מין ריחיים מימי קדם. הוא שם את גרעיני התירס לתוך החור ואמר לנו לסובב את האבן העליונה וכה עשינו. מהצד של האבן נפלטו גריסים של התירס שאפשר היה לבשלם כדייסה. ככה טחנו את כל התירס והיינו מוכנים לבשל. אבל במה מבעירים אש?

קוזים־ביי היה אדיב כלפינו ואמר לנו לקחת חבילת קוצים וקצת קיזיק שהיה מונח בפרוזדור הקיביטקה. הוא הוסיף לנו עוד קצת מלח, כי זה היה כבר יקר המציאות ואזל לנו.

הבאנו את הכול למעון שלנו, הבערנו אש בתנור ותיכף נשמע בחדרון שלנו רעש וזמזום קולני של הקוצים הבוערים. הם מהר נשרפו ואנחנו עמדנו והוספנו כל הזמן קוצים יבשים.

את הדייסה בישלנו בסיר הברזל שהיה לנו. לא לקח הרבה זמן והתיישבנו על חבילות הקש ואכלנו בצוותא את הארוחה הראשונה בקולחוז קז׳יבורול, דייסה מגרעיני תירס.

הרבה דברים בין היחסים של שתי הנשים הקזכיות ובעלן קוזים־ביי נראו לנו מוזרים ובלתי מובנים. כששאלנו את הנער בן העשר שדיבר קצת רוסית וכל יום נסע על סוס לבית־הספר, פעם עם אביו ופעם לבד, מי האמא שלו, אז הראה על הצעירה ואמר: "מאמושקה" ופעם על המבוגרת שגם כן קרא לה מאמושקה. הנשים התחילו להסביר לנו ולא יכולתי לתפוס את האמת בדבר.

האישה המבוגרת פינקה את הנער יותר מהצעירה. בראשונה חשבתי שהיא הסבתא, אבל הסתבר שהיא אשתו הראשונה של קוזים־ביי ועד היום אינני יודע מי היתה האימא האמיתית.

אצל הקזכים עניין האישות מסובך מאוד. נודע לנו שאת האישה המבוגרת, קוזים־ביי ירש מאחיו שנפטר. אבל של מי היה הבן, זה נשאר כתעלומה.

לרוע מזלי, כשהגענו לקולחוז קז'יבורול חליתי בשיגרון. זה היה בחודש דצמבר 1941, אחרי נסיעה של הרבה שעות על העגלה הרתומה לשוורים. רוחות חזקות נשבו מכל העברים וקור עז שלט באפילת הליל. לא הייתי לבוש כראוי ופופייקה ומכנסי צמר גפן טרם היו לי ואני הצטננתי וכאב עצום היכה בי במרפקי הרגליים.

למחרת בבוקר, אחרי שכיבה על אלומת הקש ועל האדמה הלחה, כבר לא יכולתי לקום ונשארתי מוטל על משכבי כבול עץ כרות.

רפאל, פסח ובתיה קמו בבוקר והלכו, כפי שהוסכם, להתייצב לעבודה ואני נשארתי לבדי בחדרון שהיה דומה לדיר.

העבודה שלהם היתה בשדה הפתוח, כל אחד קיבל טורייה, בלשון קזכית "קוטמון" והיו צריכים להוציא מהאדמה את סלק הסוכר, לקצץ עם סכין את העלים ולהטמין את הסלקים בבורות שכוסו באדמה, עד שיעבירו את הסלקים בעגלות לעיר ד'זמבול לבית החרושת לייצור סוכר.

סלק הסוכר היה מגידולי השדה העיקריים בקולחוז הזה. מה היה עלי לעשות? יכולתי רק להיאנח מרוב כאבים ברגליים ולרבוץ על הקש ולכסות את עצמי עם המעיל עם חתיכת הפרווה שהיתה לי.

והנה בא היושב ראש של הקולחוז לראות למה אני נעדר מהעבודה. אמרתי לו "בולנאי", כלומר אני חולה. הוא נענע בראשו, אמר משהו בקזכית והלך.

יותר הוא לא בא. אצל הקזכים אין סודות בכפר. כנראה ידעו שאני באמת חולה ולא הטרידו אותי. נשארתי לבדי בלי כל עזרה רפואית, רק עם הכאבים ומחשבותי הנוגות.

אחרי כמה שעות, עוד באמצע היום, כולם באו בחזרה מעבודת השדה.

מצב הרוח השתפר, בפרט שהם הביאו איתם תחת המעילים כמה סלקים ואלומות קוצים שאספו דרך אגב בשדה. כמו כן אגרו בשקיק גְלָלֵי סוסים ופֶּרֶש בהמות מיובשים מהשמש.

היצתנו אש בכירה, בסיר הברזל שלנו שמנו חתיכות קטנות של סלק, וכשזה היה כבר רך, הוספנו את הגריסים של התירס. היה לנו אוכל חם למלא את הקיבה ולא להרגיש רעבים. היתרון של גללי ההפרשה של הבהמות הוא בזה שאלה לא נשרפים מהר כמו קוצים ואחרי שנשרפו לאט, נשארו גחלים שמפיקים חום ואודים שבוערים עד הסוף.

העמים באסיה התיכונית אופים את הפיתות "הַלפּוטקָה" במחבת הנקראת "טַפַּנצ'ה". הם שמים את גחלי הקיזוק מגללי הבהמות מתחת הטפנצ'ה, מכסים את הלפושקה בטפנצ'ה שנייה ושמים למעלה גם קוזיק בוער, וככה אופים הכפריים את לחמם, שנודף ממנו ריח מיוחד. אבל כל העמים האלה לא כל כך איסטניסטים והם לא מרגישים בכלל את הריח הספציפי מהקוזיק הנשרף.

על האודים האלה שמנו את הסלק וכעבור זמן ממושך הוצאנו אותם אפויים. קילפנו אותם והיה מאכל מאוד טעים.

הגילוי שהסלקים הם מאכל שאפשר לאכול אותו בכל מיני אופנים, היה עבורנו גילוי חשוב מאוד ותפריט חשוב במזון שלנו. אולם, ישנה בעיה - איך מביאים את הסלקים הביתה שעין זר לא תראה? היה צריך לטכס כל מיני תחבולות איך להחביא את הסלק מתחת לבגדים שלא יהיה נראה ואף אחד לא יידע.

בעד גניבת סלק היה מגיע עונש שלוש שנות מאסר, כי החוק הסובייטי אומר: מי שמביא נזק למדינה מוכרח להיענש לפי קנה־המידה הסובייטי. עונש מאסר של שלוש שנים הוא עונש קל מאוד. לאט הסתגלנו להיות בקולחוז ולהיאבק בעד הקיום הפיזי היומיומי.

הימים עוד היו ימי סגריר ואני עוד סבלתי מכאבים בעיקר בלילות. בתיה החליטה ללכת העירה לחפש איזו תרופה נגד הכאבים. אבל ללכת העירה זה לא כל כך פשוט. תחבורה בכלל לא קיימת ובאם אין הזדמנות לנסוע עם עגלה, צריכים ללכת ברגל.

אבל ראשית כול צריכים לדעת את הדרך ובכמה מקומות צריכים לעבור תעלות מים שאין עליהן גשרים, אז צריכים לחלוץ את הנעליים ולעבור עד הברכיים במים צוננים ועכשיו תקופת החורף. אבל גם לזה הגיע הפתרון.

בין הפליטים היהודים היה יהודי ששמו היה נחמיה טֶמקין. הוא היה ליטבק, כלומר דובר יידיש בסגנון הליטאי, מוצאו מעיירה קטנה על גבול

פולין-רוסיה. הוא גם ידע טוב רוסית. היה בגיל הארבעים, בריא וחזק ומוכן לכל עבודה.

במקצועו דומני היה חייט, אבל כבן עיירה קטנה יכול היה לטפל בסוס, לכן התחיל לעבוד בקולחוז כעגלון. כל יום העמיס על עגלת־סולמות את הסלק מהערימות בשדה ונסע עם עגלה מלאה סלקים לעיר ד׳זמבול לבית החרושת לעיבוד סוכר וחזר משם לפנות ערב.

הוא היה לבד, אשתו נפטרה עוד בפולין והוא הצליח עוד לפני פרוץ המלחמה לשלוח את ארבעת ילדיו לארץ ישראל.

אחרי כמה שיחות איתו, כשעבר על ידנו והתעכב על־יד הקוביטיקה שלנו, התיידד איתנו וגם זרק אלינו מהעגלה כמה סלקים. זה מאוד עזר לנו, כי לא היינו צריכים להסתכן לגנוב אותם מהשדה הרחוק.

יום אחד בתיה נסעה איתו לד׳זמבול. בבית מרקחת בעיר הצליחה לקנות כמות קטנה של גלולות אספרין ואיזו משחה למריחה בשפופרת נגד כאבים ארטרטיים.

התחלתי לבלוע את הגלולות ולמרוח עם המשחה, הרבה זה לא עזר, אבל הרגשתי הקלה.

כשאזלו הגלולות ובתיה נסעה שנית עם טמקין העירה, כבר לא השיגה שום דבר. על כל תרופה היה צורך במרשם מרופא עם חותמת. אבל איפה משיגים רופא? ואיך יבוא רופא למקום נידח כזה בקולחוז קוז׳יבורול? אחר כך, כשבתיה ביקשה במשרדו של הקולחוז עזרה רפואית עבורי, היושב ראש של הקולחוז הבטיח שישתדל להביא רופא.

ובאמת, כעבור כמה ימים בא אלי לקיביטיקה קזך מאוד צעיר, נער אולי בן שבע־עשרה והביא לי קצת גלולות. הוא דיבר רוסית לא רע וכאשר שאלתי אותו אם הוא רופא, אמר: כן! הוא גמר קורס רפואי של שלושה חודשים בעיירת המחוז. מיותר לתאר איזה מין "דוקטור" הוא היה.

עברו בערך חודשיים ובחודש מרץ היו כבר ימים בהירים וחמים, החורף חלף והשמש זרחה והתחילה לחמם ולייבש את הלחות. התחלתי להרגיש יותר טוב והתיישבתי על המפתן של החדרון שלנו להתחמם בשמש שנסכה בי רגשות ותקוות מחודשות.

אף אחד לא היה בבית, כולם בעבודה והאישה הקזכית המבוגרת ששמה חיה טוירון יצאה מפתח ביתה והביאה לי בספל מין לֶבֶּן שבקזכית קוראים "איירַאַן". זה היה טעים מאוד ואני הודיתי לה, אמרתי לה רַחמֶט - תודה רבה.

היא התחילה לדבר אלי בקזכית והראתה על המגפיים שלה שהיו קרועים בתפר האחורי.

בראשונה לא הבנתי מה היא רוצה, אבל כשהורידה את המגף מהרגל והתחילה לדבר יותר עם הידיים ותנועות איך תופרים, הבנתי שהיא רוצה שאני אתקן לה את המגף הקרוע.

במשך הזמן למדתי הרבה מילים בקזכית. כל יום בתיה ופסח הביאו מילים חדשות ושיננתי אותן בעל־פה.

הכרח החיים הוא המורה הטוב ביותר. לאט התחלתי לקלוט את המילים ולתפוס מה פירושן.

הראיתי לה קצת בידיים וקצת במילים בודדות שאני יכול לתקן את זה, והיא הראתה לי כמה שטרות כסף רוסי היא תשלם לי.

התחלתי להסביר לה ואמרתי "אַחַשה־דז'אָק", זאת אומרת, כסף לא. לא רוצה, רק לפושקה אַחַד - לאכול הפיתה הקזכית. בלית־ברירה היא נענעה בראשה להסכמה והיא השאירה לי את המגפיים.

בחבילות שלנו היו חוטים ומחטים וגם היה לי פלייר קטן שהבאתי עוד מבריסק. השחלתי את החוט במחט ושזרתי אותו לארבע פעמים, מרחתי את החוט עם חתיכת סבון. עתה נשאר לי לתפור במחט לאותם החורים את התפר של שני חלקי העור הפרומים. נעזרתי עם הפלייר הקטן (הוא ברשותי עד היום הזה) וכעבור שעה המגפיים היו מתוקנים כהלכה ולא ניכר בהם שהיו קרועים.

כעבור זמן, כשטוירון יצאה לחצר לראות מה עשיתי, הכרתי בפניה שהיא מאוד שמחה על התיקון. מסתבר היה שהחלו לגייס לצבא גם מקולחוזים והסנדלר שהיה בקולחוז נעדר ולא היה מי שיתקן נעליים.

היא הביאה לפושקה שלמה טרייה ועוד הוסיפה לזה "פיילה" (קערה קטנה) עם "טלחן" (זה תירס צלוי בתנור, ואחר כך טחון לקמח דק וזה מאוד טעים).

כשכולם חזרו בחצי היום מהעבודה הייתי מאוד שמח וגאה על הרווח הראשון בקולחוז. בתיאבון גדול בלענו את הלפושקה עם הטלחן. זה היה ממש מאכל מלכים, כי לא אכלנו לחם כבר הרבה זמן.

למחרת, אני שרוע על משכבי במלונה שלנו. כולם הלכו לעבודה והייתי לבדי ופתאום דופקים בדלת. פתחתי ולפני עומד קזך צעיר ושואל ברוסית, איפה גר פה הסנדלר? (סאַפּאָז'ניק ברוסית). אמרתי לו שאני לא יודע, שישאל את בעלת הבית הנמצאת בקיביטקה.

הוא התחיל להסביר לי שהיא בעצמה אמרה לו שפה גר סנדלר ואתמול תיקן לה את המגפיים. תפסתי שהיא חושבת אותי לסנדלר. אזרתי אומץ ושאלתי את הקזאך מה הוא צריך לתקן.

הוא הראה על מגפיו וראיתי שגם אצלו התפר האחורי פרום לגמרי. קיבלתי יותר ביטחון, לא רציתי להחמיץ הזדמנות, טעם הלפושקה מאתמול היה עוד בפי.

- כן! אמרתי, אני מוכן לתקן וכמה אתה תשלם? הוא הוציא ארנק מלא עשיריות אדומות, מוכן לשלם לי מראש, כמה שאגיד.

בנטיית יד דחיתי את ארנקו ואמרתי - כסף אני לא צריך. מה אני אעשה עם הכסף, צריך משהו לאכול. תן לי לפושקה או טלחן.

הוא הסכים להביא לי צלחת גדולה עם טלחן, רק שאתקן לו מהר את המגפיים, כי הוא צריך לנסוע העירה.

הבטחתי לו שמחר יהיה תיקון והוא הוריד את המגפיים מרגליו והלך יחף הביתה.

באותו יום עוד תיקנתי את המגפיים ולמחרת קיבלתי בעד עבודתי צלחת גדושה עם טלחן. זה היה ממש אוצר. עוד יום לאכול לשובע.

מטבעם של הקזכים שהם לא מחזיקים סודות, אחד מוסר לשני כל מיני ידיעות מהמתרחש בכפר ולא לקח הרבה זמן שבכל הקולחוז נודע שיש סנדלר פולני שעושה תיקונים. והיות שהסנדלר מהקלחוז גוייס לצבא, התחיל לבוא כל יום מישהו אחר שאתקן לו את הנעליים הקרועות.

הייתי במצב לא נוח ולא ידעתי מה לעשות. להגיד שאני לא סנדלר ולא יודע את המלאכה, אז אני אפסיד את הדבר החשוב ביותר בחיים הקשים שלנו, לאכול משהו ולא להרגיש רעב.

אבל מאידך, לתקן תפר שנפרם, זה לא היה קשה, אבל לחבר סוליה או עקב שנשחק, צריכים כבר לדעת, להיות קצת בעל מקצוע וגם צריכים כלים לעבודה.

מאוד התלבטתי מה לעשות. אבל הלפושקה והטלחן שהרווחתי עמדו לנגד עיני ונסכו בי אומץ ואמביציה להשתלט על המצב.

מהסתכלות פעם בשוק אצל האוזבקים והרוסים שתיקנו נעליים, ראיתי שזה לא כל כך מסובך. כל הכלים, זה פטיש, סכין ומרצע לעשות חורים בעור והעיקר שצריכים ידית ברזל על מקל עבה לשים עליה את הנעל ומסמרים קטנים לחבר ולדפוק בסוליות.

ידעתי עוד מהעיר שסכין אפשר לעשות ממשור שבור ומרצע מחתיכת תיל של פלדה. העיקר זה ידית הברזל, זו כל הסדנה של הסנדלר.

בקולחוז היה גוי פולני ששמו היה לובריצקי והיה עובד בנפחייה. הוא בא עם משפחתו ביחד איתנו ובתיה הכירה אותם ואת אשתו יותר טוב ממני. עוד לא הרגשתי במלוא הבריאות, אבל הלכתי לנפחייה שהיתה פרימיטיבית מאוד, אבל לובריצקי השתלט על כל הכלים שהיו שם. הוא פירזל בפרסות את הסוסים, תיקן אופנִים של עגלות וכל מיני כלים לעבודות השדה.

היה שם מפוח להבעיר אש וסדן גדול לעבודה והוא התמצא בכל עבודות הנפחות.

לובריצקי זה היה איכר עשיר שהתיישב על אדמות בשטחים של אוקראינה שפולין כבשה במלחמה. הוא היה איש פיקח ומעשי, וניהל משק גדול. כשבאו הסובייטים שפלשו לפולין, אסרוהו והוא עם כל משפחתו, בן ושתי בנות ואשתו נשלחו לרוסיה לארץ גזירה. אחרי החוזה של שיקורסקי עם הסובייטים הוא ומשפחתו השתחררו והגיעו עם יתר הפליטים לקולחוז הקזכי והתחיל לעבוד בנפחייה.

בוקר טוב פאניע לובריצקי! פניתי אליו בפולנית כשהגעתי לנפחייה. הוא היה מופתע וראיתי שהוא מרוצה שמדברים אליו בשפה שלו. אנו חשדנו שהוא לא אוהב יהודים והוא אנטישמי, אבל הוא היה די פיקח לא להראות זאת בפרהסיה, כי בקולחוז היו רוב הנתינים הפולנים יהודים והוא השתדל קצת להתקרב אליהם כי בנכר, במציאות הסובייטית, גורל היהודים מפולין ופולנים היה משותף. לובריצקי הבין את זה טוב.

דיברנו קצת על המצב הכללי ועל המלחמה. מדבריו הבנתי שהוא שונא את המשטר הסובייטי וגם הוא לא חושב כפולני להתגייס לצבא, כי הוא היחידי במשפחתו שיכול לדאוג לקיומם הפיזי.

הוא הרשה לי לחפש בין ערימות הברזלים. מצאתי חתיכת פלדה ממשור שבור והתחלתי להשחיז את חתיכת המשור. כעבור זמן קצר היה לי סכין סנדלרים טוב. עוד מצאתי חתיכת תיל פלדה שהשחזתי למרצע.

אבל העיקר ידית הברזל. חיפשתי משהו שיהיה דומה לזה. כשלובריצקי שמע שאני צריך ידית ברזל, מכיוון שסיפרתי לו שאני צריך לתקן לי את הנעליים שלי, הוא מצא חתיכת ברזל שעיקם אותה על סדן ואמר לי שבינתיים אני יכול להשתמש בזה. אבל אני מבטיח לך שאכין לך "לאַפּקַא", ידית אמיתית שתוכל לשים אותה על מקל עבה. בעוד כמה ימים זה יהיה מוכן.

הודיתי לו על העזרה ונפרדנו בלחיצת יד.

למחרת נסעתי עם נחמיה טמקין העירה, קניתי בטולצ'וק את כל מה שאני צריך.

בפינה עמדו רוסים שמכרו כל מיני סידקית וכלים משומשים. אז קניתי פטיש ומלקחיים משומשים, וגם גליל של חוט חזק ומחטים והעיקר מסמרים קטנים עבודת יד ויש לי כבר הכול לפתוח את הסנדלרייה שלי.

נפגשתי עם טמקין במקום מסוים ונסענו הביתה.

עכשיו היתה לי בעיה חדשה, מאיפה לוקחים חתיכות עור לתיקונים? גם על זה מצאתי פתרון. שמנו לב עוד קודם שפה ושם היו זרוקים על־יד הקוביטיקות נעל ישנה או מגף קרוע. את נעלי הפסולת הזו אני ובתיה התחלנו לחפש ולאסוף. תמיד בתיה מצאה בעבודה לאורך הקולחוז איזו נעל ישנה וקרועה. גזרתי והורדתי מנעליים אלה כל חלק עור שיכול לשמש

לתיקון וככה התחלתי לתקן את נעלי הקולחוזניקים הקרועות.

מובן מאליו, שלא הלך לי הכול חלק. היו לי בעיות בתיקון האף של הנעל, אבל עם הזמן מצאתי את הפתרונות והתגברתי על המכשולים.

למדתי לתפור את הטלאים הלוך וחזור בתפירה ישירה, לתקן בעור יותר קשה את הסוליות ולִיישר ולדפוק את העקבים.

הקולחוזניקים לא תמיד היו מרוצים מעבודתי, אבל לא היתה להם ברירה ושילמו לי בעד התיקונים בקצת קמח או גריסים של תירס, ופעם בלפושקה, ככה שהמצב אצלנו השתפר וכבר לא רעבנו. לפעמים קיבלנו כמה ספלים "איירַאן" (זה מין לֶבֶן) או חתיכת גבינה קשה. אז היה לנו חג, בפרט כשאגרנו כמה שקיקים עם טלחן או קמח והיינו מאושרים ועשינו על הפלטה כמה פיתות, אפילו בלי מלח ואכלנו אותן בתיאבון.

לא חשבתי אף פעם שאדם יכול להפוך ליצור שחושב רק על אוכל. לא חשבנו על שום דבר, רק על האוכל ואיך לגמור את היום מבלי להרגיש רעב.

בפולין לפני המלחמה היתה בושה להיות סנדלר. מעמד של סנדלר היה בתחתית הסולם של החברה ופה ברוסיה הסובייטית, סנדלר היה נחשב למקצוע מכובד מאוד וסנדלרים מקצועיים היו עושים חיים טובים.

שמעתי ממכרים שרופאים שעבדו בבתי חולים עבדו גם כסנדלרים כי ממשכורתם בבית חולים לא יכלו לקיים את משפחותיהם והסנדלרות הצילה אותם מרעב בימי המלחמה.

בזמן המלחמה מאות ורבבות אנשים נדדו ממקום למקום והתחילו לבנות מחדש את חייהם במקומות החדשים. הסבת המקצוע היתה מאוד שכיחה, במיוחד אנשים חיפשו מקומות עבודה ששם אפשר ליהנות בכדי לקיים את הגוף.

אנשים עם תארים אקדמאים עבדו במאפיות או בבתי חרושת של מוצרי מזון. אלה היו מקומות הכי טובים, כי היה משהו לאכול שם.

גם עם הגיוס הכללי, הרבה בעלי מקצוע חיוניים גויסו ונשלחו לחזית והצטרכו להחליפם באחרים. ומי שהיתה לו תפיסה מהירה ושכל, תפס את מקומם. אבל הרבה בעלי מקצוע מיוחדים היו "משוריינים" נגד הגיוס. אבל אלה הצטרכו כבר פרוטקציות גדולות אצל המשטרה החשאית.

היתה זו אימרה ברוסיה הסובייטית "שאין אנשים שלא ניתן להחליפם", רק את החבר סטלין אי אפשר להחליף, כי אין כמוהו שני בעולם.

לעיר ד'זמבול היה מקודם שם אחר, אבל בימי סטלין היה בקזחסטן משורר זקן שפרט על כלי דומה למנדולינה ושר שירי תהילה רק לסטלין הגדול, "האל והשמש הזורחת".

הוא ישב במקומות ציבוריים ושר את שיריו רק לסטלין. כאות הוקרה השלטונות הסובייטיים הכירו בו כמשורר הלאומי הקזכי הכי גדול והסבו את שם העיר שם היה גר לשם ד׳זמבול, כשמו של האיש הבטלן הזקן הזה.

במילה אחת, גם אני הפכתי מבלי לדעת את המקצוע ״לסנדלר״ וביום בו הפוליאק לובריצקי עשה לי ידית ברזל, ״לַפְקָא״, עם חישוק להכניס מקל עבה להעמיד על הרצפה, הייתי כבר בעל מקצוע מושלם.

בקולחוז היו כמה בחורים יהודים רווקים וגם שתי יהודיות רווקות שגרו ב״אופשע־ז׳ציע״ - אופשע־ז׳ציע, בתרגום מילולי זה נקרא חיים משותפים. בכל רוסיה הסובייטית המוסד של חיים משותפים הוא מוסד מוּכּר ומפורסם.

בדירה כזאת מתרכזים לפי אישור של השלטונות רווקים שלא מנהלים משק בית פרטי. לכל אחד יש רק מקום לישון והמטבח והכירה לבישול הוא משותף.

מובן מאליו שיש תמיד מריבות וויכוחים וכל ״דאלים גבר״. החזקים שולטים במצב והחלשים מצייתים.

בקיביטקה של האופשע־ז׳ציע בקולחוז היה גר שם שמואל זוננברג. הוא היה מהעיר ורשה ומקצועו היה סנדלר מכני. הוא היה בחור גבוה בערך בגיל שלושים וכמה, אבל היה מאוד פלגמטי ואדיש. לא רב עם אף אחד וקיבל את גורלו כמו גזירה מן השמים. כשנכנס פעם אלי ואכלנו, כיבדנו גם אותו בקצת מרק שבישלנו. כשראיתי באיזו תאוות הנאה הוא בולע את התבשיל הזה, ריחמתי עליו מאוד ואמרתי לו: זוננברג! אתה אומר שהמקצוע שלך הוא סנדלר, סנדלר אמיתי, לא כמוני. למה לא תתחיל לעבוד בזה? בוא נעבוד ביחד ולא תהיה רעב.

הוא הסתכל עלי בביטול ואמר:

- אה, מה שאתה עושה נקרא סנדלרות? לזה צריכים כלים, ואימומים ועור, אני כמוך לא יכול לעבוד ככה. זה נקרא עבודה? הוא השיב לי בגאווה מקצועית נסתרת.

אתה, אידיוט, חשבתי לי כאילו בצחוק וחשבתי בלבי שזו האמת - תראה! אני לא סנדלר ואבות אבותי לא היו סנדלרים, לא צריכים שום דבר, לא כלים ולא אימומים, צריכים רק לרצות לאכול משהו וכל יתר הדברים איך ומה אינם חשובים. תראה! בלי כל הדברים האלה, אני ואשתי ועוד אחרים אוכלים איתנו ולא רעבים, ואתה עם הגאווה המקצועית שלך לא תשיג שום דבר.

- לא, זה לא ככה, אני לא יכול בצורה כזאת להטליא, אני לא עושה טלאים כמוך.

- תשמע, זוננברג, גמרתי את ההטפה שלי, אני לא צריך מאף אחד אישור מקצועי, העיקר שיש לנו משהו לאכול ובזה גמרתי.

לא עזרו כל הדיבורים, זוננברג סבל רעב כל הימים וחי רק מקצת תירס שקיבל מהקולחוז או מסֶלֶק שהצליח לסַלֵק מהשדה, אבל חוץ מזה שהיה רָעֵב הלך עם מכנסיים קרועים. איך האיש עבר את החורף, קשה להבין, כי בדרכו ברכבת הוא מכר את לבושו שהיה עליו כדי לקנות חתיכת לחם. ועכשיו לא היה לו במה לכסות את הגוף.

הרווק השני היה יצחק לינדנבוים. הוא לא היה הרבה מבוגר ממני, אבל נראה כמו זקן. היה לו זקן שחור גדול ונראה כיהודי למדן, הוא היה איש פשוט מעיר בגליציה ששמה ריישה.

בנימוסים שלו ראו שהוא ממשפחה טובה. איש שקט ועדין, הוא לא הסתכסך עם שכניו, לא עם הגויים ולא עם היהודים והרבה דברים שעשו לו להרגיזו, עבר עליהם בשתיקה ובלע אותם כלא היו.

המעלה העיקרית שלו היתה שהוא לא היה עצלן והתייצב לכל עבודה שהטילו עליו. הקזחים שניהלו את העבודה סמכו עליו ועזרו לו קצת, פעם עם כוס חלב או תירס ואיך שהוא קיים את עצמו.

איתנו הוא התיידד וביקר תכופות בחדרון שלנו. חלקנו איתו לא פעם אחת איזה מאכל, אבל הוא השתדל לגמול לנו.

כשנסע בעגלה עם סלק, הביא לנו הביתה כמה סלקים או משהו אחר מגידולי השדה, שאף אחד לא יראה. הוא הפך לאדוק והתפלל בקול רם בלי סידור באופשע־ז'ציע. האוקראינים שהיו שם צחקו ממנו, אבל הוא לא ענה ולא היה לו איכפת.

הרווק השלישי היה אוברמן. הוא היה עוד צעיר, בחור אינטליגנטי וידע את הספרות היידישאית. מאיפה הוא היה אינני זוכר. היה לו ראש שחור אבל זקן אדום ומתולתל. הוא לא היה אדוק. ולמה גידל זקן, לא יודע, אולי לא היה לו פשוט במה להתגלח. למרות זקנו נראה מאוד צעיר.

הוא לא התיידד עם אנשים והסתייג מהם. אדם מרוכז בעצמו. רק לעתים רחוקות נכנס אלינו לדבר איתנו, במיוחד עם רפאל, על המצב הכלכלי ועל המלחמה.

רק עם משפחה יהודית פליטה מלנינגרד הוא התיידד, בעיקר עם בתם שרה שהיתה בחורה צעירה ויפה.

המשפחה ששמה היה ליפשיץ היתה בת ארבע נפשות: הבעל, האישה והבת שרה שהיתה לה ילדה קטנה בשם מאיה. ליפשיץ היה איש קשוח ומאוד לא סימפטי. לא רצה להיכנס בדברים עם היהודים נתיני פולין. הוא החשיב את עצמו כיחסן וניכר היה שהוא לא אוהב את היהודים מפולין.

לרוב דיבר ברוסית וקילל בלשון גסה. על אדם כזה אומרים שהוא "קאַטאַז'אן" ובאמת היה כזה.

לעומתו, אשתו פולה, היתה אישה יפה ונחמדה. רצתה לעזור לכל אחד ודיברה יידיש מעורבת במילים רוסיות. היתה שופעת בידידות ועם בעלה הקשוח שתמיד היה מדבר בריטון וברוגזה, היתה תמיד בריב. אני קראתי לו "היֶבסֶק" ונמנעתי מלהיפגש איתו.

הבעל של בתו היה מגוייס לצבא. ראיתי אותו כשבא לחופש מהשירות לכמה שבועות והיה בקולחוז. אחר כך הוא חזר לצבא ויותר לא ראיתי אותו. אשתו שרה היתה בת יחידה אצל הליפשיצים. היא היתה בחורה יפה ושניהם האמא והאבא פינקו אותה כל אחד בצורה אחרת.

היה ידוע בקולחוז שאוברמן נכנס לליפשיצים והוא מיודד עם שרה הבת. ליפשיץ, שלא אהב את הפולנים שתק. כנראה שבתו לא התחשבה בו. מספיק היה שבתו אמרה לו כמה דברים ברוסית והוא השתתק, כנראה שפחד להרגיז את בתו והתחשב בה יותר מבאשתו.

מלכה וחנה שתי הבחורות היהודיות שחיו באופשע־ז'ציע ריכלו על אוברמן ושרה שראו אותם הרבה פעמים ביחד. אם הרכילויות היו אמיתיות, או שנבעו מזה שאוברמן לא מצא עניין בהם, וזה היה ממש מתוך קנאה, קשה לדעת, כי מה יכלה שרה היפהפייה הזאת והמפונקת לקבל מאוברמן, שלא היה לו שום דבר ורעב כמו האחרים? היחסים ההדוקים של אוברמן ושרה נשארו חידה סתומה.

מלכה וחנה היו בחורות צעירות בגיל העשרים. איך זה קרה ששתי בחורות רווקות הגיעו לקולחוז לבדן בלי משפחות?

על חנה שהיתה יותר מבוגרת, ידוע לי שהיא היתה ביחד עם משפחה, אבא, אמא, אחות ושני אחים, מוצאם מהעיר ורשה, שנסעו גם מארץ גזירה לארצות החמות ברוסיה.

כשהיו כבר בקזחסטן, חנה ירדה מהקרון באיזו תחנה קטנה והתרחקה מהרכבת. בינתיים הרכבת המשיכה בדרכה והיא נשארה בחוסר כול, בשמלה יחידה על גופה. זה שהיא לא מתה מרעב ומקור - זה ממש נס משמים. היא המשיכה ברכבות עם פליטים לעשרות שעברו כל יום, התגלגלה עם אנשים זרים, אולי מישהו ריחם עליה ונתן לה משהו לאכול ולהחיות את הנשמה, עד שהגיעה אלינו לקולחוז, מוזנחת, כמעט בלי בגדים ונעליים קרועות.

היא השתכנה באופשע־ז'ציע. חנה היתה נמוכת קומה אבל גוצה עם רגליים עבות וידיים חזקות. החיסרון שלה שהיתה מכוערת עם קווי פנים בולטים וגסים. היתרון שלה, שהיתה פיקחית ותמיד מצאה איזו עצה במצבה הקשה.

לעומתה, מלכה היתה דקת גזרה עם פנים עדינות וראש שחור עם שערות מתולתלות, לא היו לה כל חפצים אישיים ואף פעם לא הזכירה את משפחתה. איך הגיעה לקולחוז ומאיפה, לא ידוע לי.

מוצאה היה מעיירה קטנה בפולין, אבל לפי דיבורה היא ברחה מורשה עם עוד חברות או חברים שאיבדה בדרך.

צורת דיבורה ביידיש היתה מאוד פרימיטיבית וכנראה ששירתה בורשה כמשרתת בבית אמיד. היא כמעט לא הבינה בשאלות פוליטיות והרבה דברים היא סילפה בצורה קומית מאוד. פעם שאלה אותי: אדון סנדרוביץ, תגיד לי בבקשה, מי זה הרוזנפלד באמריקה. האם הוא אדם גדול ויהודי והוא יעזור לנו?

– הסברתי לה, ששמו לא רוזנפלד כי אם רוזוולט והוא הנשיא של ארצות הברית והוא עוזר לסובייטים במלחמה.

בפעם השניה אמרה לי, אדון סנדרוביץ, זה נכון מה שאומרים שהגיעו מפלשתינה שש מאות אדוואקאטן (עורכי־דין)? צחקתי מאוד על הסילוף מסֶרטיפיקטן לאדוואקאטן ובאמת הילכו שמועות כי אנשים רצו בכך, שהגיעו דרישות מקרובי משפחה מארץ ישראל לצאת לשם. אבל אף אחד לא יכול היה לאמת את הדבר שהיו פרי דמיון.

מלכה ידעה לשיר שירים עממיים ביידיש. היה לה קול חלש, אבל שרה ברגש ובטעם ומאוד אהבו לשמוע את שיריה.

פתאום התחילה לדבר על ורשה ואיך אכלו שם. אוֹ! אוֹ! היא נאנחה בגעגועים "קצת מרק / דגים עם אטריות" ("פיש מיט קלוסקעלעך"...) איך זה טוב וטעים היה. "אבל איפה לוקחים את זה?" או שהיא התחילה לדבר כמעט בקול בוכים. "הייתי אוכלת עכשיו לחמנייה טרייה, או פרוסת לחם לבנה עם חמאה. אבל אין מה לעשות", כמעט פסקה ידיה מרוב ייאוש.

דיבוריה על האוכל מלפני המלחמה עוררו מחשבות נוגות ונראו כחלום ישן שנשכח.

הכי גרוע היה לאנשים שאיבדו בדרך את משפחותיהם או מכריהם, כי נשארו בחוסר כול ובלי עזרה מאנשים קרובים. מקרים כאלה היו לאלפים בנסיעות הארוכות במסילות הברזל ברוסיה הגדולה.

ניסיתי לעזור לחנה למצוא את משפחתה. כתבתי לה כמה מכתבים כמובן ברוסית עם פרטים לשלטונות, ל־נ.ק.וו.ד, למשטרה ולכתובות שהמליצו עליהן, וביקשתי לאתר משפחה בשם הולצמן, אבל הכול היה לשווא, לא קיבלנו תשובה.

אחרי חמש שנים, כאשר המלחמה נגמרה וכשנסענו לפולין, חנה מצאה את כל משפחתה ברכבת שנסעה בחזרה מקזחסטן. מסתבר שכל המשפחה שלה היתה גם בקולחוז, בקזחסטן, אולי חמישים קילומטר מהמקום שלנו וגם הם חיפשו את חנה דרך כל מיני משרדים ומוסדות ולא השיגו דבר.

אדם ברוסיה הוא כמו סיכה בערימת קש גדולה והרבה סבל ודחקות עברו

על האנשים שנקרעו ואיבדו את משפחותיהם. הרשות לא יכלה בכלל לעזור, כי לא ידעו מימין ומשמאל.

לקולחוז קז'יבורול, שבאופן אדמיניסטרטיבי היה שייך לעיירה מיכאלאווקה, בא נציג של הוועד הפולני מהעיר ד'זמבול הקרובה. הוא בא לרשום את כל הנתינים הפולנים שנמצאים בקולחוז. לרישום הזה היו שתי מטרות: הראשון לאתר את כל אלה הראויים ללכת לצבא הפולני.

הצבא הפולני התארגן על ידי הגנרל הפולני אנדרס וככה קראו את הצבא על שמו "הארמיה של אנדרס". מקום הריכוז של הצבא הפולני היה במקום שנקרא בוזולוק, כמה שעות נסיעה מד'זמבול. אבל כשבאו יהודים למחנה הזה, פסלו את רוב היהודים ולא גייסו אותם. רק אלה ששירתו קודם בצבא הפולני והיתה להם איזו דרגה, נשארו במחנה.

גם אוקראינים לא לקחו. בקולחוז היו שני צעירים אוקראינים שדיברו פולנית ורצו להתגייס, אבל בבוזולוק חשדו בהם, למרות שהם אמרו שהם פולנים. אז אמרו להם שיגידו "פצ'יעזש", זה תפילה שכל קתולי יודע להגיד, מכיוון שהאוקראינים הם פרווסלבים, הם לא ידעו להגיד את התפילה ובבושת פנים גירשו אותם מהמחנה והם חזרו לקולחוז.

בקולחוז היתה עוד משפחה פולנית מבני אצולה, בעלי אדמות שהוגלו לרוסיה. שם משפחתם היה ליטובסקי. הזוג המבוגר התנהג באצילות ודיבר בשפה פולנית נקייה. בתם אירנה בת עשרים וכמה, היתה מלומדת וסטודנטית והתיידדה עם בתיה והן היו כמעט חברות.

היו במשפחה שני בנים רווקים. המשפחה הפולנית הזאת לא קשרה קשרים עם המשפחה השנייה שהיו איכרים, הם התיידדו עם יהודים והזקן ליטובסקי נכנס מפעם לפעם אלינו לחטוף שיחה על המצב ועל המלחמה.

שני הבנים של ליטובסקי וגם אירנה התגייסו לצבא והם לקחו גם את ההורים למחנה בוזולוק.

אמרו שכל הצבא הפולני המתארגן יצא את רוסיה דרך פרס לפלשתינה. וככה זה היה, הם עזבו את ברית־המועצות.

המטרה השנייה של רישום נתיני פולין היתה העזרה שהתבטאה במזון ובביגוד שהגיע מחוץ לארץ לחלק בין האזרחים הפולנים.

למטרה זו היו צריכים בכל מקום שם היה ריכוז פולנים, לבחור באיש אמון, בפולנית "מאֲנש זאופאֲניה" שהוא יהיה ממונה על חלוקה צודקת של הדברים שחילקה הוועדה ושהוא יעמוד בקשר עם הוועד הפולני המחוזי.

אני הסתובבתי מעט מאוד בקולחוז, אבל את בתיה כולם הכירו. היה לה עוד מעיל שחור טוב עם פרווה שבזה יצאה מורשה. בהשוואה לאחרים

שהלכו "קרועים בלויים" היא נראתה אלגנטית וקראו לה "הוורשאית" וגם דיברה פולנית רהוטה.

באסיפה של כל פליטי הפולנים בקולחוז, נבחרה בתיה פה אחד כנציגת הפולנים "כאיש אמון" בפני הוועד הפולני. זה נרשם בפרטיכל של השליח שבא מהעיר.

המשפחה הגויית לובריצקי ועוד כמה פולנים שהיו לא כל כך מרוצים, אבל היו יהודים ובעל כורחם קיבלו את הדין.

כמה ימים בתיה הלכה ברגל לנקודה הפולנית בעיירה מיכאילובקה והביאה שק גדול עם כל מיני בגדים ושמיכות. הבגדים לגברים היו בגדי צבא אמריקאיים שנצבעו ירוק כהה, זה היה ממש הצלה לכמה בחורים שהלכו כמעט עירומים.

היו גם שני זוגות נעליים, את הנעליים נתנה בתיה לחנה ולמלכה, שהלכו כמעט יחפות בנעליהן הקרועות, הן גם קיבלו שמיכות להתכסות כי קפאו מקור בלילות.

המשפחה הפולנית לובריצקי רטנה מכעס: למה הם לא קיבלו נעליים בשביל בתם?

בתיה הסבירה להם ברורות כי הם לא יכולים כעת לקבל נעליים, הבת שלהם הולכת בנעליים תקינות וחנה ומלכה הולכות יחפות. אני לא נותנת להן את הנעליים בגלל שהן יהודיות, אבל לפי הצדק מגיע להן הנעליים הראשונות, ובאם יש לכם טענות שאני מפלה אתכם לרעה, אז בבקשה, אתם יכולים להתלונן עלי בשגרירות הפולנית במחוז. אני מחלקת את הדברים לפי מצפוני, למי שזקוק ביותר ולא יעזור לכם שום דבר. עבורי אני לא לוקחת וכל אחד חותם מה שקיבל, ואני מוסרת דיווח, אני לא מפחדת מכם!

היא דיברה אליהם דברים בוטים, ולובריצקי שהיה אנטישמי, אבל איכר פיקח, שתק ונסוג לאחור.

המצב בקולחוז הורע, מנת התירס שקיבלנו הוקטנה ובכל יום נעלמו הקזכים הצעירים שגויסו לצבא הסובייטי ונשלחו לחזית. המלחמה היתה בעיצומה והשמועות היו קודרות. אלה שבאו מהעיר הביאו ידיעות ששמעו ברדיו ברחובות העיר על אויב המתקרב בפנים הארץ. על לנינגרד המכותרת על ידי הגרמנים ושהגרמנים מתקרבים לסטלינגרד, בשורות אלה הביאו איתן מצב רוח קודר ודאגה רבה.

זמן היותנו בקולחוז רץ. המלחמה כבר נמשכת יותר משנה ואין סיכויים לימים יותר טובים. פתאום אנו היהודים הרגשנו שגל אנטישמיות הציף את הסביבה - מי היו היוזמים והמסיתים? לא היה ידוע. כשבאתי פעם לד'זמבול לקנות משהו על הבַּזַר, נערים קטנים, כנראה רוסים שהיו הרבה בעיר זו,

התחילו לצעוק לי בשמות גנאי כמו "פרוֹקלאַטי־ז'שיד" זאת אומרת, יהודי מקולל, ופעם אחת אני קיבלתי בראש פגיעה מאבן קטנה שזרק עלי צעיר כבן חמש־עשרה.

גם בקולחוז התחילו הקזכים לשאול שאלות. מה אתה? יִברייִ או פולק? (יהודי או פולני). מקודם לפני ההתקרבות לחזית שאל אותי פעם קזך מי אני, אמרתי לו יבריי־יהודי. אז הוא היה מרוצה ואמר לי - אתה אח. אתה נימול כמוני. עכשיו, כשהתחילו לשאול מי אני, אמרתי אני פולק, אז הוא אמר "פולק דְזַ'כזה ויבריי ד'זאַמאַן", כלומר, פולק הוא טוב, ויהודי רע. כנראה שהיו סוכנים סמויים במחתרת באזורים של אסיה התיכונית שניסו לעשות תעמולה ולהתסיס את האוכלוסייה הפרימיטיבית בתעמולה אנטישמית.

הקזכים בעצמם לא הבדילו ולא הכירו מי זה פולק ומי יהודי ובטוחני, לוּ חס וחלילה הגרמנים היו מגיעים למקומות האלה, לא היה נשאר זכר מהגולים היהודים.

תנאי העבודה בסנדלרות בקולחוז השתנו לרעה. ראשית כול, כשהחלמתי כמעט והתחלתי להסתובב בכפר, בא אלי היושב ראש של הקולחוז ושלח אותי כל פעם לעבודה אחרת.

כשנודע לו שאני מתקן נעליים, הביא לי כל פעם רתמות של סוסים שנקרעו שאני אחבר אותן עם רצועות עור וגם אוכפים שצריכים לתקן.

אני החזקתי את התיקונים האלה כמה שיותר זמן ובינתיים תיקנתי ועשיתי טלאים על נעליים. הדלת בזמן שעבדתי היתה פתוחה, ראיתי ממקומי מרחוק מי זה בא. באם בא מישהו מאנשי הקולחוז, החבאתי את הנעל ולקחתי בידי את הרתמות והתחלתי לעבוד עליהן.

ככה נחשבתי שאני עובד בקולחוז ובתמורה קיבלתי את קומץ התירס שנתנו וזה הספיק רק לארוחה אחת. על זה שאנחנו צריכים לאכול ולחיות, הנהלת הקולחוז לא חשבה ולא היה איכפת להם.

אני זוכר מקרה: פעם אחת בא אלי הטוחן של הקולחוז שקראו לו טורוז־ביי. סיפרו שלפני הרוולוציה טחנת הקמח על תעלת המים היתה שלו והוא היה עשיר גדול.

עכשיו הוא חבר בקולחוז, אבל תמיד יש לו משהו לטחון, שק קמח או תירס, אמנם הוא לא מקבל תשלום מיוחד, אבל יש לו לאכול מספיק והוא חי יותר טוב מאחרים.

הוא הביא לי חתיכות עור רכות וגם קשות לסוליות וביקש שאני אעשה לו מגפיים.

פחדתי לקבל עלי עבודה כזאת, שאני אף פעם לא עשיתי, ואמרתי לו שאין לי אימומים מעץ לכן אני לא יכול לקבל את העבודה. כנראה שהוא החשיב

אותי למומחה במקצועי ואמר: תבוא איתי, יש לי בבית אימום (קופיטא) שתפרו על זה נעלי בית עבורי וזה יהיה טוב גם למגפיים עבורי, וגם אתן לך קמח על החשבון.

הלכתי אתו לתחנת הקמח, שם היה גר. זה היה בסוף של הקולחוז, כברת דרך והוא נתן לי אימום עץ מגולף, אבל זה לא לרגל שמאל או ימין, האימום היה ישר ויכול היה לשמש לשתי הרגליים. הסברתי לו ברוסית שזה לא טוב, אבל הוא הבין ברוסית מעט מאוד ואמר לי דז'אַכזע, כלומר, זה טוב ובכדי לתת לי חשק לעשות לו את המגפיים, נתן לי שקית גדולה, אולי עשרים קילו קמח והוסיף: תעשה רק טוב ותקבל עוד.

הטוחן טורוז־ביי היה כבר זקן אבל עוד חסון ובריא. אמרו עליו שלא מזמן התחתן עם בחורה צעירה. היה לו זקן ארוך וכל דמותו היתה פטריארכלית וגם היה אדם טוב ושילם ביד נדיבה.

לא יכולתי לעמוד בניסיון לא לקחת את הקמח, על כן אמרתי לו שאשתדל לעשות לו את המגפיים.

הרבה עבודה ומחשבה השקעתי במגפיים אלה, את כל החלק העליון תפרתי ביד ואחר כך עבדתי על האימום שקיבלתי. העור הקשה שהוא נתן לי היה מספיק ועשיתי סוליות חזקות. הכול על מסמרים עם עקבים גדולים. הרבה זמן לקח עד שגמרתי את המגפיים. הכול היה בסדר, רק הצורה שלהם היתה לפי תבנית העץ הישרה, המגף השמאלי והימני היו שווים.

כשהבאתי לו את המגפיים והוא שם על רגליו, הם נראו מאוד מוזרים ומצחיקים. הוא התחיל להתרגז ולקלל בשפה הקזכית. הוא התחיל לצעוק ולהראות על הרגליים שלו, שנראו שהן הולכות בכיוון לצדדים.

אני התחלתי להצטדק שעשיתי את המגפיים על האימום שהוא נתן לי ואני לא אשם. זה הרגיז אותו עוד יותר והוא צעק "דז'אַמאַן־דז'אַמאַן! לא טוב! לא טוב! ראיתי שזה עסק ביש ואני הסתלקתי מטחנת הקמח וברחתי הביתה. מאז, כשראיתי את טורוז־ביי מרחוק התחמקתי ממנו מבושה ומפחד. אבל הקמח שנשאר אצלי, היה ממש אוצר, ממנו אכלתי לשובע כמה שבועות.

יום אחד עברה השמועה בקולחוז שכל פליט, זאת אומרת פולאק, יכול לקבל חלקת אדמה ולזרוע עליה תירס. נודע לי שזה דורש טיפול קל, רק כמה פעמים צריכים להשקות את החלקה במים שזורמים בתעלות והתירס גדל בקלות.

לחרוש את החלקה יעזור הקולחוז והוא ייתן סוס עם מחרשה. באתי למשרד בקולחוז ואמרתי שאני מוכן לזרוע תירס, אבל אינני יודע לחרוש עם סוס. אמרו לי שהם יסדרו את העניין. כעבור יומיים הודיע לי שליפשיץ היהודי

הרוסי יעזור לי לחרוש את החלקה ואני אעזור לו בחריש החלקה שלו. תיכף הסכמתי. עבודה מול עבודה, עזרה הדדית.

למחרת בבוקר הלכתי לליפשיץ. הוא הביא סוס ומחרשה ויצאנו רחוק לשדה, שם הקציבו לנו את החלקות.

אבל ליפשיץ הזה היה אדם שפל, טיפוס נאלח - הוא נתן לי להחזיק את המחרשה והוא הוביל את הסוס. מובן מאליו, מבלי לקבל כל הדרכה וזו היתה הפעם הראשונה בחיים שהחזקתי בידיות מחרשה. המחרשה יצאה מהתלם ונגררה למעלה מעל האדמה.

ליפשיץ התמלא חימה וכמעט רצה להרביץ לי. כל המילים הגסות שישנן בשפה הרוסית וכל הקללות קלחו מפיו המזוהם עלי.

הרגשתי מאוד מושפל מהגידופים שלו באבי ובאמי, אבל אמרתי לו, תראה לי מה צריכים לעשות. והוא בשלו. עוד פעם קללות וגידופים עד שמצאתי פתרון.

אמרתי לו: באם אתה מומחה לחרוש, תיקח אתה את המחרשה ואני אוביל את הסוס, אחרת אני הולך ואני מחרבן עליך עם כל התירס שלך...

כפי שראיתי, לכל אחד צריכים לדבר בשפתו ובסגנונו. ליפשיץ נרגע, לקח את ידית המחרשה ואני לקחתי את הרתמות של הסוס. עם הסוס לא היו לי כל בעיות, אבל שמחתי לאידו של ליפשיץ כי הרבה פעמים איבד את השליטה על המחרשה והיא יצאה מהתלם ונגררה על הקרקע.

נו! ליפשיץ, אמרתי בקול והחזרתי את הסוס אחורנית. הוא הבין את הרמז, שתק ופניו התמלאו אודם כמו סלק.

לאחר שגמרנו לחרוש את החלקות, באתי למחרת לבד לשדה. יישרתי עם קטמין (טורייה) את השטח, עשיתי גומות בשורות ורווחים כמו שאמרו לי. בכל גומה הכנסתי שני גרגרי תירס וכיסיתי באדמה, עכשיו צריכים להשקות את השדה בפעם הראשונה.

תעלת המים לא היתה רחוקה מהחלקה. פתחתי בכמה מקומות פתחים בדפנות התעלה והמים הציפו את כל השדה. המים זרמו ככה יותר משעה, ואני עמדתי יחף בשלולית ופתחתי דרכים למקומות שהמים לא הגיעו.

פתאום ראיתי שזרימת המים נפסקה והתעלה ריקה. היה מישהו שסתם את התעלה בכדי להשקות את החלקה שלו. לא ידעתי מי עשה זאת. לפי דעתי מספיק השקיתי את השדה. לקחתי את הטורייה והלכתי הביתה עייף אחרי העבודה הקשה.

כעבור כמה שבועות הלכתי לראות מה קרה בחלקה שלי. ראיתי שכל החלקה ירוקה משתילי התירס שעלו יפה. אמנם עוד לא גדולים, אבל הם גדלים בשורות ישרות והם מתפתחים יפה. שאלתי ואמרו לי שבעוד זמן מה צריכים שוב להשקות את החלקה.

זכרתי שמישהו הפריע לי להשקות וסתם את המים. לכן החלטתי ללכת בפעם השנייה באמצע הלילה. הייתי בטוח שאף אחד לא ייקח ממני את המים.

באתי לחלקה ופתחתי את החורים מהדפנות להשקות את השדה. זה הלך זמן מה ואחר כך נפסק.

הלילה היה בהיר והלכתי עם התעלה בכיוון נגד הזרם מאוד רחוק עד שמצאתי את הסתימה. עם הטורייה פתחתי את הסתימה והסתכלתי מסביב ולא ראיתי איש. אז הלכתי בחזרה לחלקה שלי. המים זרמו והציפו את החלקה. אבל שוב, לא לקח הרבה זמן והמים שוב נפסקו. הלכתי בחזרה דרוך וכעוס. אני נמצא לבד בשטח שומם, הטורייה בידי, מוכן להתגונן אם מישהו יתנפל עלי.

הגעתי שוב לאותו המקום. ניכר שזה רק עכשיו סתמו את התעלה. הסתערתי במרץ על הסתימה, המים זורמים שוב ואני שוב הולך בחזרה לחלקה. המים זורמים אולי חצי שעה והזרם שוב נפסק. מישהו משחק איתי במשחק הזה במחבואים. הייתי כבר עייף וגם נמאס לי הדבר. הלכתי הביתה ונרדמתי על משכבי מבלי לספר לבתיה מה עבר עלי.

סוף הסיפור של חלקת התירס היה שאחרי שקלחי התירס היו בשלים וצהובים, הלכתי בוקר אחד לקטוף אותם ולהביאם הביתה. לקחתי שק גדול וחשבתי שזה לא יספיק ואצטרך ללכת פעמיים לאסוף את התירס.

לצערי, כשבאתי להוריד את התירס, התברר לי שהרבה קלחי תירס כבר נקטפו. פשוט נגנבו ובמיוחד הגבעולים הגדולים. בקלחי התירס הקטנים לא נגעו.

אספתי מכל החלקה פחות מחצי שק קלחים קטנים וביבול דל זה הלכתי הביתה. זה היה חלקי מכל עמלי - מי היה הגנב קשה להגיד - רבות מחשבות בלב איש.

עוד חוויה שנייה עברה עלי בקולחוז קז׳ובורול. הפרסידטל של הקולחוז שלח אלי שליח שאבוא למשרדו.

עזבתי הכול והלכתי. באתי והוא נתן לי פקודה לנסוע למקום שקוראים לו סַנלַק ושם על יד התעלות מונחות כבר ערימות קַמיש - קני סוף שנקצרו ושאני אביא עגלה קמיש, כי צריכים להתכונן לתיקון הגגות של הקיביטקות בקולחוז.

כמובן שאני צריך לנסוע לשם עם שוורים, כי יש מחסור בסוסים והשוורים חופשיים. הלכתי למקום שם היו העגלות ובקרבתן במקום מגודר עמדו השוורים.

לא היה לי כל ניסיון בנסיעה עם שוורים, למרות שידעתי כבר את התורה

שיש שור ימני ושור שמאלי, הימני נקרא צאָפ והשמאלי דֶבֶה, זה האלף־בית להוביל שוורים.

אבל מה לעשות? פחדתי מהשוורים שלא יתנקשו בי בקרניהם. לכל חיה יש אינסטינקט טבעי, באם היא מרגישה שהאדם מפחד ממנה היא לא תציית ולא תשמע בקולו ובזמן שהיא מרגישה שהאדם יותר חזק ממנה, היא תהיה צייתנית ותמלא כל פקודה.

כזה היחס בין אדם לבהמתו. כשבאתי למקום שם היו השוורים, נכנסתי קודם לנפחייה וביקשתי מהפולק לובריצקי שירתום לי את השוורים לעגלה. זו היתה עגלה שמשני הצדדים היו לה סולמות מעץ.

לובריצקי פתח את המחסום והשוורים הלכו אחריו. הוא הכיר את השוורים וידע מי מהם הימני ומי השמאלי. שור אחד הכרתי, כי היתה לו קרן אחת שבורה ומעוותת.

הוא הכניס את השוורים לתוך שני הצדדים של היצול, שׂם עליהם את העוֹל והכניס את הברזלים לחוריהם בשני הצדדים שלא ייצא העוֹל שקשור ליצול. זהו כוח המושך את העגלה. לקחתי בידי מקל דק וארוך, התיישבתי על העגלה ובקריאת הֶי! התחלתי לנסוע לכיוון הסַנלַק.

זה כבר היה באמצע היום והנסיעה לשם הלכה בסדר. השור עם הקרן המעוקמת היה הצאפ, והשני דֶבה התקדמתי לאט, אבל בלי בעיות כיוונתי את השוורים שמאלה וימינה לפי הקריאות צופ־צופ, ואחר כך דֶבה־דֶבה עד שהגעתי למקום המיועד. ואמנם ראיתי ליד האֲרָקות (תעלות) ערימות קמיש - עצרתי את השוורים וירדתי מהעגלה עם קלשון. העמסתי עגלה שלמה עם קני הסוף קמיש והתחלתי לנסוע בחזרה.

אבל פה קרה דבר ששיבש את כל העבודה שלי ונכנסתי למצב שגרם לי הרבה דאגה.

כיוונתי את השוורים דרך השדה לשביל, לדרך שמובילה בחזרה לקולחוז ולא שמתי לב לשקע באדמה, זכר מתעלה יבשה. הגלגל של העגלה נכנס לשקע וכל העגלה קיבלה טלטלה חזקה וקפצה למעלה. מהטלטול הזה יצא מוט הברזל מאחורי הייצול והשור עקום הקרן השתחרר מהעגלה ויצא לו חופשי לחפש עשבים ולאכול בשדה.

הוצאתי את העגלה ועברתי את המכשול עם השור השני ועכשיו ניסיתי להכניס בחזרה את השור עקום הקרן בחזרה למקומו. אבל דא־עקא! השור לא רוצה להיכנס תחת העול. ניסיתי לגרש אותו עם מקל, אז הוא הוריד את הראש והסתכל עלי וראיתי שהוא מוכן לתקוף אותי עם הקרן הטובה והגדולה שלו.

צעקתי בקול והשור לא איכפת לו מכלום, לועס לו בתיאבון את העשבים

הירוקים שמצא בשדה הפתוח. מפעם לפעם הוא מרים ראשו, מסתכל עלי כאילו מזהיר אותי שלא להפריע לו, אחרת יהיה רע...

אני עומד אובד עצות ולא יודע מה לעשות. נכון, אני יכול גם עם שור אחד לנסוע בחזרה, אבל אני יודע את חוקי הקולחוז והמדינה; בשום פנים ואופן אסור לזלזל בנכס או ברכוש המדינה. עבור דבר כזה מגיע מאסר של כמה שנים. אסור לי להשאיר הפקר את השור. אני אחראי עליו ואני צריך להביאו בחזרה, שום תירוצים לא יועילו.

אני שוב מנסה לגרשו בחזרה לתוך העול בעגלה, אבל שום תכסיס לא פעל. אני עומד במקום מיואש ולא יודע מה לעשות. ככה עוברות כמה שעות, היום מתחיל להיגמר ואני לא יודע מה להחליט. פתאום אני רואה מרחוק מישהו הולך, כנראה קזך, כי אני רואה שהוא בכובע של פרווה. אני מחזיק את כפות ידי כשפופרת לפי ומתחיל לצעוק בכל הכוחות, הי! באבאי בירגה! בירגה! פשר המילים בשפה הקזכית (הי אדון, בוא הנה, בוא הנה!). אני צועק בלי הפסק ובקול רם ופתאום אני רואה שהדמות מתחילה להתקרב יותר ויותר, כנראה שהוא קלט את הצעקות שלי והתקרב אלי.

אחרי זמן מה עמד לפני קזך שלא הכרתי אותו, כנראה שהוא היה מקולחוז אחר והלך הביתה. הוא שאל אותי ברוסית טובה במה העניין ומה אני רוצה.

אני מראה לו על השור שלועס את הדשא בקרבת מקום ואני מספר לו שהוא יצא מהרסן ולא רוצה להיכנס בחזרה ורוצה לדקור אותי עם הקרן שלו.

הקזך הצטחק בקול רם ובביטול הוציא "יוֹפְקָא" לפי הנוסח הרוסי והוסיף: "איזה גבר אתה שאתה לא יכול לרסן שור?" והוא ניגש לשור, אחז בקרן שלו ונתן לו בעיטה עם כמה קללות ברוסית. השור הלך אחריו כשה תמים. הוא הוביל אותו לעגלה אחת שתיים והוא כבר מתחת העול, סגור עם הברזל שנכנס לתוך החור.

הודיתי לקזך על העזרה בשפה הקזכית וברוסית והייתי מאושר שניצלתי מצרה צרורה זו.

הקזך הלך לדרכו ואני עליתי על העגלה והתחלתי לנסוע לאט־לאט בדרך הביתה.

בדרך נפלו מהעגלה הרבה אלומות קמיש. כנראה לא סידרתי אותן כהלכה על העגלה. לא ניסיתי להרימן ולא הסתכלתי אחורנית. צעקתי רק לשוורים הי! הי! היה כבר לילה אבל הירח האיר לי את הדרך. אחרי שעה נסיעה באותי לקולחוז. בכל הכפר היה שקט ובקיביטקות כבר חושך. באתי למקום, היו מונחות ערימות קמיש, זרקתי את "שארית הפליטה" מן הקמיש לתוך הערימה הגדולה, את העגלה השארתי במקום שמשם נלקחה, פתחתי את המחסומים ושחררתי את השוורים והם לבדם הלכו למקום מנוחתם.

בתיה כבר דאגה לי כי כבר השעה מאוחרת. כשחזרתי הביתה ולא סיפרתי בקולחוז מה קרה לי בסַנלַק ואף אחד לא שאל כמה קמיש הבאתי. הכול עבר בשלום.

מכל העסק הזה רכשתי קצת ניסיון עם חיות בית וכשבא פעם יצחק לינדנבאום שעבר בקולחוז עם סוסים ושאל אותי אם אני רוצה להצטרף לרכוב על סוסים לקולחוז הסמוך שנקרא רובנה כי הוא נסע באיזה שליחות מטעם הקולחוז להביא משהו משם והיה צריך עזרה, הסכמתי ברצון כי אף פעם לא רכבתי על סוס ופה יש לי הזדמנות כזאת.

הלכנו לאורוות הסוסים. לינדנבאום הוציא שני סוסים בלי אוכפים, רק שׂם עליהם כמה שקים שיהיה יותר רך לשבת. עזר לי לעלות על הסוס ונתן לי ביד את המושכות הקשורות למתג בפי הסוס ויצאנו ברכיבה לקולחוז השכן.

נהניתי מאוד מהרכיבה. דהרנו דרך שדות ותעלות מים. כעבור זמן קצר הגענו לשם. כעבור שעה קלה חזרנו לקשיבורול. הייתי גאה שאני כבר יודע לרכוב על סוס, אבל התוצאות היו, ששבועיים היו לי כאבים בחלק התחתון של הגוף. אולי הסיבה שרכבתי בלי אוכף גרמה לכל הכאבים. לינדנבאום לא סבל משום דבר אחרי נסיעה זו ואני יותר לא ניסיתי לרכוב על סוסים.

זה היה עוד בקיץ. הופיע פתאום בקיביטקה שלנו צעיר יהודי נמוך וגוץ, הוא בא מד'זמבול. והיות ואנחנו גרנו בבית הראשון בכניסה לקולחוז, נכנס אלינו בראשונה. הוא מאוד שמח שפגש יהודים, הוא כלל לא היה ביישן וביקש באם יש לנו במה שהוא לכבד אותו כי הוא רעב.

בתיה בדיוק בישלה מרק על התנור ואמרה לו לחכות והוא יאכל איתנו. האיש הַלָז היה פטפטן גדול, הוא דיבר בשטף וקשה היה להבינו, במיוחד כשדיבר בעגה ליטאית.

למה הוא בא לקולחוז שלנו ומה הוא רוצה להשיג כאן, שאלתי אותו והוא הסביר, שהוא פחח ומתקן סירים וחורים בכלים שבורים. היה לו שק ובתוכו הוא הראה לי, יש לו בדיל, מספריים ומכשיר של נחושת להלחמה ומזה הוא מתפרנס. הוא עושה סיבוב בקולחוזים וצועק בקזכית - "אני מתקן כלים, מלחים קערות" ובעד עבודתו הוא מקבל קצת תירס או לפושקה וככה הוא חי.

הוא כבר עשה סיבוב בקולחוזים במחוז אחר, עכשיו הוא בא לכאן והוא יודע את כל השמות של הקולחוזים בסביבה שלנו ובדעתו להגיע אליהם. כששמע שאני מתקן נעליים ועכשיו אין כמעט עבודה בקולחוז, כי את כל הגברים לקחו למלחמה והנשים שנשארו במקום ואין להן במה לשלם, הוא התחיל לשדל אותי שאני אצטרף אליו בביקור בקולחוזים הסמוכים ושניים

ללכת בדרך זה יותר טוב. הוא בטוח שאני אצליח וארוויח מזונות בעד התיקונים.

האיש הזה הלך עם בגדים מלוכלכים, אבל פניו דווקא היו מלאים ועגולים, כנראה שכל מרצו וכשרונו השקיע רק במטרה אחת - איך למלא את קיבתו. מזה השתכנעתי כעבור זמן קצר.

אחרי שבתיה כיבדה אותו בקצת מרק, התחיל לשבח אותה שזה כבר זמן רב שלא אכל מאכל כזה, ואחר כך דיבר בלי הפסק כמה שאני ארוויח באם אלך איתו לקולחוזים אחרים.

הוא יודע שגרים שם יהודים ואפילו יש לו שמה מכרים וחברים שישב איתם בבית־סוהר. היה איתם בארץ גזירה והוא קיבל מהם דרישת שלום ושיהיה לנו איפה לישון. על זה הוא לא דואג, עוד לא קרה לו שלא יקבל מקום לינה ושאני יכול לבטוח בו שהוא ידאג לי, רק שאני אלך איתו ובמשך שבוע נעשה סיבוב בכל הקולחוזים בסביבה.

הוא כל כך דיבר הרבה שנכנס לי בראש הרעיון. מה יש לי פה להפסיד? אני הולך עם איש שיש לו ניסיון בדרך, הקולחוז כמעט הפסיק לנו את המנות הזעומות. מלאי הקמח שהיה לנו מתחיל להיגמר, אז מדוע שלא אנסה את מזלי בפרט שנזדמן לי אדם שמתמצא בדרכים? הוא אפילו הציע לי שנעשה שותפות, כל מה שהוא מרוויח מתיקון כלים ואני מתיקון נעליים, יהיה בשותפות ונחלק שווה בשווה.

הוא כל כך דיבר ושיבח את מלאכתי, שבאמת התחלתי להאמין שהוא פחח מומחה ומרוויח הרבה במקצועו.

סוף כל סוף הסכמתי שאני אצא איתו מחר בבוקר למסע לכל הקולחוזים בסביבה. בתיה גם הסכימה לזה, כי דיבר כל כך הרבה, שגם אותה שכנע באמיתות דבריו.

הוא שאל איפה הוא יכול לישון. שלחנו אותו למקום שם שהיה "האופשע־ז'ציע" והוא הבטיח שמחר בבוקר הוא יבוא אלי ושאני אהיה מוכן לצאת לדרך.

הכנסתי לתרמיל הגב שלי את הכלים, הפטיש והמלקחיים, חוטים, מסמרים והמרצע והעיקר את ידית הברזל ואני מוכן לדרך. הוא בא בהשכמת הבוקר, את הכיוון לקולחוז הבא ידעתי וגם את השמות של הקולחוזים בסביבה ולא פחדתי שנטעה בדרך.

אני עם התרמיל על הגב והוא השותף שלי עם השק על שכמו יצאנו ברגל לסיור בקולחוזים הסמוכים.

כעבור הליכה של כמה שעות הגענו לקולחוז הראשון. המקום הזה היה מפורסם "כבסיס הסוסים", כנראה גידלו שם סוסים. אני רוצה לציין

שלשותפי לדרך היה חוש מיוחד, כמעט חוש שישי לגלות היכן יושבים יהודים. בראשונה נכנסנו לקיביטקה שם היתה גרה משפחה יהודית. לרוב אני שתקתי, והוא השותף הקטן שלי היה הדובר. ראשית כול הוא קיבל הבטחה שנוכל ללון אצלם בלילה. סמכתי עליו שהוא בדיבורו יכול לשכנע את כולם. כשקיבלנו הבטחה למקום לינה, יצאנו בין הקיביטקות בקולחוז. הוא ידע להכריז בקזכית מה הוא יכול לעשות ואת זה הוא עשה בקול רם ובניגון מיוחד.

על כן ביקשתי אותו באם הוא שותף שלי שיכריז גם בקול רם שאנו מְתקנים גם נעליים ומגפיים בלשון קזכית. ידעתי שמגפיים נקראים אֶתיק והשותף שלי מכריז בקולי קולות שמתקנים אֶתיק.

הסתבר שהוא לא קיבל שום דבר לתיקון אבל אותי קראו לכמה מקומות ואני תיקנתי במקום סוליות קרועות ועשיתי טלאים בנעליים קרועות. כסף לא רציתי לקחת, אז נתנו לי לרוב גרעיני תירס וקצת קמח או חצי לפושקה. כמובן שהתחלקתי עם שותפי עם הלפושקה כי היינו שנינו רעבים ואת התירס שמתי בשקיק לתוך התרמיל.

לפנות ערב נכנסנו למקום שגרה המשפחה היהודית, היו שם כמה ילדים קטנים.

מראיה של הקיביטקה, העוני והלכלוך קשה לתאר, לא היה שם שום דבר, רק ערימות קש היכן ששכבה המשפחה. ממה חיו אנשים אלה? קשה היה לדעת, דווקא המשפחה הזאת לא היה לה מראה של רעבים.

ביחד איתם בחדרון הזה היו גם שני חזירונים קטנים שנברו בקש בפינת החדר, כנראה זה היה רכוש גדול.

הקזכים בתור מוסלמים לא אוכלים בשר חזיר והחזיר אצלם הוא תועבה, כמו אצל יהודים ונראה לי מאוד מוזר שמשפחה יהודית מחזיקה חזירונים בבית, ועוד הם ישנים איתם תחת קורת גג אחת. מיותר להדגיש שהסרחון היה גדול בחדרון הזה.

קיבלנו מקום לינה לא רחוק מהחזירונים. המצע היה קצת קש על רצפת האדמה הלחה והמזוהמת. הריח הרע בקיביטקה זו וגם משותפי למסע שסרח קרוב אלי היה קשה מאוד וללא נשוא. הלילה הזה עבר עלי כסיוט. באור היום יצאתי לפני בקתת החימר והתיישבתי על־יד הקיר לנשום קצת אוויר צח.

למחרת כשקיבלנו קצת הדרכה איך ללכת, יצאנו לקולחוז הבא. התחרטתי כבר על כל המסע הזה, אבל באין ברירה - המשכתי הלאה.

אחרי הליכה בדרך־לא־דרך, הגענו ליישוב הקרוב. בכל מקום אותה החזות - של בקתות החימר המפוזרות על שטח גדול, לא רואים שום עץ וירק. על

מה מתקיים הקולחוז הזה ומה יסוד כלכלתו? נודע לי שעיקר הוא הסלק הלבן, לעיבוד הסוכר וגם התירס ועדרי כבשים. ראיתי גם הרבה גמלים מסתובבים בשטח.

ושוב אותו תרגיל, שותפי לדרך צועק בקזכית שהוא מתקן כלים וקראו לו לאיזה בקתה והוא התחיל להלחים חור ולסתום אותו עם הבדיל. עבד ועבד ולא הצליח. הבדיל שחימם והדביק על החור באיזה מחבת גדולה, תיכף נפל, עוד בטרם שהספיק לקבל את חצי הלפושקה שצריך היה לקבל.

הקזכית התחילה לקלל בשפתה וגירשה אותו מהבית. החבר שלי לדרך היה קצת מבולבל ומאוכזב שלא הספיק לקחת את הלפושקה, אבל הוא לא נפל ברוחו.

ראיתי כבר איזה פחח הוא... לא היה לו כל מושג בעבודה הזאת, על כן הוא נדד ממקום למקום. כי כל מה שהוא עשה לא החזיק הרבה זמן ותמיד הוא מחפש מקום חדש ששם לא מכירים אותו. הוא התחיל להצטדק בפני, שמכשיר ההלחמה לא היה מספיק חם על כן הבדיל לא החזיק. שתקתי ולא עניתי כי גם אני בעל מקצוע כמוהו. ומה יש לדבר?...

בכל זאת אני הצלחתי להרוויח בקולחוז זה כמה קילוגרמים של תירס טחון וגרעינים, תיקנתי בכמה קיביטקות נעליים קרועות שנפלו מהן העקבים והסוליות. התיקונים היו לפי המושגים דאז בסדר וקיבלתי תמורה הגונה.

כפי שציינתי, השותף שלי היה מומחה לגלות היכן מתגוררים יהודים. הוא דיבר קצת קזכית ושאל איפה לפנות. לפנות ערב פנינו לכיוון בקתה עלובה מאוד, מצאנו שם משפחה יהודית מפולין. עניין לינת הלילה לא היה בעיה, קצת קש נמצא בחדרון והרצפה חופשית. פה המשפחה ישנה על דרגשים של לוחות עץ. בישלנו לנו קצת קמח תירס ושתינו תה. אחר כך שכבנו על הקש לישון. הייתי מרוצה שאני לא לן תחת כיפת השמים ואני נמצא בחדר עם יהודים. לא הספקתי לראות את העוני בבקתה זו, כי היה כבר חושך. פתיל הנפט בבקבוק לא האיר טוב את החדרון, התחלתי לנמנם והחבר שלי ישן שינה עמוקה. רק אני לא ישנתי כמעט כל הלילה ועשיתי חשבון נפש על מצבי. רק לפנות בוקר קצת נרדמתי.

בבוקר אחרי שאכלנו את שאריות הלפושקה שהיו לנו ושתינו פחית תה חם, היינו מוכנים לצאת לדרך לביקור בקולחוז השלישי שהוא כבר בתוואי הדרך בחזרה לקז׳ובורול.

השותף שלי התחיל לדבר אלי כאילו הוא מרחם עלי שאני סוחב על גבי יותר מדי, ואצלו ריק בשק והוא מוכן לשאת לי כברת דרך את שקיקי התירס שהרווחתי. יש לך מספיק כלים וידית הברזל שלך שוקלת, הלא אנחנו שותפים, אז אני קצת אסחב ונלך יותר מהר.

בתומי חשבתי שהוא באמת רוצה לעזור לי כי היה לי כמעט עשרה קילו תירס. על כן שמתי את שתי השקיות המלאות עם גרעיני התירס לתוך השק שלו. בכדי לאזן את המשא או לעשות רושם הוא הכניס לתוך תרמילו את המספריים שלו לחתוך את הפח. ראיתי בזה סימן שהוא לא מתכוון לרמות.

הלכנו שוב בדרך, הפעם לא פטפט הרבה והיה מרוכז בעצמו. באנו לאיזה קולחוז ושוב הוא מצא משפחה יהודית ונכנסנו אליה קצת לנוח. הוא אמר לי שבקולחוז זה צריכים להיות חברים שלו ממחנה עבודה והוא הולך לחפשם ותיכף ישוב.

התיישבתי על איזה דרגש נמוך ושוחחתי עם היהודי שהיה מעיירה סמוכה לורשה על המלחמה ועל המצב שלנו ואני חיכיתי לשותפי שיבוא. עברו כמה שעות והשותף שלי לא בא. היה לי ברור בלי ספק שהוא רימה אותי, פשוט גנב ממני את התירס ונעלם, חוץ מזה שהוא לא הרוויח שום דבר ואכל ביחד איתי עוד עשה מעשה נוכלות וגנב ממני את כל מה שהרווחתי.

חיכיתי עוד זמן מה והוא לא בא. הגעתי למסקנה שאין כל טעם לחכות יותר ואני צריך כמה שיותר מהר לחזור לאשתי הביתה לקולחוז, היהודי שאצלו חיכיתי הסכים איתי שאני צריך לחזור. הנוכל בטח הרחיק לכת ולא יועיל לי אפילו אם אמצאנו, התירס שלי כבר אבוד ואין כל היגיון לחפשו.

הקיביטקה שבה היתה גרה המשפחה היהודית, היתה ליד הדרך והוא אמר לי שממנה בהליכה של בערך שעה יש קולחוז שיושבים בו יהודים. הוא תיאר לי את מיקום הקיביטקה שעומדת קרוב לדרך, וחבל שאני אפסיד זמן כי שם אני יכול ללון ולמחרת אני יכול להיות בקולחוז שלי.

לא היה טעם להשתהות יותר במקום הזה ובמצב רוח מדוכא התחלתי ללכת לבד בדרך הביתה.

עלי להודות שללכת לבד בדרך שוממה בלתי מוכרת וכמעט רעב, מביא את האדם למצב רוח רע ומדוכדך. לא הסתכלתי על הנוף והייתי שקוע במחשבותי הנוגות. חרה לי הדבר שנתתי לרמות אותי כל כך בקלות בידי הנוכל הקטן הזה. ועכשיו אני חוזר הביתה בלי כלום, נשאר לי רק קומץ קטן של טַלְחָן שבמקרה נשאר בתרמילי ואני התאפקתי לא לאכול בכדי שיהיה לי מה לטעום ליום המחר.

אחרי הליכה מהירה הגעתי ליישוב - לקולחוז שאת שמו אינני זוכר. בקלות מצאתי את הבקתה של חימר שם נמצאה משפחה יהודית. הדלת היתה פתוחה ואני צעקתי בקול ביידיש באם יש מישהו בפנים. שמעתי שעונים לי ונכנסתי פנימה.

מחזה מחריד כזה לא ראיתי מימי. על הרצפה בתוך ערימות קש היו מוטלים כמה אנשים שמראה פניהם היו לא של אנשים חיים, רק צל של אנשים. היו

שם איש ואישה וכמה ילדים מבוגרים. כולם שכבו חצי עירומים על הקש וכנראה היו נפוחים מרעב.

האיש דיבר בקול חלוש מאוד וסיפר לי שהם עבדו בקולחוז, קיבלו קצת מזון וזה כבר יותר מחודש שלא נותנים להם שום אוכל. הם לא יכולים לצאת החוצה, כי גם אין להם נעליים.

יש רק זוג נעליים אחד במשפחה, אז הבן הבכור נער בן שש־עשרה נועל אותם ובלילה הוא הולך ומוציא מערימות בשדה כמה סלקים ואת זה הוא מביא הביתה.

זה כל האוכל שלהם והם נפוחים מרעב ואין להם כוח לצאת ביום לחפש משהו.

לא היה לי במה לעזור להם, כי לבד לא היה לי כל דבר איתי, אבל אמרתי להם: יהודים! על מה אתם מחכים? אתם רוצים למות פה מרעב, תעשו כל מאמץ ותצאו העירה לד׳זמבול, אין לכם שום דבר להפסיד, שם ישנה נציגות פולנית ויעזרו לכם ולא ייתנו לכם לרעוב. על מה אתם מחכים? לנס, פה בחור הזה? אין לכם פה כל סיכוי שמישהו יבוא ויעזור לכם, וכבר מחר תצאו לד׳זמבול, פן תאחרו.

בני הזוג נדו בראשיהם בהסכמה ואמרו לי שכך יעשו מחר וילכו לד׳זמבול אולי יצליחו להגיע ובטח מישהו מהיהודים בעיר ירחם עליהם.

לקחתי קצת קש ועשיתי לי משכב סמוך לדלת וניחמתי את עצמי שאני לא נמצא במצבם של היהודים האלה.

כאור האור קמתי שבור ורצוץ ממשכבי, מתחתי קצת את איברי ונפרדתי מהאנשים המסכנים האלה. ביקשתי מהם שיבטיחו לי שהם עוזבים את הקולחוז והולכים העירה. גורלם של אנשים אלה נגע לליבי וחבל היה לי שאני יכול לעזור להם רק בדיבורים.

מהקולחוז הזה היתה לי דרך ישרה לקז׳בוריל. נפל עלי מצב־רוח דתי ומיסטי, הוצאתי מתרמילי את הסידור הקטן שהבאתי איתי עוד מבריסק והחזקתי אותו כקמע בלכתי בדרך.

אדם בלחץ נפשי ירוד מחפש הצלה רוחנית באמונה. באותו הזמן, בלכתי ערירי בדרך שוממה, סידור התפילות הקטן היה עבורי קרש הצלה. כטובע במצולות ים על הגלים של ייאוש ודיכאון שהציפו אותי. נאחזתי כטובע בשיבולת, פתחתי את הסידור והתחלתי להגיד בקול רם פרקי תהילים.

אני זוכר שאמרתי את הפסוקים "שיר המעלות מאין יבוא עזרי", קראתי את הפסוקים בכוונה והרגשתי הקלה רוחנית וגם פיזית, כי התחלתי ללכת ביתר מרץ ואומץ רוח.

כמה שעות הלכתי ככה מבלי לחנות קצת עד שהגעתי עם הדרך לתעלת מים רחבה ועמוקה. שם זרמו הרבה מים ברעש ובחוזקה.

רוחב התעלה לא הפחידני אבל לא ידעתי את עומקם של המים, ובמיוחד פחדתי מפני הזרם הכביר שיכול להטביעני. התיישבתי על־יד התעלה וחיכיתי, אולי מישהו עוד יבוא לכאן. אז נאחוז אחד ביד השני ונעבור את התעלה.

הפעם היה לי מזל, לא לקח הרבה זמן והתקרב קזך שהיה רכוב על סוס. כשראה אותי הבין מה הבעיה, שאני פוחד לעבור את התעלה. הוא עצר את סוסו ואמר לי שאעלה על סוסו מאחור והוא יעבירני לצד השני.

לא היה לי כל כך קל לעלות על סוסו מאחור. כמה פעמים התגלשתי, לבסוף אחז בי הקזך ומשך אותי למעלה. בכוח החזקתי בו ואחת שתיים הייתי בצד השני של התעלה.

מאוד הודיתי לרוכב הקזכי שממש נפל לי מהשמים. אינני יודע מה היה יכול להיות גורלי לו הייתי מנסה לעבור ברגל את התעלה. ירדתי מסוסו והתחלתי לצעוד בכל הכוחות ובמרץ מחודש בדרך העפר. לפי שרשרת ההרים הכרתי שאני כבר קרוב לקולחוז שלי, הלכתי עוד זמן רב ולפני דמדומי הערב הייתי כבר בתחום הקולחוז.

אחרי שעה קלה נכנסתי לקיביטקה שלי, כמו בול עץ נפלתי על המשכב. על השאלות של בתיה לא עניתי ואמרתי רק "אני צריך מנוחה", מחר אספר לך הכול", מרוב עייפות מיד נרדמתי.

זה היה הסוף של המסע בקולחוזים עם "האישון" הנמוך והנוכל הגדול שנזדמן לי בקולחוז בז'יבורולי.

אגב, אחרי זמן מה שהייתי בד'זמבול על הבזר, הכירני האיש ששכב נפוח בחדרון העלוב והמסריח. בעוברי בחזרה לקולחוז הוא היה עם אשתו והם סיפרו לי שבמאמץ גדול באו העירה ופגשו פה ידידים שעזרו להם מאוד. וגם מאיגוד הפולנים עזרו להם. עכשיו הוא ואשתו עובדים ומקבלים כרטיסי לחם והעיקר הם בריאים ולא רעבים, וטוב הוא עשה ששמע בקולי, אחרת הוא לא יודע באם היה עוד בחיים.

היה לי סיפוק גדול שגרמתי עם הטפת הדברים שאמרתי להם, בזה הצלתי כמה נפשות יהודיות.

זה כבר יותר משנתיים שאנו נעקרנו מבתינו וממשפחותינו ונהפכנו לעקורים וגולים, נעים ונדים ברוסיה הגדולה.

המלחמה בין ברית המועצות והגרמנים נמשכת ונכנסה לעיצומה. הארצות הסקנדינביות: דניה ונורבגיה נכבשו עוד בשנת 1940, הולנד ובלגיה נכבשו במשך כמה ימים ובמשך עשרה ימים נפרץ קו מאז'ינו של הצרפתים והצבא הגרמני הגיע עד לתעלת למנש. צרפת נכבשה כמעט כולה על ידי צבאות גרמניה.

ועכשיו בהתחלת שנת 1942 הגרמנים מסתערים כבר על ערי רוסיה הגדולות. מגיעות אלינו שמועות שהעיר השנייה בגודלה, לנינגרד, נמצאת במצור והגרמנים מתקרבים לאזורי הנפט הנמצאים סמוך לים הכספי והעיר בַּקוּ. וזה כבר קרוב לרפובליקות האסיאתיות־הסובייטיות באסיה התיכונית.

חוד של ארמיה גרמנית חזקה עוקף את עיר הבירה של רוסיה, את מוסקווה ומתקרב בעוצמה רבה לעיר סטלינגרד. את מוסקווה לא הצליחו הגרמנים לכבוש, כי הרוסים התנגדו בכל כוחם ושילמו על הגנת העיר בהרבה קורבנות.

כמה פעמים ביום השמיעו רמקולים בעיר ד׳זמבול ידיעות מהחזיתות, גם העיתונות הסובייטית כתבה על המתרחש בחזיתות ופחות כתבו על סוציאליזם והתורה הקומוניסטית. גל של לאומיות ואהבת המולדת הציף את רוסיה, בגלי הרדיו ובכרזות ענקיות שהתנוססו על כל הבניינים הציבוריים בערים ובעיירות נקראו ללחום בעד המולדת עד טיפת הדם האחרונה.

כל השמועות האלה הביאו אלינו אנשים שבאו מהעיר. לקולחוז שלנו לא הגיעו עיתונים וגם רדיו לא היה. את כל החדשות אספנו מאנשים שעברו את הקולחוז, או מפעם לפעם מישהו מאיתנו הלך לבד העירה ושמע את החדשות ברדיו, או מפי אנשים אחרים.

האווירה ומצב הרוח אצלנו היו קודרים ומלאי חרדה על הבאות, כשהכול סביבנו מעורפל ובלתי ברור. נוסף לזה, אנו נמצאים בין אוכלוסייה פרימיטיבית שקשה לדעת מה מסתתר מאחורי פניהם המונגוליים של מארחינו. מה הם חושבים על האנשים הזרים שיושבים בבקתותיהם? האם הם יהיו לנו לעזרה בשעת מצוקה, או להפך? יכלו בנו את זעמם, שמצטבר מכל שנות השלטון הסובייטי.

הקולחוז קז׳יבורול התחיל אט־אט להתרוקן מהאוכלוסייה הגברית. כל יום נעלמו קזכים צעירים וגם יותר מבוגרים, רק הזקנים נשארו והם כבר לא כוח עבודה בקולחוז.

הקזכים לא היו פטריוטים גדולים בשביל המולדת - ״אמא־רוסיה״. פתאום ראיתי הרבה קזכים, גברים חזקים שהתחילו ללכת על קביים וצלעו עם רגליים מעוקמות. איך הם עשו את זה? לא ידעתי. ביניהם ראיתי את הלבלר סַלסיבֶק שדיברתי כבר עליו, שהיה גדול ומפוטם ובריא כשור ועכשיו הוא עובר בכביש על שתי קביים מתחת בית השחי. הוא צולע ברגל ועושה פרצוף מלא כאבים וסבל. הוא שיחק בתפקיד זה כשחקן מעולה. אילו לא הייתי רואה אותו כמה ימים לפני זה כשהלך במרץ, הייתי מאמין שהוא באמת חולה מסוכן.

לא לכולם עזר התרגיל הזה. וגם סַלסיבֶק נעלם אחרי זמן מה ואמרו לנו שלקחו אותו בכוח ושלחו אותו לחזית.

בעל הבית שלנו קוזים־ביי גם נעלם מהקולחוז. הילכו שמועות בין הגולים שלנו שהרבה מאנשי הקולחוז מתחבאים בשטחים הרריים בקרבת מקום, אם זה היה אמת או רק שמועות דמיוניות - אני לא יכולתי לאַמת.

שתי הנשים של קוזים־ביי התחילו להיות מאוד ממורמרות וגם להציק לנו. פעם אחת נכנסה אלינו האישה המבוגרת ורצתה לקחת בחזרה את המיטה ששכבנו עליה.

קשה להגיד שזו היתה מיטה, זה היה מין מתקן של עץ כמו גונדולה, מין סירה ונציאנית. בזמן שהייתי חולה ושכבתי על ערימת הקש על הרצפה, בתיה ראתה את המיטה הזאת מתגלגלת בחצר והיא ביקשה מהאישה המבוגרת שתרשה לה לקחת את זה בכדי שלא אשכב על הרצפה והיא הסכימה. והגונדולה הזאת היתה לנו לעזר רב, כי שנינו לא שכבנו יותר על הרצפה הלחה והמלוכלכת. ועכשיו היא רוצה אותה.

התחלתי לדבר אליה חצי רוסית וחצי קזכית וביקשתי להשאיר לי את המיטה, אמרתי לה שאני אתקן לה חינם את סנדליה. בסוף היא השאירה לי את המיטה וזה היה עבורנו דבר גדול לא לשכב על הארץ. אבל שילמתי בעד החסד הזה בדבר חשוב מאוד. נגרם לי נזק שבזמן ההוא גרם לי הרבה צער. יותר מההפסד הכספי, היה הגורם הרגשי בדבר.

כפי שפעם הזכרתי, היה לי שעון כיס שוויצרי שקיבלתי מאבא ברגע האחרון. שמרתי על השעון במשך כל טלטולי הדרך, ביער ובקרונות המסע שנסעתי אלפי קיומטרים. השעון היה תמיד איתי, שעון כיס מפירמה "בורל". היה לי קשר אינטימי עם השעון ושמרתי עליו כחפץ הכי יקר ברכוש הדל שלנו. שעון "צַ'סִי" היה נחשב בימי המלחמה כחפץ נדיר ויקר. כשנשברה זכוכית השעון טרחתי בהיותי פעם בעיר ד'זמבול, למצוא שען שהתקין לי בשעון זכוכית חדשה ושילמתי סכום גדול בעד התיקון הזה.

בהיותי בקולחוז קז'בורול, רצה לתת לי קזך צעיר שק קמח בעד השעון, אבל החלטתי לא למוכרו והחזקתי אותו לזמן יותר קשה. נודע לנו שמהעיר אַשחַבַד ששוכנת על הגבול עם פרס אפשר לעבור משם את הגבול וחשבנו ששעון יכול להיות השוחד והתשלום הכי טוב, על כן שמרתי על השעון לזמן גורלי שיכול לקרות לנו.

בחדרון שלנו שהיה יותר דומה לדיר, תליתי את שעוני על מסמר בקיר ובכדי שאף אחד לא ייתן בו עין הרע הסתרתי את השעון מתחת לכובע שתליתי על המסמר.

כנראה שהקזכיות גילו את השעון שהוא תלוי שם ואחרי כמה ימים שהיה העניין עם המיטה ובתיה לא היתה בבית ואני יצאתי לכמה דקות מהחדר, כי את הצרכים עשינו בתעלה יבשה לא רחוק מהבית, לא ראיתי בסביבה שום אדם זר וכשחזרתי לחדרון לא ראיתי שום שינוי, אבל כעבור זמן קצר רציתי לדעת מה השעה והרמתי את הכובע ולא האמנתי למראה עיני, השעון נעלם מהקיר.

הייתי נדהם כמוכה רעם ולא יכולתי להוציא הגה מפי. הייתי בטוח שהגניבה נעשתה על ידי הצעירה מנשי בעל־הבית שלנו, כי היא לבדה היתה בבית ובבוקר היה השעון במקומו.

פרצתי לחדרה והתחלתי לצעוק בקול רם: צ׳סִי (שעון) תחזירי לי, את לקחת אותו. היא עשתה עצמה כאילו לא מבינה דבר, ואחר כך התחילה לדבר בקזכית מהר־מהר. לא הבנתי מה היא אומרת ולבסוף גירשה אותי בצעקות וגידופים.

לא עזר שום דבר, בתיה ואני נכנסנו אליהם, צעקנו ואיימנו במשטרה. כלום לא עזר, שתיהן היתממו שלא יודעות שום דבר, ולא היתה ברירה אלא להשלים עם העובדה שהשעון הלך ואיננו.

המצב הכלכלי בקולחוז היה מיום ליום יותר גרוע. הגברים הצעירים נעלמו והיה חסר כוח־עבודה, על כן, הפרסידטל וכמה מעוזריו התחילו ללחוץ על הגולים הפולנים שילכו לכל מיני עבודות. לא היה תכנון בעבודה, כי כל פעם היו בעיות חדשות. למרות שבאופן רשמי נחשבתי באופן קבוע מתקן את אביזרי הרתמות של הסוסים, שלחו אותי בכל פעם לכל מיני עבודות.

פעם אחת בא מנהל הקולחוז החדש שנבחר, קזך מבוגר, עם זקן תיש שדיבר מעט מאוד רוסית. הוא הוחלף בגלל שגייסו את המנהל הקודם לצבא ונתן לי פקודה שאלך לתקן בכמה בקתות את הדלתות.

עניתי לו שאני לא יודע עבודה זו ויש לי עבודה משלי. הוא נכנס בכעס, הרים את השוט מהסוס שרכב ונתן לי צליפה וצעק בכעס - ״אני יודע שאתה יודע לעשות הכול, אני אראה לך, לא תקבל שום דבר ״סוקי־סון״.

אמנם מקצת התירס שקיבלתי לא היה שווה הרבה, אבל בכל זאת יותר טוב מכלום, ולא היתה לי ברירה והלכתי לתקן את הדלתות.

אחר כך בא מנהל הקולחוז למקום שם עשיתי את התיקונים והוא הילל את עבודתי והיה מרוצה מאוד.

נשלחתי פעם להשקות חלקה גדולה שם זרעו תפוחי־אדמה. הפעם הלכתי בחושך גדול. תפוחי אדמה היו יקרי המציאות והרבה זמן כבר לא אכלתי אותם. קיוויתי שאוכל לזכות בקצת מן הגידול הזה, הייתי לבד בשדה ויכולתי לחפור בידיים אבל התאכזבתי מאוד. תפוחי האדמה היו עוד קטנים

מאוד, כמו אגוזים ובכל זאת הצלחתי עם האצבעות להוציא קצת תפוחי־אדמה זעירים. קשרתי את המכנסיים למטה עם חוט ושמתי בין הרגליים והמכנסיים את השלל, בכדי שלא יראו אותי במעשה נפשע זה, השקיתי את השדה ולפנות ערב הלכתי הביתה.

בתיה הכינה מרק מקמח עם התפודים האלה והיתה לנו ארוחה טובה.

בדרך כלל העיסוק בכל עבודה שהיא בברית־המועצות בנוי כך: בלי לגנוב זה לא הולך. אחרת, אף אחד לא יכול לקיים את עצמו ומשפחתו. לאף אחד אין נקיפות מצפון והרגשה שהוא עושה פשע, רק אוי ואבוי את מי שתופסים...

רק אז, לפי החוק והסעיפים, זוהי עבירה שהעונש עליה כבד, במיוחד שהרכוש הוא ממלכתי. אבל כמעט כולם, אפילו מנהלי בתי־חרושת ופקידים בכירים עוברים ועושים עבירות כאלה, כי בלי תוספת מן הצד, קשה לחיות ואף אחד לא חושב מה יהיה מחר. חושבים רק על היום - היום תאכל לשובע אולי מחר תמות.

זו השקפת העולם ברוסיה הסובייטית ולא עוזרים שום עונשים ואזהרות ומאמרים בעיתונים, רצון החיים יותר חזק מאשר סעיפי החוק והמגבלות הרשמיות.

ישנן גניבות שכולם יודעים עליהן, ואי אפשר להוכיח את הגניבה. במיוחד זה קורה בבריגדות של הטרקטורים.

עיבוד השדות נעשה בקולחוזים על ידי טרקטורים שמאורגנים בבסיסים מיוחדים. הם מקבלים שקי זרעים והם מעבדים וזורעים את השדות. אצל טרקטוריסט, באם הכיר אותך יכולת תמיד לקנות חצי שק גרעיני תבואה או זרעים אחרים ובעד הכסף הוא קונה לעצמו משקה חריף "סַמוגון" (משקה לא לגלי שמייצרים בחשאי) או וודקה ממשלתית.

מי יכול להוכיח כמה זרעים זרע הטרקטוריסט כשהתבואה דלילה מאוד? אומרים שלא היה יבול טוב, אמנם אז הקולחוזים נכנסים למצוקה שהם לא יכולים למסור לממשלה את חלקם לפי התוכנית, אבל מי חושב מה שיהיה בעוד חודשים רבים. בינתיים צריכים לחיות ולשתות וודקה ועל זה יש פתרון - מוכרים את הזריעה ויש כבר כסף. והלאה ידאג סטלין...

באופן לגלי אי אפשר לקנות נפט, אין מי שימכור. בכל זאת בכל קיביטקה דלק בלילה פתיל של צמר גפן בבקבוק נפט. אמנם זה לא הרבה דלק, אבל באופן גלובלי הטרקטוריסטים מכרו מאות גלוני נפט לפתילים האלה, זאת היא השיטה ברוסיה הסובייטית.

לפי אמרת התלמוד "הכול שוחטים ושחיטתם כשרה" אפשר להגיד בנוסח סובייטי, הכול גונבים וגניבתם כשרה, עד שלא תופסים...

בעיר ד׳זמבול כבר ניכרו התוצאות של המלחמה. בעיר הסתובבו הרבה נכים בלי רגל ובלי יד וגם סומים בעין אחת ובשתי העיניים.

נפל עלי פעם פחד כשראיתי בבזר חייל גידם בשתי ידיו עד העורף. הוא היה כמעט חצי גוף, אבל חצי הגוף הזה רצה לאכול ובעיקר לשתות, אז הוא ביקש נדבות שזרקו לו בכובע שהיה מונח על הארץ מטבעות וגם שטרות. איך הוא אכל, איך התלבש? זו היתה עבורי תעלומה, כנראה היה לו חבר גם נכה שעזר לו כשותף.

באין מקום בבתי החולים שלחו את הנכים רחוק מהחזית. את המשכורת שקיבלו, אולי הספיקה להם לאכול אבל לא לשתות וודקה ובלי וודקה לא יכלו לחיות. על כן שמעת ברחובות ד׳זמבול, לרוב בסביבות הברים, שירים רוסיים או נגינה בגרמושקה ובלי כל חרפה, אנשים צעירים אלה ביקשו בקול רם נדבות.

המשטרה החשאית העלימה עין מהם, כי למעשה ולפי החוק אין ברוסיה מבקשי נדבות. זה בניגוד לתיאוריה הקומוניסטית, אבל אלה החיילים לא פחדו מהשלטונות. במה אפשר להעניש אותם? מוסדות סגורים לא היו, על כן הסתובבו בעיר מאות חיילים נכים וביקשו נדבות.

פעם אחת הלכתי מהקולחוז לעיירת המחוז מיכאילובקה. על תחבורה אין מה לדבר, לכל מקום הולכים ברגל, אבל אף פעם אתה לא יודע את המרחק. אתה פוגש בן אדם ואתה שואל אותו מהו המרחק שצריכים ללכת. אף פעם לא תקבל תשובה זהה משני אנשים. אחד יגיד לך 10 קילומטרים, השני עשרים ושלישי יגיד לך חמישה. תשובות כאלה קיבלתי תמיד בהיותי בדרכים.

בלכתי בדרך למיכאילובקה לברר משהו בנציגות הפולנית, פגשתי אדם בלבוש צבאי, אבל בלי כל דרגות. הוא היה די מבוגר, בשנות החמישים ואולי פחות, אבל על ראשו הרבה שערות שיבה, נראה רוסי, פניו אינטליגנטיות, לבושו בסגנון ארוך חדש ומגולח למשעי עם שפם קטן.

למעשה, הוא היה הראשון שבירך אותי ב״זראַסטוויטע״, זו מילת השלום הרוסית והוסיף עוד מילה ״טאָווארישץ״ - חבר.

- הייתי מרוצה שאני פוגש בן אדם שהולך גם בדרך זו. הוא בא מאיזה קולחוז סמוך לעיר.

על שאלתי לשם מה הוא הולך ועוד בעזרת מקל? כנראה היתה לו פרוטזה במקום רגל. הבנתי שהוא מוכרח להיות אדם חשוב, כי עד עכשיו לא ראיתי אף חייל אחד עם פרוטזה במקום רגל.

הוא הסביר לי: היום קיבלתי את ה״ז׳לובניה״, זאת אומרת הכסף החדש כאיש צבא והוא הולך לעיירה לקנות משהו לשתות. במצבי אני מוכרח לשתות כל יום כמעט בקבוק וודקה, אחרת אני לא יכול לחיות.

ומאיפה אתה הולך? אתה בטח לא רוסקי, אני שומע לפי דיבורך. אתה פולק? הוא שואל אותי.

לא! אני אומר. הרגשתי אמון מלא ברוסי הזה ורציתי להגיד לו את כל האמת. אני יבריי - יהודי מפולין. ברחתי מהגרמנים ועכשיו אני ואשתי נמצאים בקולחוז. אנו מקבלים קצת עזרה מהנציגות הפולנית ועלי לברר בנידון.

כן! הוא אומר, אני מכיר את הבעיה, טוב עשית שברחת מהגרמנים, אבל זה עם "השפם" (רמז על סטלין) היה עיוור לגמרי ולא ראה מה הם זוממים נגדנו. אבל את כל הפטריוטים האמיתיים הוא הרג. גם את חברי הטוב טוחצ'בסקי (גנרל סובייטי מפורסם). הוא עם "השפם" הביא עלינו את כל הצרות האלה. ו"אדולף" כובש את ארצנו. מה הוא עשה לנו, הגרוזיני? הלוואי שאדולף (היטלר) כבר יבוא וישים קץ לשלטונו, אמר במרירות.

כנראה שהרוסי הזה שתה היום כוסית גדולה שהתירה את לשונו בפני אדם זר. פתאום הוא תפס מה שעשה, נעמד לרגע והושיט לי יד. תן יד חבר! אתה יודע מי אני? אני גנרל רוסי של "השְטַב" (מטה הכללי) והוא אמר לי שם, שלא זוכר כבר עכשיו. באם אתה יהודי, יש לי אמון בכך שלא תלשין עלי ועל דברי, היו לי הרבה חברים יהודים ועל יהודי אפשר לסמוך. כנראה דיברתי מה שלא צריך. אבל "הוא" הרג את החברים הכי טובים שלי. וזה כואב לי מאוד. האיש המכובד הזה התחיל לבכות מרוב התרגשות. הרגעתי אותו, שהוא לא צריך לפחד, חס וחלילה, לא אספר לאף אחד מה שאמר לי, אני יכול לשמור סוד, וגם אני לא שותה וודקה והוא יכול להיות רגוע, מצידי אין לו סכנה.

רק אתה צריך להיות זהיר עם אנשים זרים שאתה לא מכיר, ישנם היום הרבה מלשינים, אמרתי.

הוא הצטדק. ראיתי שאתה יהודי על כן דיברתי, אני אשמור את לשוני.

הלכנו כל הדרך ביחד והוא סיפר לי על משפחתו. יש לו בן ובת. הבת נשארה עם אשתו במוסקווה, הבן בצבא ועכשיו הוא לא יודע על גורלם שום דבר.

הוא נפצע בחזית והורידו לו את כף הרגל, היה לו עוד מזל שהספיקו להתקין לו פרוטזה ועכשיו שלחו אותו לחופש עד שיבריא. כסף יש לו מספיק, אבל החיים נמאסו לו. באם הגרמנים יבואו לכאן, הוא ייתן לו בעצמו כדור בראש.

בינתיים, צריכים "לשטוף" את המרירות עם בקבוק וודקה, ככה זה החיים, ידידי הצעיר. הדרך עברה בלי להרגיש. בהיכנסי לעיירה נפרדתי ממנו בלחיצת יד חמה, מחברי בדרך, הגנרל הרוסי הבלתי ידוע.

זה כבר חודש אפריל 1942. בקולחוז הזה איבדנו כמעט את חוש הזמן, החיים פה בלי כל תוכן, החודשים רצים ואנחנו לא ידענו שעבר כבר הזמן שצריך היה להיות חג הפסח. מה זה משנה? אפילו מבחינת הדת לא חיללנו את החג, כי כבר זמן רב שלא אכלנו בכלל לחם שלא היה בנמצא בקולחוז. המזון שלנו היה רק קצת תירס וסלק סוכר.

רק אלה שהיו בעיר והיו צמודים למקום עבודה, קיבלו כרטיסי לחם לפי הנורמות המקובלות.

ראינו שהלאה להיות בקולחוז אין כבר אפשרויות לקיום ואנחנו נפשוט פה את רגלנו. אבל בינתיים לא היו לנו כל סיכוי לצאת העירה. ראשית כול היכן נגור? דירה לשכור בעיר עוברת דרך משרד ממשלתי הנקרא "פְּרַאווּדוֹם" ובלי אישור של שחרור מהקולחוז, אף בית חרושת בעיר לא יקבל אותנו. ובינתיים הצטרכנו להישאר עם התקווה והמחשבות איך להשתחרר מהקולחוז.

רפאל ופסח כבר מזמן הלכו לעבוד ל"סובחוז" (קולחוז ממשלתי) בסביבה. רפאל היה שומר בשדה של אבטיחים ואכל אבטיחים כמה שרצה. גם שם בסובחוז המצב לא היה כל כך טוב עם האוכל, אבל בהרבה טוב מאשר בקולחוז שלנו. גם פסח עבד אצל הטרקטורים ואיך שהוא הסתדר.

בעיר ד'זמבול היו לנו מכירים טובים שהיינו איתם ביחד ביער "בקומו". הם היו זוג בגילנו ומוצאם מורשה. שמם העֶניעק או צבי וגוצ'ה וולברגר. בזמן שעזבו את "הלסו־פונקט" הזוג וולברגר נשאר עוד שם. העֶניעק היה סטכַנוביץ והרוויח יפה לפי המושגים בעיר בזמן ההוא. חוץ מזה, אחרי שכמעט כל הפליטים עזבו את היער, התנאים בעניין האכילה וההלבשה השתפרו מאוד. העניעק היה בחור פיקח ומטבעו יכול היה להתיידד מהר ולהיות חבר טוב עם המנהלים הנצ'לניקים וידע איך לשחד אותם. הוא גם ידע לעשות "כוסה", זאת אומרת לשתות וודקה ביחד איתם. זה היה דבר גדול ועל כן הוא נהנה מכל מיני הטבות שלא כל אחד יכול היה לקבלן.

העניעק היה בחור קצת מפוזר, אבל בטבעו היה בחור טוב ותמיד במצב רוח מרומם. זה היה מאוד חשוב. הם עזבו את העיר כעבור שנה והגיעו לד'זמבול ובמקרה בתיה פגשה אותו בשוק בעיר.

הוא ואשתו גרו לא רחוק מ"הבזאר הירוק", הם תפסו חדר גדול והיו קצת מסודרים. בהשוואה למגורים שלנו היה זה "ארמון" וכל פעם שמישהו מאיתנו בא העירה, נכנסנו אליהם וראינו שלא חסר להם כלום. גוצ'ה בישלה כמו בורשה מרק עוף עם אטריות ותמיד כיבדה אותנו במשהו שהזכיר את הזמנים הטובים בבית.

העניעק עבד במאגזין של אספקה והוא קנה וסחר גם ב"טלונים" או

כרטיסים לכל מיני מצרכים שאף פעם לא היו בחנויות. אבל במחסני האספקה הממשלתית שם עבד, היה הכול. הוא קיבל בעד הטלונים שקנה בשוק את המצרכים שהיו יקרי המציאות כמו סבון ותה וכו׳, כמובן שכל העסק הזה היה במשותף עם המנהלים, העיקר שהטלונים שקנה בפרוטות שימשו לכיסוי והוא מכר את המצרכים בשוק השחור במחירים מפולפלים וקנה את כל הדברים הכי טובים לאכילה.

מי שידע להסתדר בעיר והיה עם קשרים טובים עם הנצ׳לניקים של "האוניברמגים", שני הצדדים נהנו מזה. ובאם לא היתה הלשנה והכול היה בסוד, האנשים האלה עשו חיים טובים.

באותו הזמן בתיה סיפרה לי שהיא בהיריון. קיבלנו שנינו את העובדה הזאת ברגשות מעורבים. מחד גיסא, הבשורה הזאת הביאה אותנו במבוכה, הערכנו את המצב שלנו: בלי בית, בלי משפחה ובלי אמצעים. איך נוכל לגדל ילד בתנאים כאלה? ועכשיו עת מלחמה, ומי יודע מה ילד יום? אבל מה לעשות. אין אפילו כל אפשרות להתייעץ עם איזה רופא. אנחנו נמצאים בקולחוז קזכי והקזכיות הצעירות יולדות ילדים בצורה פרימיטיבית ביותר, ואצלם בכלל זו לא בעיה, להיפך, ריבוי ילדים זו גאוותן ו"ברנצוק" (ילד) זו שמחה גדולה אצלם. צריכים אנו להשלים עם הגורל, אנו כבר די מבוגרים להיות הורים. האם נחכה לזמנים יותר טובים? מי יודע מתי זה יבוא.

בינתיים לא רואים באופק מתי המלחמה תיגמר והחיים לא עומדים, הטבע עושה את שלו ואין ברירה רק להשלים עם הגורל – ושנינו השלמנו. נתמודד עם המציאות הקשה, יהיה לנו תינוק, ילד שלנו שיביא לנו אולי מזל וקצת אור ושמחה.

התחלנו להאמין בזה ובאמונה זו גירשנו את המחשבות הקודרות שניסו להשתלט עלינו במצבנו העדין והרגיש הזה.

ועוד מחזה אצל השכנים שלנו. אשתו היותר צעירה של קוזים־ביי ששמה היה קויקל היתה בהיריון.

אנחנו כלל לא ידענו כי הקזכיות לובשות שמלות מאוד רחבות וארוכות שבכלל לא היה ניכר שהיא בהיריון.

ביום אחד באו לקיביטקה שלהם הרבה נשים מהשכנות ונשי הקולחוז מקיביטקות רחוקות. בתיה נכנסה לשם, כי לא ידענו מה הרעש והיא רצתה לדעת מה מתרחש ולמה ההתקהלות של הנשים. נודע לה שהצעירה קויקל עומדת ללדת ונשי הקולחוז באו לעזור לה.

הן מתחו חבל לרוחב החדר שנקשר לשני הקירות. באמצע החדר התיישבה היולדת והחזיקה בחבל. היא ישבה על מחצלות מקש תחתיה והוציאה מפעם לפעם קולות.

חבורת הנשים שעמדה לפני החבל ענתה לה במקהלה בקריאות קצובות והיכו בחתיכות עץ עבות ובפחי נחושת שהוציאו רעשים מחרישי אוזניים.

הנקישות בפחים היו צריכות לגרש את השדים מסביב היולדת, ככה בתיה הבינה מדבריהם וזה צריך היה לעזור ליולדת.

הפולחן הזה נמשך כמה שעות, עד שנודע לנו שקויקל שישבה על הרצפה ילדה תינוק.

הנשים התפזרו והלכו ועכשיו רק האישה השנייה טוירון טיפלה ביולדת, איך ומה לא ידענו.

למחרת בבוקר, בעצמי ראיתי שהצעירה קויקל יצאה לחצר, ניגשה לסוסה שהיתה קשורה לקיר וחלבה לתוך כלי את החלב, שנקרא בקזכית "קוּמִיס". אצל הקזכים הקומיס הוא המשקה הכי טוב ויש לו תכונות בריאות גבוהות.

לא היה ניכר על הקזכית שהיא רק אתמול עברה לידה והתחילה לתפקד כרגיל במשק הבית הפרימיטיבי שלה.

המסקנה מהסיפור הזה היא - ככל שהאדם חי חיים יותר פרימיטיביים הוא יותר מחוסן ויותר חזק מהאדם התרבותי, זאת לא אומרת שהעמים האלה חיים יותר זמן וחיים יותר ארוכים. ממבט ראשון רואים שהעם הקזכי כולו גדול וחזק והסיבה שהחלשים, בהיותם תינוקות, מתים. קיימת תמותה גדולה בין הילדים ובאופן טבעי ישנה סלקציה, החלשים מסתלקים והחזקים יותר נשארים בחיים. על כן האוכלוסייה הקיימת - רובה בריאה וחזקה ויש לה חיסון טבעי. אבל לא כנגד מגפות ומחלות מידבקות.

הרפואה במקומות האלה, במיוחד במקומות נידחים בקולחוזים רחוקים מהעיר, המצב הוא מתחת לאפס, או בכלל לא קיימת רפואה מודרנית. כפי שציינתי, התמותה אצל ילדים רכים גדולה מאוד, כי לא קיים כל פיקוח וטיפול אלמנטרי, כך שגם התינוקת של בעלת הבית קויקל, אחרי כמה שבועות מתה. הם בכלל לא עשו מזה שום רעש, הם קיבלו את זה כגזר דין מאללה. הוציאו באור היום את גופת התינוק עטופה בסדין לאיזה מקום ולא בכו בכלל. כנראה שזו תופעה שכיחה מאוד ולא עושה עליהם רושם, ובאם האמא עודנה צעירה, יהיה בקרוב תינוק אחר. אלה הם דרכי החיים אצל העמים הפרימיטיביים.

בינתיים הזמן רץ והמלחמה נמשכת. השלטונות עוקבים בשבע עיניים על האוכלוסייה, מחפשים משתמטים מהצבא, וגם על זרים כמו אזרחי פולין יש פיקוח. פעם אחת באו לקולחוז שני אנקוודיסטין, אספו את כל הפולנים

הגברים והנשים והובילו אותנו ברגל לאיזה מקום יישוב, אולי יותר משעת הליכה.

הכניסו אותנו לצריף גדול. ליד שולחן ארוך ישבו כמה אנשים בלבוש צבאי והתחילו לשאול כל מיני שאלות שרשמו בניירות.

ליושב ראש הקבוצה הזו היו פנים יהודיים ואני אמרתי בכוונה למישהו בשפת יידיש "דומני שמחתנים אותנו", כוונתי היתה שהרישום הוא לאזרחות רוסית או לעבודה בכפייה.

היושב ראש בלבוש של אֶנקוֶוד הרים את ראשו והסתכל עלי וידעתי שלא טעיתי. זה יהודי. אבל הוא לא אמר שום דבר ורשם הלאה. כל אחד מאיתנו קיבל נייר עם חותמת, שם היו רשומים שם המשפחה והקולחוז בו אנו נמצאים ובזה נגמר העסק. שוחררנו ללכת הביתה. לשם מה היה כל הרישום הזה? לא ידענו. אבל אחרי זמן קצר הגיעו לקולחוז פקודות מודפסות לרפאל ולפסח וגם לאחרים להתייצב בד'זמבול, במקום מסוים בכדי לגייסם ל"חזית העבודה". הבנתי כבר את פשר הדבר. רפאל ופסח נשלחו למקום הנקרא "אוסט־קאמינוגורסק", זו עיר רחוקה בקזחסטן, לעבוד במפעלים או במכרות שהיו שם.

מאז נותק הקשר בינינו. כל מכתבים לא קיבלנו מהם ולא ידענו עליהם שום דבר. בתיה מאוד סבלה מהניתוק המוחלט מאחיה. אבל לא היתה ברירה, רק לקוות שהמלחמה פעם תיגמר ושוב ניפגש.

אבל זה התגשם כעבור כמה שנים כשפגשתי את רפאל כבר בהיותו בפולין בעיר שטטין.

ימי הקיץ חמים מאוד באסיה התיכונית אבל הלילות קרים. לבתיה היה היריון קל. היא מאוד צנומה, אבל ברוך השם בריאה ואין לה כל בעיות. אבל הקזכיות שלנו מתחילות שוב להציק לנו ודורשות במפגיע שנעזוב את "הדירה" שלנו כי אין להן היכן לאכסן את הסוסה שעומדת בחוץ.

אני אומר להן, שאני לא מתנגד, רק שהם ילכו למנהל הקולחוז, שהוא ייתן לנו קיביטקה אחרת, רק את המיטה לא אחזיר להן כי לבתיה יש "ברנצוק" בבטן והיא לא תישן על הרצפה.

הן מסכימות, כי ברנצוק (ילד) זה אצל הקזכים דבר קדוש ובעבור תינוק הם מוותרים לנו ונוכל לקחת את המיטה.

כעבור כמה ימים בא מנהל הקולחוז ואמר לנו שיש מקום באופשע־ז'יצע שם גרים עוד פולקִים (פולנים). אנחנו מקבלים חצי חדר ובחצי השני ישן טמקין וחברו מקסים האוקראיני.

בחדר הראשון בכניסה נמצאים זוננברג, לינדנבאום ופֵּיטרו – גם אוקראיני. וגם מלכה וחנה וינקה הפולנייה. ישנים שם כולם על הרצפה על אלומות קש וקני סוף.

אין לנו מה להפסיד, לכל הפחות לא נהיה מבודדים כל כך מאנשים, כי אנחנו גרנו בקצה של הקולחוז, אולי עכשיו במצבנו החדש זה יהיה יותר טוב עבורנו.

עוד באותו יום העברנו את כל "הרכוש" שלנו למשכן החדש. את מיטת "הגונדולה" העמדתי בפינה. לא רחוק מהמיטה, היה חלון קטן עם שמשות וקרני השמש חדרו לקיביטקה שהיה חדר די גדול. כעבור כמה ימים התאקלמנו במקום החדש. בחדר הראשון היה תנור, שם כל אחד, באם היה לו משהו, בישל את ארוחתו הדלה.

כמובן לא היתה לנו הפרטיות כמו שגרנו לבד, אבל מאידך גיסא היה הרבה מהחיוב מאשר השלילה.

היחס מכל החברה כלפינו היה יחס של כבוד, בנוכחתנו התאפקו קצת מלדבר ניבולי פה ואלינו פנו בגוף שלישי פאניע חיים או פאני באִשה.

בתיה היתה הנציגה שלהם בפני הנציגות הפולנית במחוז, וגם זה היה הגורם לכבד אותנו כמי שהיו החלק האינטליגנטי מהמושבה הפולנית בקולחוז ועל כן התחשבו בנו.

כשהגיע הזמן בחודשי ההיריון האחרונים, לא נתתי לבתיה ללכת לעיירה מיכאילובקה להביא מקצת ביגוד ודברים שהגיעו מאמריקה לחלק בין הגולים, ואני בעצמי הלכתי כל פעם לשם.

כשסיפרתי באיגוד שאשתי עומדת ללדת, קיבלתי מהם חבילה שלמה של כל דברי הלבוש בשביל הילד והעיקר שמיכה חמה. שמחנו במיוחד על השמיכה כי זה הדבר החשוב ביותר לעטוף בו את התינוק ובקוצר רוח חיכינו לזמן הלידה.

היינו שנינו מאוד מתוחים, כי משהו חדש צריך להתרחש. הקיץ עבר מהר. הידיעות שקלטנו מכל מיני מקומות היו עגומות. הגרמנים כבר הגיעו לעיר סטלינגרד והקיפוה. קרבות עזים מתחוללים שם. שני הצדדים מגינים בגבורה על העיר שנחרבת מיום ליום. אבל הארמיה הגרמנית לא מצליחה להבקיע את קווי ההגנה של הרוסים ומיום ליום רבים הנופלים משני צידי המתרס.

ופה בא הגורם החשוב והמכריע. החורף מתקרב והארמיה הגרמנית לא מצוידת מספיק בבגדים חמים, וגם היא לא רגילה לקור כמו האדם הרוסי, שרבים מחייליו באים מערבות סיביריה הקרה.

גורם הכפור היטה את כף המאזניים לטובת הסובייטים.

סוף שנת 1942 מתקרב והמצב בחזית עדיין לא ברור. אנו מתפללים למפולת הנאצים וניצחון הסובייטים, כי בזה תלויים חיינו ועתידנו.

מצבנו בקולחוז בדרך כלל בכי רע, אבל יתרון אחד ישנו, שאנו עכשיו לא מבודדים מהחברה, שבעל כורחנו אנו מוכרחים להסתגל אליה.

עם דבר אחד הוקל לנו: נחמיה טמקין, שמשפחתו נמצאת בארץ ישראל גר ביחד איתנו בחדר, ועל סלק הסוכר אנחנו כבר לא צריכים לדאוג. הוא משאיר לנו כל יום כמה סלקים גדולים ואנו אוכלים אותם בכל מיני צורות, אפויים על גחלי הקיזיק, או מבשלים אותם עם קצת קמח או גריסי חיטה שאנו טוחנים.

גם על חומר הסקה אנו כבר לא דואגים. לינדנבאום וזוננברג וגם פֶּיטרו דואגים שיהיה חומר להבעיר אש בתנור שעומד בחדר הראשון, שם הם ישנים.

מפעם לפעם נכנסים כמה קזכים מהנהלת הקולחוז ועושים חיפוש בתוך המצעים של החברה האופשע־ז׳יצע. בלילה נעלמו אצל מישהו מהקזכים עוף או חצי שק גרעינים ופעם גם כבש. הם חושדים שזה "עבודה" של הפולנים ובאים לחפש. אנו יודעים שזה מעשים של פֶּיטרו ומקסים האוקראינים, אבל אנחנו שותקים, לא רואים ולא שומעים מה מתרחש סביבנו. אבל בפינה שלי אף פעם לא חיפשו. הם ידעו שאני בסדר ולא מסוגל למעשים כאלה. והפרסידטל של הקולחוז אמר לי בפנים, סֶניקה־דַז׳כסי, כלומר אתה טוב ועל פיטרו ומקסים, מראה "דז׳אַמאַן", כלומר רע. אבל אף פעם לא מצאו אצלם שום דבר.

האוקראינים האלה לא רצו למות ברעב והתחילו בכל מיני גניבות קטנות מבתים של קזכים, אכלו ולא השאירו סימן והקזכים עזבו את האופשע־ז׳יצע מאוכזבים וממורמרים.

פיטרו ומקסים העריכו אותנו על שתיקתנו. הם היו בטוחים שלא נלשין עליהם והפסיקו אפילו להסתיר מפנינו את מעשיהם.

פיטרו הצעיר בא פעם אלי וסיפר לי שנודע לו שמישהו מקיביטקה אחרת ששם גרו שני פולנים צעירים, שמע שהם זוממים לגנוב את הנעליים שלי. היו לי עוד נעליים טובות שקניתי בבריסק, נעלי צבא חזקות שנעלתי כשהלכתי העירה. ככה הלכתי, בחצי נעליים ישנות מרופטות והוא, פיטרו מסביר לי בפולנית שלו, "יעו בוגו" אני נשבע באלוהים, שאמרתי להם, באם אתם תיגעו בנעליים של פאן חיים, אהרוג אתכם ואוי ואבוי יהיה לכם.

פאן חיים! הוא אומר לי, אל תפַּחד, תתלה את נעליך על הקיר, שכולם יראו. אף אחד לא ייקח אותן. אני אחראי לזה, הוא אמר את זה בגאווה ואני האמנתי לו. האוקראיני, פיטרו זה, עלול לשחוט אדם, אבל הוא העריך אותנו, כי לא פעם אחת חלקנו איתו בקצת מרק שבתיה בישלה והוא היה אסיר תודה. גם הוא בטח בנו שלא נלשין עליו, כי בדירה אחת אי אפשר להסתיר דברים שכולם רואים ושומעים. הוא ידע שאפשר לסמוך עלינו.

מסתבר שגם עם אנשים מושחתים, באם יודעים איך להתנהג איתם, אתה יכול לנטרל אותם ולעשותם לידידים.

האוקראיני השני, ששמו היה מקסים, היה יותר מבוגר וסולידי. הוא הסתודד תמיד עם טמקין. הם דיברו רוסית ביניהם והיו כאילו שני חברים טובים. אינני יודע בדיוק איזה עסקים משותפים היו להם. שניהם נסעו כמעט יום־יום העירה עם עגלות סלק לבית החרושת. ראיתי שהם מתחלקים עם כסף, עשרות רובלים אדומים, כנראה שהיו שותפים במכירת קצת סלק והתחלקו ברווחים. אף פעם לא שאלנו, אני ובתיה עשינו עצמנו שלא רואים ולא שומעים דבר.

אני זוכר מקרה שקרה בקולחוז. פרה או שור צעיר התפגרו פתאום. מאיזו סיבה, זה לא היה ברור. על דבר כזה צריכים להודיע לאיזה משרד במחוז וככה הם עשו.

למחרת בא רופא וטרינר ובדק את הפגר וציווה לקבור אותו, כי לא ידע מהי סיבת המוות.

פיטרו ועוד מישהו קיבלו פקודה לקבור את הפגר. הם חפרו בור בשדה לא רחוק מהקיביטקה שלנו וקברו את הבהמה. הרופא הווטרינר כתב דו״ח על הדבר ונסע על סוסו בחזרה. בלילה הלכו פיטרו, מקסים וגם כמה מהיהודים שלנו, פתחו את הבור וביתרו בסכינים את הבהמה לחתיכות גדולות והביאו כמה שקים עם בשר לאופשע־ז׳יצע. פיטרו גם נתן לנו כמה חתיכות גדולות של בשר וגם כבד. הוא הבטיח לנו בשבועה, שהבשר לא נגוע במחלה והוא יודע מה הוא אומר. אני משוכנע שבמות הבהמה ידם של האוקראינים היתה בזה וכבר לא שאלנו שאלות. כמעט שבועיים ימים אכלנו כולנו בשר וגם צלינו כבד על האש. כבר שנים שלא אכלנו בשר וכל כך הרבה, שיצא מהאף ונמאס לנו. לכמה מאנשי האופשע־ז׳יצע היה זה ממש הצלה כי לא עבדו וכמעט לא קיבלו כלום מהקולחוז.

אני בעצמי עשיתי עוד מזמן לזמן איזה תיקון נעליים וקיבלתי קצת תירס או לפושקה לאכול והבשר היה לנו לעזרה.

לקזכים בקולחוז לא היה כל מושג שהפגר שנקבר בבור נאכל כמעט כולו על־ידי הפולקים.

עיקרו של דבר, שאף אחד לא חלה מאכילת הבשר הזה. כנראה הבהמה היתה בריאה ומתה מאיזו סיבה שהווטרינר לא הצליח לגלות. ההבטחה של פיטרו שהבשר לא נגוע ואין כל סכנה לאכול, הביאתנו למחשבות ששמרתי לעצמי, שידו של פיטרו היתה בעניין.

לידתו של בני משה

הגיע כבר חודש דצמבר 1942, לפי החישובים שלנו לבתיה הגיע הזמן ללדת ואנחנו שנינו דרוכים ונרגשים.

עד שביום אחד היא הרגישה צירי לידה והחלטנו לא לחכות וצריכים ללכת איתה לבית החולים בעיר ד׳זמבול.

זו כברת דרך, אולי חמישה־עשר קילומטרים וכמה שעות הליכה. הבנות באופשע־ז׳יצע, מלכה וחנה וגם השיקסע ינקה מחליטות שהם ילוו את בתיה העירה לבית־החולים.

אנחנו יוצאים מהקולחוז ומתחילים ללכת העירה. הדרך מוּכּרת לנו כי עברנו בה עשרות פעמים לבד. עכשיו אנו הולכים בלוויית שלוש צעירות, שתי יהודיות ואחת פולנייה ששמה ינקה, איך היא הגיעה בודדה לקולחוז שלנו, לא היה ידוע לי. היא היתה עוד צעירה מאוד בגיל העשרים, שיקסה פולנית טיפוסית עם אף סולד. היא לא היתה יפה, אבל גזרתה היתה חטובה. מלכה וחנה ריכלו עליה, שבעד חתיכת לפושקה היא הולכת לשכב עם כל קזך. בזמן האחרון האפוטרופוס עליה היה פיטרו האוקראיני, שלקח אותה תחת חסותו.

את הפאני באשיה היא מאוד כיבדה וכשנודע לה שחנה ומלכה מלווים את בתיה לבית החולים, היא ביקשה להצטרף. הבנות פִּטפטו כל הדרך וינקה גם שרה שירים פולניים, ככה שהדרך עברה מבלי להרגיש.

באנו לד׳זמבול ושאלנו על בית חולים. היינו צריכים עוד לעבור חצי עיר עד שבאנו לבית חולים העירוני. בתיה תיכף נתקבלה, כנראה שכבר היה המועד הקרוב ללידה. השארתי אותה בבית החולים וחזרנו עוד באותו יום לקולחוז. הבטחתי לבתיה שמחר אבוא לבית החולים.

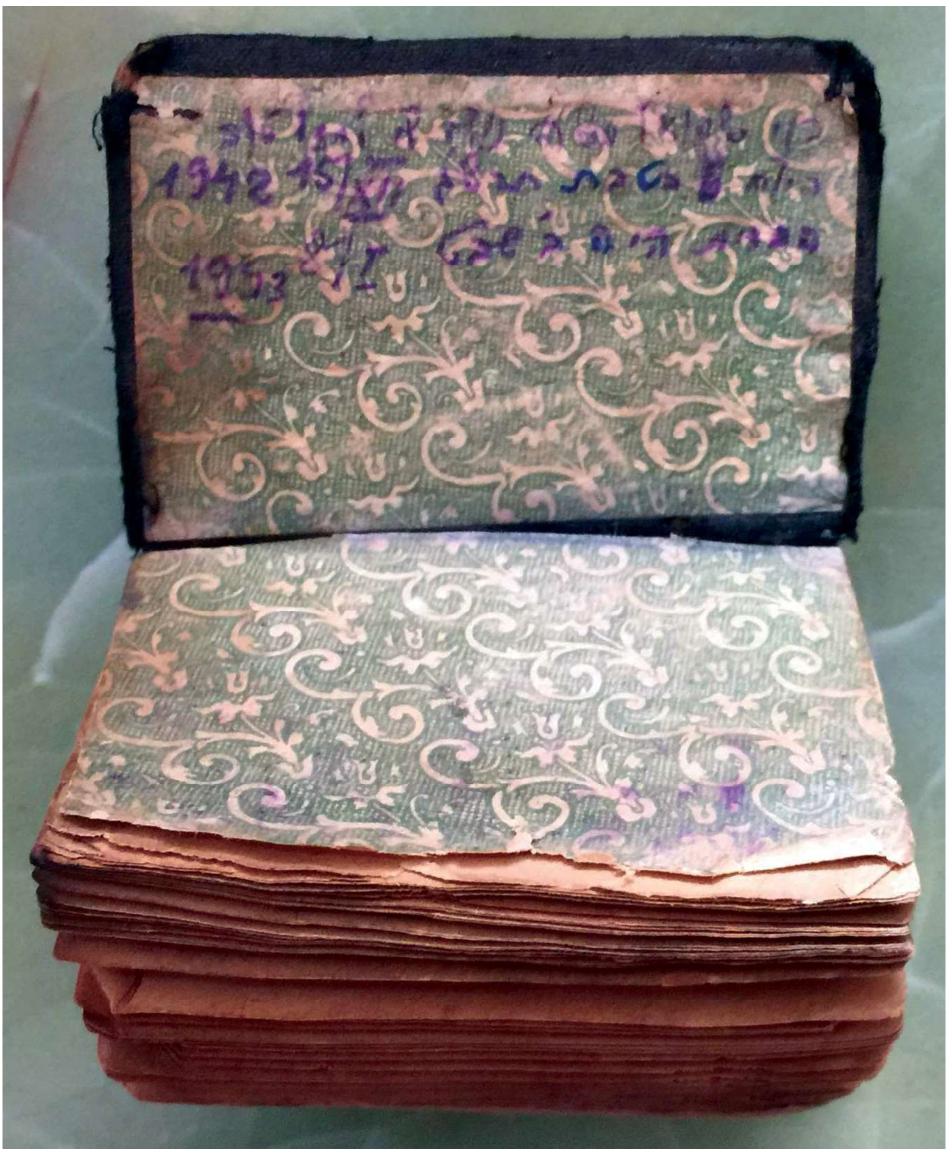
למחרת הלכתי כבר לבד לד׳זמבול, מלא ציפייה והתרגשות האם כבר ילדה או לא?

הגעתי לבית החולים ולא נותנים להיכנס אל החדרים, רק אני מחכה בחדר ההמתנה. אני מסתובב שם ואין מי שיענה לי עד שתפסתי אחות מבוגרת, אני נותן לה עשרה רובלים ביד ומבקש שתגיד לי מה נשמע עם באשיה סנדרוביץ. היא הולכת וחוזרת עם בתיה שלבשה חלוק עם פסים. בתיה אומרת לי שבינתיים אין חדשות, מזמן לזמן היא מקבלת צירים אבל צריכים עוד לחכות.

אני מסתלק משם ומתחיל ללכת הביתה לקולחוז. בדרך אני נכנס למשפחה יהודית, משפחת בלום. הזוג בלום כבר קשישים ויש להם ארבע בנות בוגרות. זו משפחה טובה וכולם מוכנים לעזור במשהו. הם מכירים את בתיה, כי

ספר תהילים ששרד את השואה

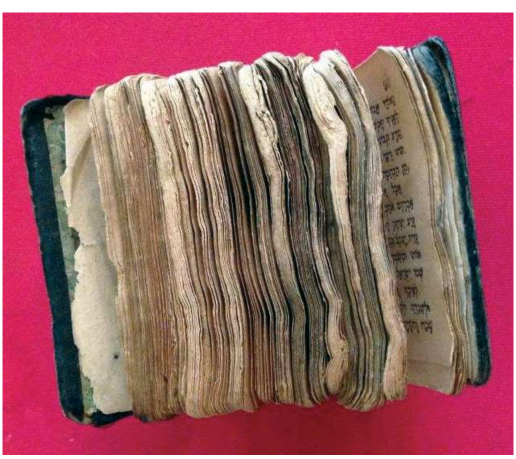
שחיים סנדרוביץ לקח איתו מבית הוריו בורשה הכבושה ע"י הנאצים
ושמר (בזמן המלחמה) במחנות ברוסיה עד הגעתו לישראל
ורשם בתוכו את תאריך הלידה של הבן משה סנדרוביץ 15.12.1942
ז' בטבת ה'תש"ג ותאריך הברית 8.1.1943 ב' בשבט ה'תש"ג
ד'זמבול קזחסטן ברית המועצות

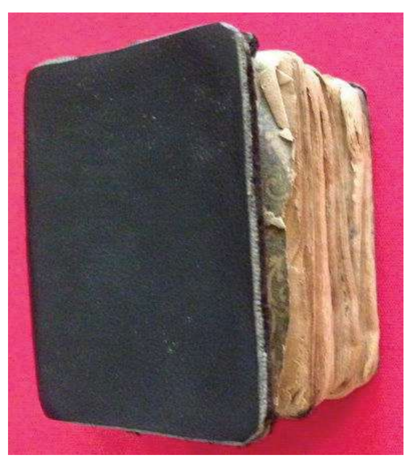

הברית של משה סנדרוביץ 8.1.1943 ב' שבט ה'תש"ג
ד'זמבול קזחסטן ברית המועצות

ספר תהילים ששרד את השואה שחיים סנדרוביץ שמר (בזמן המלחמה)
במחנות ברוסיה ועד עלייתו לישראל
רשם בתוכו את תאריך הלידה והברית של הבן משה סנדרוביץ

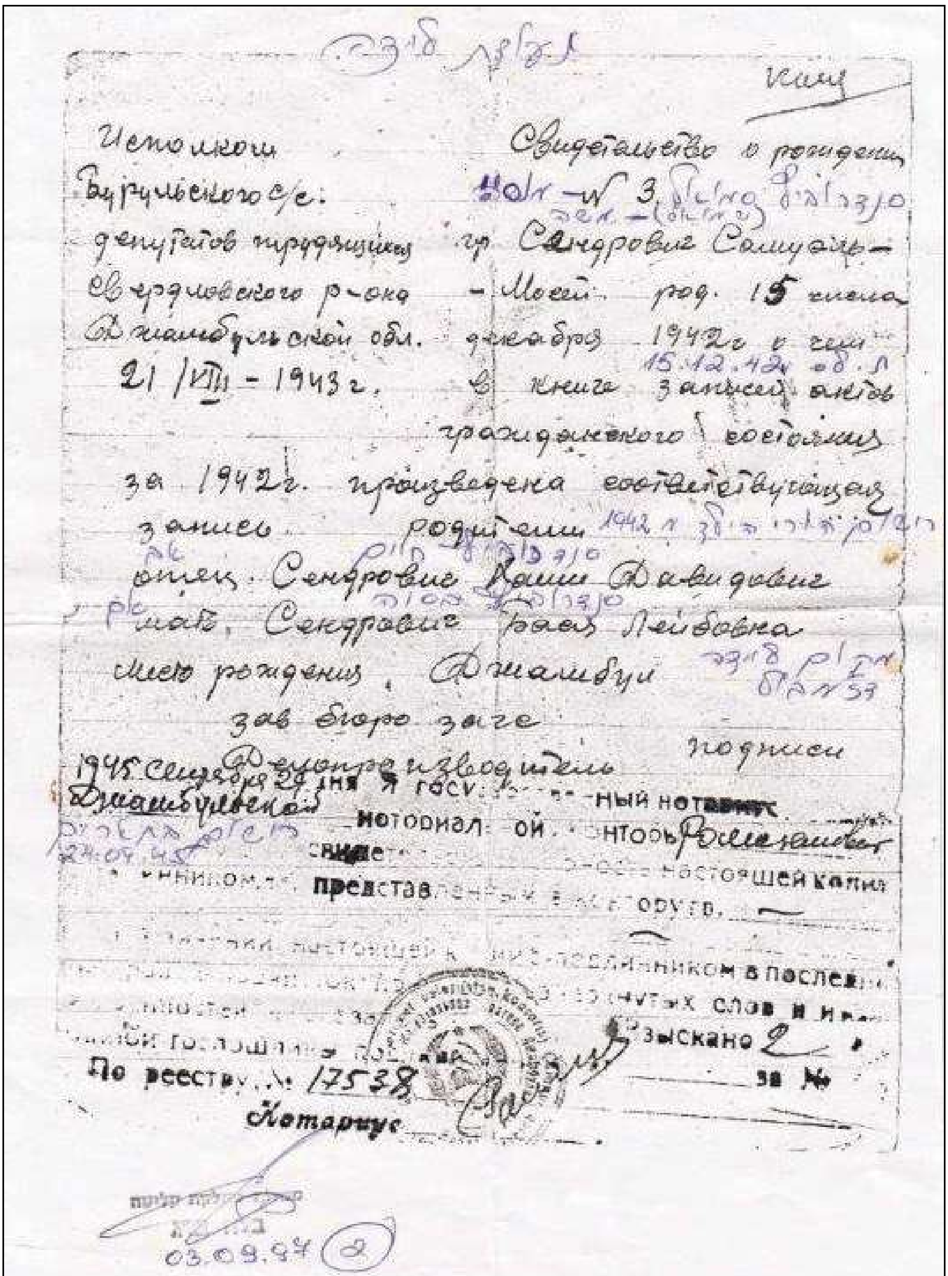

ספר התהילים נמצא ברשותו של בנו, משה סנדרוביץ'
גודל ספר התהילים 7x5 ס"מ

תעודות לידה

תעודת הלידה המקורית של משה סנדרוביץ (ד'זמבול קזחסטן)

נולד ב־15.12.1942 ז' טבת ה'תש"ג

Копия

Исполком Свидетельство о рождении

Бурульского с/с. № 3

депутатов трудящихся гр. Сендрович Самуил-

Свердловского р-она Моисей род. 15 числа

Джамбульской обл. декабря 1942 г. в чем

15.12.42

21/VIII-1943 г. в книге записей актов

гражданского состояния

за 1942 г. произведена соответствующая

запись. родители

отец. Сендрович Хаим Давидович

мать. Сендрович Роза Лейбовна

место рождения. Джамбул

зав бюро загс

подписи

делопроизводитель

1945 сентября 29 дня Я госуд...ный нотариус Джамбульской нотариальной конторы ... свидетельствую ... настоящей копии ... представленным документом.

... Взыскано 2 ...

По реестру № 17538

Нотариус

03.09.97

תעודת לידה חדשה של משה סנדרוביץ שהונפקה ב־2013 בקזחסטן

ТУУ ТУРАЛЫ КУӘЛІК
СВИДЕТЕЛЬСТВО О РОЖДЕНИИ

Азамат (ша) / Гражданин (ка): СЕНДРОВИЧ САМУЭЛЬ МОСЕЙ
Туған / Родился (лась): 15 декабря 1942 года
Туған жері: Республикасы / Место рождения: Республика: КАЗАХСТАН
Облыс / Область: ЖАМБЫЛСКАЯ
Аудан/Қала / Район/Город: БАЙЗАКСКИЙ
Қала, ауыл / Город, селение: БИРУЛ

бұл жөнінде туу туралы актілерді тіркеу кітабында
о чем в книге регистрации актов о рождении

06 мая 2013 года

произведена запись за № 15-187-13-0000043-В
жазу жазылды

ЖСН ____ берілді
Присвоен ИИН

АТА – АНАСЫ:
РОДИТЕЛИ:
Әкесі / Отец: СЕНДРОВИЧ ХАИМ ДАВИДОВИЧ
ұлты / национальность: ЕВРЕЙ
азаматтығы / гражданство:
Шешесі / Мать: СЕНДРОВИЧ БАСЯ ЛЕЙБОВНА
ұлты / национальность: ЕВРЕЙКА
азаматтығы / гражданство:

Тіркелген жері / Место регистрации: отдел ЗАГС Байзакского района Жамбылской области

Берілген мерзімі / Дата выдачи: 06 мая 2013 года

Тіркеуші органың басшысы
Руководитель регистрирующего органа

№ 3094849

ТУУ ТУРАЛЫ КУӘЛІК
СВИДЕТЕЛЬСТВО О РОЖДЕНИИ

למעשה היא הכירה אותם בלכתה העירה ותמיד נכנסה אליהם לנוח קצת.

תמיד כיבדוה במשהו לאכול או לשתות. גם הפעם כשנכנסתי וסיפרתי להם שאני חוזר מבית החולים הם התעניינו בה מאוד והשתתפו בדאגותי. בדיוק הם אכלו את ארוחתם וכיבדו גם אותי בצלחת מרק שאכלתי בתיאבון כי הייתי מאוד רעב.

הם הציעו אפילו שאני יכול ללון אצלם. למה לי ללכת אל הקולחוז ולמחרת שוב לבוא?

הודיתי להם מאוד, אבל החלטתי לחזור לקולחוז, פשוט לא רוצה להפקיד את "רכושי" שנשאר הפקר, כי לגמרי להיות בטוח עם דיירי האופשע־ז'יצע לא הייתי, החפצים שהיו טמונים בתרמילים שלנו היו שווים הרבה, במיוחד החליפה שלי החדשה כמעט שהחלטתי בשום פנים ואופן לא למוכרה, כי קיוויתי, באם פעם נחזור הביתה, אני אזרוק מעלי ואשרוף את כל "הפופייקות" והסמרטוטים שאני לובש ואלבש את החליפה הכחולה שלי ואת החולצה עם העניבה שדחפתי בתחתית התרמיל ואהיה שוב בן אדם ולא פליט מסכן...

ככה חלמתי לא פעם אחת. לבתיה גם כן היו עוד כמה שמלות טובות תפורות עליה, שאפשר היה לקבל בעדן אלפי רובלים, אבל החלטתנו היתה נחושה, לא למוכרן על חשבון כמה ימי אכילה לשובע. כל זמן שיש לנו עוד כמה דברים מהבית, אנו מרגישים לא מנותקים מהעבר ותקוות סמויות מקננות בליבנו על עתיד יותר טוב שבוא יבוא אי־פעם ונרגיש שוב כבני אדם בלבושנו אנו.

על כן חזרתי עוד באותו יום ודחיתי את ההצעה ללון אצל המשפחה הסימפטית הזאת. כשבאתי לקולחוז ונכנסתי לקיביטקה שלנו, חשבו כולם שיש לי כבר בשורה טובה להגיד להם, אבל לא היה לי מה לבשר, עייף ומודאג הלכתי לישון כי למחרת אלך שוב העירה לבית־החולים.

למחרת שוב אני הולך יחידי בדרך העירה. במקום מסוים היה צריך לעבור נחל או תעלת מים רחבה שהמים בה הגיעו עד לברכיים. אני כבר רגיל לחלוץ מהר את הנעליים, להפשיל את המכנסיים מעל הברכיים ולעבור את המים הקרים הזורמים.

אתה הולך לבד, לא רואים איש, לעתים רחוקות רואים קוזך מרחוק רוכב על סוס, מסביב שטח ריק, מרחוק רואים את ההרים ומעל ראשך השמים הכחולים עם עננים דלילים. אני הולך מלא חרדה על שהשארתי את בתיה לבדה בבית חולים בין אנשים זרים. אני מזרז את פעמי, רוצה לדעת אם הכול עבר בשלום ולראות את התינוק בוכה. אני חושב על סבלה ואין שם מישהו קרוב שיגיד לה מילה טובה. אני הולך עם הרהורים נוגים, כל מיני מחשבות עולות במוחי ואני משתדל לגרשן. אני קצת מבולבל.

ושוב אני עובר את סף בית החולים, אחיות רוסיות מתרוצצות מחדר ההמתנה לפרוזדורים. אני עומד אובד עצות ואף אחת מהן לא שמה לב אלי.

פתאום אני רואה שוב את האחות המבוגרת מאתמול. אני רץ אחריה ומבקש סליחה. אני אומר לה שאני הבעל של באשיה סנדרוביץ ורוצה לדעת האם כבר ילדה.

נדמה היה לי שהיא מסתכלת עלי ברחמנות ומפליטה עוד לא, עוד לא, שהיא מתקשה ללדת, ומבלי לאמר לי עוד מילה, הלכה ונעלמה בפרוזדור.

שוב יצאתי מבית החולים עוד יותר מבולבל מאשר נכנסתי, ואני צועד ברחובות העיר. הרבה אנשים מתרוצצים מסביב הדוכנים, שם אפשר לקנות פירות יבשים, דברי חלב, זבדה, חמאה וכל מיני גבינות. כסף של כמה מאות רובלים יש בכיסי, אבל אין בדעתי לקנות משהו.

פתאום אני רואה יהודי מזוקן. לפי הכובע הקטן השחור הכרתי שהוא יהודי מפולין ואני מרגיש צורך לדבר עם מישהו, לספר לו מה לוחץ עלי ואולי לתת איזה נדבה. עולה במוחי הפסוק "צדקה תציל ממוות" ואולי היהודי הזה יעזור לי. אני ניגש אליו ומתחיל לדבר איתו ביידיש, שואל אותו אם היה פה בד'זמבול איזה בית־כנסת ואיפה מתפללים היהודים.

הוא עונה לי שיש מניין, שם הוא מתפלל כל יום בציבור. בשבת ישנם הרבה מתפללים. כמובן שהמשטרה לא יודעת מזה, אבל אצל האוזבקי נמצא המניין. הוא מקבל כסף ולכן הוא שותק, כי הוא בעצמו לא אוהב את המשטר והוא אדוק מאוד.

לא יודע להסביר איזו הרגשה מיסטית־דתית עטפה אותי. אני מספר ליהודי שאני הולך מבית החולים ואשתי מתקשה ללדת ואני לא יודע מה לעשות. אני מאוד מפחד ומיואש.

היהודי עם הזקן הלבן ועם הקפוטה השחורה היה נראה לי כל כך קרוב ומשפחתי. הוא הקשיב לדברי בתשומת לב והתחיל לדבר אלי. אתה עוד צעיר ולא צריכים להתייאש, אלוהים יעזור, אני בטוח שיעזור. תגיד לי את שמה ושם אביה ומחר בשבת אני אעשה לה "מי שבירך" בשעת קריאת התורה. אני מבטיח לך שבמהרה יגיע לך מזל טוב, ראינו כבר דברים כאלה, בקרוב תהיה אבא.

התרגשתי מאוד מדברי היהודי הזקן שפגשתי באקראי בשוק בד'זמבול. הוצאתי מכיסי מאה רובלים והושטתי ליהודי הזקן ואמרתי, אני תורם את הכסף כצדקה למי שצריך ואני מבקש שיגידו כמה פרקי תהילים עבור היולדת. היהודי היסס ואני הפצרתי בו שייקח את הכסף. הוא הבטיח לי שעוד היום, לפנות ערב, יארגן מניין שיגידו תהילים והוא בטוח שזה יעזור.

אחרי שנפרדתי מהיהודי הזקן הרגשתי הקלה כאילו אבן כבדה נגולה

מעל ליבי. המתיחות התרופפה וקיבלתי שוב את הביטחון. התחלתי להאמין שהכול יעבור בשלום.

ביתר קלות התחלתי לצעוד בדרך לקולחוז, שקוע במחשבות. לא הרגשתי את הזמן שעבר מהר ואני שוב הגעתי לקיביטקה שם גרתי.

למחרת, אותו הדבר חזר כמו אתמול. השכם בבוקר אני צועד לבד בדרך המוּכּרת לי העירה. כל דרך שמתרגלים אליה, מפסיקים להרגיש אותה, וככה זה בדרכים, הדרך נראית לך יותר קצרה ולא מרגישים את הזמן שעובר.

אני שוב עובר את מפתן בית החולים. בתוכו, אני מלא ציפייה לבשורה טובה. ואמנם לא התאכזבתי, מבשרים לי שאשתי ילדה בן ועכשיו היא כבר בסדר ואחרי כמה ימים היא תלך הביתה.

אני לא יודע מה לעשות. כולי נרגש, אני רוצה לראות את בתיה ואת התינוק אבל לא נותנים לי להיכנס. בעיר ישנם מקרים של מחלות טיפוס ולא נותנים להיכנס לאולם היולדות שלא יעבירו מחלות. אני מתעקש, לכל הפחות אני רוצה לראות את התינוק, הבן שלי. אני רואה את האחות שכבר הכרתי ואני ניגש אליה ומבקש שתודיע לאשתי שאני בחוץ ושתגיד לי מה לעשות ואיזה דברים להביא מהקולחוז בשביל התינוק ואני מאושר שהכול כבר עבר.

האחות, תחילה מתייחסת באדישות לדברי, אבל כשתחבתי לידה ארבעה שטרות אדומים, ארבעים רובלים, הסכום הזה הוא בטח חלק ניכר ממשכורתה החודשית - היחס אלי תיכף השתנה. היא אמרה לי לחכות וכעבור זמן קצר היא נושאת בזרועותיה תינוק עטוף בשמיכה. היא מראה לי את היצור הקטן. הוא כולו אדום עם עיניים כחולות. אני מסתכל על הנפש הקטנה, מאמין ולא מאמין, אבל השערות האדומות משכנעות אותי שזה הבן שלי ואני כולי נרגש.

האחות אומרת לי עוד לחכות והיא נעלמה עם התינוק. כעבור זמן היא חוזרת ומוסרת לי מה שבתיה אומרת: שאני לא אדאג, שהיא מרגישה טוב, אבל צריכה לשכב כמה ימים ואני לא צריך להתאמץ לבוא כל יום, שאבוא מחרתיים ואביא את הדברים מה שיש לנו עבור התינוק. כעבור יומיים היא תרד מהמיטה ואוכל לראותה.

מלא שמחה ורגוע אני עוזב את בית החולים שנמצא במקום מרוחק בעיר ואני חוזר לקולחוז למקום משכני.

מחרתיים, אני מקדים לקום ויוצא לדרך העירה, עם שמיכה וחיתולים שבתיה הכינה מסדינים שהיו לנו. כשבאתי, בתיה כבר חיכתה לי בפרוזדור. כבר לא מכירים עליה את ימי הסבל שעברה. היא מספרת לי כמה קשה היתה הלידה ואת בננו הוציאו בכוח עם צבת, כנראה טוב היה לו שם בבטן אמו, שלא רצה לעזוב ולצאת לעולם המכוער והמרושע...

היא יודעת כבר מתי היא עוזבת את בית החולים ועלי להשיג איזו חבורה לנסוע לקז׳יבורול, כי ללכת ברגל עם התינוק זה בלתי אפשרי.

למרות שזה דבר בלתי רגיל, אני מתכנן כבר לארגן איזו עגלה מהקולחוז. אני מאמין שאצליח ומלא ביטחון עם מרץ מחודש, אני חוזר מהר הביתה לקולחוז.

יצחק לינדנבוים, שגידל זקן בקולחוז, הוא איש עדין עם לב חם. הסביבה וצורת החיים העלובים לא השפיעו עליו, הוא מדבר בנימוס ובשקט, כאילו סגור הוא בעולמו הפנימי ולא רואה מה שסביבו. אנחנו מכבדים אותו מאוד והוא מעריך את זה ורוצה תמיד לעזור לנו במשהו. סיפרתי ללינדנבוים שאני צריך איזה רכב בכדי להביא את בתיה עם הילד הביתה.

לינדנבוים עובד בקולחוז עם השוורים והוא מבטיח שהוא יסדר איזו עגלה. הוא מיודד עם הפרסידנטל שמעריך את עבודתו ובטח יסכים לדבר.

ואמנם, ביום הקבוע, לינדנבוים רתם את השור עם הקרן השבורה שעשה לי פעם בעיה קשה שלא שכחתי אותה. העגלה היתה על שני גלגלים גדולים, אבל היתה עמוקה ומסביב קרשים. בעגלה זו הובילו את הסלק מהשדות לערימות־הסלק. עכשיו הכניס שם הרבה קש ובתיה עם התינוק יוכלו לנסוע כמו אצילים...

השכם בבוקר יצאנו לדרך, השור עם הקרן השבורה היה חזק מאוד. אנחנו נסענו כל הזמן ומהר הגענו לבית־החולים.

בתיה עם התינוק עטוף בשמיכה האפורה שלנו, היתה כבר מוכנה, היא התיישבה בתוך העגלה עם התינוק בידיה, ולינדנבוים לקח את המושכות. אנחנו הלכנו ברגל והשור התחיל בלי כל מאמץ ללכת בחזרה לקולחוז.

בתיה עם התינוק בפנים ואנחנו בשני הצדדים מלווים אותה כשומרי ראש. עכשיו אינני חושב כבר על המצב העגום שלנו בנכר, בין עם וגזע זר ובלי תנאים אנושיים. אנו חוזרים ״הביתה״ עם תינוק בן כמה ימים. איך נגדל אותו, מה יהיה מזונו? אני לא חושב על כך. הרגשתי בתוכי - שהתבגרתי. איזו גאווה נסתרת מקננת בתוכי, מרגיש כעץ שמכה שורשים וגדל על ענפיו פרי בשל. כן, יש עכשיו תוכן להיאחז בחיים ולהגן על קיומנו והקיום שלנו הוא כבר משולש, חיים חדשים ותקוות חדשות.

לפנות ערב היינו כבר בקיביטקה שלנו. מהאופשע־ז׳יצע כל אחד רוצה לעזור במשהו, הלא התווסף עוד אזרח פולני חדש - גולה - תינוק קטן.

קשה לי עכשיו לקבוע מה מרגישים גבר ואישה שמקבלים פתאום בעלות על ייצור חי - תינוק שהוא כולו שלהם, והם האחראים הבלעדיים על הנפש הקטנה הזו. ראשית כול, בשלב הראשון, צריכים להסתגל למצב החדש והזמן עושה את שלו.

עם כל יום שעובר ואתה מטפל ביצור הקטן, אתה נקשר אליו בחוטים בלתי נראים. אתה מתחיל לדאוג באם הוא בוכה ואתה חרד לשלומו ולבריאותו ומתחיל לאהוב אותו באינסטינקט הטבעי האבהי והאמהי.

בנושא זה האדם דומה לחיה - להיות מוכן באופן טבעי להגן על פרי בטנה וצאצאיה. ההרגשה הזאת אפפתני והרגשתי אב הדואג לבנו הקטן וחושב על עתידו.

עברו שבועיים והתחלתי לחשוב מה יהיה הלאה: התודעה היהודית היתה עמוקה בליבי. אלה לא היו רגשי דת שממלאים אותך באופן מכני לפי חוקי ההלכה, משהו יותר קשור בקיום הלאומי. התחלתי לחשוב על הפעולה להכניס את בני בבריתו של אברהם אבינו. ראיתי במעשה זה פעולה ממדרגה ראשונה לקשור את בני לעם היהודי, לתת לו זהות יהודית, שאי אפשר להכחישה, להיות בלב וגם למנוע טשטוש והתבוללות לאומית, לאו־דווקא דתית. נאחזתי במחשבה שאסור להחמיץ את הזמן כדי שלא יהיה מאוחר ולהטביע את חותמי על בני כיהודי.

עברו כבר שבועיים והמחשבה הזאת לא עוזבת אותי. גם בתיה שותפה לדאגה זו ואנחנו מחליטים שאצא העירה לד׳זמבול להיוודע באם יש מוהל שמוכן לעשות את הפעולה.

אני הולך לד׳זמבול, נכנס למכרים בעיר שגרים שם הרבה זמן ויודעים על הכול, על יהודים דתיים ולא דתיים שנשותיהם ילדו בנים ונימולו. שלחו אותי למשפחה כזאת ונודע לי שיש בד׳זמבול אברך שהוא בן של איזה רב מפולין והוא מוהל ועשרות ילדי ישראל נימולו על ידו.

באתי לפי הכתובת, פגשתי אברך בגיל השלושים המאוחרות. סיפרתי לו מה שמעיק עלי, ובאם הוא מוכן לעשות את הטיפול הזה.

הוא קיבלני בסבר פנים יפות ותיכף הסכים, אבל דא עקא, סיפרתי לו שהתינוק נמצא איתנו בקולחוז וצריכים ללכת לשם ברגל ואני מוכן לשלם כמה שיגיד.

הוא האזין לדברי ואמר, שכסף הוא לא לוקח וזה אצלו המצווה הכי גדולה שהוא יכול לעשות. באם צריכים ללכת, הוא ילך איתי, אז המצווה יותר גדולה כי יש בה שכר הליכה.

התרשמתי עמוקות מדברי האברך הזה, שפניו היו מעוטרים בזקן שחור והלך בקפוטה שחורה נקייה.

נדברנו על יום מסוים שאבוא בהשכמה לביתו ונצא לקולחוז לעשות את הברית.

חזרתי לקולחוז וסיפרתי לבתיה שהעניין מסודר, שמצאתי מוהל והוא מוכן לבוא לכאן לעשות את הברית. אבל צריכים להכין משהו לכיבוד לכבוד

האירוע החשוב הזה. ראשית כול צריכים לקנות וודקה, בלי זה אין כל שמחה, במיוחד ברוסיה. וודקה היה מצרך יקר מאוד וכסף מספיק לא היה לי, אז בתיה הציעה שאמכור את השמלה החדשה שלה שהביאה עוד מפולין והיתה מונחת בתחתית התרמיל שלנו.

הוצאתי את השמלה שהיתה לגמרי חדשה, כחולה כהה עם תחרה. היא תפרה אותה זמן קצר לפני שפרצה המלחמה. לוויתי איזה קנקן הרמטי, לקחתי את השמלה והלכתי שוב לד'זמבול לקנות וודקה.

כשהוצאתי את השמלה ב"טולצוק", התנפלו עלי נשים רוסיות, כל אחת רצתה לקנות אותה ולא ידעתי כמה לקחת, על כן אמרתי מחיר של כמה אלפי רובלים. חשבתי שזה ירתיע אותן, אבל לא לקח כמה דקות, ואישה רוסייה נתנה לי את הכסף כמו שביקשתי. לוּ היה לי אז שכל במסחר על הטולצוק בוודאי הייתי לוקח כפול.

לקחתי את הכסף והלכתי בטולצוק למקום ששם מוכרים וודקה. לוודקה היה מחיר קבוע, קניתי ליטר וחצי יין שרף משובח, שילמתי אלף וחמש מאות רובלים ונשארו לי עוד כמה אלפי רובלים וחזרתי הביתה לקולחוז.

מהקמח שהיה לנו אפינו כמה לפושקות ומציות על התנור והכיבוד לברית היה מוכן.

זה היה עשרים ואחר יום להיוולדו של בני שמואל משה, ככה רשמתי אותו בספר הרישום של תושבי הקולחוז. את השם נתתי על שמו של סבי ר' שמואל משה שזכרתי מילדותי. מנהג מושרש היה ביהדות פולין, לתת שמות אחרי נפטרים מהמשפחה לפי דרגות הקרבה. השיקול באם השם יפה ויש לו צליל טוב, בכלל לא היה בחשבון. במקרה, השם שמואל משה הוא שם תנ"כי ולא היה כל ויכוח עליו, כי באין משפחה - אני לבד החלטתי.

ביום הקבוע קמתי כשהיה עוד חושך בחוץ ויצאתי לדרך העירה. הלילה היה בהיר מאוד וראיתי את הדרך החולית לפני. הגעתי לד'זמבול השכם בבוקר וישר הלכתי לביתו של המוהל. הוא היה כבר מוכן וחיכה לי, הוא לקח תיק קטן עם הכלים שלו ויצאנו בחזרה לקולחוז.

ההליכה בשניים יותר קלה. דיברנו כל הזמן על כל מיני נושאים, הזמן עבר מהר והגענו לקולחוז. האברך המוהל סידר על ספסל קטן את כל מה שנחוץ לניתוח הדתי.

בין האורחים שהזמנתי היו כמה יהודים שבדיוק לא יצאו לעבודה. הזמנתי גם כמה קזכים מבוגרים וגם את הפולק לובריצקי ואשתו של ליפשיץ. את יצחק לינדנבוים כיבדתי להיות הסנדק.

המוהל הביא טלית ומוזר היה לראות את יצחק לינדנבוים העבדקן עטוף בטלית כשהחזיק את התינוק.

עברו מספר דקות והטקס נגמר. המוהל היה זריז מאוד והעסק נגמר מהר. הילד כבר נמצא עטוף בזרועות האמא.

עכשיו הגישו את "הכיבוד". הכנתי פחיות של שימורים שהתקנתי בהן אוזניות, מזגתי לפחיות את הוודקה וכיבדתי כל אחד. היהודים שהיו אמרו לחיים! ואיחלו לנו מזל טוב והאברך המוהל שהיה גם חזן והיה לו קול נעים וחזק, התחיל לשיר זמירות מהסידור שהיה איתו. האווירה בקיביטקה שלנו התחממה, הגשנו חתיכות לפושקה ומציות מהפלטה.

גם המוהל אכל איתנו על יד השולחן המאולתר מכמה קרשים, שם בתיה פרסה סדין לבן שהוסיף חגיגיות בלתי רגילה בקיביטקה השחורה, העלובה.

זה היה משהו, כמו ניצוץ אור בחשכת המציאות הקודרת שנסכה בנו זיקי תקווה לא ברורים ועוררו רגשות שקשה היה לדעת את משמעותם. בקולחוז החוויה היתה עמוקה. עד היום נותרה בזיכרוני הברית של בני משה בקולחוז הקזכי קז'יבורול.

המוהל השאיר לנו הוראות בקשר לתינוק ואני עם המוהל התחלנו ללכת בחזרה לעיר ד'זמבול. ליוויתי את המוהל עד למבואות העיר. ניסיתי שוב לשכנעו שייקח איזה סכום בעד הטרחה שלו, אבל הוא לא רצה בשום אופן לקחת ואמר שאני במצבי זקוק לכסף מאשר הוא עצמו.

נפרדנו באיחולים שבמהרה תבוא הגאולה לשארית בני־ישראל והלכתי עייף מהליכה מרובה באותו יום, אולי שבעים קילומטרים. במצב רוח מרומם באתי הביתה לאשתי ולבני. הרגשתי שעשיתי מבצע בלתי רגיל שעבר בהצלחה. מן הדרך הגעתי הביתה כמנצח, בקרב קשה ומתיש...

הזמן רץ, יום רודף יום והתינוק שלנו גדל ובלי עין הרע הוא ילד בריא, כאילו ידע על מצבנו הקשה ולא עשה לנו כל בעיות עם בריאות ומחלות.

המזון שלו הוא חלב טבעי משד האמא שקיים בשפע. יש לו לחיים אדומות, עיניים כחולות ושערות בצבע הנחושת.

כולם מתפעלים ממנו והוא מסתכל על העולם הקודר מסביב לו בעיניים הכחולות כצבע השמים הזכים. יש דיספרופורציה בין התינוק והפנים הקטנים הבהירים, לבין הכתלים השחורים האפלים של הקיביטקה העלובה.

אני רוצה פה להזכיר שהקזכים מאוד אוהבים ילדים, וקזכית אחת שלא היו לה ילדים אמרה פעם לבתיה, שאם היא תיתן לה את התינוק, היא כתמורה תיתן לה כבשה שלמה.

היא, הקזכית, חשבה את זה ברצינות, כי אצל הקזכים שמעתי, יש מקרים שמוכרים ילדים תמורת כבשים.

מכתבים מהקולחוז קז'שיבורול
לאברהם לנגלבן ולדוד יעקב לנמן לארץ ישראל פלשתינה

אני מוצא לנכון לציין, שבכל הזמן בהיותי ברוסיה הסובייטית, היה לי קשר עם העולם החיצוני, עם אמריקה ובמיוחד עם ארץ ישראל, או כפי שנקראה אז פלשתינה. אמנם הקשר לא היה רצוף, אבל בכל זאת איזה קשר. כמעט כל הגלויות שקיבלתי מארץ ישראל נשמרו אצלי עד היום הזה. בכל שנות נדודי שמרתי עליהן והחזקתי אותן באיזו פינה בין החפצים שלנו, ועכשיו אחרי יותר מארבעים שנה, מצאתי אצל חברי מימי נעורי אברהם לנגלבן את הגלויות והמכתבים ששלחתי אליו והוא כמוני שמר עליהם עשרות שנים.

לכן אני מוצא לנכון לתרגם אותם משפת יידיש ולהכניסם לזיכרונותי, כי חושבני שהם מהווים כבר חומר היסטורי שמשקף את האירועים משנות הארבעים, ובמיוחד הם חלק מזיכרונותי האישיים וגלויות אלה מהוות חומר אותנטי מזמן היותי גולה ברוסיה הסובייטית.

זאת הגלויה הראשונה ששלחתי מקולחוז קז'יבורול לחברי אברהם לנגלבן שהיה גר בתל־אביב ברחוב יבנה 40.

והנה התרגום מיידיש לשפת עבר.

קולחוז קז'יבורול 30.1.1942

חברי היקר אברהם!

כבר הרבה זמן שלא כתבתי אליך, אבל זה לא באשמתי, רק התנאים שאנו נמצאים בהם גרמו לכך.

אני ואשתי וגיסי נמצאים כעת בקזחסטן, כל אזרחי פולין קיבלו אמנסטיה ושוחררו מארץ הגזירה. עכשיו אנחנו אזרחים חופשיים, וזה כבר שלושה חודשים מאז עזבנו את "קומי". בראשונה היינו בעיר קיראוו שפעם היתה נקראת "ויטקה". היינו שם כמה שבועות וקצת הסתדרנו. אחר כך בראותנו שכמעט כל אזרחי פולין נוסעים לטשקנט אז גם אנחנו נסענו כי רצוננו להיות עם הכלל.

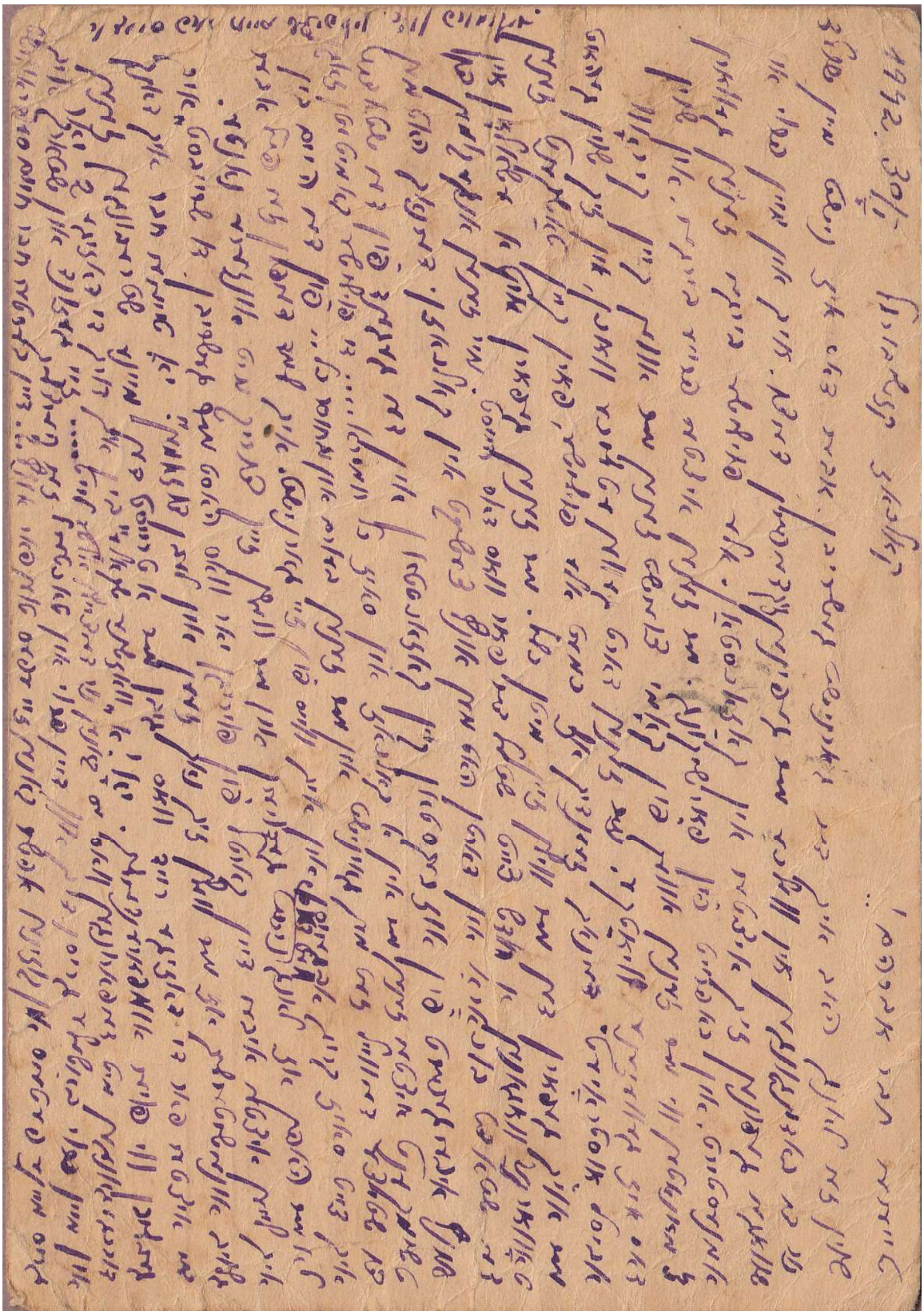
נסענו עם רכבת של קרונות משא חודש ימים. תאר לעצמך משמעותה של נסיעה זו. באנו לעיר בוכארא ומשם שלחו אותנו בסביבה לקולחוזים, אחר כך העבירו אותנו מאוזבקיסטן לקזחסטן, באזור של העיר צומקנט וד'זמבול. עכשיו אנחנו בקולחוז ויש כל "חמורא" מהאיגוד – הקומיטט הפולני מבטיחים עזרה, בינתיים לא רואים שום סיוע ואנחנו בעירום ובחוסר כול.

גלויה ראשונה שנשלחה לאברהם לנגלבן מקולחוז קשיבורול ברוסיה, 30.1.1942

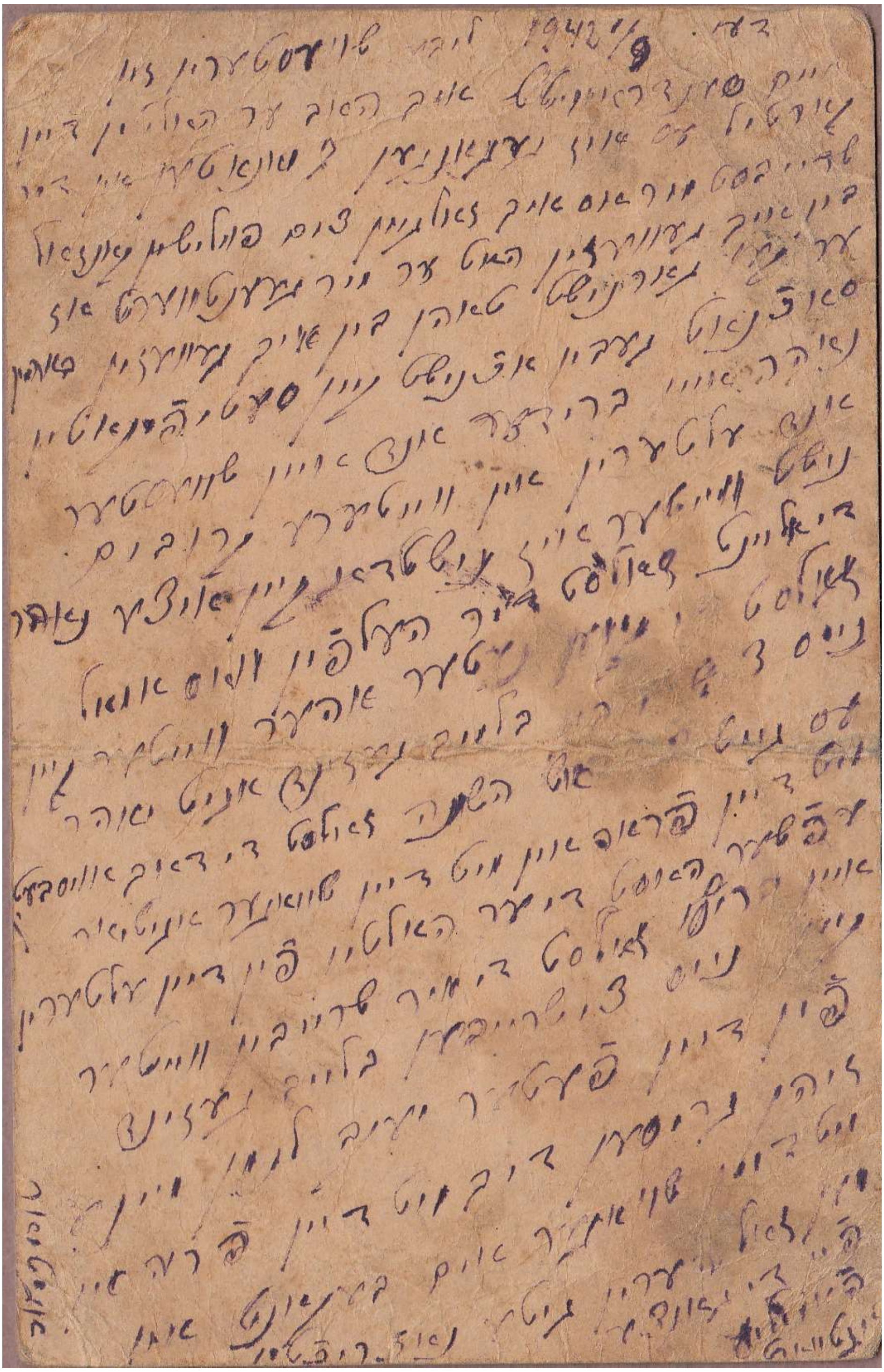
גלויה ראשונה שנשלחה לאברהם לנגלבן מקולחוז קשיבורול ברוסיה, 30.1.1942

גלויות מפלשתינה (ארץ ישראל) בני ברק שנשלחו לחיים סנדרוביץ מהדוד יעקב לנמן למושבה רבוק ברוסיה 1.9.1942

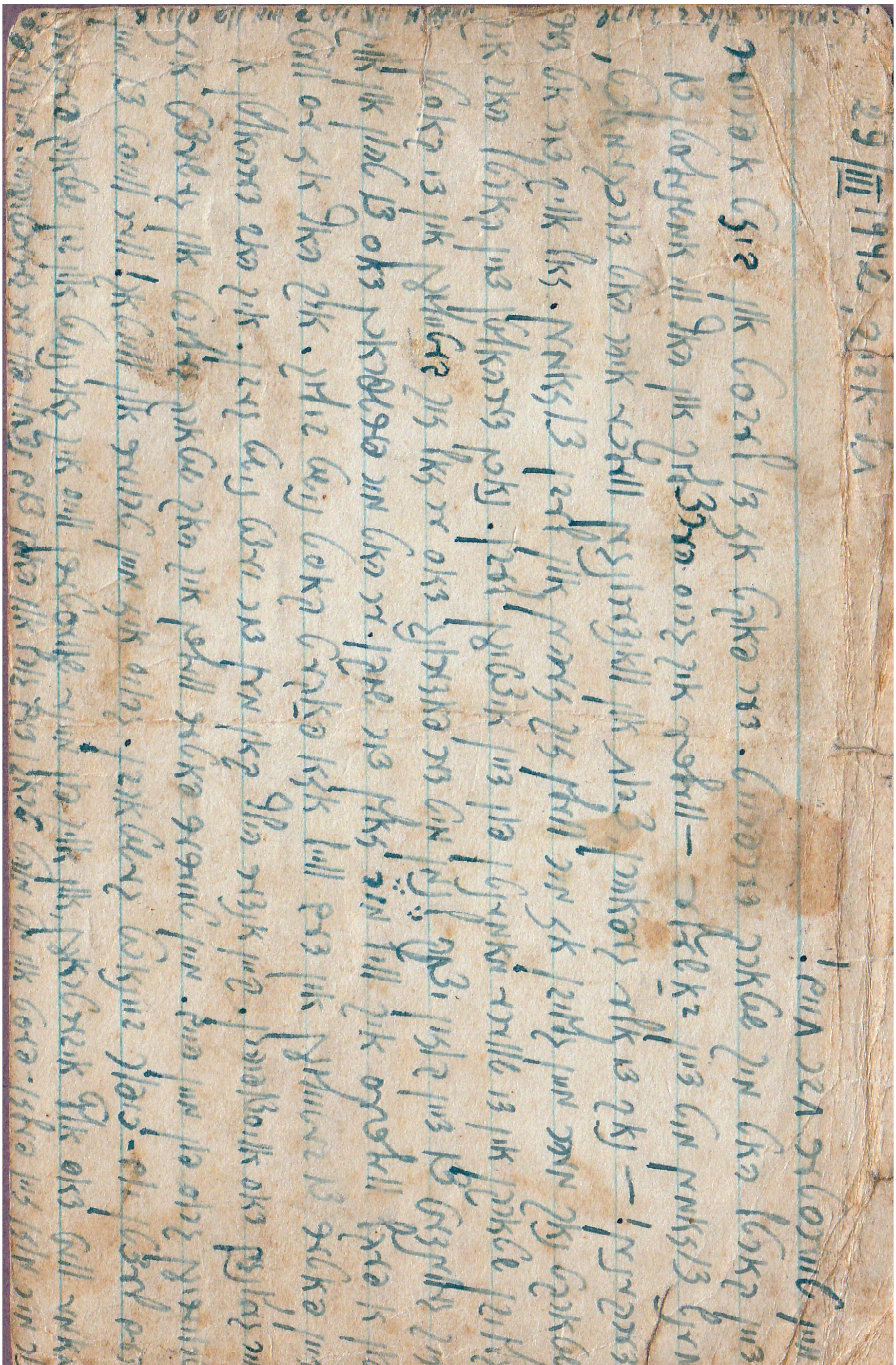
גלויות מפלשתינה (ארץ ישראל) בני ברק שנשלחו לחיים סנדרוביץ
מהדוד יעקב לנמן למושבה רבוק ברוסיה 1.9.1942

כתשובה לגלויה קיבלתי תשובה מאברהם לנגלבן מפלשתינה 29.3.1942

כתשובה לגלויה קיבלתי תשובה מאברהם לנגלבן מפלשתינה 29.3.1942

כל ימי המלחמה אני מנותק לגמרי מביתי בורשה, ואיני יודע עליהם כלום. אני סובל מזה הרבה, אולם נקווה שהרבה זמן זה לא יאריך ונהיה ביחד שוב עם יקירינו וקרובינו. קראתי עכשיו את גלויתך מאשתקד ששלחת לי, אתה כותב: "אני מאמין באמונה שלמה – נתראה עוד ונחיה ביחד". כן חברי היקר! אני מודה לך עכשיו עבור המילים האלה שנותנות לי נחמה. שאיפותי נשארו ללא שינוי. כן, בית־ספר קשה עברתי במשך השנתיים האלה, עם ניסיונות שרק זקנים יכולים לספרם... תהיה בריא וחזק.

אנ ואשתי בתיה דורשים בשלומכם, כמו כן את אשתך ובתכם מקרב לב. תמסור ד"ש לדודים שלי ולבני דודים. אולי הם יכולים לעשות משהו עבורנו? חברך הנאמן ביותר חיים סנדרוביץ.

ד"ש עבור חיים שציפיור ומשפחתו.

כתשובה לגלויה קיבלתי תשובה מאברהם לנגלבן.

תל־אביב, 29.3.1942

חברי היקר חיים!

שמחתי מאוד בקבלת גלויתך, העובדה שאתה חי והינך אדם חופשי, ביחד עם בתיה שלך שאני מברך מקרב לב, ומקווה במהרה להכירה אחרי כל הסכנות, הצרות וטלטולי הדרך שאתם עברתם, מתחזקת בי האמונה שנתראה ונחיה ביחד. תהי אמונה זו גם בך. מחזק אותך ברגעים הקשים בחייך עכשיו. אחרי קבלת גלויתך פניתי לבן דודך יצחק לנמן ודרשתי שהוא ישתתף בהוצאות של חבילה שאני רוצה לשלוח לך. הוא הבטיח לי לעשות את זה וגם אביו ישתתף, יען כי חבילה כזאת עולה ביוקר. אני מקווה שאצליח בדבר. עזרה אחרת לא יכולים לתת לך כעת. קיבלתי בשורה רעה ממשפחתי (דרך שויצריה). אבי יקירי שמאוד אהבתיו והוקרתיו, נפטר ביום כיפור האחרון בלילה. גדול צערי וכאבי! מי יודע אם אמא שלי תתגבר על זה. מאחיותי אינני יודע כלום ואני מאוד מודאג, צריכים להיות חזקים כצור סלע לשאת בגורל ולקוות לניצחון הצדק.

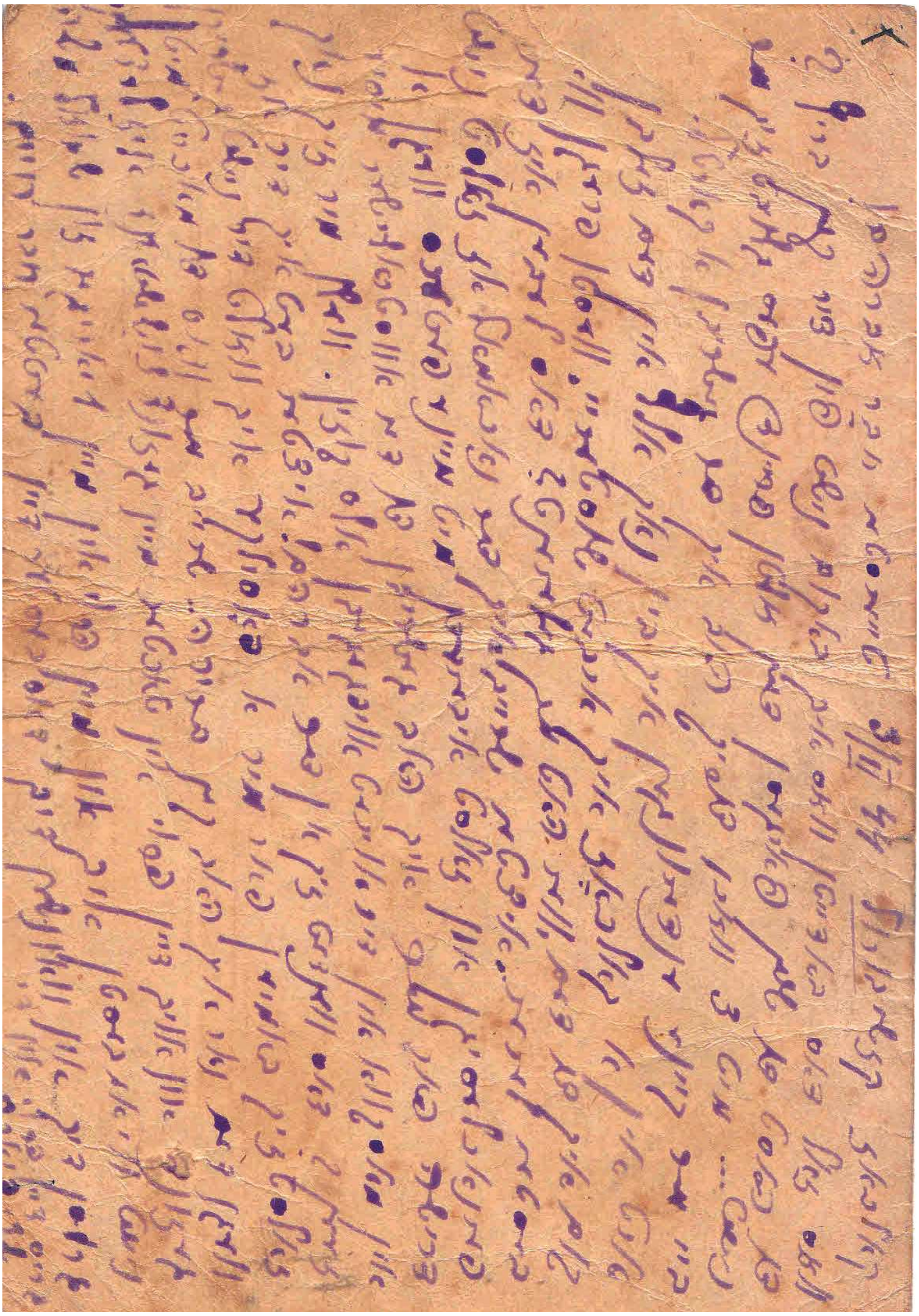
שלך אברהם.

ד"ש מאשתי ומשפחתי, תכתוב תשובה מהירה.

גלויה שנשלחה מקולחוז קז'שיבורול, רוסיה ב־3.2.1944
לאברהם לנגלבן לפלשתינה

גלויה שנשלחה מקולחוז קז׳שיבורול, רוסיה ב־3.2.1944
לאברהם לנגלבן לפלשתינה

אחרי כתיבה לדודי יעקב לנמן מבני ברק, קיבלתי תשובה כתובה על גלויה.

9.1.1942

לבן אחותי היקר חיים סנדרוביץ,

את גלויתך קיבלתי וזה הלך יותר מחמישה חודשים. אתה כותב לי שאלך לקונסול הפולני, אז הייתי אצלו והוא ענה לי, שלא יכול לעזור בשום דבר. אז הלכתי לסוכנות היהודית. אז הם לא נותנים סרטיפיקאטן, רק להורים ואחים או אחיות, וקרובים יותר רחוקים לא. אז אין עצה. אתה בעצמך צריך לפעול ולבוא יותר קרוב אלינו. הלאה אין חדשות. תהיה בריא ואני מאחל לך ולאשתך ולגיסך שנה טובה. אולי קיבלת מהוריך מכתב, אז תכתוב לי מזה. תהיו בריאים, מדודך יעקב לנמן.

הבנים שלי שולחים לך ד"ש, לאשתך ולגיסך.

שנשמע בשורות טובות מכל המשפחה. נא תשובה, שנה טובה.

הגלויה הזאת האחרונה שכתבתי לאברהם לנגלבן - טרם שעזבתי את הקולחוז ועברתי לד'זמבול, היא מתאריך יותר מאוחר מהסיפור הכרונולוגי של האירועים שעברו עלי בקולחוז. אבל לפי שיקולי, אני מביא את תרגום הגלויה במקום הזה.

קולחוז קז'יבורול 3.2.1944

חברי היקר אברהם!

מה פשר הדבר שאינני מקבל ממך מכתב? האם שכחת את ידידך הוותיק, זה לא נאמן לי... לפני שלושה שבועות כתבתי לך גלויה, אצלי אין שינויים. אני עוד נמצא במקום הישן בקולחוז ועובד בסנדלרות, אז בטח תשאל, איך אני בא לזה, ממי ומתי למדתי סנדלרות? אז התשובה – החיים, זה המורה הטוב ביותר, עכשיו אני כותב לך עוד הפעם שלא תזנח את העניין ותדבר עוד הפעם עם הדודים שלי, בקשר לדרישה עבורי. אני כתבתי למשלחת האוסטרלית במוסקווה, וגם רשמתי אותך כבן דודי. האם עוד נתראה? זה תלוי בך, אברהם. עכשיו אני מבקש ממך שתשתדל עבורי לשלוח חבילה. לא הייתי כותב לך על זה, אבל אין לי ברירה... תכתוב מה שלומך עם הבריאות שלך, של אשתך ובתך? מצב בריאותי בזמן האחרון לא כל כך שפיר, אני ואשתי ובני בן השנה שמו שמואל משה שולחים לכם ד"ש ומאחלים לכם כל טוב.

חברך הטוב ביותר, חיים.

ד"ש עבור משפחת שציפיור.

התקופה: סוף שנת 1943

המצב הכלכלי בקולחוז הורע מיום ליום. לא קשה היה לדעת את הסיבות - וסיבות היו הרבה: הניהול הכושל של ראשי הקולחוז. באם היו כמה חברי הקולחוז יותר בקיאים בענייני המשק, הם נלקחו לצבא ונשארו רק הזקנים והאלפבתים.

ההשתמטות מהעבודה היא גדולה ואפילו אלה שעבדו זה היה רק למראית עין ולא היתה כל תוצרת ממשית. היבול הדל שהצמיחה האדמה הבלתי מזובלת - הלא את כל הזבל של הבהמות והצאן שרפו הקזכים בתנוריהם לאפיית הלחם, הלפושקות וגם גניבת גרעיני הזריעה על ידי הטרקטוריסטים שלא יכלו אף פעם להוכיח אם זה באמת ככה, האדמה שמרה את הסוד והיה תירוץ שאין יבול.

נשלחתי פעם מטעם הקולחוז לאסוף עם מגרפה שיבולי תבואה שנקצרו בשטח של כמה הקטרים. מכל השטח הגדול הזה אספתי לא יותר מחצי עגלה - שיבולים, שכמעט כולן היה תבן.

הקולחוז הפסיק לגמרי לתת לנו אפילו את המנה הזעומה של קצת תירס והמצב התחיל להיות מאוד קריטי. לולי העזרה בצורת קמח שהתחלנו לקבל מהנקודה הפולנית - הסניף של הקונסוליה מד'זמבול - היינו מגיעים לרעב מוחלט.

בתיה דיברה עם מנהל הקולחוז וביקשה חלב עבור הילד. הבקשה נתמלאה והוא פקד על החווה שהיו בה פרות, לתת לה כל יום פחית חלב עבור הילד. החווה הזאת היתה די רחוקה במקום הנקרא סַנלַק, הליכה יותר מחצי שעה בצד אחד. בתיה כל יום הלכה לחווה זו וקיבלה פחית חלב ופעם איירַן זהו מין לֶבֶן שעשו ממנו גבינות. זה עזר לנו מאוד להזנת הילד שגדל מיום ליום.

פעם אני הלכתי להביא את החלב. הדרך החולית היתה שוממה מאוד. בסמוך לדרך היו תעלות מים, ובחזרי משם עם פחית מלאה חלב עברתי מקום צר בין הר סלעי ובין התעלה. פתאום נבהלתי מאוד. מולי, באמצע השביל הצר, זחל נחש גדול, אולי שני מטרים אורך ולא ידעתי מה לעשות. לפי הצבע של הנחש ראיתי שהוא ארסי, העמדתי את פחית החלב על הארץ והרמתי אבן גדולה שהיתה מונחת לידי.

הנחש הרגיש בי ועמד זקוף, הוציא את לשונו והתחיל להוציא מין צפצוף שהקפיא את דמי. ראיתי שהוא עומד לתקוף אותי, הרמתי את גוש האבן יותר גבוה מעל ראשו ובכל כוחי זרקתי על הנחש. היה לי מזל שפגעתי בו. הוא תיכף התקפל ארצה והשמיע איזה אוושה מוזרה, הזדחל לתוך תעלת המים ונעלם.

על השביל ראיתי כתם דם, כנראה הנחש נפצע קשה. הרמתי את פחית החלב ורצתי הביתה.

כל פעם שבתיה הלכה להביא חלב מהסַנלַק פחדתי ואמרתי לה שתהיה זהירה בדרך. אבל שום דבר לא קרה יותר - אבל הפחד מפני נחשים נשאר לי עד היום.

באותו זמן בתיה חלתה. זו לא היתה מחלה שגרתית, אלא מקום מסוים על יד השד נעשה קשה כאבן. זה בא כנראה מרוח פרצים מן החלון שהשארנו פתוח בלילה.

הכאבים היו חזקים ואין מושיע ועזרה. שאלנו אצל קזכיות מבוגרות, וכל אחת נתנה עצה אחרת ושום דבר לא עזר. הלכתי העירה וקניתי משחת "איכטיול" אחרי ששילמתי לרוקח פי כמה מאשר המחיר הרשמי. אבל גם זה לא עזר, הגוש הקשה נשאר כמו שהיה וגרם לה ייסורי תופת.

באותו הזמן הביאו לקולחוז גולים חדשים. אלה היו אנשי חצי האי קרים, עמים או שבטים שלמים, כמו צ׳רקסים צֶ׳צֶ׳נים וקַרצַאים. השלטון הסובייטי - הרחוקים מאדמתם שישבו בה מדורי דורות, הביא עשרות אלפי אנשים ופיזרו אותם בקולחוזים. העמים האלה שהיו רגילים לאקלים אחר ולאוכל מספיק לפי הרגליהם, לא יכלו להתאקלם בסביבה ובתנאים החדשים, ובאין אוכל טוב ומספיק התחילו למות בהמוניהם. מהקולחוז שלנו היו מפנים כל יום נפטר שלא הסתגל לתנאים החדשים ובחר להסתלק מהעולם הזה.

לא הרחק מאיתנו ישבה בקיביטקה משפחה של צ׳רקסים, ביניהם היה ראש המשפחה, זקן מופלג שהיה לבוש לפי המסורת הצ׳רקסית בסגין חום ארוך, עם כדורי רובה בכיסים על הלבוש, על ראשו היה מין שטריימל והיה נראה מכובד מאוד. הצ׳רקסים דיברו גם רוסית והיה קל להידבר איתם.

נודע לי שהזקן הצ׳רקסי הזה עוסק בריפוי חולים, מין רופא אליל שתפס מקום מכובד בכפר ממנו נעקר.

בלית ברירה הלכתי אליו. הוא קיבלני בסבר פנים יפות. סיפרתי לו על המחלה של בתיה, אולי הוא יכול במשהו לעזור. הוא הקשיב לדברי ואמר: באם תעשה מה שאני אומר לך במשך הלילה תפחת המכה והיא תבריא. והוא נתן לי את ההוראות הבאות:

תיקח תיבת פח נחושת ותגרד במשור או עם סכין אבקת נחושת. אחר כך תלך ותחפש איפה שישנם קיני ציפורים, תיקח קצת מהפרש של הציפורים, תערבב היטב עם אבקת הנחושת ותשים במקום איפה שישנו הגוש הקשה. בבוקר המורסה תהיה פתוחה ותצא כל המוגלה.

לאמיתו של דבר מאוד היססתי ופקפקתי ביעילות של התרופה הזאת, אבל בראותי שעובר עוד יום ואין הטבה, הלכתי לנפחייה וחיפשתי בערימות הפסולת עד שמצאתי חתיכת פח נחושת. ידעתי שעל יד הגורן ישנם הרבה קיני ציפורים, הלכתי לשם ואספתי בקופסה פֶּרֶש של ציפורים שמצאתי.

כשהבאתי את זה הביתה, ניגשתי להכין את המשחה. ראשית כול שפשפתי את חתיכת הפח עם חול וסמרטוט עד שהיתה מבריקה מאוד, אחר כך שמתי את הפחית בתוך מים בסיר שלנו והרתחתי הרבה זמן עם הפחית, כי מאוד פחדתי מפני זיהום.

אחר כך לקחתי סכין והתחלתי לגרד מפחית הנחושת פירורי אבק. מהפֶּרֶש של הציפורים לא יכולתי לעשות בהם חיטוי והשארתי לגורל העיוור שלא יקרה דבר. ערבבתי את פֶּרֶש הציפורים עם אבקת הנחושת ושמתי את המשחה על חתיכת בד. מרחתי את משחת הפלא על המקום הכאוב והקשה.

זה היה לפנות ערב. למחרת, כשהורדנו את התחבושת היה במקום ששמנו עליו את משחת הפלא חור בקוטר של אצבע ויצאה משם מוגלה צפופה.

ההקלה היתה עצומה. שמנו בחור הזה פתיל של צמר גפן ובמשך שבוע יצא משם נוזל סמיך ולבן.

הסיכום מסיפור זה שעבר עוד שבוע, הפצע התרפא, הכאבים פסקו ובתיה הבריאה לגמרי.

אחרי זמן מה סיפרתי את הסיפור לרופא יהודי מבין הגולים שהכרנו בעיר והוא אמר לי שהנחושת עם חומצת הפרש של הציפורים יצרו תרכובת חדשה, מין חומצת נחושת חזקה, שפתחה את המורסה, וזה ידוע בתורת הרוקחות. הסכנה היתה רק בזה שלא לקבל הרעלה וזיהום מחיידקים לא רצויים, אבל זה ב"ה לא קרה והכול עבר בשלום.

אני מזכיר עד היום לטובה את הצ'רקסי הזקן בעד תרופתו הפרימיטיבית שהיתה מועילה מאוד בזמנים הקשים האלה, מבלי כל עזרה רפואית.

הילד שלנו, משהל'ה, הוא כבר יותר משנה והוא כבר הולך על רגליו הקטנות. אנחנו עושים הכול שהוא לא יהיה רעב. לבתיה ישנן מכירות, כמה משפחות יהודיות וגם משפחה אחת פולנית - פולנייה שיש לה בעל רוסי והם גרים בעיר ד'זמבול והיא מיודדת איתם מאוד. כל פעם שהיא הולכת העירה היא מביאה משם משהו בשביל הילד. יש לו תיאבון והוא אוכל הכול. אצלנו הוא היה חשוב מעצמנו, העיקר שלא ירגיש ברעב. הוא צועק הם! הם! ותמיד יש לנו משהו עבורו. פניו עגולים ואדומים.

אנחנו מתחילים לחשוב איך להשתחרר מהקולחוז הזה ולעבור העירה. אנו בטוחים שבעיר יהיה לנו יותר קל, אני אסתדר באיזה עבודה ומנות הלחם מובטחות.

הקולחוז שלנו הוא הראשון הקרוב לעיר ודרכו מובילים עוד קולחוזים במחוז הזה. מזמן לזמן עוברים אנשים והם יודעים כבר איפה נמצא האופשע־ז'יצע שלנו ותמיד מישהו מהיהודים שעוברים נכנסים לנוח או סתם לדבר קצת.

פעם אחת עבר בחור יהודי ונכנס אלינו. שאלתי לשמו והוא אמר לי ששם משפחתו הוא לנמן. נעשיתי סקרן מאוד, אולי הוא אחד ממשפחתי, הלא המשפחה של אמי זה לנמן. חקרתי אותו ונתברר לי שהוא לא מהמשפחה. אבל הוא סיפר לי, שבאמבסדה הפולנית בד'זמבול יש יהודי שתופס עמדה חשובה ושמו גם לנמן, אבל הוא מורשה והוא לא ממשפחתו. הבחור ידע פרטים על האיש הזה, כי הוא דיבר איתו ואמר לו שאביו היה בורשה סוחר על הגז'יבוב בענף הברזל.

הייתי כבר בטוח שהוא־הוא בן משפחתי. לאמי היה בן־דוד, טוביה לנמן, שהיתה לו חנות עם מוצרי ברזל ומתכות באזור הגז'יבוב והוא בטח בן של הבן דוד הזה.

ובאם הוא תופס עמדה חשובה בנציגות הפולנית, יכול הוא להיות לי לעזרה. הלא אנחנו בני דודים מדרגה שנייה. נאחזתי בעניין הזה והחלטתי לצאת העירה ולפגוש אותו, אולי הוא יכול במשהו לעזור לי.

אומר ועושה. למחרת הלכתי לד'זמבול והגעתי למקום איפה שנמצא המשרד של הנציגות הפולנית. אבל התאכזבתי קשה.

התברר לי שלפני יומיים האיש עזב את ד'זמבול ונסע למוסקווה לעבור באמבסדה המרכזית. חקרתי אודותיו אצל אנשים שעבד איתם ובלי ספק כבר הייתי בטוח שאכן הוא בן משפחתי שלא הכרתי, כי עוד בורשה לא היו בין משפחותינו יחסים הדוקים, רק הסבים שלנו היו אחים. הסבא שלי שמואל משה היה האח של סבא של ליאון לנמן ושמו היה אהרן לנמן.

ליאון לנמן נמצא היום בפריז והוא סופר שהוציא כמה ספרים בשפת יידיש. הוא גם יושב הראש של הסופרים והז'ורנליסטים בשפת יידיש בצרפת. עד היום לא הספקתי להכירו אישית, למרות שכתבתי אליו וקיבלתי גם תשובה וברכות לשנה החדשה.

העניין לצאת מקולחוז קז'יבורול התחיל להתגשם, וזה היה בזמן שנחמיה טמקין הליטבַק התחיל גם הוא לחשוב ברצינות לעבור העירה.

הציעו לו עבודה באיזה מפעל בד'זמבול, שגם שם הוא צריך לעבוד בסוס ועגלה ולקבל תנאים טובים ובטוחים פי כמה מאשר בקולחוז. בהיוודע לו שגם אני מתכנן לעבור העירה, הוא הציע לי, שנשכור בשותפות דירה בעיר והוא ישתדל למצוא דירה, כי הוא מכיר הרבה משפחות פליטים מרוסיה שעוזבות כבר את העיר למקומות אחרים.

הסכמנו להיות שותפים לדירה והעיקר שהדירה תעבור לרשותנו בהסכמת המשרד הממשלתי.

לא לקח הרבה זמן וטמקין בא עם הבשורה שמצא דירה כזאת בעיר והמשפחה שעוזבת היא יהודית רוסית, שבניה במלחמה ואחת מהבנות היא פקידה גדולה

והיא מוכנה למסור לנו את הדירה ברחוב הראשי, שני חדרים עם מחסן ענק, שם אפשר להחזיק סוס והיא מבקשת ארבעת אלפים רובלים, אבל היא לוקחת על עצמה את רישום ההעברה של הדירה באופן רשמי לזכותנו.

הסכמתי ונתתי לטמקין את החצי - אלפיים רובלים שנשארו לנו ממכירת השמלה.

טמקין הבטיח שבעוד כמה ימים העניין יהיה גמור ונעבור לגור לד׳זמבול. עכשיו היה עלי לקבל אישור מהקולחוז שהם לא מתנגדים שאעזוב. הלכתי למשרד של הקולחוז ופגשתי שם את יושב הראש ואת הלבלר ואמרתי להם: באם אתם רוצים שאשאר הלאה בקולחוז, תיתנו לי אוכל בשבילי, אשתי והילד שלי, בלי אוכל אני לא יכול לחיות ובאם אין לכם אוכל לקיומי, אז תנו לי אישור שאני חופשי ללכת להיכן שאני רוצה.

הם התייעצו ביניהם והלבלר כתב לי במקום אישור שהייתי בקולחוז קז׳יבורול שלוש שנים והיות שאין להם עכשיו אפשרות לספק לי מזון עבור עבודתי, הם משחררים אותי ואת משפחתי מהקולחוז. האישור היה חתום בחותמת גדולה והפרסידטל.

הכול עבר יותר קל מאשר חשבתי. יכולתי לעזוב את המקום בלי אישור, אבל היה חשוב לי להסתדר במקום עבודה חדש ולהראות שאני לא סתם פרזיט שלא עובד. בשם ״פרזיטים״ כינו השלטונות את אלה שלא יכלו להוכיח שהם עובדים ואני במובן הזה הייתי כשיר לכל עבודה.

כעבור כמה ימים הביא לנו טמקין את האישורים ״מהפרבדום״ - הרשות העירונית על הבתים והדירות בעיר, שחיים ובתיה וסמואל־מוסער סנדרוביץ גרים בבית ברחוב סְטַלינה מס׳ 42 בעיר ד׳זמבול.

על סמך האישור הזה יכולנו כבר להוציא כרטיסי מזון בעיר, למנות של 300 גרם לחם לנפש, זאת אומרת משפחתי מקבלת כל יום 900 גרם לחם. מובן מאליו שזה לא מספיק לקיום, אבל יש בזה כבר את היסוד לקיום, ובאם אהיה רשום במקום עבודה אקבל מנה כפולה. כהתחלה לחיות בעיר הזאת זה כבר לא רע ונראה הלאה מה לעשות. כל אחד בעיר חי ומקיים את עצמו אז קיימת התקווה שגם אנחנו נתגבר ונחיה כמו כולם.

נחמיה טמקין עוד לא מסר את הסוס והעגלה מהקולחוז ואנחנו לקחנו את כל ״הרכוש״ שלנו, שני תרמילים וכמה חבילות והכלים שהיו לנו. שמנו על העגלה את מיטת ״הגונדולה״ וכשעברנו את הקיביטקה שם גרתי קודם, הורדתי את המיטה והחזרתי אותה לחצר הקטנה, אמרתי רחמט - תודה לשתי הקזכיות שהתחילו לחייך אלי ונסענו כבר ישר לד׳זמבול.

בקולחוז הזה קז׳יבורול עברו 3 שנים מחיינו שהתבזבזו ללא כל תוכן,

בעוני ובסבל ועכשיו אנחנו יוצאים משם בציפיות לא ברורות אבל גם בלי חרטה על עזיבת המקום.

הגענו לרחוב סטלינה. לפי השם אפשר לחשוב שהרחוב הזה היה אחד מהרחובות החשובים והגדולים בעיר. זה היה רחוב רחב מאוד, אבל הבתים היו כמו בכל העיר ד'זמבול של קומה אחת וקצת דו־קומתיים, של עץ ואבן.

נחמיה טמקין עצר לפני הבית מס' 42, בחזית עמד בית נמוך עם חלונות גדולים לכיוון הרחוב. זו היתה הדירה שלנו. הכניסה היתה מצד החצר, נכנסנו קודם למין אמבר גדול, ומן המחסן היתה דלת לשני חדרים, אחד אחרי השני. החדרים היו גדולים ובקירות היו שקעים עם קמרונים עגולים, כנראה בדירה זו היה גר איזה קזך אמיד.

השקעים בקיר שימשו לסידור השמיכות של המשפחה ובהשוואה לקיביטקה בקולחוז, הדירה החדשה היתה ארמון, למרות שלא היו שם נוחיות, לא ברז מים ולא בית־שימוש. מים היו בברז בחצר הגדולה וגם עמדה שם שורה של בתי־שימוש, כל אחד צמוד לדירה.

ככה שבהשוואה לקולחוז, הסידורים האלה היו התקדמות גדולה. מסתבר, שכל המושגים של אורח החיים של בני אדם הם רלטיביים, לפי תנאי החיים והזמן.

המשפחה היהודית־הרוסית שעזבה את הדירה השאירה לנו גם "ריהוט", שתי מיטות ברזל פרימיטיביות, איזה שולחן קטן וכמה כיסאות קטנים בלי משענות. השקעתי עבודה בתיקון המיטות, שאחת לקח טמקין והשנייה אנחנו. סידרנו במחסן הגדול פינה לבישול. היה שם איזה תנור קזכי, אבל במשך הזמן קנינו "פרימוס" ובישלנו על הכלי הזה.

לקח כמה ימים עד שהסתדרנו. טמקין לקח את החדר הראשון ואנחנו את השני. היה הרבה אור בחדרים מהחלונות הגדולים והיו שם גם כן תריסים. עכשיו אנחנו כבר עירוניים. הלכתי לסדר את כרטיסי המזון.

כשבפעם הראשונה קיבלתי בחנות ללחם את המנה הראשונה, אכלנו בתיאבון בלתי רגיל את הלחם שלא אכלנו כבר כמה שנים בהיותנו בקולחוז, חוץ במקרים בודדים שבהיותנו בעיר קנינו בשוק מנת לחם.

כעבור זמן קצר נכנס אלינו הביתה בחור יהודי, הוא חבש לראשו מגבעת ישנה, לבושו היה נקי ודיבר בנימוס. הוא הציג את עצמו שהוא עובד כפקיד ב"פְּרַוודום" ובא לראות מי גר עכשיו בדירה זו.

בראותו שאנו יהודים, התחיל לדבר איתנו ביידיש ואני סיפרתי לו את כל התלאות שעברו עלינו בהיותנו בקולחוז, עד שסוף כל סוף הצלחנו לצאת משם, שילמנו סכום הגון בעד הדירה הזאת ויש לנו אישורים שאנחנו גרים כאן באופן לגלי. ועכשיו, אני מחפש מקום עבודה בכדי שאוכל לפרנס את משפחתי, את אשתי ובני הקטן.

הוא הקשיב בתשומת־לב לדברי ואמר: אני רואה עם מי יש לי עסק והוא מבקש שניתן בו אמון שהוא לא זומם חס וחלילה לרעתנו. הוא בסך הכול פקיד קטן במשרד הזה וגם הוא יהודי מפולין, פליט כמוני.

אבל הנצ'לניק במשרד זה הוא יהודי רוסי, מהעיר אודסה והוא גילה שהדירה הזאת הועברה באופן בלתי חוקי. כי לדירות כאלה, רשאים רק משפחות שבניהם או אבותיהם נמצאים בצבא. על כן, שלח אותי לחקור את הדבר, אבל מכיוון שהוא רואה מי אנחנו, הוא ישתדל לרכך את העניין, והוא יודיע לנו בזמן, מה זומם הנצ'לניק. הוא הצטדק שאין לו כל עניין בדירה הזאת, על כל פנים, הוא חושב שנוכל לשחד את הנצ'לניק באיזה סכום כי הוא יהודי שצריך כסף ויודע איך לקחת.

איך שלא יהיה, הוא יודיע לנו איך העניין עומד.

סיפרתי על העניין לטמקין, כי הוא סידר בעניין העברת הדירה. כנראה שהדיירת סידרה גם אותו וגם את המשרד של "הפרַבדום".

טמקין בא למסקנה שאין מנוס, מוכרחים לשחד את הנצ'לניק, לכל הפחות צריכים לתת לו אלף רובלים, והוא נתן לו 500 רובלים והיתר שאני אוסיף. בלית ברירה הסכמתי והכנתי כסף לשוחד.

כעבור ימים אחדים בא למקום המגורים שלנו איש הלבוש במעיל של עור שחוק ובידו תיק, היה זה הנצ'לניק של "הפרַבדום" - המשרד לדירות בעיר. הכרתי בו שהוא יהודי, אבל הוא דיבר רק רוסית. הוא הוציא נייר והתחיל לעיין בו ואמר לי שאנחנו גרים בדירה זו לא כחוק ונצטרך לעוזבה.

ואז אמרתי לו, הלא אתה גם יהודי, ואתה יודע שאין לנו לאן ללכת, ויש לי ילד קטן. בפעם הראשונה בחיים אזרתי אומץ לתת שוחד, הוצאתי את האלף רובלים שהכנתי ותחבתי לידו ואמרתי לו, תשכח מכל העסק, כולם צריכים לחיות...

בלי כל בושה הוא קיפל את הנייר, הכניס את השטרות לכיסו, אמר שלום והלך.

הייתי בטוח שהעניין נגמר ויותר לא יטריד אותנו.

הבחור היהודי מ"הפרַבדום" התחיל לבוא אלינו לעתים קרובות. לאמיתו של דבר, הסתייגתי בראשונה ממנו ולא היה לי אמון בו, כי ברוסיה הסובייטית קשה לתת אמון מלא באדם שאינך מכיר טוב ולא השתכנעת שהוא איננו מלשין. אבל אחרי כמה ביקורים שלו, נודע לי ששמו שלום שודרון והוא ממשפחת רבנים ויש לו אבא בארץ ישראל. הוא הראה לי את הגלויות שהוא מקבל מאביו, כתובות בעברית בסגנון מיוחד. והוא, שלום שודרון בעצמו, הוא בחור אדוק ולא עובד בשבת במשרד וגם הוא מלומד בענייני תורה ומשכיל מאוד.

רכשתי אליו אמון מלא, שהוא באמת מתעניין בנו ורוצה פשוט לעשות לנו טובה. נודע לנו ממנו, שהיהודי מאודסה, הנצ'לניק, זומם עוד לסחוט

מאיתנו כסף ושודרון אמר לנו, שלא ניתן, רק צריכים להרים קצת את הקול והוא ירפה מאיתנו.

כשנודע לנצ׳לניק הזה שטמקין עובד במוסד והוא מעביר ״סַקסַאוּל״ (מין שורשים מאובנים המשמשים להסקה) הוא בא פעם בבוקר, כשטמקין עוד היה בבית וביקש ממנו שיביא לו עגלה עם סַקסַאוּל. טמקין שידע לדבר רוסית טובה והיה מטבעו רגזן, פתח את פיו בקול רם ואמר לו בפירוש, שיותר לא ייתן לו שום דבר, מספיק שהוא קיבל את הכסף ובאם יעשה משהו נגדנו הוא גם יודע לאן ללכת ויספר שקיבל שוחד.

הנצ׳לניק היהודי מאודסה הסתלק בבושת פנים ויותר לא ראיתיו ולא שמעתי עליו.

עם הבחור שלום שודרון התיידדנו מאוד והיה מאוד מקובל עלינו. דיברנו תמיד על ארץ ישראל ועל שאיפותינו להגיע לשם.

אחרי שנים, בהיותנו בארץ אוסטריה, פגשתי את שלום שודרון. הוא היה המזכיר של הקונסול הישראלי הראשון, קורט לוין, שישב בזלצבורג. החשבתי אותו לידיד אמיתי והחזקנו קשר עד שעלינו ארצה.

התחלתי לחשוב על פרנסה. יכולתי להיכנס לאיזה ארטל לעסוק בסנדלרות, אבל הגעתי למסקנה, באם אעבוד באופן פרטי, ארוויח פי עשרה. על תיקונים בעיר לא בא בחשבון, צריכים משהו לייצר לבד, והגעתי למסקנה שהכי קל זה לתפור ״טַפּוֹצקי״, זה מין סנדל רק של עור שתופרים את הסוליה הדקה לחלק העליון על אימום עץ. כשהתפירה עם חוט עבה נגמרה מסביב, מורידים את הסנדל מהתבנית והופכים בצד ימין.

סנדלים כאלה היו מאוד נפוצים ובשימוש רב אצל האוכלוסייה הכפרית וגם העירונית, כי באקלים החם היו מאוד קלים ונוחים.

הרבה אנשים היו מוכרים בבזרים של העיר את ״הטַפּוֹצקי״ שהיתה סחורה עוברת לסוחר.

מי שמתעניין לגלות את המקורות של חומר הגלם, מגיע בסוף לפתרון של הבעיות, וככה היה איתי.

גיליתי את המקור, מי שתפר את החלק העליון של הנעל הזו. הגעתי לתָפָּר יהודי מפולין, שעשה את פְּנַתוֹת העור העליון של הנעל ומכר אותן מוכנים לעבודה.

מאיפה לקח התפר את העור? זה היה הסוד שלו, וכל העסק היה בלתי לגלי.

הגעתי גם למקור של מוכרי הסוליות. בעיר ד׳זמבול היה בית חרושת גדול לעיבוד עורות ועובדי המפעל הזה חתכו מהעורות שהיו בתהליך של העיבוד חתיכות עור שלא היו עוד לגמרי מעובדות ובסתר הבריחו אותן החוצה ומכרו אותן.

כמובן באם לא תפסו על "חם" את המסלק, אי אפשר היה לדעת על הגניבה. מספר העורות תמיד השתווה, ובאם היו יותר קטנים והיו חסרות חתיכות מהקצוות, אי אפשר היה להוכיח, ככה שכל הייצור של הטפוצ׳קות הבלתי לגליות בעיר ד׳זמבול היה מבוסס על הגניבות מבית החרושת הגדול לעיבוד עורות בעיר זו.

הכרנו בחור נחמד מהעיר ורשה שאבא שלו היה בעל חנות של עורות ברחוב פרנצושקנסקא, על כן הוא היה נחשב ל"מומחה" בעבודות העור ועבד בבית החרושת.

כל כמה ימים הוא הביא לי הביתה חתיכות עור עבה. לסוליות, העור הזה לא היה מעובד כהלכה וטבעו של העור הזה היה באם היה עוד לח, אפשר היה לתפור אותו, אבל בזמן שהעור הזה היה זמן ממושך בשמש, הוא התקשה כאבן והצטמק. לכן היה רצוי תמיד להחזיק את הסנדלים האלה בצל, כי בשמש איבדו את הצורה.

קניתי אצל רוסי אחד אימומי עץ והתחלתי לעבוד בבית. כל יום תפרתי שניים או שלושה זוגות סנדלים ובתיה יצאה איתם לשוק. היא היתה מומחית למכירה ולא היה מקרה שהביאה את הסחורה בחזרה.

התחלתי להרוויח די טוב. בתיה הביאה כל יום מהשוק דברי מאכל, תפוחי אדמה, ירקות, דברי חלב והתחלנו לחיות כמו כל אזרחי העיר הזאת.

הילד שלנו אכל לשובע והתפתח יפה. בזמן שבתיה יצאה לשוק, הילד נשאר תמיד איתי והשגחתי עליו. עשיתי לו לבד כל מיני צעצועים, כמו עגלה קטנה על גלגלים שחתכתי מגליל עץ.

אני ישבתי קרוב לחלון על ספסל קטן, עבדתי והשגחתי על משהל׳ה ששיחק על הרצפה שהיתה מחימר, אבל קשה מאוד.

זכורני פעם מקרה שהכניס אותי לתקוות שווא וחשבתי שמצאתי אוצר נסתר בבית ההוא.

בתיה הלכה כרגיל לשוק ואני נשארתי עם הילד שישב על הרצפה. נתתי לו ביד פטיש שישחק איתו. הוא ישב על יד הקיר והתחיל לחבוט למטה עם הפטיש בקיר.

פתאום נפלה מהקיר חתיכת טיח ומשהו התחיל לנצנץ משם. זה היה מול החלון וקרני השמש נפלו על חתיכת זכוכית שהיתה שם וזה החזיר אור.

במקרה הסתכלתי בכיוון ההוא והנצנוץ מהקיר סקרן אותי, ניגשתי לראות מה יש שם.

ראיתי שזה איזה בקבוק מוסתר מתחת לטיח. לקחתי את הפטיש, ובזהירות שברתי מסביב את הטיח והוצאתי בקבוק שלם סגור עם פקק. ראיתי שבפנים נמצאים איזה שטרות מקופלים בגליל. החלטתי לנפץ את הבקבוק ולראות

את תוכנו. הוצאתי מהבקבוק שטרות של כסף רוסי מימי הצאר מלפני המהפכה. היו שם כמה אלפי רובלים בשטרות של מאה רובל כל אחד. בזמנו, זה היה הון כסף שרק לעשירים היה סכום כזה, כמובן שעכשיו לכסף זה אין כל ערך.

אבל התחלתי לחשוב, כנראה ישב פה בדירה זו אדם עשיר מאוד שהחביא את כספו בקיר וכנראה המשטר החדש הוציא אותו מפה ונאסר. באם הוא עודנו בחיים, הוא נמצא בטח באיזו ארץ גזירה ואת כספו השאיר כאן בדירה הזאת. המשכתי לחשוב הלאה. אולי היה לו גם כן כסף במטבעות זהב שהחביא במקום אחר? מטבעות זהב היו הרבה מאוד במחזור שלפני המהפכה ולא ייתכן שהאיש ההוא החביא רק שטרות, בטח שנמצא פה בחדר הזה בקירות, או מתחת לרצפה, איזה כלי חרס מלא מטבעות זהב. נזכרתי באוצר הזהב שאבא שלי החביא על כרכוב התנור בורשה בדירה שלנו, שתי שקיות מלאות מטבעות זהב שהיו שייכות לבעל העסק שם עבד אבי. בטח יש פה גם זהב...

כשבתיה באה הביתה וסיפרתי לה על האוצר בבקבוק שמצאתי, התחלנו להאמין שאכן אנחנו צריכים לחפש את האוצר.

מה להגיד? במשך שבועיים חפרתי בכל מיני מקומות בחדר, ברצפה עשיתי בורות וסתמתי אותם בחזרה, שברתי את הטיח בקירות בהרבה מקומות, אבל לצערי לא מצאתי שום דבר עד שנמאסו עלי החיפושים והפסקתי, כי השקעתי בזה הרבה עבודה וזמן. עד היום אינני בטוח שלא היה בחדר הזה איזה אוצר נסתר שלא הצלחתי לגלותו.

אחרי האכזבה עם האוצר המדומה, חיפשתי דרך איך לעשות את עבודתי בבית יותר לגלית. חוץ מזה, רציתי לקבל יותר לחם עבורנו. כי לחם לקנות בשוק השחור עלה המון כסף ולא יכולתי להרשות לעצמי לוקסוס כזה.

ואז הכרתי את משפחת פייט שהיו גרים מולנו באותו הרחוב ואחד מהמשפחה, יעקב פייט, מכר לנו נפט. מאיפה ואיך השיג את הנפט, לא ידעתי. ברוסיה בזמן ההוא, כל אחד עם סודו ולא שואלים.

אח אחד ממשפחה זו היה מנהל של בית מלאכה לתיקון סנדלים ונעליים אשר מקומו היה בשוק. ידעתי שגם הוא לא סנדלר ואיך היה למנהל של הסנדלרייה, בזמן ששם עבדו כמה רוסים בעלי מקצוע? דומני שהסיבה היתה שהוא היה במקצועו מנהל חשבונות וידע לכתוב גם רוסית על כן קיבל באיזה אופן את ניהול בית המלאכה של הסנדלרים.

בית המלאכה היה מסונף לאיגוד קואופרטיבי של נכים בשם ״בעד המולדת״ - ״זא רודינו״.

נדברנו והוא הסכים לקבלני בתור עובד שעובד בבית ועושה תיקונים.

מכיוון שגם אני קצת נכה ביד שמאל אמרתי לו, תשמע אדון פיט, אני אתן לך כל חודש שלוש מאות רובלים ותרשום לי עבודה בכמה שאתה רוצה והיתר תיקח לך. הרווח הכי גדול בארטל הזה היה בערך 100 רובלים לחודש. פייט רשם דוח שעשיתי תיקונים בעד 80 רובלים לחודש, וכל חודש הבאתי לו את השלוש מאות רובלים והוא נתן לי פתק לקבל את המשכורת במרכז הקואופרציה "זא רודינו" שהיה במקום אחר. הלכתי וקיבלתי שם את השמונים רובלים שכאילו הרווחתי וביקשתי גם אישור שאני עובד אצלם. האישור נמצא אצלי עד היום הזה וזה תוכנו:

ד'זמבולסק איגוד קואופרטיבי של נכים

ארטל "עבור המולדת"

בזה אנו מאשרים שחיים דוידוביץ סנדרוביץ עובד באופן פעיל כסנדלר בארטל "זא רודינו". אישור זה ניתן לפי בקשתו ונחתם בחותמת הארטל ובחתימה של המנהל.

עם האישור הזה הייתי כבר כמעט לגלי עם עבודתי. יש לי בכל זאת איזה כיסוי, רק שלא יגלו את עבודתי לשוק השחור. מאז גם קיבלתי מנה כפולה של לחם.

עבדתי ככה כמה חודשים, עד שיום אחד הופיע פתאום אצלי שמואל זוננברג מהקולחוז. שמואל, מה אתה עושה בעיר? מה נשמע בקולחוז?

שמואל עם אופיו הפלגמטי, מספר לי שהוא עזב את הקולחוז. לו היה נשאר עוד קצת, היה מת מרעב. הוא הכיר "כזאיקא" בעלת־בית בד'זמבול שבעלה נמצא בצבא והיא לא שומעת עליו, אז הוא נכנס לגור אצלה. הוא בינתיים אוכל אצל "הכַזאיקא" אבל זה לא נעים לו והוא מחפש איזו עבודה. במקרה פגש את טמקין ברחוב ונודעה לו כתובתנו והוא בא לבקר.

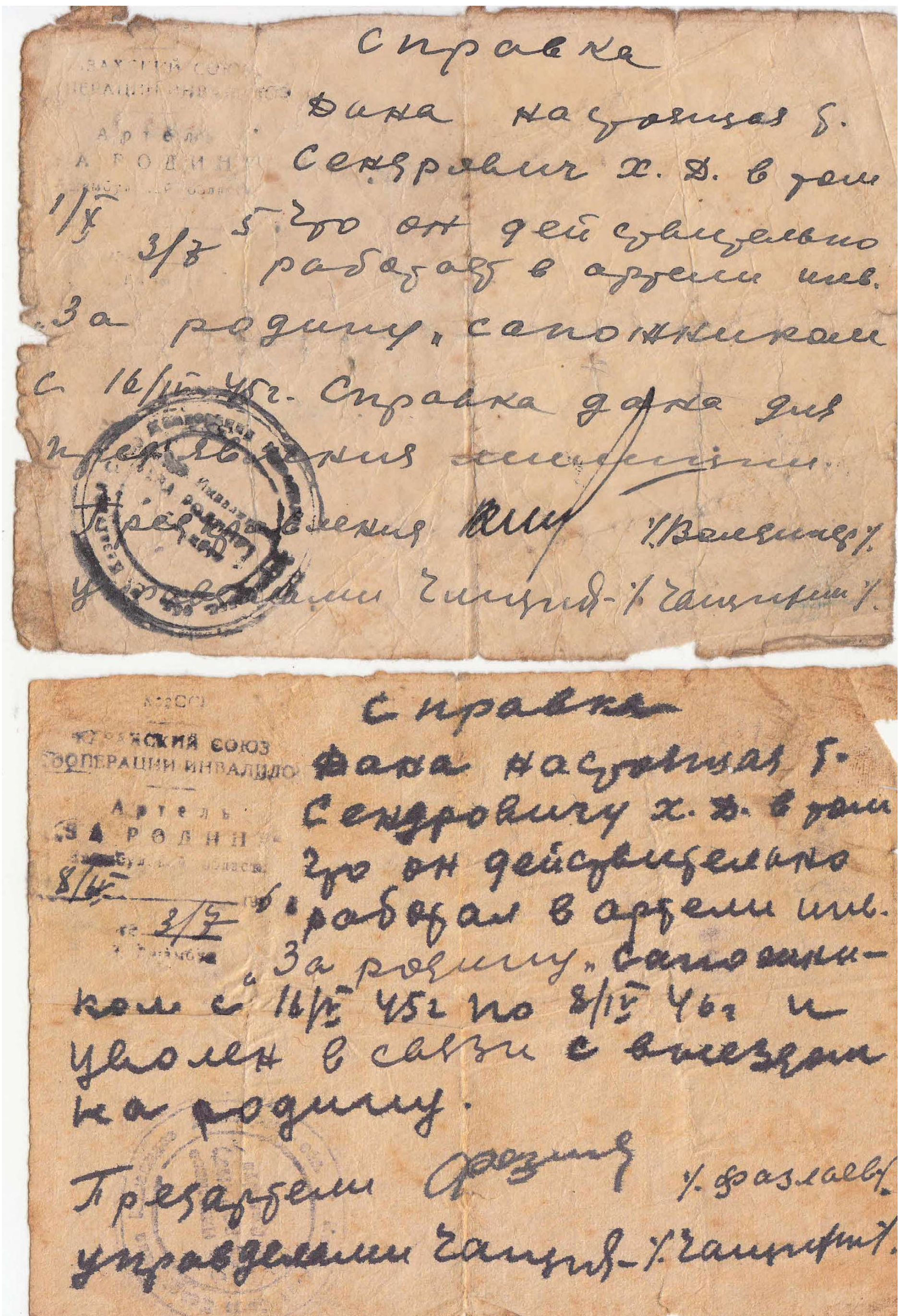
קיבלתי אותו בסבר פנים וביקשנו אותו לאכול איתנו את הארוחה שבתיה הספיקה להכין. הוא לא סירב ודיברנו על הכול בקולחוז.

בסוף אמרתי לו: תשמע זוננברג! מה אתה מהסס, פה לא קז'יבורול, אני מוכן להשקיע ולהזמין אצל רוסי אחד שאני יודע עליו תבליטי עץ טובים, נקנה את כל החומר שנחוץ ונעשה מגפיים.

הרווחים יהיו חצי־חצי, הלא אתה במקצוע סנדלר ועכשיו לא יהיה לך תירוץ שצריכים כלים. מה שצריך לזה אני אקנה ואתה תפשיל את ידיך ותשב לעבוד. תתחיל לחיות כמו כל אחד בעיר הזאת. הלא אתה יודע שאני

ד'זמבולסק איגוד קואופרטיבי של נכים

ארטל "עבור המולדת" בזה אנו מאשרים שחיים דוידוביץ סנדרוביץ עובד באופן פעיל כסנדלר בארטל "זא רודינו". אישור זה ניתן לפי בקשתו ונחתם בחותמת הארטל ובחתימה של המנהל.

Справка

Дана настоящая т. Сендровичу Х. Д. в том что он действительно работает в артели инв. „За родину" сапожником с 16/X 45г. Справка дана для предъявления [illegible].

Председатель [подпись] /[illegible]/

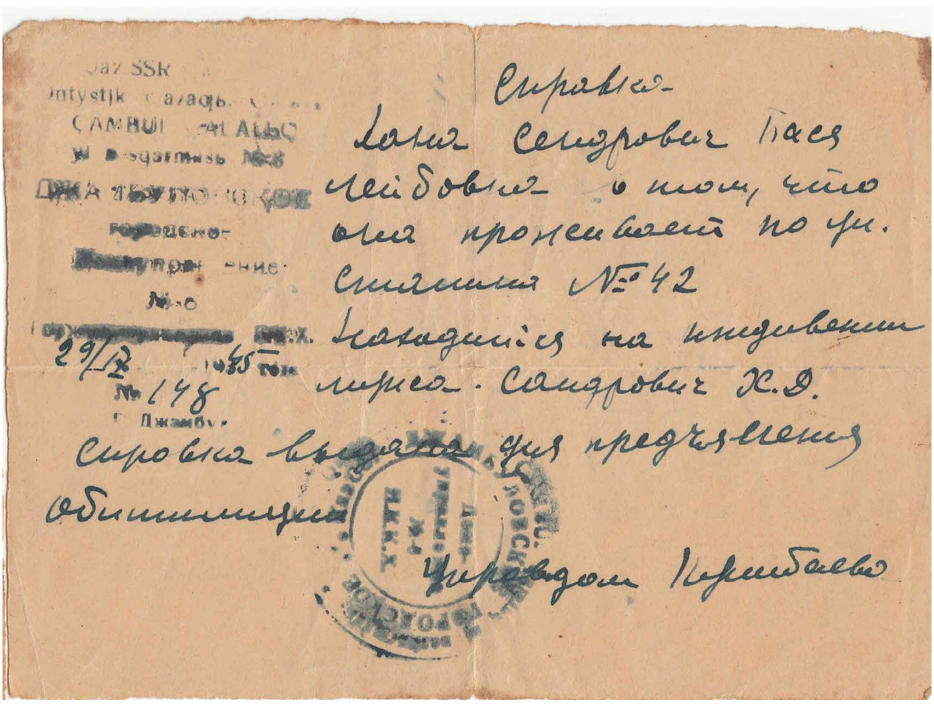
Управделами Чащина - /Чащина/

Справка

Дана настоящая т. Сендровичу Х. Д. в том что он действительно работал в артели инв. „За родину" сапожником с 16/X 45г по 8/IV 46г и уволен в связи с выездом на родину.

Председатель [подпись] /Фазлаев/

Управделами Чащина - /Чащина/

Справка

Дана Сандрович Пася Лейбовне о том, что она проживает по ул. Сталина №42 находится на иждивении мужа Сандрович Х.Д.

Справка выдана для предъявления

Управдом Куртбаева

29/VII 1945 год
№148
г. Джамбул

האישור שניתן לסנדרוביץ' בסיה (בתיה) בת לייבוביץ' (אבא של בתיה לייב) בזאת שהיא מתגוררת ברחוב סטלין מס' 42. היא נתמכת בבעלה סנדרוביץ ח.ד. (בנו של אבא דוד). האישור ניתן להגשה. התאריך של הוצאת אישור 29.07.1945,
אישור מספר 148.

מבלי להיות בעל מקצוע אני עובד בזה ומתפרנס. שנינו נעשה זוג מגפיים ביום ונרוויח יפה.

משהו זז במוחו של זוננברג והוא הסכים להיות שותף שלי. ניגשתי לארגן את ייצור המגפיים. ראשית כול בדקתי היטב זוג מגפיים כאלה וראיתי ממה עשויים ומאיזה חומר הם מורכבים.

הוברר לי שהחלק האחורי והאף של המגף הזה הם מקרטון עבה והשוליים עשויים מחגורות עור עבות. הסוליה החיצונית והפנימית הם מהעור הבלתי־מעובד - סֶרֶמיאַנטָה, כמו שעושים בסנדלים, רק הם לא נתפרים, רק מחברים אותם לשולי המגף במסמרי עץ, שאפשר לעשותם לבד מחתיכות עץ של עצי לבנה וגם אפשר לקנותם בשוק.

לחלקים האחוריים והאף משתמשים בלוחות עבים של ספרים שמוכרים בשוק למטרה זו. במילה אחת, כל מה שצריך למגף זה, מקבלים גם צבע חום לצבוע את הסוליה בכדי שתיראה כעור אמיתי שאפשר לקנות. והחלק העליון שזה העיקר, מקבלים אצל התפר, העיקר שהמגף אֶתִיק בלשון קזכית - צריך להיות יפה. על הטיב לא דואגים ואף אחד לא אחראי, כי הקזכיות קונות מגפיים אלה והולכות בחזרה לקולחוז הרחוק שלהן. מה יקרה עם המגפיים אחרי זמן קצר, אף אחד לא יודע ולא חושב, העיקר למכור ולהסתלק מהבזר.

במשך שבוע ארגנתי הכול. יש לנו כבר כל החומר לכמה זוגות מגפיים לנשים בגודל סטנדרטי. את הפְנַתוֹת קניתי אצל התפר והם עושים רושם טוב. לו היינו עושים את הסוליות מעור טוב, אז יכולים להיות מגפיים כאלה חזקים מאוד. אבל חומר אחר לא היה. כולם עושים את הסוליות מהעור שעבר רק תהליך קצר בעיבוד. מה יש הרבה לחשוב, כמה זמן יחזיקו מעמד? העיקר למכור ולזה בתיה מומחית, היא אומרת מחיר גבוה ובסוף מורידה ומוכרת ברווח טוב.

זוננברג התיישב ברצינות לעבודה וכל יום גמרנו שנינו זוג מגפיים. למחרת כבר הלכו ל"טולצוק" ונמכרו. הרווח היה יפה, פי עשרה ממה שעלה לי החומר. מובן מאליו שאני למדתי הרבה מזוננברג בעבודה זו. בראשונה עשיתי עבודה משנית וגמר. אבל במשך הזמן, כבר יכולתי לבד להתקין מגף.

עזבתי את תפירת הסנדלים כי בעבודה הזאת הרווחתי פי כמה. גם אני וגם זוננברג היינו מרוצים.

קשה להגיד שלא היו בעיות במכירת המגפיים בשוק. הפיקוח על השוק היה בידי המיליציה. הקומנדנט של המיליציה היה יהודי רוסי, קראו לו מישקה, ומפעם לפעם כשרצה לסחוט כסף מהסוחרים הבלתי לגליים התחיל לרדוף את המוכרים ומדי פעם אסר כמה אנשים ושחרר אותם אחרי שהחזיק אותם כמה שעות במיליציה ואחרי שהחרים להם את הסחורה.

מי שכבר הכיר אותו, תחב לידו סכום כסף והוא כבר היה מוגן. מתי שהוא עשה עוצר בשוק לתפוס סוחרים, הוא נתן לאלה שהכיר לברוח ועשה עצמו כאילו לא רואה אותם.

גם לבתיה קרה פעם דבר כזה. הוא תפס אותה רק עם מגף אחד והיא כבר ידעה עוד קודם שמישקה רודף אחרי סוחרי המגפיים והטפוצקס. אז היא השאירה מגף אחד אצל משפחה יהודית שהכירה ושגרה כמעט על יד ה"טולצוק". במקרה שהיא תשתווה עם הקונה תלך ותביא את המגף השני. כי בטח המיליציה לא תחרים מגף אחד.

היא לא הספיקה לברוח ומישקה תפס אותה, הוא חיפש בסלה, אבל לא מצא יותר ממגף אחד. לבסוף גם בתיה תחבה לו ליד כמה עשיריות והוא עזב אותה בהתראה שלא יראנה שוב בשוק...

כמה ימים היא לא הלכה לשוק, ולבסוף, ששוב היה שקט ולא תפסו אנשים, היא שוב הלכה למכור את המגפיים.

ברוסיה הסובייטית, בזמנים ההם היתה שיטה שחזרה על עצמה כל כמה חודשים. עברו שבועות שהיה שקט בעיר ובבזרים, לא תופסים אנשים ולא עושים חיפושים ואוסרים אנשים בכדי לשלחם רחוק למקומות עבודה.

האנשים שהיה להם מקום בעבודה קבועה ונייר שהוא מחוסן ונחוץ למפעל שם הוא עובד, לא היה צריך לפחד שייתפסו. אבל פתאום, ללא כל התראה, התחילו לרדוף בבזרים וברחובות בעיר אחרי אנשים שלא עבדו ועסקו בשוק השחור. באם הוא נפל בפח, אז היה צריך להיות די חכם וערמומי איך לשחד או להתחמק ממקום המעצר. המצב הזה יכול היה להימשך שבוע ויותר, ושוב נרגעה העיר. כנראה מילאו את המחסור באנשים וחיכו לפקודה חדשה.

אי הוודאות מרטה את העצבים. היו זמנים ששבועות לא יצאתי החוצה, עבדתי בבית, רק בתיה יצאה למכור ולקנות משהו לאכילה. פחדתי לצאת כי הסתובבו שמועות שתופסים אנשים ושולחים אותם למקומות רחוקים, שם זקוקים לעובדים.

אנשים התחבאו בבתים ולא יצאו החוצה, אז החיילים הלכו מבית לבית וחיפשו אנשים לשלוח ל"חזית העבודה", ככה כינו את הפעולה הזאת.

פעם קרה גם לי דבר שכמעט נפלתי בפח ואינני יודע מה יכלו להיות התוצאות, לולי ברגע האחרון עמדתי על הסכנה וניצלתי.

והמעשה שהיה כך היה:

היה מוקדם בבוקר ואני עוד ישנתי במיטה, פתאום אנחנו שומעים דפיקות חזקות בדלת, בתוך המחסן שהיה סגור על סוגר. בראשונה לא שמתי לב, אולי זו טעות. מי יכול לדפוק כל כך מוקדם? נחמיה טמקין

שהיו לו סוס ועגלה כבר קם ונסע. אז התכרבלתי בשמיכה ולא התחשק לי לקום.

הדפיקות התגברו ובתיה אמרה לי לקום ולראות מי זה דופק בדלת. עד שלבשתי את המכנסיים והפופייקה לקח עוד זמן ואני עובר את החדרים, נכנס למחסן וכבר רוצה לפתוח את הסוגר.

במקרה ראיתי דרך החריץ שהיה בדלת העבה, כובע של חייל עם הסמל. תיכף תפסתי שבאים אלי לקחת אותי. על בהונות הרגליים נכנסתי מהר לחדרי וקפצתי עם הבגדים למיטה וסיפרתי לבתיה שראיתי חיילים על יד הדלת.

בתיה קמה, התלבשה והלכה לפתוח את הדלת, כי הדפיקות והצעקות היו כל כך חזקות שחשבתי ששוברים את הדלת.

נכנסו שני חיילים עם רובים מכודנים, הם כעסו מאוד מדוע לא פתחו את הדלת תיכף. בתיה אמרה להם שאנו לא שמענו. הם ניגשו למיטה שלי וצעקו "וֶסְטַבַאי, קום ותלך איתנו. אני באמת רעדתי מפחד ולא עניתי להם מילה אחת.

- ובתיה אמרה להם: הוא חולה - חולה מאוד!

- מה יש לו? שאלו. הוא חולה, טיפוס, עלה בדעתה להגיד. כששמעו את המילה טיפוס, הם נסוגו לאחור והתחילו לחקור האם יש לי חום.

- בתיה ענתה, כן, ארבעים מעלות.

אני שכבתי בלי לנוע, פני היו חיוורים ולא הוצאתי הגה מהפה.

- דוקומנט יש לו?

- כן! ענתה בתיה והוציאה מפינה את התעודה שהתייצבתי לצבא והפתק שאני עובד בארטל של נכים.

הם הסתכלו בדוקומנטים. אינני בטוח שהבינו הרבה בהם, פתאום אחד הוציא קללה עסיסית, ירק על הרצפה ושניהם יצאו החוצה.

ככה ניצלתי, כי בטח היו שולחים אותי רחוק לאיזו עבודה, ומה היה צפוי לבתיה ולבני משהל'ה, משוללים בלי מקורות פרנסה יום־יומית? ומי היה משגיח על הילד כשבתיה תצא מהבית לשוק או לעמוד בתור? קשה לחשוב איזו שואה זה היה מביא לנו. אני בעצמי אינני יודע אם הייתי מתגבר להיות לבד בלי כל נפש קרובה לצדי.

זה באמת אחד מהניסים שקרו לי בהיותי ברוסיה.

אחרי המעשה הזה, באמת חליתי, קיבלתי חום ועברו עלי כמה ימים קשים מאוד. כפי שהזכרתי, הכרתי רופא יהודי מפולין, שהיה גם גולה וגר היה בד'זמבול. בתיה הביאה אותו אלי והוא קבע שיש לי איזה טיפוס בצורה קלה הנקרא פַּארַא־טיפוס. הוא הביא לי גלולות ויעץ לי לא ללכת לבית חולים,

כי שם אני באמת יכול לחלות. ישנם שם הרבה חולים במחלת הטיפוס ואני יכול להידבק מהם, לכן עלי לשכב במיטה, לקחת את הגלולות וזה יעבור. עשיתי כמו שאמר, שכבתי יותר משבועיים במיטה והבראתי.

עד היום אינני מאמין באמונות תפלות. אבל באותו הזמן היה לי חלום שאני זוכר אותו עד היום הזה.

מדוע בדיוק אותו החלום? הלא האדם במשך ימי חייו, מקטנותו עד הזקנה, חולם חלומות בלילה. החלומות נשכחים ולא משאירים שום רושם. אבל החלום הזה שחלמתי אז נחרת בזיכרוני והרבה פעמים שאני נזכר בשואה ובאובדן של הורי וקרובי, אני נזכר בחלום הזה.

ראיתי בחלומי אולם גדול, אולי זה היה בית־כנסת ולהבות אש גדולות אחזו את כל החדר הגדול. באמצע החדר היתה איזו במה שעמדו עליה אבא, אמא ואחי ועוד בני משפחה, והם כולם בערו ביחד כלפידים, עם גווילי ספרי תורה שהיו מונחים על השולחן.

שמעתי צעקות כאילו קוראים את שמי מתוך להבות האש בצבעים אדום וצהוב.

בפחד איום הקצתי מחלומי והתחלתי לצעוק. בתיה התעוררה ושאלה מה קרה? אני לא עניתי, הייתי כולי מכוסה זיעה קרה, המום ומפוחד. ההכרה שבה אלי וידעתי שזה חלום, אבל ההתרשמות מהחלום היתה משום מה כל כך חזקה, שלא יכולתי להירגע הרבה זמן.

באם יש אמת בתורת הטלפתיה ופרה־פסיכולוגיה, הייתי קושר את החלום הזה עם המאורעות הטרגיים שקרו להורי ולבני משפחתי באותו הזמן, באיזה מחנה השמדה של תנורי המשרפות והגזים.

להבות האש שהקיפו את יקירי בחלום הזה נחרתו חזק בזיכרוני. ומוזר הדבר, שבאותו הזמן אנחנו לא ידענו כלום על מה שקורה עם היהודים שנשארו בפולין ועל אמצעי ההשמדה שהגרמנים משתמשים נגדם במשרפות.

החלום הזה נשאר אצלי כאחת התעלומות בחיי שלא נפתרו.

אני עובד שוב בשותפות עם שמואל זוננברג ובתיה מוכרת כמעט כל יום זוג מגפיים ומביאה מהשוק מצרכי אוכל. אנחנו אוכלים עכשיו לשובע, גם הילד שלנו גדל ולא עושה לנו בעיות. החטיפות בחוץ נפסקו והמצב נרגע.

השמועות על המלחמה יותר טובות. אמריקה נכנסה לעניין המלחמה ברצינות ועוזרת לרוסיה הסובייטית. זה אפילו ניכר בעיר, כשרואים את המשאיות האמריקאיות החדשות בכמויות גדולות שעוברות בחוצות.

הגרמנים מתחילים לסגת והסובייטים מתקדמים ומשחררים כל יום

אזורים חדשים וקצת מהפליטים הרוסים חוזרים כבר למקומותיהם. אבל המשטר הסובייטי מגביר את משמעת העבודה ומטיף למאמץ מלחמתי עבור המולדת.

שמואל זוננברג פתאום נעלם ויותר לא בא לעבוד בשותפות. לא הייתי חייב לו כסף, כי כל יום כשבתיה באה מהשוק, קיבל את חלקו מהרווח. נודע לנו שהיו שוב חיפושים אחרי אנשים שלא יכולים להוכיח שעובדים. כנראה שזוננברג נפל בפח ונלקח ל"חזית עבודה" ונשלח לאיזה מקום רחוק בקזחסטן.

לילה אחד אחרי היעלמו של זוננברג, בשעה מאוחרת לפנות ערב, דופקים בחלון. אני מסתכל החוצה ורואה שזה יצחק לינדנבוים, הידיד שלנו מהקולחוז. הכנסתי אותו הביתה. לינדנבוים מספר לנו שבקולחוז לא היה כבר מה לעשות ולא קיבלו כל דבר. אז התייצבו מרצונם הטוב לנסוע ל"חזית־עבודה", שם לכל הפחות יקבלו אוכל. אלה שהתייצבו מרצונם לא שמרו עליהם, הכניסו אותם לקרונות ושלחו אותם לכיוון רחוק בקזחסטן. בדרך הוא שמע ששולחים אותם למכרות של מתכות, על כן התחרט והוא עם עוד אחד החליטו לברוח. הם ירדו באיזו תחנה וקנו כרטיסים לכיוון בחזרה לד'זמבול והוא עכשיו פה ולא יודע מה לעשות.

הוא שואל אם ניתן לו מקום ללינת לילה ולמחרת יחליט מה לעשות הלאה.

הבאנו לו מזרן עם קש שהיה מונח במחסן הגדול והוא ישן בחדרו של טמקין. טמקין אמר שהוא יודע על מקום עבודה שם יקבלו אותו, כי צריכים שם אדם שיודע לטפל בסוס ולהעביר בעגלה כל מיני דברים.

לינדנבוים לן כמה לילות עד שהסתדר וקיבל עבודה קבועה באיזה מוסד בעיר.

נחמיה טמקין היה נראה עם זקנקנו השחור כפחם יותר מבוגר מאשר היה. הוא היה מלא מרץ והיתה לו פיקחות. ידע איפה ומתי להיות קשוח ומתי קצת להתחנף ולהיות חלק ואדיב.

כלפינו הוא התייחס באופן קורקטי ובאדיבות, סיפר לנו הכול על משפחתו ואיך זמן קצר לפני פרוץ המלחמה שלח את כל ילדיו לארץ ישראל. איך ובאיזו דרך, לא סיפר. מהסיפור שסיפר לנו, שהוא הטמין מטבעות זהב באדמה על יד ביתו בעיירה לינון, הגעתי למסקנה שהאיש היה עשיר וכנראה ילדיו נסעו כקפיטליסטים, אבל את כל האמת לא סיפר ותמיד הסתיר משהו מהזולת.

גם בד'זמבול עשה הרבה רובלים שהסתיר באיזה מקום ולנו לא סיפר. יום אחד, היה זה בקיץ, חם מאוד בלילות, על כן הוא ישן בחוץ על העגלה שהיתה שייכת למוסד שם עבד. בכל יום לפנות ערב הוא הביא את העגלה והסוס לחצר על־מנת שיוכל לצאת באור יום לעבודה.

היה עוד מוקדם מאוד בבוקר וטמקין התפרץ לחדרי בתחנונים והתחיל לצעוק: חיים! חיים! קרה לי אסון! עיניו כמעט יצאו מחוריהן והוא היה לגמרי מבולבל וצורתו השתנתה.

לא הבנתי מה קרה. שאלתי, טמקין, אתה לא מרגיש טוב? הוא הראה לי על תחתוניו וכמעט צעק. גנבו לי את המכנסיים! היה לי חם לישון בהם, אז שמתי אותם מתחת ראשי וגנבו אותם.

– מילא, אמרתי לו. זה רק זוג מכנסיים ישנים, לא היו שווים הרבה. תקנה לך אחרים, זה לא אסון גדול, למה להפריז?

– חיים! הוא כמעט צעק, לא חשובים המכנסיים, אבל כל הכסף שתפרתי בהם הלך. גנבו לי ולא הרגשתי ועכשיו אין לי כלום. כל כספי לקחו, וגם הדוקומנטים. מה אני אעשה? אמר בייאוש.

– אולי תודיע למשטרה, אמרתי.

– חס וחלילה, יתחילו לחקור מאיפה יש לי כסף...

– כמה כסף היה לך? הייתי סקרן.

– מה זה כבר חשוב, היה מספיק. הייתי טיפש, מדוע לא נתתי את הכסף לבתיה להחביא בבית, אז לא היה מה לגנוב, והיה לי כסף, הטיף לעצמו במרירות.

אף אחד לא ידע שאני תופר את הכסף במכנסי, רק מקסים ופיטרו, וזו בטח עבודה שלהם. לפני יומיים באו אלי בבוקר וסיפרו לי כל מיני דברים. זה היה רק תירוץ לראות איפה אני ישן בלילה. אין כל ספק שזו עבודה שלהם. וטמקין התחיל לקלל בקללות מהתורה את מקסים חברו וגם את פיטרו.

– ועכשיו, חיים, תלווה לי איזה זוג מכנסיים שאוכל לצאת העירה. איזה טיפש אני הייתי, מלמל לעצמו ולא יכול להירגע.

נזכרתי עוד מהקולחוז שראיתי את טמקין שהוא מתקן תמיד את מכנסיו ותופר טלאים. כנראה שמקסים ידע בבירור איפה טמקין מחביא את כספו, עד שבסוף החליט לגנוב את רכושו.

נתתי לטמקין איזה זוג מכנסיים שיכול לצאת וסבור הייתי שהיה לו תפור במכנסיו הרבה כסף, ובשום פנים לא יכולתי להוציא מפיו איזה סכום זה היה. ייתכן שהוא התבייש שלא עזר לנו וסכום עתק נכנס לכיסו של חברו האוקראיני מקסים.

כעבור יומיים, כשיצאתי החוצה, מצאתי לפני החלון ברחוב את כל התעודות של טמקין. הגנב זרק את זה בלילה, כנראה היו לו קצת נקיפות מצפון והתחשבות.

זה עוד הגביר את דעתו של טמקין שזה לא היה סתם גנב, אלא שותפו לשעבר, חברו מקסים.

הזמן מרפא הכול. טמקין נרגע מהמכה הקשה של הגניבה ושוב אני רואה שיש לו כסף, אבל עכשיו הוא כבר יותר זהיר והוא נותן אמון בנו. הוא נותן לבתיה תמיד חבילת שטרות עטופה בעיתון שהיא תחביא אותה בבית. וככה הוא עשה. גם לי יש כבר כמה אלפי לירות שחסכתי.

התחלתי גם לקבל מפעם לפעם חבילות קטנות מארץ ישראל מחברי אברהם לנגלבן וגם מבני הדודים הלנמנים.

אבל המכתבים או הגלויות שאני מקבל חשובים לי ביותר, כי מזמן שהתחלתי לעבוד באופן עצמאי, השתפר מצבנו. לכל הפחות אנחנו כבר לא רעבים כמו בקולחוז, אבל כל חבילה וגלויה זה עידוד ופריסת שלום מהעולם החיצון. ואני יודע שיש מישהו שחושב עלי וזה נוסך בי תקוות ומחשבות, שפעם נצא מהעולם הסגור ונהיה לגמרי בני חורין.

אני מביא פה מכתב מתורגם מיידיש שקיבלתי לפי הכתובת של משפחת בלום כבר לעיר ד׳זמבול מחברי אברהם לנגלבן מתל־אביב.

חליפת מכתבים וגלויות מאברהם לנגלבן שנשלחו לחיים סנדרוביץ מפלשתינה ב־1944 (תורגם מיידיש)

תל־אביב, 7.6.1944

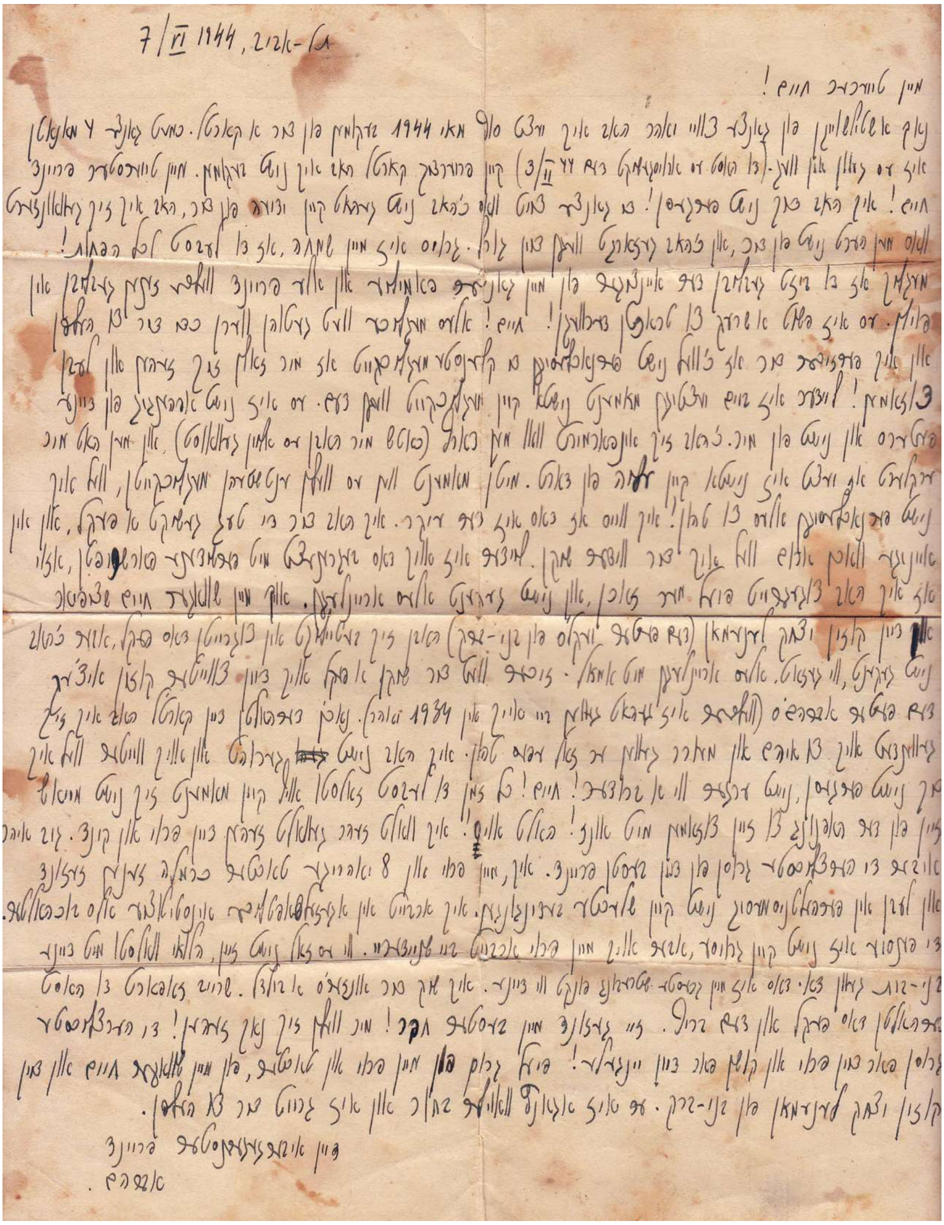
יקירי חיים!

אחרי שתיקה של שנתיים, קיבלתי עכשיו בסוף חודש מאי גלויה ממך (מ־3.2.1944) הגלויה היתה בדרך 4 חודשים, כתיבה מקודם לא קיבלתי. ידידי היקר חיים! לא שכחתי אותך, כל הזמן שלא היתה ידיעה ממך התפלאתי למה לא שומעים ממך. ודאגתי לגורלך. גדולה שמחתי שאתה חי לכל הפחות.

ייתכן שאתה נשארת היחידי מכל משפחתי וידידי שנשארו בפולין. זה פשוט איום לחשוב מזה. חיים! הכול נעשה לעזור לך ואני מבטיח לך שלא אחמיץ כל אפשרות שנתראה ולחיות בצוותא. לדאבוני, אין כרגע כל אפשרות לכך, זה לא תלוי בדודים שלך וגם לא ממני. קיבלתי מידע ממקור מוסמך שעכשיו אין עלייה משם, ברגע שיהיו התנאים, אני אשתדל לעשות הכול. אני יודע שזה העיקר.

מכתבים מאברהם לנגלבן שנשלחו לחיים סנדרוביץ' מפלשתינה ב־7.6.1944 (תורגם מיידיש)

תל-אביב, 7/VI 1944

מיין טייערער חיים!

בימים אלה שלחתי לך חבילה ובעוד כמה שבועות אני אשלח עוד פעם. לצערי, הדבר מוגבל וקשור בכל מיני מגבלות. הכנתי יותר דברים אבל לא יכולתי הכול להכניס, גיסי חיים ובן דודך יצחק השתתפו במשלוח. והלא לא אשכח אותך כמו אח. חיים, כל זמן שאתה חי, אל תתייאש לרגע מהתקווה להיות איתנו פה. תחזיק מעמד, מאוד רציתי לראות את אשתך ובנך. תמסור להם ד"ש לבבית מידידך הטוב.

אני ואשתי ובתי בת השמונה כרמלה, בריאים וחיים יחסית בתנאים לא רעים. אני עובד בחברה ציבורית בתור מנהל חשבונות. המשכורת לא גדולה, אבל גם אשתי עובדת בתפירה, אני שולח לך תמונה שלנו. תכתוב תיכף תשובה באם קיבלת את החבילה והמכתב.

תהיה בריא ידידי הטוב, אנחנו עוד נתראה. ברכות לבביות עבור אשתך ונשיקות לילדך, ד"ש מאשתי ומבתי, מגיסי חיים, כמו כן מבן דודך יצחק מבני ברק. הוא בחור טוב ומוכן לעזור לך, ידידך הנאמן אברהם.

בעוד בערך שבועיים בתאריך 23.6.1944 קיבלתי גלויה מתל־אביב.

חברי היקר חיים, לפני שבועיים כתבתי לך מכתב מפורט. כמו כן שלחתי לך חבילה, בכתובת שנכתבה ברוסית נעשתה שגיאה, ככה שהדואר עיכב את המשלוח על־מנת לעשות תיקון. אני מאמין שבזמן הקרוב תקבל את החבילה, בן דודך שביקר אתכם לפני המלחמה שלח לך חבילה קטנה. שנתיים לא היה לי ממך כל ידיעה, רק בסוף חודש מאי השנה קיבלתי ממך גלויה. ידידי היקר! לא שכחתי אותך. אבל עכשיו, אין כל אפשרות לשלוח דרישה ובכלל לא נותנים עכשיו כאלה. ברגע שתהיה האפשרות הראשונה, אשתדל לעשות הכול שנהיה ביחד. ד"ש חמה לאשתך וילדך. אני שואף לראותם כמה שיותר מהר.

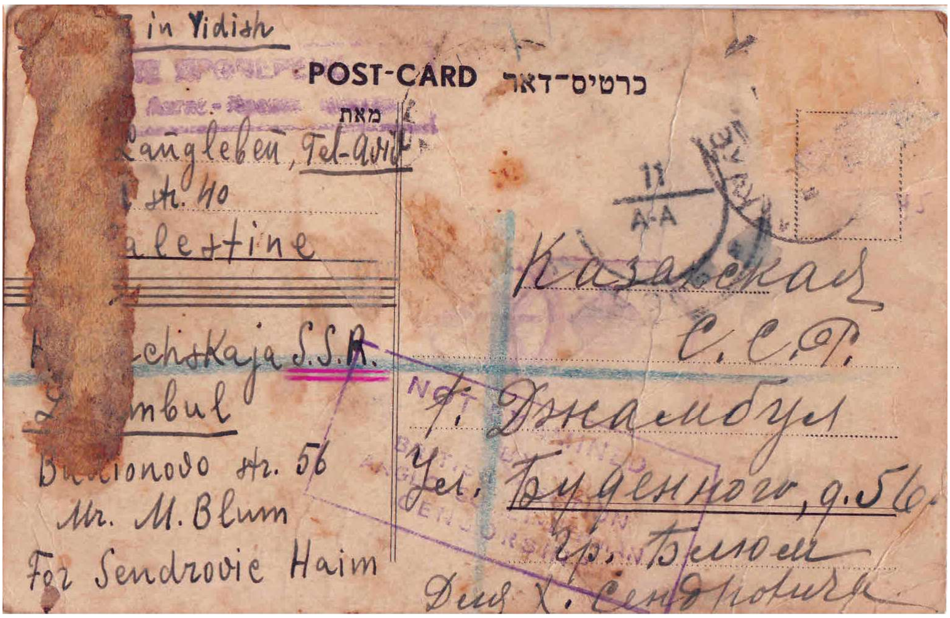
ידידך הנאמן אברהם.

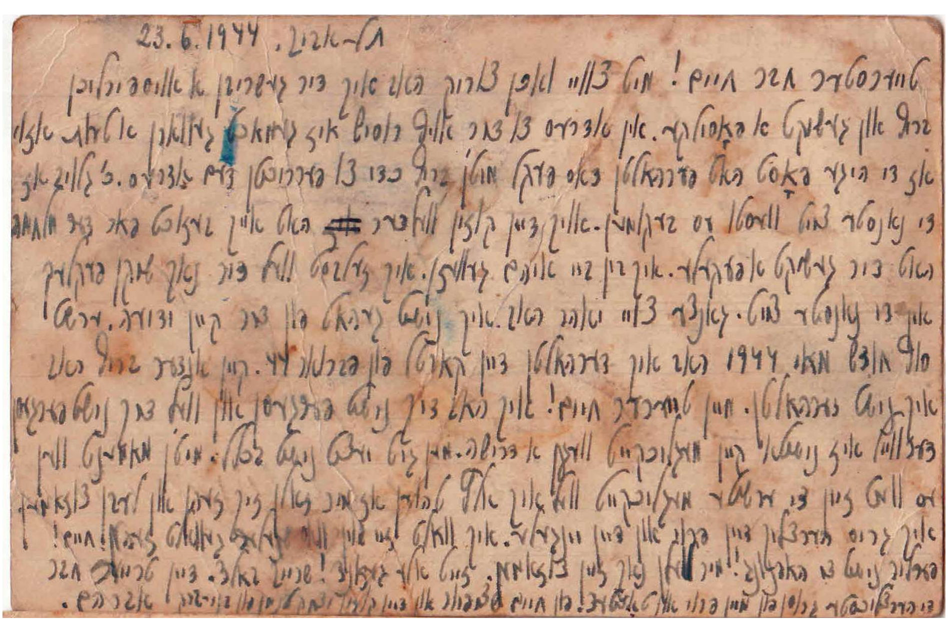
ד"ש מאשתי, בתי, מחיים שציפיור, ובן דודך יצחק לנגמן מבני ברק.

המכתב הקודם והגלויה נשלחו לפי הכתובת למשפחת בלום שגרו בד'זמבול ברחוב בודיוני 56. כתבתי את המען הזה, בגלל שהייתי בתהליך של עזיבת הקולחוז, ופחדתי שהתשובה על מכתבי הראשון תגיע לקולחוז קז'בורול ותלך לאיבוד. עם משפחת בלום שהתיידדנו מאוד היינו בטוחים שכל מכתב שיגיע אליהם מהחוץ יימסר לי וכך היה.

על מכתבים אלה עניתי כבר בהיותי גר בד'זמבול לפי הכתובת - רח' סטלינה מספר 42.

בעוד בערך שבועיים בתאריך 23.6.1944 קיבלתי גלויה מתל־אביב

גלויה שנשלחה לאברהם לפלשתינה.

ד'זמבול 10.9.1944

יקירי אברהם! מכתבך ביחד עם התמונה קיבלתי. זה היה פריסת שלום הראשונה אחרי שנתיים. מכתבך עם המילים הלבביות הם עבורי נחמה גדולה. בחיים הנע ונד שלי.

אני רואה בך באמת אח טוב, שמוכן להושיט לי יד. חברותי לא אשכח זה לעולם, "אנוש באנוש פגע"... החבילה ששלחת לי קיבלתי מלפני כמה שבועות. וכבר שלחתי לך גלויות אחדות מזה.

אני מודה לך עבור המאמצים לעזור לי. קיבלתי גם חבילה קטנה מדודי אברהם ועניתי לו.

אברהם היקר! זה באמת נורא לחשוב שאנחנו פה מהווים שארית הפליטה מיהדות פולין. האם יש עוד תקווה לראות את קרובינו ויקירינו שהשארנו בורשה?... כנראה בקרוב נדע יותר מה קרה איתם. אני מאוד מפחד לרגע הזה. צריכים להיות מספיק חזקים לשאת בזה.

אברהם יקירי, אני מאוד מבקש לכתוב לי לעיתים קרובות, הבטחתך לעזור לי בדבר העיקרי... נותנת לי הרבה תקוות. תהיה בריא, ד"ש עבור אשתך ובתך (דומה לאבא) אשתי ובני שבקרוב יהיה בן שנתיים מאחלים לכם לבבית.

חברך הנאמן חיים.

גלויה מאברהם לנגלבן.

תל־אביב 25.9.1944

חברי היקר חיים! בשבוע שעבר קיבלתי ממך מברק (אינני זוכר ששלחתי מברק). אני מאוד שמחתי שקיבלת את החבילה ואת המכתב עם התמונה, אני בטוח שכבר קיבלת את החבילה השנייה ששלחתי ע"י הסוכנות היהודית מא"י בתאריך 11.7.1944. באותו החודש כתבתי לך גלויה. יקירי חיים, אני זוכר אותך כמו אח ותקוותי החזקה שנחיה ונחיה ביחד. לע"ע אין אפשרויות להשיג את זה. כנראה שהמלחמה לא תימשך עוד זמן רב ואז יהיו אפשרויות להגשים שאיפותינו המשותפות.

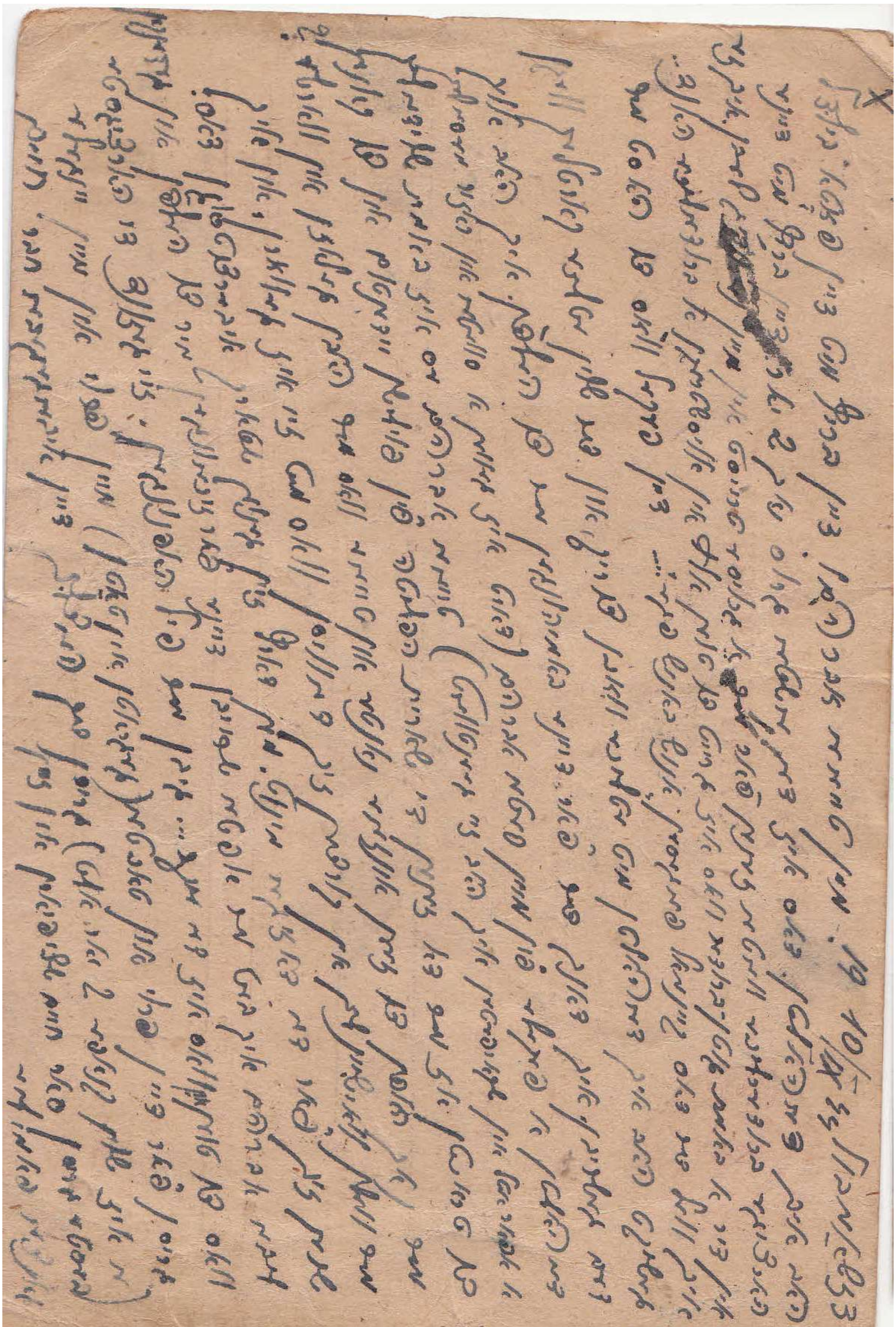
תדע! שאני לא שוכח מזה לאף רגע. ותמיד אני מוכן לעזור, כל זמן שחיים אסור לאבד את התקווה.

יותר גרוע, זה עם המשפחות שלנו שנשארו בורשה. מי יודע אם הבן עוד בחיים? מתי שתקבל גלויה זו, בטח ורשה תהיה משוחררת. אולי תוכל

גלויה שנשלחה מחיים סנדרוביץ ד'זמבול לאברהם לנגלבן לפלשתינה 10.9.1944

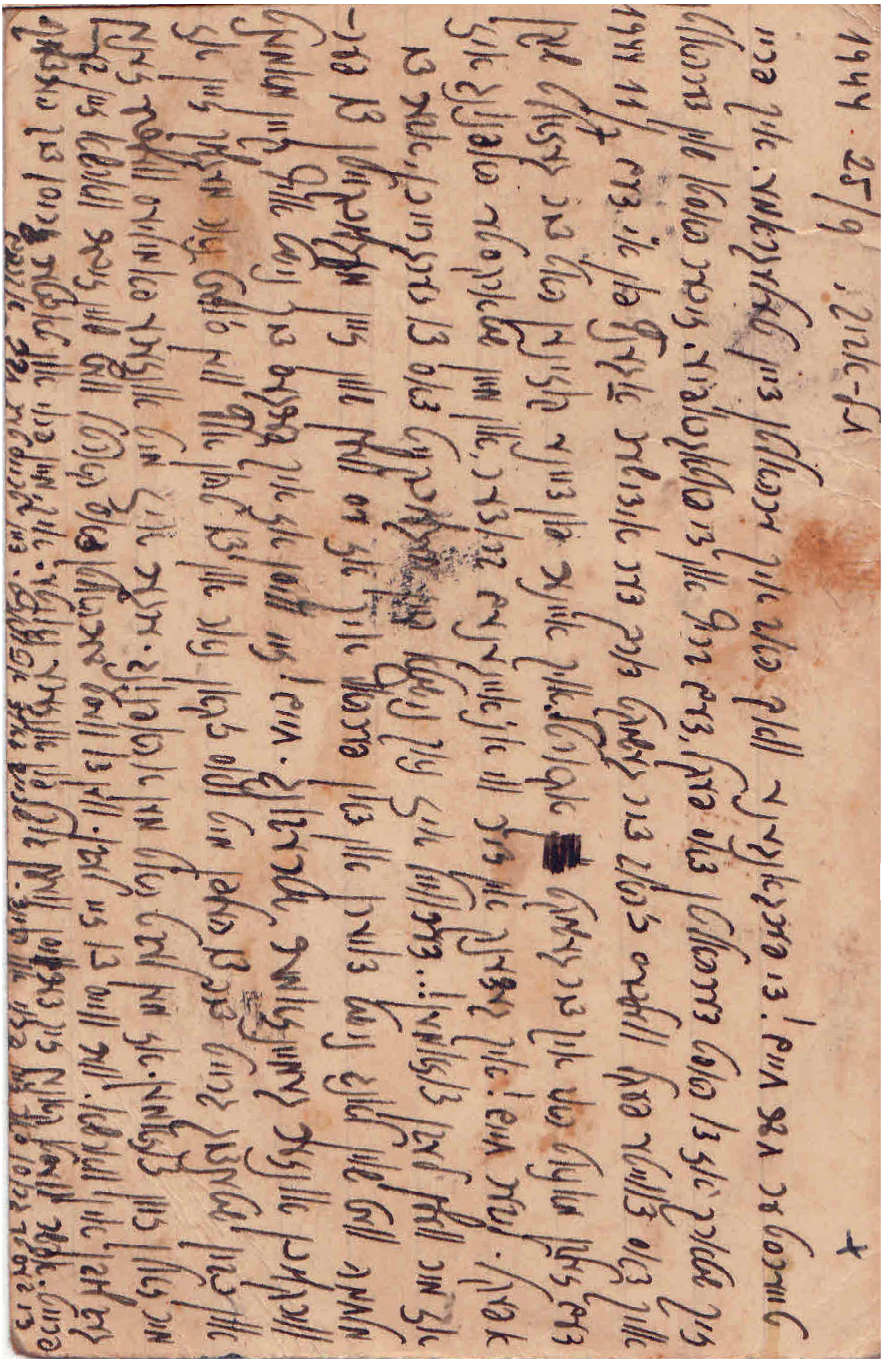
גלויה שנשלחה מחיים סנדרוביץ ד'זמבול
לאברהם לנגלבן לפלשתינה 10.9.1944

גלויה שנשלחה מאברהם לנגלבן לחיים סנדרוביץ
תל־אביב 25.9.1944

גלויה שנשלחה מאברהם לנגלבן לחיים סנדרוביץ
תל־אביב 25.9.1944

להיוודע על גורלם של קרובינו?

אני, אשתי ובתי שולחים לך ד"ש לבבית כמו כן לאשתך ובנך.

נא תשובה מחברך הנאמן אברהם.

הגלויה האחרונה שקיבלתי מאברהם.

תל־אביב 15.12.1944

חברי היקר חיים!

לפני כמה שבועות שלחתי לך גלויה, וכתבתי לך שהגלויות מתאריכים 23.8.44 ו־10.9.44 קיבלתי. כפי שכתבתי לך, שלחתי דרך טהראן 11.7.44 ע"י הסוכנות חבילה ועד היום אינני יודע באם קיבלת. זו היא החבילה השנייה. כתבת ששילמת בעד הראשונה 230 רובלים מכס. עכשיו אינני יודע באם משתלם לך לשלם כל כך הרבה מכס. חבילות יותר גדולות לא מקבלים. ודרך טהרן אני לא יודע באם זה הגיע אליך.

חיים יקירי, אני בכל לבי רוצה לעזור לך, והייתי מאושר לראות אותך ואשתך ובנך בקרוב אצלנו.

בינתיים אי אפשר לעשות משהו בנידון. אבל אני תקווה שהחלום יתגשם. אל תאבד את התקווה. בזמן שתהיינה אפשרויות אני אעשה הכול שנתראה. ייתכן שבזמן שתקבל את גלויתי ורשה תהי משוחררת. אבל לדאבוננו הסיכויים שהמשפחות שלנו נשארו בחיים קלושים מאוד. זה ממש איום לחשוב ככה, אבל המציאות עוד יותר איומה. רק נס יכול להיות שמישהו מיקירינו נשאר בחיים – מי יודע? אני מאמין שהרוצחים הגרמנים ישלמו יקר בעד זה מה שעשו לעם היהודי. אנחנו בריאים, אני מפרסם מזמן לזמן בעיתון או שבועון מאמרים על נושאים פילוסופיים ופרובלמות החברה.

אני תקווה, שפעם אתה תוכל לקרוא אותם, כואב לי הלב שאני נזכר בטוביה, אולי קרה איתו נס והוא חי? תהיה חזק ונקווה לרגע שנהיה ביחד. דרישת שלום לבבית עבור אשתך ונשיקות לבנך.

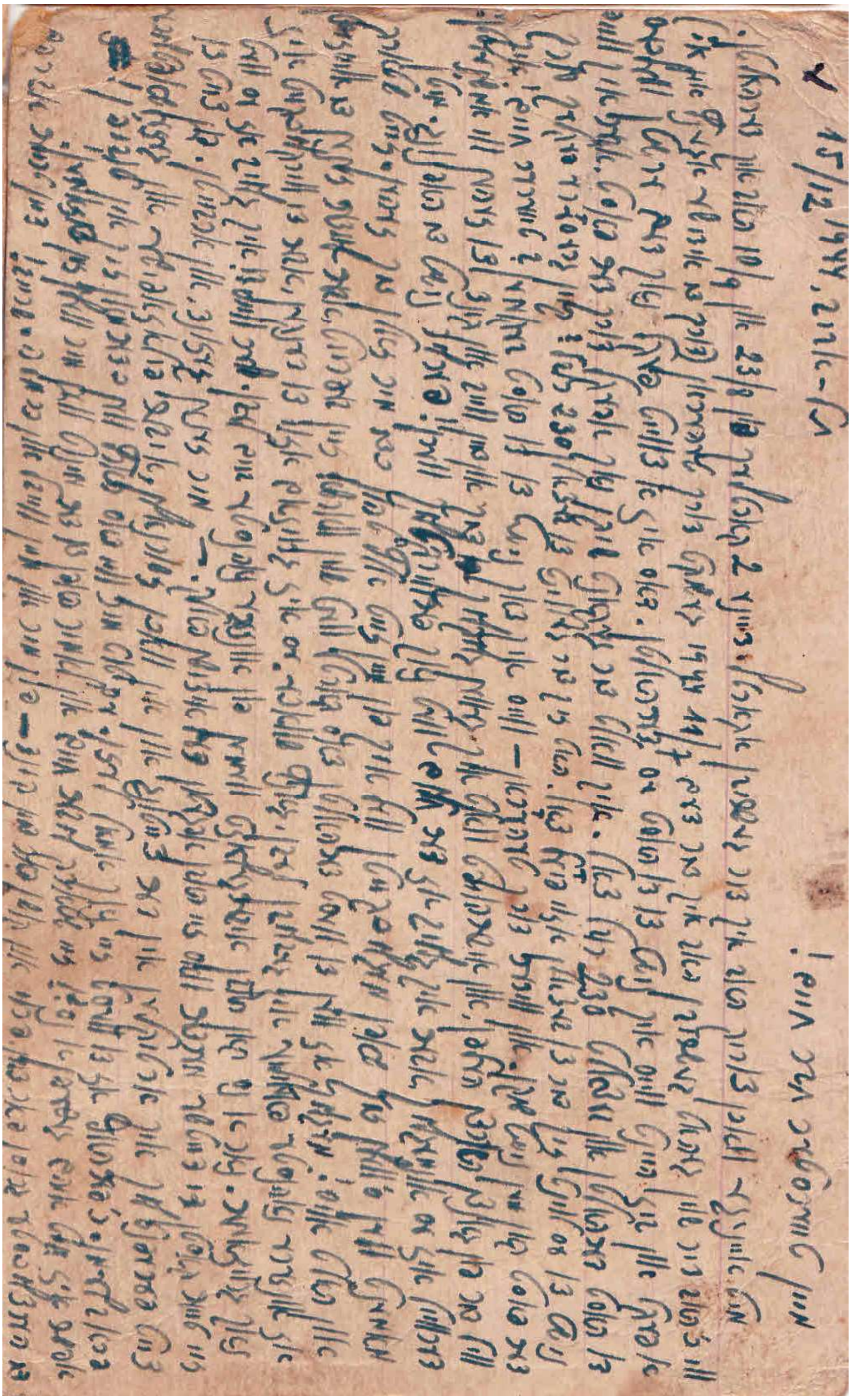
ממני, מאשתי וכרמלה – מידידך הנאמן אברהם.

כשאני עושה עכשיו סיכום מהחלפת המכתבים עם חברי אברהם, הגעתי למסקנה שהרבה גלויות שנכתבו משני הצדדים לא נתקבלו והלכו לאיבוד בדרך. כמו כן לא נתקבלו כמה חבילות שנשלחו ע"י בני הדודים שלנו וזה לא פלא, כי בזמנים טרופים אלה, בכל מקום היתה אנדרלמוסיה ואי סדר. וגם לא בטוח, האם פשוט לא גנבו חבילות דואר. על כן יש לברך על זה שנתקבל.

הגלויה האחרונה שקיבלתי מאברהם תל־אביב 15.12.1944

הגלויה האחרונה שקיבלתי מאברהם תל־אביב 15.12.1944

המכתבים היו עבורי בזמן ההוא חשובים מאוד, כי הרגשתי למרות הבדידות והמרחק הגדול, כי אני עודני קשור עם העולם החיצון ויש מישהו שחושב עלי ומוכן להושיט יד וזה היה דבר גדול.

בשנת 1945 התחלנו לקבל יותר מידע על ידי העיתונות הרוסית וגם ברדיו מה מתרחש בחזיתות. החדשות היו מעודדות, הרוסים הדפו את הארמיות הגרמניות והגיעו עד ברלין. כמו כן הגיעו לפרברי ורשה. הארמיה הפולנית תחת מנהיגותה של וַנדה וַשילבסקה הלכה עם הצבא הסובייטי והקימה בערים המשוחררות שלטון פולני. בעיר לובלין קמה ממשלה פולנית זמנית בחסותה של ברית־המועצות והמפלגה הקומוניסטית.

צבאות אנגליה, אמריקה וצבא צרפתי, עם דה־גול בראש, כבשו את נורמנדיה וכבשו בחזרה את צרפת וארצות בֶּנֶלוקס וחדרו כבר לתוך גרמניה. הרבה דם נשפך, והחופש נראה באופק.

התחלנו כבר לקבל ידיעות על הזוועות של הגרמנים, על תאי הגזים והמשרפות, ועל השמדת היהודים במחנות הריכוז. הידיעות האלה היו איומות והפילו על כל הפליטים היהודים ייאוש ומרה שחורה.

מפה לאוזן נמסרו כל מיני שמועות נוראות שלא רצינו להאמין בהן, כי קשה היה להאמין שאין עוד למי לקוות ולמי לחזור. אבל למרות בשורות איוב אלה, כל אחד מהגולים שלנו רצה לצאת מברית המועצות ולעמוד מול המציאות המרה פנים אל פנים, כי פנימה באיזה שהיא פינה נסתרת, הבהב זיק של תקווה, שלא ייתכן שלא נפגוש מישהו מיקירנו. אף אחד לא רצה להשלים עם המחשבה, שכולם הלכו לאבדון. הלא לא יכולים להשמיד עולם מלא, בטח מישהו פה ושם נשאר. נאחזנו בתקווה זו בכל כוחותינו, כמו טובע שנאחז בקש.

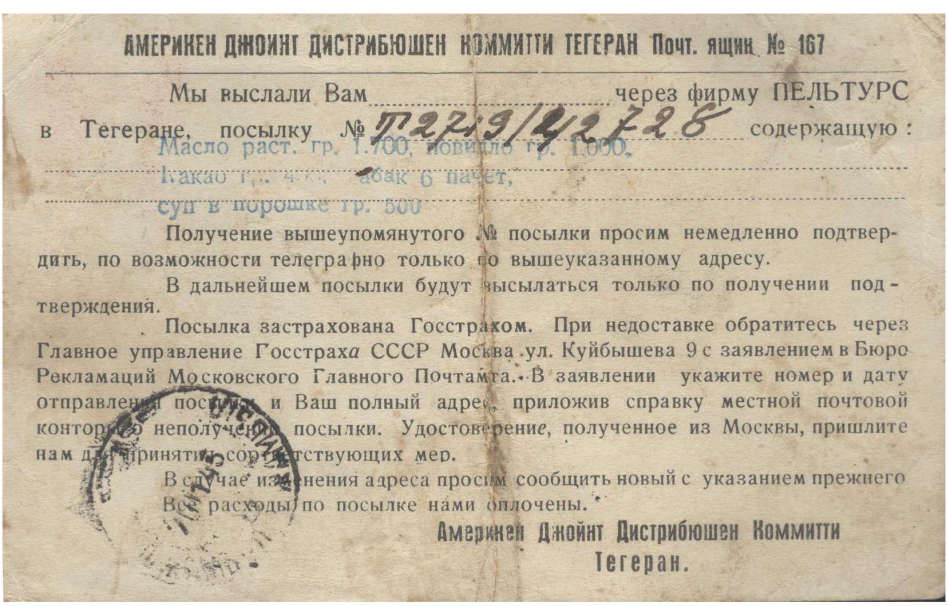
החודשים בשנה זו רצו מהר, בחיינו היום־יומיים לא היו כל זעזועים מיוחדים. בתיה הלכה כמעט כל יום לבזר, למכור מה שאני הספקתי לעשות בבית. פעם זוג מגפיים וגם סנדלים שתפרתי והרווחתי.

במושגים של היום אי אפשר להגיד שזה היה קיום הוגן ומשביע, אבל ערכי המושגים של הזמן ההוא היו לגמרי אחרים. וזה בכל השטחים של החיים היום־יומיים, כמו בדיוק בהלבשה ובאוכל. הכול היה בתחתית הסולם של הקיום הפיזי.

אי אפשר לעשות כל השוואות לחיים של היום. זו היתה לגמרי פלנטה אחרת. היום קיימים מושגים אחרים, אבל ההשוואה לתקופת היותנו בקולחוז, כמובן שזה היה כבר שלב יותר גבוה. הדבר הכי גדול היה, שיותר לא רעבנו, כי כמעט כל יום בתיה הביאה מהשוק משהו לאכול, רק כשנכנסה

גלויה שנשלחה לחיים ובתיה סנדרוביץ רח׳ סטלינה 42 על קבלת חבילת מזון מאברהם לנגלבן

АМЕРИКЕН ДЖОИНТ ДИСТРИБЮШЕН КОММИТТИ ТЕГЕРАН Почт. ящик № 167

Мы выслали Вам .... через фирму ПЕЛЬТУРС в Тегеране, посылку № П2719/42728 содержащую:
Масло раст. гр. 1.700, повидло гр. 1.000,
Какао г... 4.., табак 6 пачек,
суп в порошке гр. 500

Получение вышеупомянутого № посылки просим немедленно подтвердить, по возможности телеграфно только по вышеуказанному адресу.

В дальнейшем посылки будут высылаться только по получении подтверждения.

Посылка застрахована Госстрахом. При недоставке обратитесь через Главное управление Госстраха СССР Москва ул. Куйбышева 9 с заявлением в Бюро Рекламаций Московского Главного Почтамта. В заявлении укажите номер и дату отправления посылки и Ваш полный адрес, приложив справку местной почтовой конторы о неполучении посылки. Удостоверение, полученное из Москвы, пришлите нам для принятия соответствующих мер.

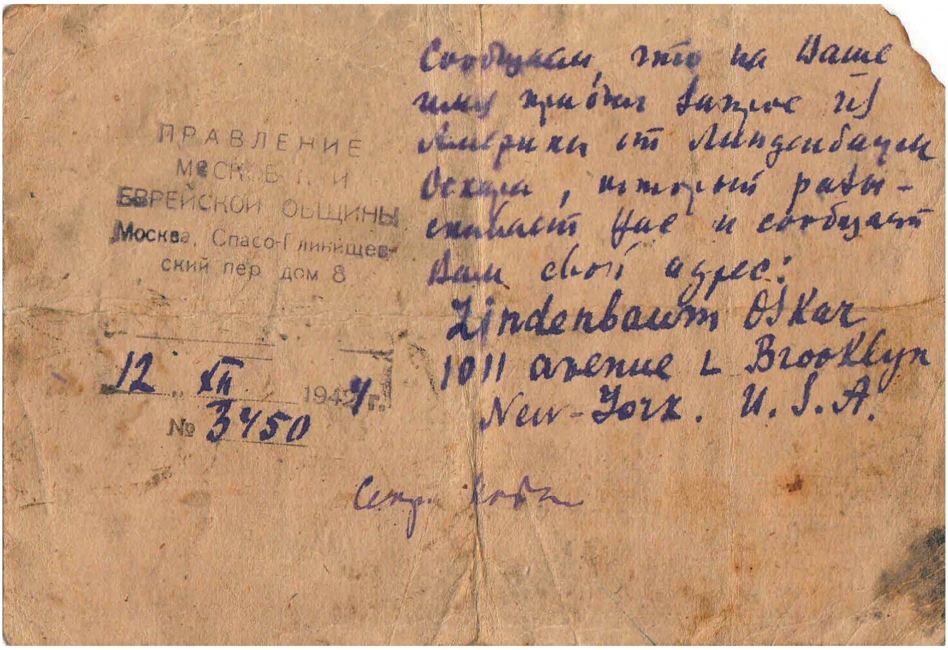
В случае изменения адреса просим сообщить новый с указанием прежнего.

Все расходы по посылке нами оплочены.

Америкен Джойнт Дистрибюшен Коммитти
Тегеран.

גלויה שנשלחה לחיים ובתיה סנדרוביץ רח׳ סטלינה 42 על קבלת חבילת מזון מלנדנבאום אוסקר רח׳ 1011 ברוקלין New York U.S.A בתאריך 12.12.1944

ПОЧТОВАЯ КАРТОЧКА
CARTE POSTALE
Куда г. Джамбул
Наименование места, где находится почта, и области или края, а для станции наименование железной дороги.
Сталина
Район, село или деревня
ул. Буденного 5б
Улица, № дома и квартиры.
Кому гр. Блюм для Линденбаум Исаака
Подробное наименование адресата.
НА КАЖДОМ ПОЧТОВОМ ОТПРАВЛЕНИИ ПИШИТЕ СВОЙ ОБРАТНЫЙ АДРЕС
Адрес отправителя
Adresse de l'expéditeur
Москва, Спасо-Глинищ. 8
Моск. Евр. Община.

ПРАВЛЕНИЕ
МОСКОВСКОЙ
ЕВРЕЙСКОЙ ОБЩИНЫ
Москва, Спасо-Глинищевский пер. дом 8
12 XII 1944 г.
№ 3450
Сообщаем, что на Ваше имя прибыл запрос из Америки от Линденбаум Оскара, который разыскивает Вас и сообщает Вам свой адрес:
Lindenbaum Oskar
1011 avenue L Brooklyn
New-York. U.S.A.

הביתה הסתכלתי בסל מה יש חדש בתוכו. האוכל היה הנקודה המרכזית שהתרכזנו בה. במקום השני היתה ההתעניינות על המתרחש בעולם והידיעות מהחזיתות.

כמעט כל יום היה לי עיתון רוסי. ראשית כול קראתי את החדשות ועקבתי אחרי הידיעות של המקומות והערים, לאן חילות הסובייטים יוצאים ובעלי הברית האמריקאים והאנגלים הגיעו.

התחלנו לקוות שהמלחמה לא תימשך עוד הרבה זמן, כי רק זה יכול להביא לשינוי בחיינו ולשים קץ לסבלותינו במיגור החיה הטורפת, גרמניה הנאצית.

ושוב בתיה בהיריון. באין ברירה משלימים עם הרעיון שיהיה לנו עוד ילד. למרות התנאים הרחוקים מלהיות טובים, יש לנו סיפוק ורגעים של שמחה ואושר מבננו הקטן. יש לנו בשביל מי לדאוג וזה הפך לחלק מתוכן החיים שלנו. כל אדם מטבעו הוא אנוכי ואגוצנטרי, אבל בשביל ילדו הקטן הוא תמיד מוכן לוותר, אפילו על פרוסת הלחם האחרונה. למעשה, אתה לא מוותר, כי הוא חלק ממך, עצמך ובשרך. האחריות מוטלת עליך שילדך לא יהיה רעב, באם כן, אתה סובל עוד יותר מהילד.

אינני מאחל לאף אחד שיתנסה במצב שילדו בוכה ורוצה לאכול ואין מה לתת לו. למזלנו, אפילו בקולחוז עשינו הכול שהילד לא יהיה רעב. ובד׳זמבול המצב השתפר.

קיבלנו כמה חבילות מארץ ישראל, שבהן היו אבקת חלב, קקאו וגם שמנים. זה היה עבורנו טַבּוּ והכול בשביל ילדנו והוא התפתח יפה כילד רגיל בלי כל בעיות.

גם בתיה בזמן הריונה השני לא עושה כל בעיות, כמה חודשים בכלל לא היה ניכר בה שהיא בהיריון. סל המזון שלנו לאין ערוך יותר טוב מאשר בקולחוז. בחודשים האחרונים היא קצת השמינה וכבר היה ניכר ההיריון.

בתורים ללחם נתנו לה להיכנס בלי תור. ״אישה בהיריון״ היתה בזמנים ההם בסדר עדיפות ללכת בלי תור. בתיה סיפרה לי שנערים קטנים קראו ״פוזטה״, זאת אומרת ״מנופחת״ וזה נאמר בצחוק ולא בלעג.

הזמן עבר מהר ועד היום האחרון בתיה הלכה אל הטולצ׳וק למכור את המגפיים שעשיתי ולסחוב את הסלים עם הקניות הביתה, וזה היה כברת דרך ונדרש היה מאמץ לעשות את זה.

פעם אחת לא היו קונים והיא היתה סבלנית לחכות אולי עד לפנות ערב, שאולי ברגע האחרון היא תמכור זוג מגפיים. אנשים כבר היו מעטים, והיא רואה קזך קשיש אחד עובר על ידה והוא צועד בצעדים מדודים דרך המגרש הגדול.

מסביב מותניו, על בגדו הלבן, היה כרוך מין רדיד גדול ומגולגל ומתוך

החגור שלו נפל שטר כסף. בראשונה לא חשבה שזה כסף, אבל כשהתקרבה יותר ראתה שזה שטר כסף רוסי. היא הרימה את השטר ולא ידעה מה לעשות.

הקזן ממשיך בדרכו ושוב נפל איזה שטר. בתיה הולכת בעקבותיו ושוב מרימה מהאדמה שטר כסף. הדבר חוזר כל כמה צעדים, והקזן לא הרגיש בדבר. בתיה הולכת אחריו ואוספת את השטרות עד שהזקן נכנס לאיזו "צ׳ייכנה", זה בית תה לשתות, פיאלה תה ונעלם.

היא לא יודעת מה לעשות, בסל שלה הרבה שטרות, כמה מאות רובלים והקזן איננו. המגפיים לא נמכרו וזה היה מקרה נדיר. מה לעשות, כסף אחר אין לה ולהביא הביתה משהו לאכול צריכים. היא ניגשת לדוכנים וקונה בכסף שמצאה וחוזרת הביתה עם המגפיים שלא נמכרו, וגם בסל יש משהו לאכול...

היא מספרת לי על המקרה. אנחנו צוחקים, אולי זה היה אליהו הנביא שראה שאין לך כסף במה לקנות, וזרק לך את השטרות? מעניין, שעברו שם עוד אנשים ואף אחד לא שם לב שבתיה מרימה מהאדמה שטרות אדומים.

הסיפור הזה פיקנטי מאוד ועד היום אנו זוכרים אותו כקוריוז מהבזר בד׳זמבול.

סוף כל סוף הגיע הזמן. זה היה באמצע הלילה. בתיה מקבלת צירי לידה ומעירה אותי משנתי. אני קם מהר וגם היא מתלבשת. משהל׳ה ישן שינה עמוקה על משכבו.

אני מעיר את טמקין ואומר לו שאנחנו הולכים לבית החולים ושישגיח על הילד. למעשה אין מה להשגיח, הוא לא מתעורר בלילה.

הולדתה של בתנו ברכה

אנחנו יוצאים החוצה ומתחילים ללכת לכיוון בית החולים. הדרך מוכרת לי, אבל זה מאוד רחוק ממקום מגורינו.

בתיה נשענת עלי ונאנחת מכאבים. אנחנו הולכים לאט־לאט ונעמדים כל פעם שתוקפים אותה צירים.

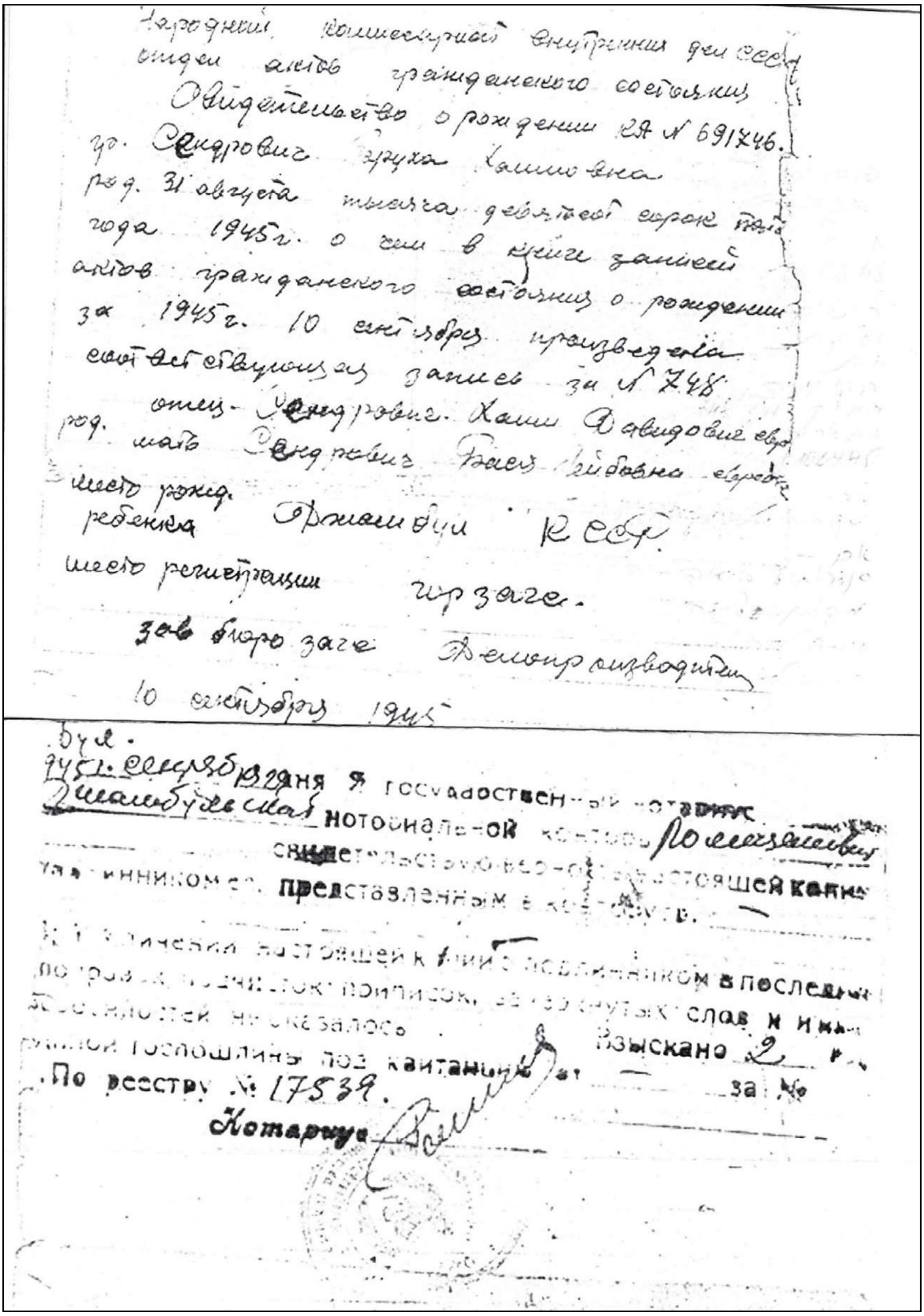
אני מאוד נפחד, האם נספיק לגשת לבית החולים ומה אני יכול לעשות באמצע הלילה ברחוב חשוך וריק, שלא רואים שום בן אדם, איך אני יכול להזעיק עזרה?

הצירים רפים לזמן מה ואנחנו מתקדמים הלאה. אנחנו מגיעים לתעלה שצריכים לעבור והיא לא יכולה לרדת ולעלות.

תעודות לידה

תעודת הלידה המקורית של ברכה סנדרוביץ (ד'זמבול קזחסטן)

נולדה ב־31.8.1945 כ"ב אלול ה'תש"ה

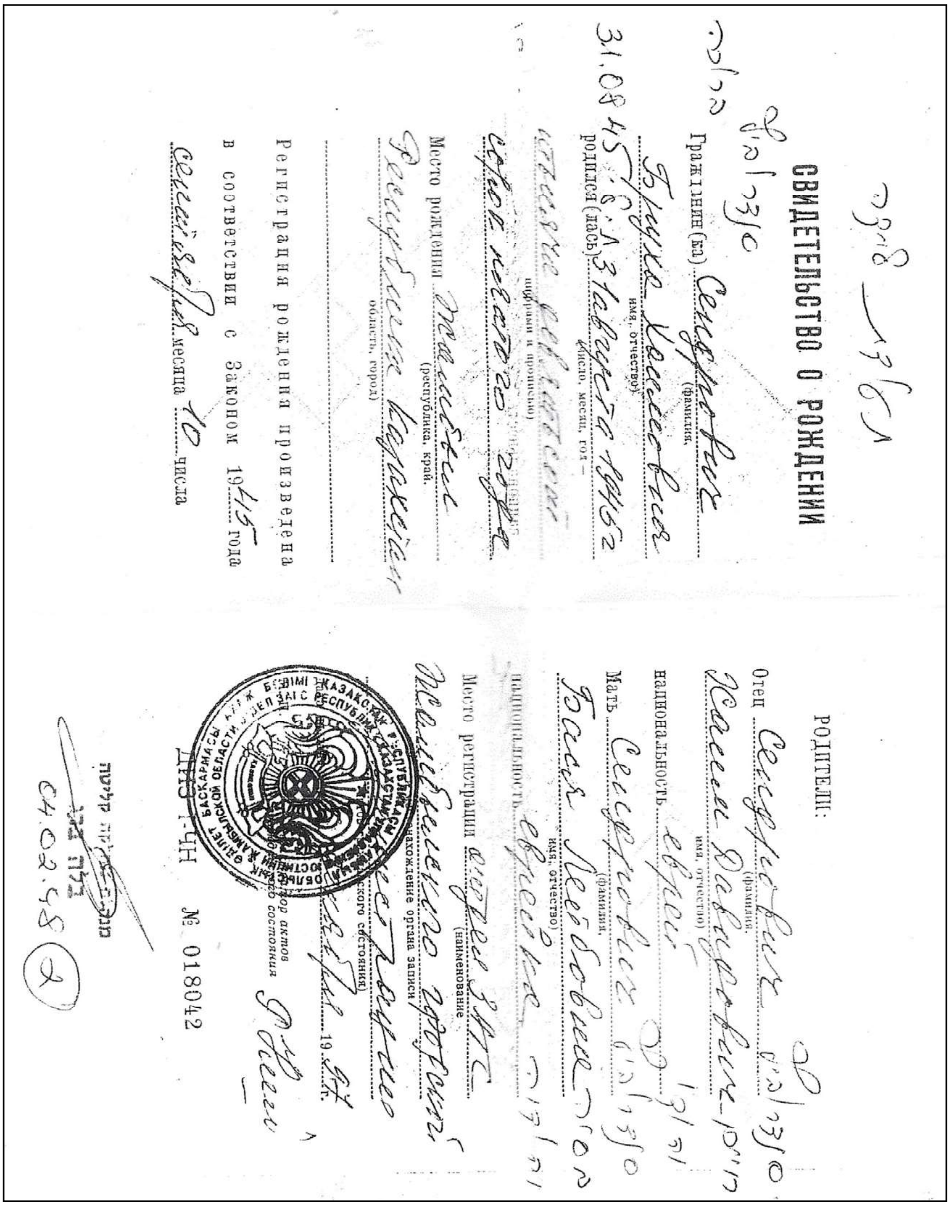

Народный комиссариат внутренних дел СССР
отдел актов гражданского состояния
Свидетельство о рождении КЯ № 691746.
гр. Сендрович Бруха Хаимовна
род. 31 августа тысяча девятьсот сорок пят
года 1945 г. о чем в книге записей
актов гражданского состояния о рождении
за 1945 г. 10 сентября произведена
соответствующая запись за № 748.
отец - Сендрович Хаим Давидович евр.
мать Сендрович Баця Лейбовна еврейка
место рожд. ребенка Джамбул КССР
место регистрации гор загс.
Зав бюро загс
10 сентября 1945

...1951 г. ... Я государственный нотариус
Джамбульской нотариальной конторы
свидетельствую верность настоящей копии
с подлинником, представленным в контору.
В подлинном настоящей копии с подлинником в последнем
подчисток, приписок, зачеркнутых слов и иных
особенностей не оказалось.
... госпошлины под квитанцию ... Взыскано 2 р.
По реестру № 17539. за №
Нотариус

תעודת לידה חדשה של ברכה סנדרוביץ שהונפקה בקזחסטן

СВИДЕТЕЛЬСТВО О РОЖДЕНИИ

Гражданин (ка) .... (фамилия)

.... (имя, отчество)

родился (лась) .... (число, месяц, год — цифрами и прописью)

Место рождения .... (республика, край, область, город)

Регистрация рождения произведена в соответствии с Законом 19.45. года .... месяца 10 числа

РОДИТЕЛИ:

Отец .... (фамилия) .... (имя, отчество)

национальность ....

Мать .... (фамилия) .... (имя, отчество)

национальность ....

Место регистрации .... (наименование и местонахождение органа записи актов гражданского состояния) .... 19... г.

№ 018042

אין ברירה. אני לוקח אותה על הידיים. זה קצת קשה אבל אני מתאמץ. עוברים את התעלה בלי מכשול ואנחנו מתקדמים ככה הלאה ברחוב השומם והחשוך.

אני מלא פחדים, אבל בסוף מגיעים כבר לבית החולים. נרגעתי. ברוך השם, הדרך עברה מבלי שיקרה דבר.

אני משאיר אותה בבית החולים ורץ מהר הביתה. הילד ישן שנת ישרים ואני עולה על משכבי לנוח מהמאמץ וההתרגשות הקשה.

הבוקר בא. אני מוכרח ללכת לבית־החולים וטמקין כבר הלך לעבודתו. אצל מי משאירים את הילד?

משהל׳ה כבר יותר משנתיים והוא מפטפט קצת רוסית, כי בחצר איפה שגרנו ישנם ילדים בגילו והוא לפעמים משחק איתם. הוא יודע כבר לדבר ומבין כל מה שמדברים אליו.

נכנסתי לשכנה, אישה רוסייה צעירה שיש לה ילד בגיל של משהל׳ה. אני מספר לה שבתיה בבית־חולים ואני צריך ללכת לשם ואני מבקש אם אני יכול להשאיר את בני אצלה לכמה זמן עד שאחזור.

הרוסייה הזאת מאוד סימפטית ולבבית והיא הסכימה. אני מביא את בני לחדרה, הילדים מתחילים לשחק על הרצפה ואני מבטיח לו שאביא לו דברים טובים ושלא יבכה, עד שאבוא.

משהל׳ה שקע במשחק עם הילד של השכנה ואני רץ לבית החולים.

בית־החולים מוּכּר לי טוב, ועכשיו אני כבר יודע מה לעשות. אני בעל ניסיון, מבשרים לי ששעתיים אחרי שהבאתי את אשתי היא ילדה בת, בלי כל סיבוכים והיא מרגישה בטוב.

אני יודע

שלהיכנס פנימה לא אוכל, אבל אני רוצה לראות את התינוקת, את בתי הקטנה ולזה יש לי כבר רפואה בדוקה. כמה שטרות אדומים שאני תוחב לידה של אחות פותרים את הבעיה. היא אומרת לי לחכות וכעבור זמן מה היא מביאה תינוק עטוף בשמיכה. אני מסתכל, פנים קטנות, מלאות קמטים, כמו אצל זקנה, עם שערות בהירות בצבע הדבש. אני מתפלא על היצור הקטן בן כמה השעות שנראה כל כך זקן. כנראה שאני לא מבין הרבה ביצורים כאלה. האחות אומרת "נהדרת" ומסתלקת עם התינוקת. אני מחכה עוד קצת ומבקש מהאחות שחזרה להגיד לבתיה שאני הייתי והכול בבית בסדר ושלא תדאג.

למחרת שוב הייתי בבית־החולים. בתיה כבר באה אלי לפרוזדור. היא מספרת לי שלקח עוד כמה שעות עד שילדה ואני כל כך פחדתי ברחוב והכול עבר בשלום ומהר.

אחרי כמה ימים בתיה חזרה הביתה עם התינוקת. המשפחה שלנו גדלה ואנחנו כבר ארבע נפשות בלי עין הרע, משפחה שהקמנו לבד, בלי הורים וקרובים ובלי כל עזרה חומרית ונפשית ממישהו.

עד היום התגברנו על כל המכשולים ואנו נמצאים בהתחלה. דרך חדשה בחיים הנמשכים ומלאים הפתעות וניסיונות שלא נראים מראש. צריכים לאחוז בהגה ולהשיט את הספינה המשפחתית הקטנה דרך נחשולי החיים ולהביא אותה לחוף מבטחים, שאני לא יודע את טיבו. המטרות לא ברורות והעתיד מעורפל בעננים כבדים.

כל אדם עם מזלו. אולי התינוקת החדשה שלנו תביא לנו מפנה וקרני השמש יאירו דרכנו במציאות הקודרת בימים הבאים?

עכשיו הגיע התור של בתיה לבחור בשם של בתנו והיא מחליטה לתת שם על שם של סבתא שלה, ששמה היה ברכה ואנחנו מוסיפים שתהיה ברכה והצלחה מעתה ועד עולם עלינו ועל כל ישראל.

אני הולך למשרד הרישום ומוציא תעודת לידה ע"ש ברכה־חיימובנה סנדרוביץ, אבל בזאת לא גמרתי.

בשבת הלכתי לבית־כנסת מאולתר שהיה בסביבה שלנו. זה היה בדירה פרטית אצל משפחה יהודית דתית שלקחה את הסיכון לארגן תפילה בציבור בימי שבת ובחגים.

זה היה בלתי לגלי ומזמן לזמן עשו את התפילות במקום אחר. בד'זמבול היו בעת המלחמה כמה אלפי יהודים ופליטים, לא כולם ידעו מהמניינים האלה מפחד של הלשנה.

ממכרים שהיו גרים בשכנות ברחוב סטלינה נודע לי על המניין ובהמלצתם הלכתי לשם בשבת. קיבלתי עלייה לתורה ובמעמד הזה הוכרז על השם של בתנו ויקרא שמה בישראל ברכה. כזה היה המנהג היהודי מדורי דורות וככה נהגתי בהיותי גולה בברית המועצות תחת שלטון סטלין.

התנאים לבתנו הקטנה לאין ערוך יותר טובים מאשר בקולחוז. משכנה רוסייה קיבלנו עריסה של עץ ירוק, שלרגליה היו מחוברות מגלשות מעץ חצי עגולות ויכולנו לנדנד אותה בזמן שהיתה בוכה עד שנרדמה.

ושוב התנסיתי במתן שוחד לפקידה ממשלתית ונוכחתי לדעת שהעניין מועיל, אחרת אינני יודע באם היינו מקבלים מה שהיה מגיע לנו לפי החוק ולכל תושבי המדינה.

נודע לנו משכנים רוסיים שלכל ילד שנולד מקבלים "פרידָנַה" (נדוניה) של כל מיני חלקי לבוש של בערך עשרים וכמה פריטים. היה לזה משרד מיוחד בעיר, איפה שהבאתי את תעודת הלידה של בתנו ונרשמתי לקבלת המענק שהיה לנו חשוב מאוד.

ופה התחילה סחבת. הלכתי למשרד הזה הרבה פעמים ודחו את קבלת המענק מיום ליום בכל מיני תירוצים. אחרי ריצה של חודש ימים, כבר התייאשתי ורציתי כבר לוותר על כל זה, אבל מישהו ממכירנו כששמע מהדבר, יעץ לנו לתת שוחד לפקידה וזה בטח יעזור.

ביום אחד הלכתי מוקדם למשרד הזה, עוד בטרם מתחילים לעבוד. את הפקידה כבר הכרתי טוב ואני חיכיתי לה בחוץ ברחוב. כשהפקידה, אישה צעירה מגונדרת, התקרבה לעבר המשרד, ביקשתי סליחה ממנה ושאלתי אם היא מטפלת במענקים לתינוקות. כשענתה כן, נתתי לה את הנייר ביד וביקשתי ממנה שהיא תטפל בזה. היא פתחה את הנייר ובראותה את הכסף היא קיפלה מהר את הנייר ושמה בארנקה והיא אמרה לי לבוא למחרת בבוקר.

למחרת הלכתי למשרד הזה, ניגשתי ישר לפקידה הזאת, אמרתי את שמי ותיכף היא רשמה פתק למחסן לתת לי מה שמגיע. אמרתי לה רק תודה והלכתי ישר למחסן באותו בית וקיבלתי חבילה שלמה כל מיני פריטי לבוש לתינוק וגם שמיכה של בד עבה וחם.

כל זה היה שווה בשוק השחור אלפי רובלים. מסופקני אם הייתי מקבל את זה בכלל, לולי תרופת הפלא של כמה שטרות כסף שנתתי לפקידה בשערי המשרד.

ידוע ששוחד היה קיים בזמנים קדומים ועוד הנביאים אמרו: "כי השוחד יעוור עיני חכמים ויסלף דברי צדיקים", אבל ברוסיה הסובייטית השוחד התפשט לכל שטחי החיים, אפילו לדברים קטנים, כמו מענקים לתינוקות. ככה זה היה בימי סטלין בזמן המלחמה.

היתה אימרה רוסית: "תמרח או תיסע" וזה היה האמת. ברכבות נוסעים המפקחים לקחו שוחד והרבה אנשים נסעו בלי כרטיסים וקיבלו מקומות הכי טובים. ככה זו המציאות ברוסיה.

הזמן רץ, עברנו כבר את שנת 1945. אני מקבל מזמן לזמן גלויה מארץ ישראל מחברי אברהם. הידיעות על השמדת היהודים בפולין הגיעו כבר לעולם הרחב. בגלויה בסוף שנה זו, כותב לי אברהם בין היתר: "אני כנראה נשארתי היחידי בחיים מכל משפחתי. מי יודע באם נשאר מישהו מהם? גדול הצער וקשה מאוד לדבר על זה. אולי בכל זאת חי מישהו, אבל קשה להאמין".

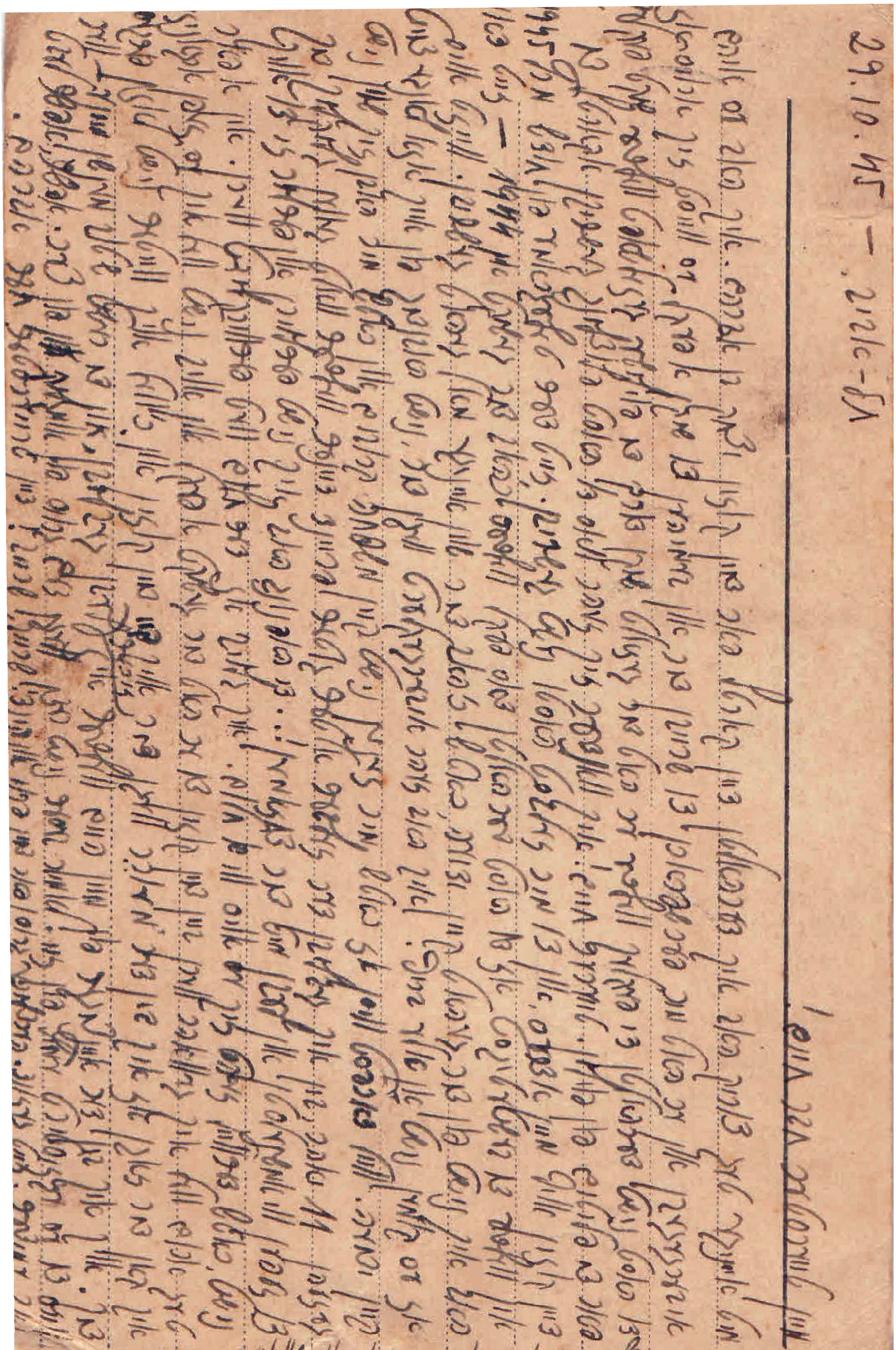
אחרי הבשורות האלה שקיבלנו, לא היה לי מה להוסיף. אנחנו יהודי פולין, בסירה אחת שטים על נחשולי הגלים של בשורות איוב אלה. קשה מאוד להאמין בזה ואנחנו באופן מוחשי לא תופסים את גודל האסון. אנו רוצים בכל זאת לעמוד מול המציאות ולחזור מה שיותר מהר לפולין.

אולי אלה בכל זאת רק שמועות לא נכונות. אנחנו נכנסים למאבק בין המחשבות הרעות עם התקוות הקלושות. הלא זה לא ייתכן שהשמידו את

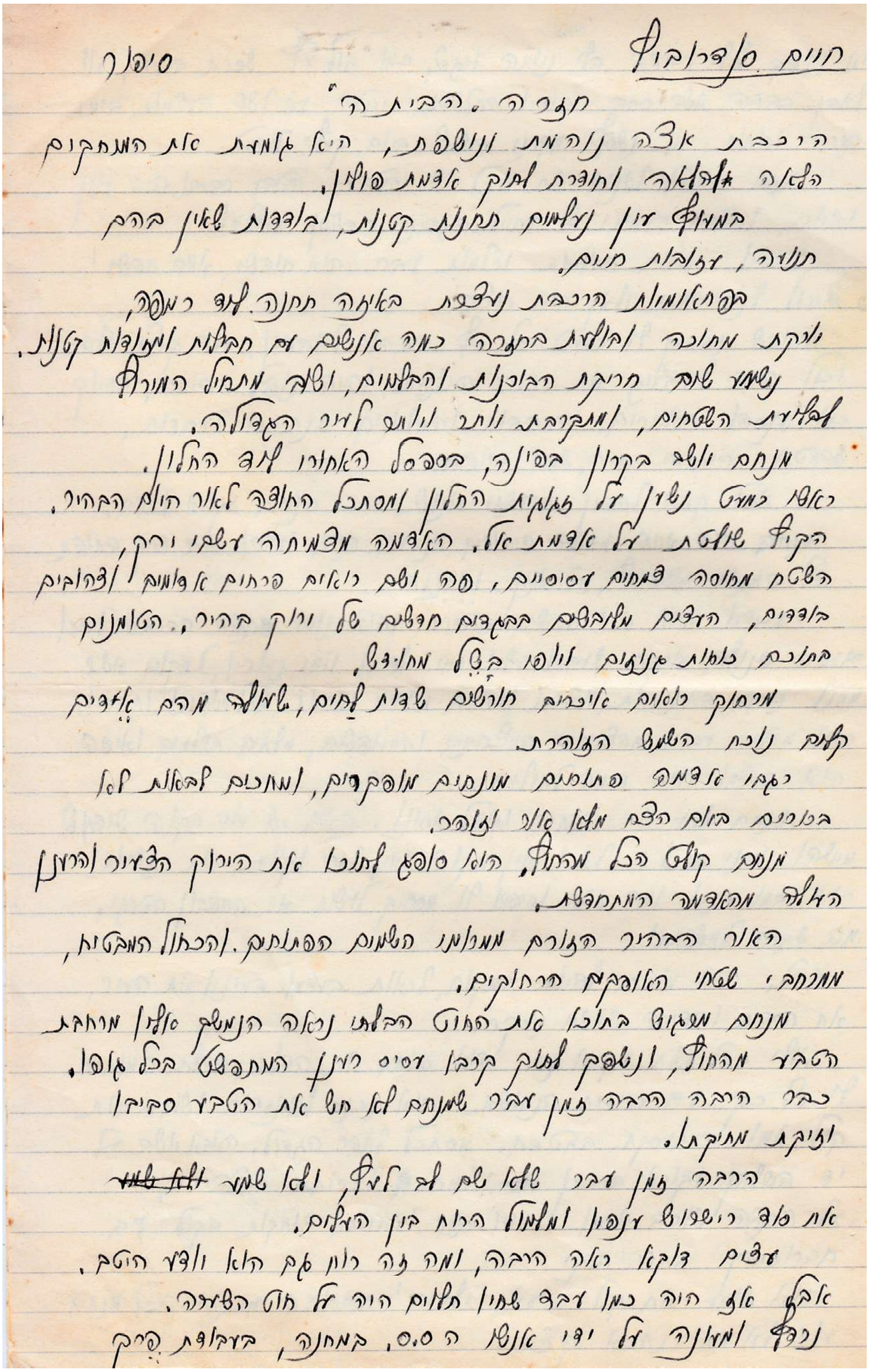
גלויה שנשלחה מאברהם לנגלבן מתאריך 29.10.1945 מפלשתינה

גלויה שנשלחה מאברהם לנגלבן מתאריך 29.10.1945 מפלשתינה

סיפור שכתב חיים סנדרוביץ "חזרה הביתה" (עברית)

חיים סנדרוביץ   סיפור

"חזרה. הביתה"

הרכבת אצה נוהמת ונושפת, היא גומעת את המרחקים הלאה והלאה וחודרת לעומק אדמת פולין.

במעוף עין נעלמות תחנות קטנות, בודדות שאין בהם תנועה, עזובות תמים.

בהתאוששות הרכבת נעצרת באיזה תחנה. עם רמפה, יורדת מתוכה ועולות בתוכה כמה אנשים עם חבילות ומזוודות קטנות.

נשמע שוב חריקת הבוכנות והגלגלים, ושוב מתחיל המירוץ לאורך השטחים, ומתקרבת יותר ויותר לעיר הגדולה.

מנחם יושב בקרון בפינה, בספסל האחרון ליד החלון. ראשו כמעט נשען על זגוגית החלון ומסתכל החוצה לאור היום הבהיר.

הקיץ שולטת על אדמת אל. האדמה מצמיחה עשבי ירק, השטח מכוסה צמחים עסיסיים, פה ושם רואים פרחים אדומים וצהובים בודדים, העצים מלובשים בבגדים חדשים של ירוק בהיר. השמים בתוכם כמות גנים ויופי בַּצֶל מחודש.

מרחוק רואים איכרים חורשים שדות לחם, שעולה מהם אֵדים קלים נוכח השמש הזוהרת.

רגעי אדמה פתוחים מונחים מופקרים, ומחכים לבואת לאל בכורים ביום הצב מלא אור וזוהר.

מנחם קולט הכל מהחוץ, הוא סופג לתוכו את הירוק הצעיר והרענן העולה מהאדמה המתחדשת.

האור הבהיר הזורם ממרומי השמים הפתוחים. והכחול המבטיח, ממרחבי שטחי האופקים הרחוקים.

מנחם משגיע בתוכו את החוט הבלתי נראה הנמשך אליו מרחבת הטבע מהחוץ, ונשפך לתוך קרבו עסיס רענן המתפשט בכל גופו.

כבר הרבה הרבה זמן עבר שמנחם לא חש את הטבע סביבו ויניקת מתיקתו.

הרבה זמן עבר שלא שם לב לנוף, ולא שמע ~~ולא שמע~~ את סוד רישרוש ענפיו ומלמול הרוח בין העלים.

עכשיו דווקא ראה הרבה, ומה זה רוק גם הוא וידע הטבע.

אבל אך היה כמו עבד שחיו תלוים היו על חוט השערה.

נרדף ומעונה על ידי אנשי ה S.S. במחנה, בעבודת פֶּרֶך

הוא נהפך לכלי עבודה בלי נשמה ורגש, כמו בול עץ שבער בוער, או לאבן כבדה אשר סחב בימי החלשות. נותר עד לשבת הרעבון בימי סגריר וחמות, או נשרף מקרני השמש ביום קיץ לוהט.

מנחם התחיל לשנוא את הכל ואת הטבע. הטבע סביבו היה עוין ואכזר, והאדם בדמות של החייל הגרמני כהשטן בעצמו.

ועכשיו. חלום הבלהות ונשמות עבר. הוא חופשי, אדם חפשי! שיכול לנוע מתי ולאן הוא רוצה.

החופש נראה לו כמעט על סף התהום לאבדון. עוד קצת ולא וכל היה להרגיש את יסורי התקופה, והיה נופל תהומה, בדיוק כמו שנפלו האחרים. הרבבות והמליונים שנתפסו לעבדות, שחטאם היחידי היה, שהם יהודים.

אבל קשה להבין במושגי אנוש, דרכי הנסים שקרו לאדם. ומנחם הוא אחד מאותם היהודים שנשארו בנס, ועברו את דרך התופת של המחנות אושוויץ, מטהאוזן ואבנזה.

עכשיו הוא איש חפשי, משוחרר. והוא נוסע הביתה, לעירו איפה שנולד, איפה שעברו עליו ימי ילדותו וימי נעוריו, למקום שממנו נעקר בזכרונות, מאביו ומאמו מאחיו ואחיות, מכל משפחתו וחבריו. הוא משוחרר עכשיו מהצפיפות המצחינות והמזוהמים, מלאים תולעים ואיפה הוא בעצמו היה דומה לתולעת...

מנחם יודע את האמת ומפחד אסונו. האם יש עוד תקוה שמשהו מבני ביתו? לא! אין תקוה ואין למה לקוות. את הזוועות ראה במו עיניו. ומה ששמע וסיפרו לו מספיק לעשות את החשבון הפשוט, מה שקרה למשפחתו.

אבל, הוא מוכרח להיות במקום, לראות בעצמו בעיניו את העיר, את הבית והדירה שמשם נעקר.

ואולי בכל זאת יקרה נס. הוא פותח את הדלת, הדלת המוכרת לו כל כך, עם הידית הנחושת. הוא נכנס לפרוזדור ושומע את קול אמו המתעסקת במטבח. מסתכל לחדר הגדול, האבא יושב על יד השלחן וקורא בעתון ומחכה לארוחת הצהריים. על הספה שוכב אחיו ובידו ספר. ואחיותיו צוחקות בקול עם חברותיהן בחדר השני.

הוא שומע את קול האמא, ילדים! הארוחה מוכנה. אבל מנחם עוד לא בא נחכה קצת.

אמא, אמא, צועק מנחם היגעתי! והחדר מתחיל פתאום לרקוד והרצפה מוציאה אנחות מתחת רגליו. והוא לא מבין מה מתרחש. ופתאום הוא מתיפח כמו ילד אמא! אמא!...

הרכבת נעצרה פתאום ומנחם התעורר באמצע חלומו. הוא עומד על רגליו מבלי לדעת מה לעשות והיכן הוא. הוא רואה אנשים מורידים מזוודות וחבילות מהמדפים ונדחקים החוצה.

כבר הגענו לעיר? הוא שואל את האדם העומד בקרבתו שסוחב על גבו תרמיל גדול.

כן, גוי גבוה מרגיל עם שפם גדול.

האדון לא רואה, הוא עונה בנימת רוגזה ונדחק קדימה עם תרמילו הכבד.

עוד שניה ומנחם מחוץ לקרון, כן זה עירו. כך כתוב על שלט גדול מעל דלתות בית התחנה. חלק מבתי התחנות הרוס ונשרף, אבל הוא מכיר את המקום.

לא פעם אחת היה פה. הכל אותו הדבר, אבל לא כמו אז לפני המלחמה. לא רואים אותם האנשים שהיו רובם יהודים.

והיהודים בעלי זקן, במלבושים שחורים וכובעים עגולים. והיהודים מלובשים אירופאית. ונשים בצעיפים פשוטים וגם בפאות שיער ראש, ודברו בקול ויכוח וצווחות. נדחקו לקופות לקנות כרטיסים עם מזוודות וחבילות.

עכשיו הרעש נשמע אחרת, הוא זר לו ובלתי מוכר.

מנחם מתחיל להסתכל בפרצופי האנשים. אולי הוא יראה פנים מוכרות, אף יהודי, ועניים. אבל מכל צד הוא נתקל במבט זר וקר.

עיני גויים מסתכלים עליו מתחת מצחות מבריקות. או מגבעות לבד, ונדמה לו למנחם שהם מסתכלים עליו בתמיה ובגיחוך, למה חזרת?, מה לך פה יהודי?

כמו כולם הוא נדחק ליציאה, הוא רוצה מאד מהר להיות בעיר, לרוץ עם הרחוב הרחב מטה מטה למרכז העיר ולהשתקע ברחובות ובסמטאות של עירו.

פשוט קרב (דם כלבים) מה אתה כל כך ממהר אדוני הוא שומע קול נזעם, אבל מנחם לא שם לב לזה, הוא כבר בחוץ, ברחוב. והוא הולך בצעדים מהירים כאילו יש לו משהו להפסיד. הרחובות שלו מתקרבים והוא כמעט שומע אותם באוזניו, ומתפלא.

כן, זה אותו הרחוב, המרוצפים באבנים רבועים. אבל משהו מוזר נקשים צעדיו על אבני הרחוב, והד עמום חוזר אליו.

אף פעם בחייו לא היה כל כך ער לשקשוק של צעדיו עצמו.
אחת שתיים, אחת שתיים, דופקים צעדיו במוחו, כאילו רוצים להתגרות
בו ולהכעיסו, אחת שתיים, אחת שתיים,
מנחם רוצה לברוח מצעדיו, אבל הם רודפים אחריו בדרכו המירה...
הוא הולך בדרך מוכרת. מאות, מאות פעמים עבר פה,
ומה שיותר הוא מתקרב למטרה, לרחובו, לביתו איפה היה גר, יותר זר
נראה לו המקום.
הוא מזהה את הבתים, את החנויות. פה היה העסק "אחים רבינוביץ'"
עכשיו יש שלט. "יאן קולישה מנופקטורה". כן ממול היה המספרה
של ר' מלך, איפה לו פעם אחת שתה בירה ואכל כבד וקורקבנים
מטוגנים בחברת חברים. עכשיו יש שלט, "הדג הזהב"
לפני דלתות החנויות עומדים אנשים זרים וקהל הקונים לגמרי אחרים
יוצאים ונכנסים.
אולי לחזור?.. דפק רעיון במוחו. לחזור לרכבת ולנסוע רחוק, רחוק..
מה הוא מחפש פה, בין דברי עבר מתה? ומים שעברו ונעלמו תהומה!.
אבל הוא לא הולך בחזרה. הוא מוכרח לראות, להרגיש במו
חושיו את הריקנות השואף להסתכל אל התהום, במו עיניו.
עכשיו הוא מוכרח לראות הכל, למשש את המציאות במו ידיו, לא
להרגיש, לא, לא, הוא ממלמל לעצמו.
הוא נכנס באלכסון לרחוב צדדי ומהרהר, למה לו להסתכל מה
מסובב אותו? הלא מהכל נושב זרות, ויותר טוב להרוג את הרגש
ולהסתכל לארץ, על האבנים הקרות, זולתם. הם צעדו בדרכם האחרונה...
באונסטינקה שלו, הרגיש פתאום שהוא בא למטרה.
הוא הפסיק ללכת, במבט קפא הביט על השער מולו ונכנס פנימה.
ופתאום מנחם הרגיש שהמתיחות שלו רפה ונעלמה. צינה אחזהו,
ומוזר, נדמה היה לו שזה רק לא מזמן שיצא מהשער הזה, והכל
מה שעבר עליו אינו אלא חלום בלהות, חיזיון שלו, שהוא צריך
להתנער ממנו והכל יהיה כמקודם.
ובאמת הכל פה בשער היה כמו אז. יושב פה בשער על
ספסל השוער הזקן ומתקין מגרדים מטאטא. הוא מלובש באותו הבגד
הכחול עם המצחיה מעור כתום. מהפתח הפתוח של חדר השוער
נשמע ניגון צורם של פטפון. ונודף משם ריח של כרוב כבוש ודגים
מטוגנים.

5

מנחם עובר את השער, השומר נותן בו מבט מאוים וממשיך בעבודתו.
הנה החצר. כן, גם פה און שינוי. הגינה הקטנה עם הגפן
הירוקה וכמה עצים דקי גזרה וענפים דלים מעוקמים.
מסביב מתבקן על הספסל יושבים כמה חתולים ומתחממים נגד קרני השמש,
ומנמנמים. בדיוק כמו מקודם. רק שוני אחד נסוך על החצר.
החצר שקט ודומם. איפה הילדים, כל החבורה הקטנה שרעשה ורעשה
פה במשחקיהם..?
וממול השער שם בקומה השניה החלונות פתוחים, ומנחם מזהה
את הוילונות שרוח נושבת בהם כבמפרש.
בצעדים מהירים על שתי דרגות, כמו שעשה את זה בימי נעוריו הוא
רץ ועולה למעלה.
בהרגשות מוזרה הוא לוחץ על הפעמון החשמלי והוא שומע את הצלצול
המוכר לו רום! רום!..!
מבפנים הוא שומע חריקה מפלת, אבל עוד לא פותחים. מנחם
לוחץ שנית על הכפתור והצלצול הכספי של הפעמון מהדהד בבית השקט,
ומעורר אותו דרך צנורות כלי הדם ונימים הדקים מתחת העור,
עמוק שם. ופתאום מרגיש מנחם שנופלת עליו אימה מבשרת רעות.
בשורת המות. והוא מבקש הצלה ואיפה להתחבא מהאסון המתקרב.
הדלת נפתחת. גויה בגיל מבוגרת עם פנים בשפנים עומדת
בפתח ומסתכלת עליו בתמהון.
למי? היא שואלת ובוחנת אותו מלמעלה למטה.
אולי!.. עונה מנחם, והוא מרגיש שהפחד נעלם ממנו והבטחון
חוזר אליו. הוא מוכן לקבל כל סכנה ולהתמודד אפילו עם השטן..
אצבעותיו מתחוללות לצעוק. הנה לוקח אותה גויה וחונקת אותה.
אבל הוא עושה פסיעה לתוך הדלת הפתוחה ונכנס לפרוזדור
הגויה בפחד נרתעת הצדה ומנחם מתקדם הלאה, פותח את
הדלת לתוך החדר הגדול ונכנס.
מה אתה רוצה פאנייר (אדוני) בודאי אתה טועה?
תגיד למי אתה צריך, התחילה הגויה כמעט לצעוק, ועיניה הקטנות
רצות ופוזלות מפחד בראשה השמן.
מנחם כמעט לא רואה אותה. רק הוא עונה בקול חד שחותך
את האויר כמו בסכין.
לא. אינני טועה. אני יודע למי אני צריך, ופתאום הוא

6

כסא מול השולחן ומתיישב. הוא מתחיל לסקור את החדר בעיון.
אָך יעזוס מריה! צועקת הגויה, וסופקת את ידיה מפחד,
איך אתה מעיז להתפרץ לדירה זרה?, מה אתה רוצה? ומי אתה?
מי אני?, אני יודע, אבל מי את? גברת נכבדה עונה
מנחם בלעג שקט. הכל מה שאני רואה כאן זה שלי, השולחן,
הספה והמזנון. מאיפה לקחת? מי הרשה לך את כל זה?, אבא שלך?
כן רצחתם וגם ירשתם!

ומנחם סוקר בעיניים חולות את החדר. הוא מהרהר הרבה [illegible]
וכלים הצמודים על המזנון הכבד של עץ אלון בו נמצאים הרבה
צלחות ומגשים. ובאמצע המגשיות המלוטשות שעמדו כאן פעם
הפמוטים של כסף ומנורת החנוכיה עם האורות וכד השמן הקטן.
איפה שאבא השתחווה, "הנרות הללו קודש הם"

אמנם החנוכיה והפמוטים אינם. רק כמה עציצים וכוסות נמצאים
עוד שם. וקירות בחדר סמוך שבו מנחם ידע פעם סדר החגים
בגביע הכסף ובכוסות הבדולח... הסוד של ליל שבת וקידוש ,,בורא
פרי הגפן" וסדרי ליל פסח. ושולחן ערוך עם כלי טוב וכוסות עם יין
אדום לבן ולבד ובראש השולחן ישב אבא וכיפת קטיפה לראשו ומתנוצצים
מנורות של שבת.

לפתע מנחם שכח את המציאות, וראה את עצמו כילד בחיק המשפחה
ומסב בסעודת של שבת.

אבל צלצול המוכר של השעון שהיה תלוי באותו מקום כתמיד עורר אותו
מחלומו. כן המציאות השתנתה אבל הצליל ודפיקות הפטיפון על
הפעמון בחוק השעון נשאר כמו שהיה והחזיר את מנחם למציאות ולהכרה.

ופתאום מנחם רואה על השולחן מונח סכין עם ידית הכסף. הסכין
שהשתמשו בו רק לסעודת שבת, לפרוס ולחתוך את החלה לברך —
,,המוציא לחם מן הארץ" בצורה אינסטינקטיבית הוא מושיט את היד ולוקח
את הסכין בידו. הסכין מקופל והוא פותח את הלהב איפה חרוט
באותיות עבריות ,,שבת קודש" והוא חוזר ולוחש לעצמו שבת קודש,
שבת קודש!.

הגויה שמנחם לא הרגיש בנוכחותה התחילה פתאום לצרוח
בקול הסטרי. הצילו! הצילו, משטרה! היא צועקת ממול החדר
מהחלון הפתוח וברחה מהחדר למטה המדרגות בצעקות איומים הצילו!
דלתות מכל הקומות נפתחו ואנשים זרים התחילו להתאסף

7

לדירה. גם שומר הבית הזקן רץ בכל כוחו על המדרגות ונדחק לדירה לראות מה קרה.

פאני סטפקוגה למה את צועקת שאל שומר הבית, מפני מי את מפחדת?

שם! שם! בחדר הוא נמצא, הוא רוצה לשחוט אותי הבנדיט.

הוא שם, תזהרו ויש לו סכין ביד.

שומר הבית ושני גברים נמוך וחזק מתפרצים לחדר ורואים את מנחם יושב על הכסא אדיש וקפוא במקומו.

הם רוצים להסתער עליו, אבל דמותו הזקנה ופניו הרזים שמבליטים עוד יותר את הקוים השמיים נראה להם שהאיש לא מסוכן, ואין חשש לפחד ממנו. מנחם מרים את ראשו ומסתכל ישר בעיניהם של הבאים.

שומר הבית עושה פסיעה אחורנית, פניו מחווירים בתמיהה והוא מתחיל לגמגם בהתרגשות.

אם אני לא טועה, אז זה אתה פאן מנדל הצעיר. איך זה קרה שאתה חי? באמת אתה חי?

כן אני חי, ואני חוזר מעולם הבא... מהגיהינום. תגיד לי פאנוז ויטקי ידוע לך משהו על ההורים שלי על אחי ואחיותי. הלא אתה יודע מי אני. אז תגיד לי לפחות הקלות שלא תפחד. אני לא אהרוג אותך. אל תנוע מהרגל, איפה כולם? תגיד פאן ויטקו נשמע קולו של מנחם בנימה של אויב מעורב בתחנונים.

השכנים שנדחקו לחדר נסוגו קרוב לדלת עמדו תוהים ושקטים מבלי להוציא הגה ומבטיהם מושפלים לרצפה.

אתה שואל באם אנו מכירים אותך? כשעברת את הסף נראית לי משהו מוכר, אבל לא חשבתי שזה אתה מנדל הצעיר מהמשפחה של פאן טייטלבוים אתה שואל עליהם, הוציאו את כולם, כמו עדרים גרשו אותם. איש טוב היה פאן טייטלבוים, ובפנותו לנאספים בדלת הוסיף בנימה של הדבקות. יהודי היה אבל אדם ישר וטוב לב, וזה בנו הצעיר פאן מנדל

שתיקה עמוקה ותהומית עמדה בחדר חצי האפל, רק תקתוק השעון נשמע כמו פעימות לב אדם. לב שלא נדם ומאבק להמשיך בחיים.

הדממה הקפואה בחלל החדר ותקתוק השעון עוררו את מנחם מהלם שנפל והתפשטה באיבריו.

8

הפצוע את כולם "כמו מכבדים" הוא שומע שמראות דמחו של ילדיו, שהרשמים על
ראשו כמו פסוקים מלובנים שבוקעים מתוך מוחו, ועוד מעט הוא יתבקע לשני חלקים.
אך מה הוא מחפש פה?, את הדבר שאיננו, את המשפחה שגרשו לאבדון
ואף פעם לא יחזרו עוד. – אף פעם, הוא קובע בלי ספק.
מנחם מנער מראשו את קפאונו. ודוחף שוב למציאות, למול האורחים והפנים.
פתאום הוא מרגיש שהוא מחזיק את הסכין עם הלהב הפתוח.
והאותיות "שבת קודש" מרקדות לפניו.
באופן מכני הוא מקפל את הסכין שהוא מחזיק תוך דיבור. ובצעדים
נמרצים פונה ללכת.
הקהל מתפזר לצדדים, והוא עובר ביניהם מבלי להסתכל בהם.
הוא מרגיש רק את מבטיהם המפוחדים הננעצים בגופו המתרחק.
בשניות מעטות הוא כבר בחוץ. הוא שואף לתוך ריאותיו
את הרוח הצח וזרם חדש של מחשבות רודפות במוחו בערבוביה,
כן אני חי! אני חי! אך מה אני עושה פה בבית הקברות הזה?
לברוח מהר מפה רחוק, רחוק.
מנחם מרגיש פתאום את הסכין בידו.
אבל מה לו סכין, זה "שבת קודש" הדבר היחיד מביתו ההרוס,
מהמשפחה שאיננה. מהחיים שהיו פעם ולא יהיו עוד.
הוא מכניס את הסכין לתוך כיסו, ובצעד בריצה חפוזה
חוצה לתחנת הרכבת לברוח רחוק רחוק ממקום הזה
לעתיד הבלתי נודע.

סוף

חיים ספלמן

כולם. בטח נפגוש עוד מישהו מיקירינו. אנו נאחזים בתקוות כמו בפאטא־מורגנה, רואים בדמיון את קרובינו, כי אנו רוצים בכך. המאבק הנפשי הזה התחיל ואני מפחד מהרגע לראות את המציאות האמיתית והמפחידה.

המלחמה עם הגרמנים נגמרה. הניצחון על האויב הנאצי מובטח, פולין שוחררה כליל על־ידי הסובייטים, היטלר התאבד בברלין בבונקר בזמן פריצת הכוחות הרוסים מצד אחד ובעלי הברית מצד שני. ביפן הוטלה פצצת אטום שגרמה לכניעת יפן וכוחות אמריקאיים נוחתים ביבשת יפן. צ׳רצ׳יל, רוזוולט וסטלין נועדים לוועידה ומחליטים על חלוקת אזורי הכיבוש אחרי הכניעה. זה הכול קרה בשנת 1945.

אנחנו עומדים בקשר עם הנציגות הפולנית בעיר ומקבלים הנחיות להתכונן ולהיות מוכנים לחזור לפולין. זוהי שעה גדולה אחרי שש שנות סבל ורעב חלקי ואנחנו מקבלים את הידיעות האלה ברגשות מעורבים.

הגיע הזמן לעשות את החשבון. אנו פוחדים מפני החשבון, בכמה עלתה לנו המלחמה הזאת, האם נוכל לעמוד בפני גודל התשלום ששילמנו בגוף ובנפש. הידיעות מה קרה ״שם״ מזעזעות. העיתונות הרוסית מביאה כבר כתבות מזוועות הגרמנים ומהחורבן הגדול מיהדות פולין.

ב־15.3.1946 כתבתי גלויה לאברהם לנגלבן לפלשתינה.

ד׳זמבול, חברי היקר אברהם! אני מאוד מודאג למה אני לא מקבל ממך כל כתיבה כל כך הרבה זמן? כתבתי לך כמה גלויות.

אברהם יקירי. אנחנו עומדים ערב הרווקואציה לפולין, ובאם הכול ילך כשורה, אז בחודש הבא באפריל, נצא לנסיעה לפולין וייתכן שיובילו אותנו למחוזות המערביים. אבל אני בוודאות אהיה בורשה. סוף כל סוף. אבל אתה צריך להבין עם איזה מצב רוח. לא נפגוש שם אף אחד ולא נדע איפה לחפש את הקברים של המשפחות שלנו. ורשה כולה היא תל אפר. אברהם יקירי! השאיפה שלי, ובוודאי גם שלך שנתראה במהרה. נצטרך להשתדל בעניין זה, עד נסיעתי אכתוב לך עוד ובזמן שנהיה במקום אבריק לך את כתובתי, אני ואשתי, בני ובתי שולחים לכם דרישת שלום לך ולאשתך ולכרמלה, נא למסור ד״ש לדודים ולבני דודים שלי.

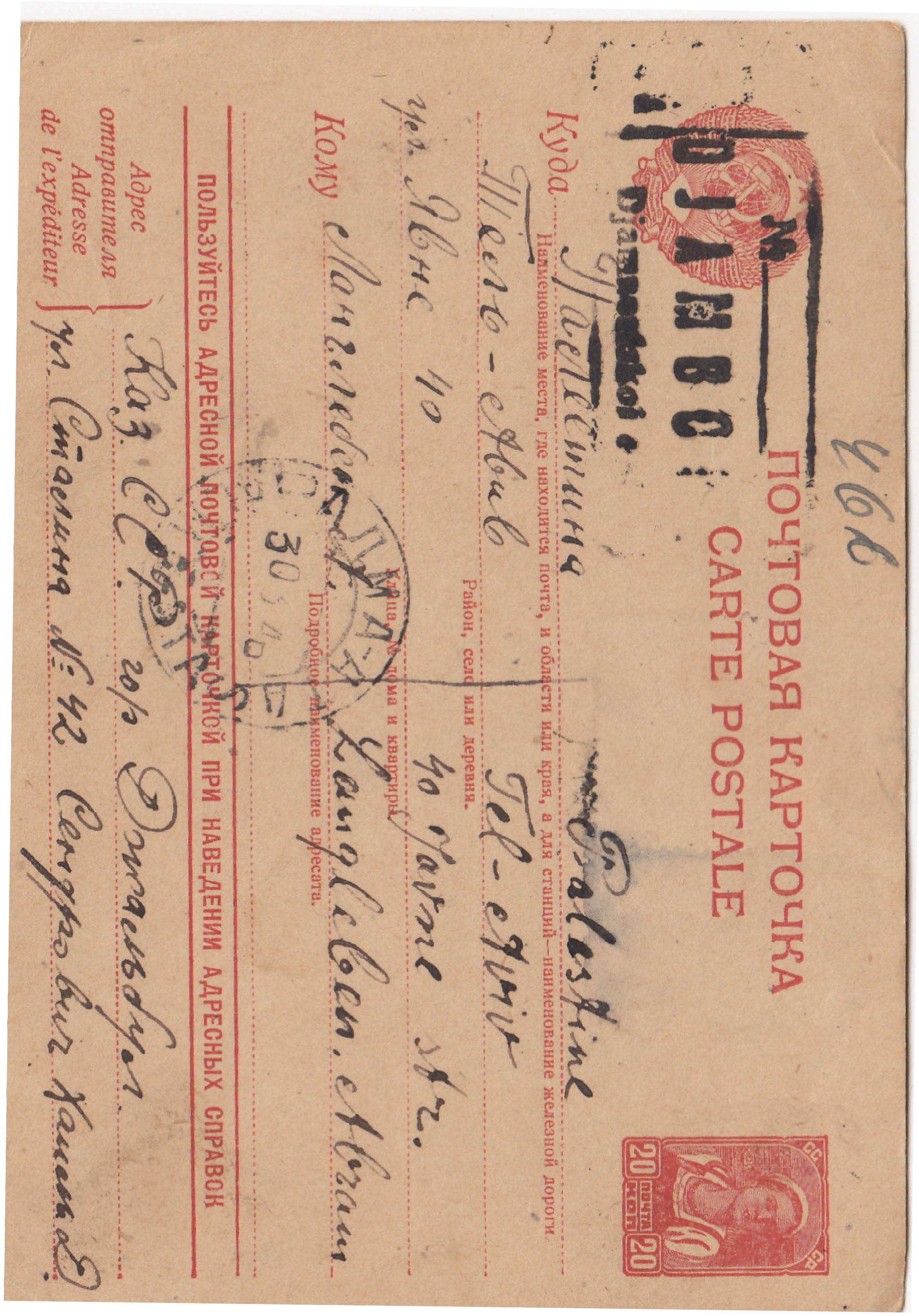
מחברך הטוב שמקווה במהרה להיות אצלכם, ד״ש למשפחת שפר.

חיים סנדרוביץ.

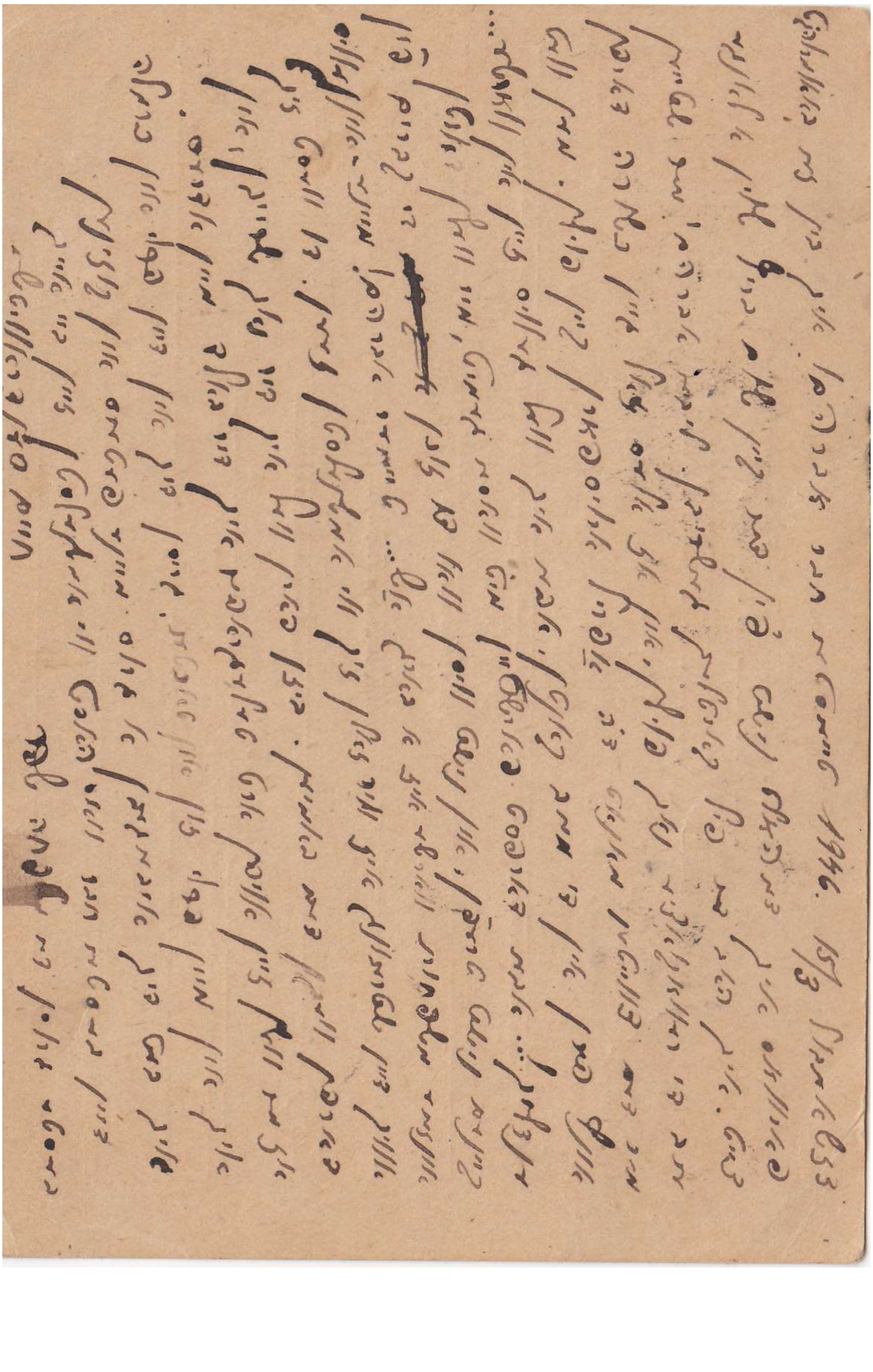
זו היתה כנראה הגלויה האחרונה ששלחתי לארץ ישראל מרוסיה הסובייטית מעיר ד׳זמבול.

אנחנו מתכוננים לנסיעה. הגיע הזמן לסדר כל מיני רישומים בנציגות

גלויה אחרונה שכתב חיים סנדרוביץ מד'זמבול לאברהם לנגלבן לפלשתינה ב־15.3.1946

גלויה אחרונה שכתב חיים סנדרוביץ מד'זמבול לאברהם לנגלבן לפלשתינה ב־15.3.1946

הפולנית. אני צריך להוכיח שאני ואשתי אזרחים פולניים וגם נשואים. עכשיו היה לי לתועלת האישור שקיבלתי פעם מהרב מבריסק, זה אמר כבר הכול, שאני ואשתי התחתנו בעיר ורשה. וטוב עשיתי ששמרתי כל הזמן את הפתק הזה. אבל טרם שמסרתי את האישור, עשיתי במשרד רשמי אצל עורך דין העתק מהמסמך הזה וגם העתקים של תעודות הלידה של ילדינו. כי לפי החוק הסובייטי הצטרכנו להחזיר כל תעודה סובייטית רשמית. ההעתקים נשארו אצלי עד היום.

התחלנו לאגור כל מיני דברי מאכל, כי מניסיוני הרב בנסיעות בקרונות משא, ידענו, שכמעט אי אפשר לקנות בדרך שום מזון ופה מחכה לנו מסע ארוך של כמה שבועות.

המזון העיקרי הוא לחם וקנינו לחם בשוק השחור. מלאי המזון שהכינונו, הוא בהרבה יותר עשיר מאשר כשנסענו מצפון לאסיה התיכונית. עבור בתנו בת הכמה חודשים, אין מה לדאוג, יש לה חלב טבעי משד אמא ומשהל׳ה אוכל הכול ביחד איתנו. הוא לא ברֶרן, העיקר שכמות המזון תספיק לנו לכל הדרך ועל זה דאגנו. במשך הזמן חסכתי כמה אלפי רובלים והיה לנו במה לקנות צידה לדרך.

להרבה יהודים בעיר היה כסף והיה גם שוק שחור של דולרים ומטבעות זהב מימי הצאר. ידוע לי כמה מקרים שאנשים החביאו מטבעות זהב שקראו להם בשם נרדף ״חזירים״, בעקבים של הנעליים או המגפיים. עשו בעקב הנעל חור חלול ושמו שם את המטבעות ועליהם דפקו במסמרים חתיכת עור קשה ואף אחד לא ידע איפה טמון המטמון.

גם אני הצלחתי לקנות שתי מטבעות זהב, כל אחת של חמישה רובלים מימי הצאר וטמנתי אותם בנעליים, אמנם זה לא היה הרבה, אבל לזמן הראשון בפולין זה יכול לעזור.

הזמן היה בערך ימי חג הפסח ונודע לי שישנם מצות באיזה מקום, לכן גם קניתי כמה קילוגרמים מצות. מי דאג לאפות מצות, לא ידעתי, אבל באותו הזמן, כמעט שלא הרגישו את פיקוח השלטונות, ומשב רוח ליברלי ויותר חופשי היה מורגש בעיר. כל המושבה של היהודים הגולים בעיר ד׳זמבול היתה נרגשת מאוד לקראת הרפטריאציה, אנשים היו עסוקים באריזה ובהכנה לנסיעה.

אנחנו כבר ארוזים. הרבה דברים אין לנו ואוכל יש לנו סביר לכמה שבועות. אנו לא יודעים כמה זמן תיקח הנסיעה, אבל יש לנו ניסיון בנסיעות בקרונות משא, הבעיות העיקריות אצלנו זה הילדים, וזה הדאגה הראשית, אבל אנחנו לא היחידים. אצל הגולים שלנו התווספו ילדים - דור ההמשך של הפליטים מפולין. נתגבר גם על הבעיה הזאת, העיקר לצאת מברית המועצות ומה שמחכה לנו בפולין, אלוהים יודע...

היום הקובע בא. אוטו משא גדול בא מטעם השלטונות לקחת אותנו לרכבת. אנחנו לוקחים את כל המטען שלנו והעיקר הילדים ואנו כבר יושבים על המשאית.

באוטו זה אוספים עוד שכנים שגרים ברחוב שלנו. טמקין נוסע גם איתנו וגם יצחק לינדנבוים, למרות שגר במקום אחר. הוא בא להצטרף אלינו. הם עוזרים לנו להעמיס את החבילות. האוטו כבר מלא ונוסעים לרכבת. במסילה צדדית עומד אֶשלון ארוך ומכל חלקי העיר מביאים במשאיות משפחות שלמות עם הרבה מטען.

המחזה הזה מזכיר לי את מאסרנו בבריסק, כשלקחו אותנו באמצע הלילה והובילו לתחנת הרכבת, אבל ההבדל המהותי הוא בזה שאז נסענו לברית המועצות כאסירים, למקומות בלתי ידועים לנו, ועכשיו אנחנו נוסעים בחזרה לפולין, כאנשים חופשיים עם הרבה חרדה בלב, אבל גם עם תקוות מעורפלות לתמורות בעתיד.

אנחנו כבר יושבים בקרון משא. הפעם לא כל כך דחוס בפנים. אין אצטבה עליונה ובסך הכול אנחנו כמה משפחות, משפחות עם ילדים וכמה רווקים. עיקרון יש לי, שבכל התנאים עלי לנסות להסתדר מה שיותר טוב. אני מביא מאיזה קרון ריק כמה קרשים עבים וגם כמה לבנים שמצאתי בסביבה ואני מסדר מין דרגש ששם אפשר לשבת ולישון. יתר האנשים מסתדרים על הרצפה, מי עם שמיכות וכריות. הרכבת עומדת עוד שעות ארוכות ואין עלינו כל שמירה, הלא אנחנו אנשים חופשיים שנוסעים בחזרה "למולדת" ואנחנו לבד צריכים לשמור על הסדר והניקיון.

ושוב צריכים להסתגל לאנשים חדשים. היכרנו כמה משפחות מרחוב סטלינה מרחוק ואנחנו לא יודעים את טבען, ועכשיו צריכים לחיות איתן בכפיפה אחת במשך המסע הארוך.

הלילה ירד, סגרנו כמעט כל דלת ונרדמנו. באמצע הלילה הרגשנו שאנו נוסעים. צריכים שוב להסתגל לרעש הגלגלים ולדפיקות הבוכנות של הקרונות.

הקרונות גולשים על פסי הברזל, כל האשלון עם הקרונות הרבים לוקחים תנופה מהירה ואנחנו נוסעים כל הלילה בלי הפסק וארוכה עוד הדרך לפנינו. אנחנו כבר מנוסים בנסיעות כאלה וצריכים אורך רוח, כי רק התחלנו את הנסיעה, אבל המטרה ברורה לנו. אנו מקבלים בשוויון נפש את התנאים ואת המציאות האפורה. המעמד שלנו הוא "רפטריאנטים" וזה הסטטוס החוקי שלנו.

כפי שכבר פעם הזכרתי, האדם הוא בריאה שמתרגלת לכל התנאים. ושוב אנו מתרגלים לנסיעה בקרון, ימים ולילות עוברים בלי כל שינוי ולבד אנחנו קובעים את ההסדרים בקרון.

מתי אוכלים, מתי מסדרים את המצעים לשינה, ובזמן שהרכבת נעמדת בתחנה יותר גדולה, קובעים תור מי שיביא מים רותחים "קיפיאטוק" לעשות תה.

עיקר דאגותינו הם הילדים בזמן הנסיעה. כשהדלת פתוחה אני מחזיק את בני משהל'ה שלא יתקרב יותר מדי אל הדלת. אחר כך מצאתי קרש רחב שהעמדתי על יד הדלת והקרש חסם במקצת את החלל החוצה וזה הפחית את הפחד שלי, כי תמיד משהל'ה התקרב ליד הדלת.

אנחנו חיים את חיינו בקרון, עם שכנינו אנו מסתדרים. אין ברירה, צריך להתפשר עם המציאות ולהיות ותרן וכאלה אנחנו.

אחרי כמה ימי נסיעה הגענו לאזור שומם, שם נמצא הים ארל והעיר ארלסק. הרכבת לא נכנסת לבית הנתיבות של העיר, רק נעמדה במסילה צדדית. לפנינו שטח פתוח לא בנוי ומרחוק נראים בתים קטנים.

לרכבת מתחילים לבוא אנשי המקום. כנראה אנחנו לא הראשונים ולא האחרונים. האנשים מגזע מונגולי באים לקנות משהו מאנשי הקרונות, או למכור מה שיש להם, הם מביאים דליים עם מלח. זה המקום בו נמצאים מכרות פתוחים של מלח, או אולי זה מהים האַרַלי. כל הזמן בהיותנו באסיה התיכונית היה מחסור במלח שהיה יקר מאוד - ופה מציעים לך בשני רובלים דלי גדול עם מלח לבן. אנשים מכל הקרונות קונים מלח וגם אני קניתי דלי ששמתי בשקיק. מה אני אעשה בזה? אינני יודע, אבל בברית המועצות יש עיקרון, קונים מה שיש, במקום אחר תמכור ברווח ואכן כך היה.

נשים קירגיזיות הביאו לקרונות רדידים מעשה סריגת יד של צמר גמלים. הצמד היה מאוד מחוספס, אבל עבודת הסריגה היתה מעשה אמנות. בתיה קנתה רדיד כזה ועד היום הוא ברשותה ונראה כחדש, רק הצמר במשך הזמן התרכך ונעשה גמיש יותר וזה יתרון גדול.

פעם, באיזו תחנה בשדה פתוח, כשהרכבת נעמדה באו אנשים ממשקי הסביבה והציעו חבילות עלי טבק. העלים עוד לא היו לגמרי יבשים וריחם היה חריף.

בעד כמה רובלים קניתי כמה חבילות עלי טבק. מה אני אעשה בזה, גם לא ידעתי, כי אני לא מעשן. אבל קצת למדתי מהמציאות הסובייטית. אל תגיד אף פעם שאתה לא צריך, בזמן ובמקום אחר יצטרכו ולא תפסיד. ואמנם כך היה, הרווחתי הרבה על הטבק בהיותי בפולין.

עוברים ימים שאנחנו לא סופרים אותם. אנחנו מתקדמים כבר לערי רוסיה המרכזיות ובאנו לעיר סרטוב. זו עיר גדולה ונודע לנו שהרכבת תעמוד יום שלם בתחנה.

כמה אנשים מהקרון מחליטים ללכת ל"בניָה" - מרתף עירוני, כי שוב

אנחנו מזוהמים ומלאי כינים. אני גם הולך ולוקח איתי את המלח בכדי למוכרו כי שמענו שמשלמים 10 רובלים בעד כוס מלח. רק שיצאתי את בית הנתיבות ופתחתי את השקיק עם המלח התנפלו עלי אנשים וכל אחד תחב לי שטרות אדומים שאתן לו כוס מלח. לא לקח הרבה זמן ומכרתי את כל המלח שלא היה בכלל בנמצא בעיר. בכיסי היו מלאי שטרות של כסף, מאות רובלים שהרווחתי על דלי של מלח.

אחר כך נסעתי עם החשמלית למרתף העירוני והתרחצתי אחרי הרבה ימים במים חמים. זה היה ממש תענוג, הרגשתי מחודש לגמרי. את הפופייקה ומכנסי הצמר גפן העבים נתתי גם לחיטוי, הם איבדו את הצורה המקורית אבל לכל הפחות היו עכשיו נקיים.

אחרי כמה שעות חזרתי לרכבת שלי שעמדה עוד עד שעות הערב ואחר כך יצאה לדרכה הלאה לגבולות פולין.

עברנו את העיר חרקוב ואחר כך הגענו לקייב. האשלון נעצר לכמה שעות ואנחנו ירדנו מהקרון ליישר קצת את העצמות. האשלון של הרפטרואנטיב נעצר תמיד במקום מרוחק מהתחנה, אולי מפני שהיה שם הרס מהמלחמה. אני זוכר שראיתי פתאום מרחוק כמה מאות שבויים גרמנים, הם היו עוד בתלבושתם הצבאית, כמובן בלי כל הדרגות ועל ראשם חבשו כובעי לבד של חיילים גרמנים.

השבויים האלה נראו מאוד עלובים ועבדו בסחיבת קרשים ולבנים מבית הרוס.

עליהם שמר חייל רוסי צעיר כמעט ילד בן שש־עשרה, עם מקלע אוטומטי ביד, מוכן להרוג כל גרמני שיעשה תנועה חשודה.

הרגשתי סיפוק נפשי בראותי את החיילים הגרמנים מושפלים וחסרי צורה. לעומת זאת, זכרתי אותם באיזו גאווה וגנדרנות צעדו במגפיהם המצוחצחים בהיכנסם לורשה הכבושה דרך הרחובות הראשיים כמנצחים.

עכשיו הם נראים כערב רב בבגדים קרועים ומלוכלכים ופחד מוות בעיניהם מפני החייל הרוסי הצעיר.

לא רחוק מאיתנו, על הרמפה, הסתובב קצין רוסי מבוגר. בשומעו שאנחנו מדברים בינינו ביידיש, ניגש אלינו והתחיל לדבר איתנו ביידיש עממית.

הוא סיפר לנו שהוא המפקד על השבויים הגרמנים, כמה אלפים שנמצאים ועובדים בסביבה בניקוי הריסות. אצלו, הוא אומר לנו, הם לא מלקקים דבש. אני סוחט מהם את הנשמה בעד כל זה מה שהם עשו לנו, ובהראותו על החייל הרוסי הצעיר שנראה כמעט נער אמר:אתם רואים אותו, הוא כמעט כל יום מחסל כמה גרמנים, הוא מחפש רק איזה אמתלה והוא נוקם בהם. הגרמנים הרגו את הוריו ומשפחתו ולמרות גילו הצעיר הוא התנדב לצבא וככה הוא נוקם בהם ואינו מעלים עין, שגם הם ירגישו מה זה פחד מוות. אין מה לרחם

עליהם. גם הם לא ריחמו עלינו. כיהודי אני מרגיש צורך לנקום בהם, אבל הקורבנות שלנו לא יקומו לתחייה. גם אני שכלתי את רוב משפחתי, הצטדק כאילו בפנינו הקפיטן היהודי מהצבא הסובייטי.

אנחנו שוב יושבים בקרונות. זה כבר יותר משבועיים שאנחנו בדרך ואנו יודעים שאנו כבר קרובים לגבולות פולין.

מאז שעזבנו את ד׳זמבול עברנו אלפי קילומטרים. הרבה דברים מחורבן המלחמה לא ראינו, כי לתוך הערים ממש לא נכנסנו. בתי הנתיבות היו בחלקם הרוסים אבל החזיתות עמדו על תילן מקושטות בתמונות של מנהיגי המהפכה ואבות הסוציאליזם. כרוזים באותיות אדומות על בד לבן התנוססו ובישרו על הניצחון על האויב הגרמני.

כשהרכבת הגיעה לאיזה נהר וצריכה היתה לעבור גשר ברזל, נפל עלי תמיד פחד. ראיתי שהגשרים היו באופן פרוביזורי מתוקנים בתומכי ברזל ועץ. הרכבת האטה מאוד ונסעה לאט, כמעט זחלה. הבנתי שישנה סכנה גדולה ומתי שהרכבת עברה בשלום גשר כזה, נשמתי לרווחה.

כמובן שאת זה ראינו רק ביום, ובלילה בכלל לא ידענו באיזה סכנה אנו נמצאים, שהגשר המתוקן למחצה יכול להתמוטט ואז אנו כולנו יורדים תהומה ויותר טוב היה לנו שלא ראינו.

במשך כל הדרך, באורך של אלפי קילומטרים, היו מונחים משני צידי פסי הרכבת אלפי ארגזים וליפטים ממוספרים של כל מיני מכונות ואביזרים של בתי חרושת מפורקים. את כל המכונות, השלטונות והצבא הסובייטי הספיקו כבר להעביר מגרמניה המנוצחת.

בכל אזורי התעשייה הגרמנית, איפה שנשאר עוד מתקן או בית חרושת שלם, באו אלפי טכנאים רוסיים ופירקו הכול וארזו חלקים בארגזים, העמיסו על רכבות ושלחו לברית המועצות.

בעבודות אלה עבדו גם רבבות שבויי מלחמה גרמנים ובאין עוד תכנון ובמקומות מיועדים להקים מחדש את בתי החרושת האלה, זרקו את הארגזים והציוד הרב לשדות משני צידי פסי הרכבת לאורך כל הדרכים המרובות והארוכות ברוסיה.

מראה מוזר היה לראות לאורך מאות ואולי אלפי קילומטרים, פזורים ארגזים וציוד מכונות משני עברי פסי מסילות הברזל.

מסופקני אם את כל השלל הזה, שהרוסים הזדרזו להוציא מהאזורים הכבושים, הם הצליחו לשקם מחדש. בלי כל ספק שרוב הציוד הזה ששווה היה מיליארדים, התקלקל והחליד במשך הזמן שהיה שרוי בשטחים פתוחים ולא היה בו כל תועלת.

אבל לאף אחד לא היה איכפת. ההרס נמשך עוד הרבה זמן אחר גמר

הקרבות והנקמה היתה גדולה ברכוש הגרמני. אבל כל זה היה כאפס לעומת ההרס בנפש, במיליוני קורבנות שהושמדו על ידי הגרמנים בלי כל רחמים, בכל עמי אירופה ובמיוחד על היהודים שנגזרה עליהם השמדה טוטלית.

ועכשיו אנו חוזרים למקומות שם בוצעה ההשמדה. אנו כבר יודעים פרטים על מוקדי ההשמדה. על אושויץ וטרבלינקה ועל הגיטאות ההרוסים עד היסוד.

מצב הרוח הנפשי אצל כל החוזרים קשה מאוד והציפייה להיפגש עם המציאות הפולנית, עם הארץ שבה גדלו, ועכשיו בכלל לא יודעים מה ומי מחכה לנו שם. האם בכלל נוכל שוב להשתרש בארץ זו ולהמשיך את החיים שם כהמשך של תולדות היהודים בפולין הנמשך כבר אלף שנים, או שנצטרך שוב לקחת את מקל הנדודים למקומות אחרים בעולם הגדול?

השאלות האלה מטרידות את רוב הרפריאנטים והתשובות נשארו תלויות באוויר.

עם עזיבת ברית־המועצות ובחזרה לפולין, אנו מסיימים פרק חיים חשוב עבורנו. אנ רוצה כאן לנתח בכמה מילים את היחס לארץ זו והשאלה היא, האם אנחנו הגולים צריכים להיות אסירי תודה לברית המועצות, שהודות לזה שהיינו בארצם כל ימי המלחמה, הצלחנו להישאר בחיים ולא חלקנו את גורלם המר של היהודים שנשמרו במקומותיהם בפולין תחת הכיבוש הגרמני?

למעשה הדבר נכון. אבל נשאלת השאלה האם בזה שהשלטון הסובייטי לקח ואסר רבבות יהודים פליטים ושלח אותם בתנאים תת־אנושיים לארצות גזירה בעבודות קשות, בלי אוכל מספיק לקיום הפיזי ובלי לבוש ראויים לאקלים הקשה, האם עשה את כל זה מתוך טעמים הומניים בכדי להציל את חיינו מהגרמנים הנאצים, או מתוך חישוב של אינטרסים שלהם, לקבל ולנצל את האנשים האלה תוך שיעבוד לעבודת חינם ולסחוט מהם את המקסימום של כוח מבלי לתת תמורה המגיעה עבור עבודה זו?

הפליטים היהודים הוכרחו לעבוד כעבדים תחת הסיסמה שבזה הם בונים את המולדת הסוציאליסטית ואלפים־אלפים, אולי רבבות שילמו למעשה בחייהם בתנאים הקשים ובתת־תזונה. רבבות פליטים מתו בכל רחבי ברית המועצות בזמן המלחמה במחנות עבודה מקור, מרעב וממחלות.

האם מגיע להם עבור זה תודה, שיתר הפליטים נשארו בחיים ולא מתו? זה היה הגורל העיוור ומי שמאמין יגיד שההשגחה שמרה עליהם וניצלו.

אין לסובייטים כל זכות להכרה שהם עשו מעשה חסד לפליטים היהודים, רק יד הגורל גרמה לכך שנשארו בחיים.

אין לתת ציון לשבח לזורקי פצצות, שבכל זאת לא כל המופצצים נהרגו. אני דוחה את הטענה ששמעתי מאוהדי הסובייטים שהודות להם

נשארנו בחיים ולכן צריכים להיות אסירי תודה לסובייטים. לא מגיע לרוסים שבח ותודה שהם לא גמרו את המעשים של הגרמנים הנאצים כלפי היהודים והשאירו אותנו בחיים, להיפך, חשבנו שיש מקום לחקר העובדות והמעשים של השלטון הסובייטי כלפי הפליטים היהודים שנמלטו לשטח הכיבוש הרוסי על אדמת פולין ונלקחו אחר כך ככוח עבודה חינם לארצות גזירה ולמחנות עבודה. ההיסטוריונים יגידו עוד דברים בנושא זה.

אינני יודע מה התרחש בקרונות האחרים, רק נודע לנו שחנה, הבחורה הגוצה שהיתה בקולחוז קז׳בורול ונסעה באותה הרכבת שלנו, מצאה את משפחתה. באיזו שהיא תחנה, בזמן עצירת הרכבת שלנו, נעצרה גם רכבת שנייה עם רפריאנטים וחנה מצאה שם בקרון את כל משפחתה. התברר, שהם היו גם בקולחוז חמישים קילומטר מד׳זמבול, וגם הם חיפשו אותה כל הזמן. כמובן שחנה עברה לקרון שלהם והשמחה של איחוד המשפחה היתה גדולה מאוד אחרי ניתוק של כמה שנים.

אצלנו בקרון מתחילים להתרגש. אנו מתקרבים לגבולות פולין. באחת התחנות נכנסים חיילי א.נ.ק.וו.ד ומבקשים שנכין את התעודות לביקורת ושנדע שאסור להבריח זהב וכל מטבע חוץ ושנהיה מוכנים כי עוד מעט, עניין של כמה שעות, נעבור את הגבול ועוד יבואו לביקורת.

בקרון שלנו היתה משפחה של כמה אנשים. ראש המשפחה ששמו היה קנובל, התחיל להיות לא רגוע. פתאום הוא הוציא סידור תפילה עבה וביקש מבחור אחד שהיה לו זקן שופע שיער שיחזיק לו את הסידור, והוא באם הוא ירצה יכול להתפלל בו.

השם של הבחור היה קראוזה ומסופקני אם באמת היה דתי. הרבה אנשים גידלו זקנים מכל מיני סיבות, להיראות יותר מבוגרים, או מטעם פשוט, שלא היה להם מכשיר גילוח. הקראוזה הזה היה נראה עם הזקן כרב ועשה רושם טוב. העניין עם הסידור התברר אחר כך, כשעברנו כבר את הגבול מברית המועצות לפולין.

האשלון נעצר שוב בתחנה קטנה וריקה מאדם, הדלתות נפתחו לרווחה וחיילים שומרי גבול נכנסו פנימה. כולם היו דרוכים. החיילים דורשים את התעודות, סופרים את האנשים, רושמים ברשימה ושואלים כל מיני שאלות.

הם שואלים באם יש לי כסף. אני מראה להם שיש לי כמה מאות רובלים סובייטים, הם עושים תנועת ביטול ובודקים הלאה. כל חיפוש בחפצים שלנו לא עשו ובסוף הסתלקו מהקרון.

עמדנו שם זמן ממושך, עד שכנראה המשמר גמר את הבדיקה בכל

הקרונות. נשמעה שריקה ארוכה, אנו סוגרים את הדלת והרכבת ממשיכה בדרכה. אנו נוסעים אולי שעה ושוב הרכבת נעצרה.

פתחנו את הדלת, תחנה רגילה, קטנה, אבל ההפתעה היתה גדולה. אנו רואים חייל בלבוש פולני המוּכּר לנו וכמה עובדי רכבת פולנים בתלבושתם הכחולה.

מסביב שקט מוחלט, כאילו הטבע עצר את נשימתו. אנחנו נמצאים על אדמת פולין ואנחנו היהודים אזרחי פולין חזרנו ל"מולדתם".

תמה ונשלמה מסכת ברית המועצות

אוסף ציורים של חיים סנדרוביץ בצבע שמן, צבעי מים ורישום בעיפרון שצייר בישראל

(חלק מאוספו הפרטי של חיים סנדרוביץ)

ציור בצבע שמן

חיים סנדרוביץ מצייר בגינה בתל גיבורים

ציור בצבע שמן

ציור בצבעי גואש (דומם בבית אבא)

ציור בצבעי גואש (דומם בבית אבא)

ציור בצבעי גואש (דומם בבית אבא)

ציור בצבעי גואש (דומם בבית אבא)

תמונות על השואה שחיים סנדרוביץ צייר (שמן)

תמונות על השואה שחיים סנדרוביץ צייר (שמן)

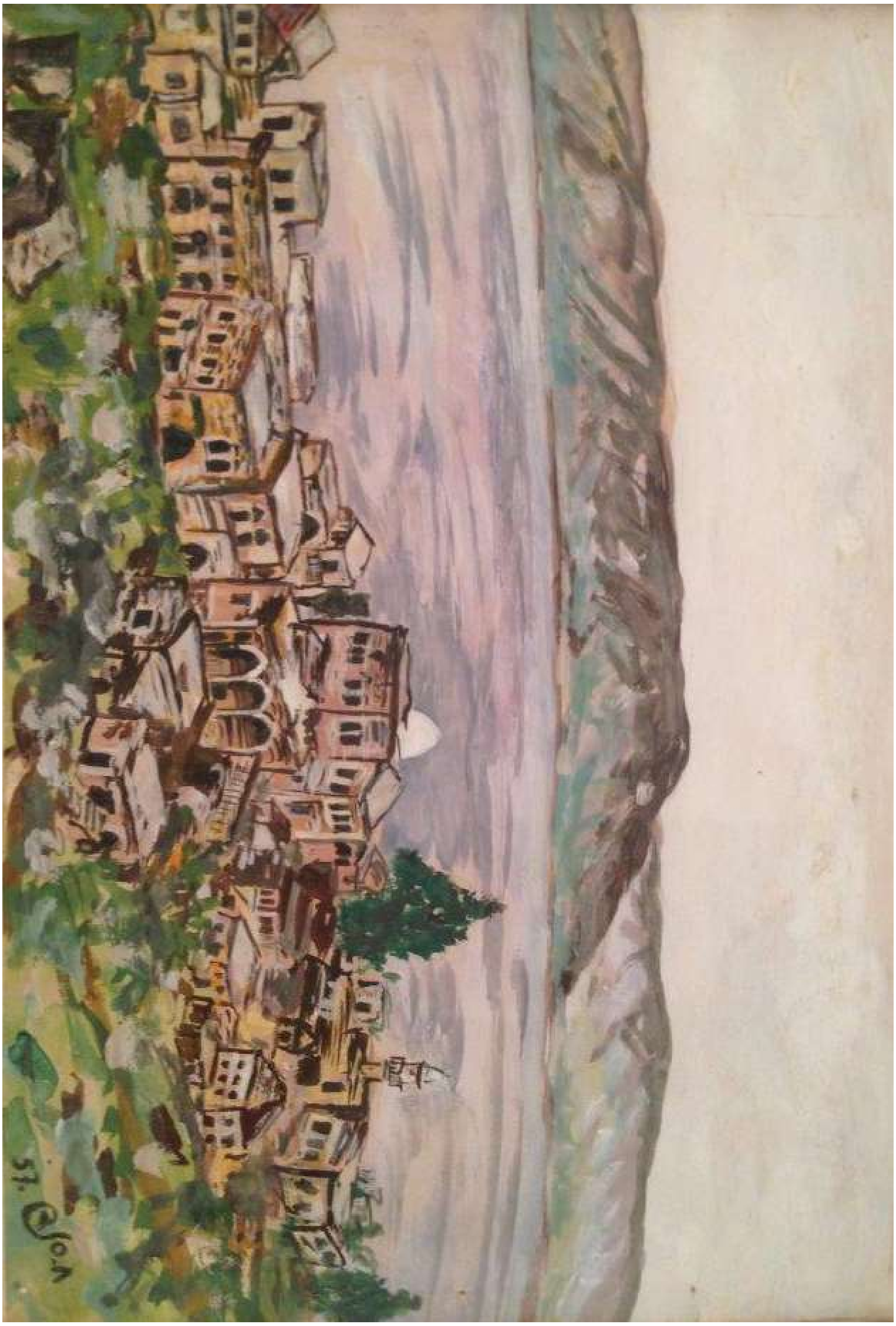

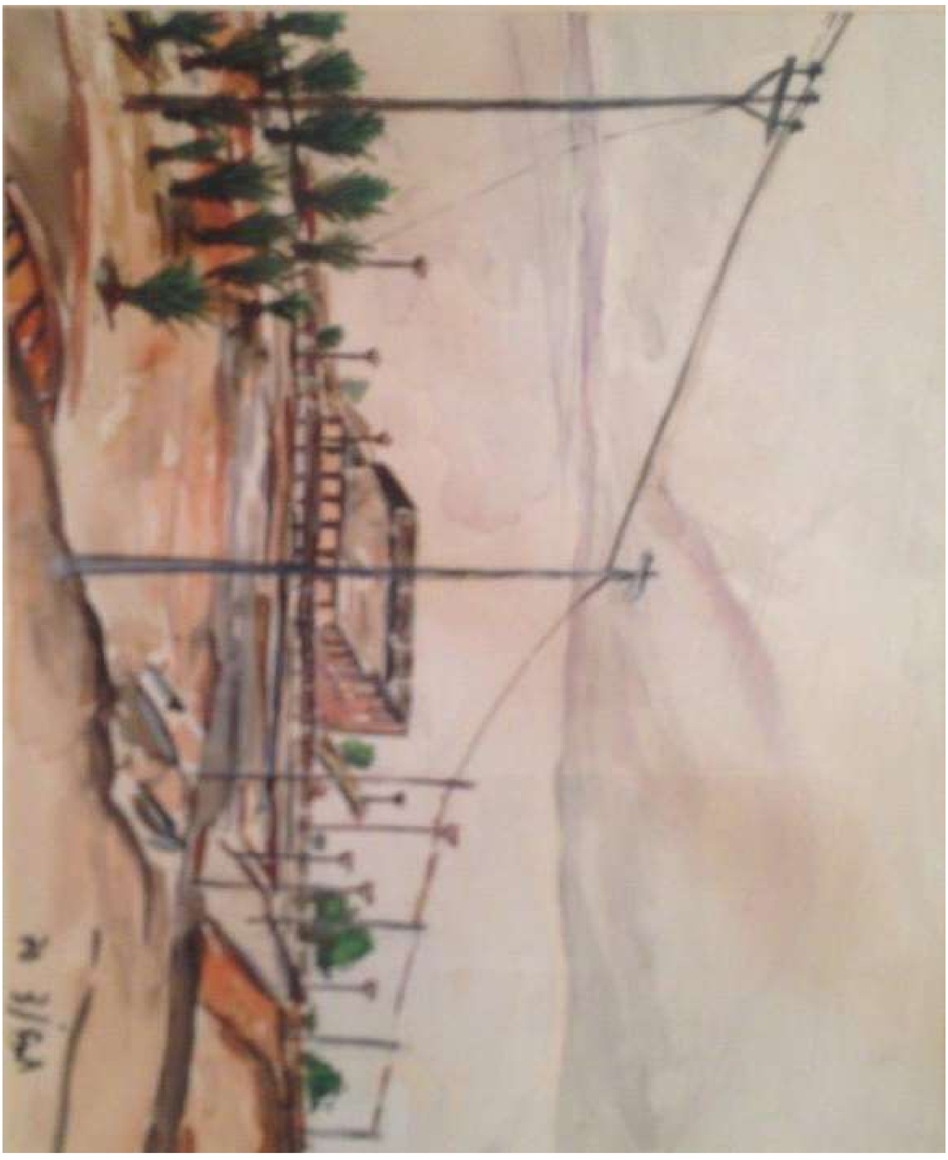
תמונות על השואה שחיים סנדרוביץ צייר

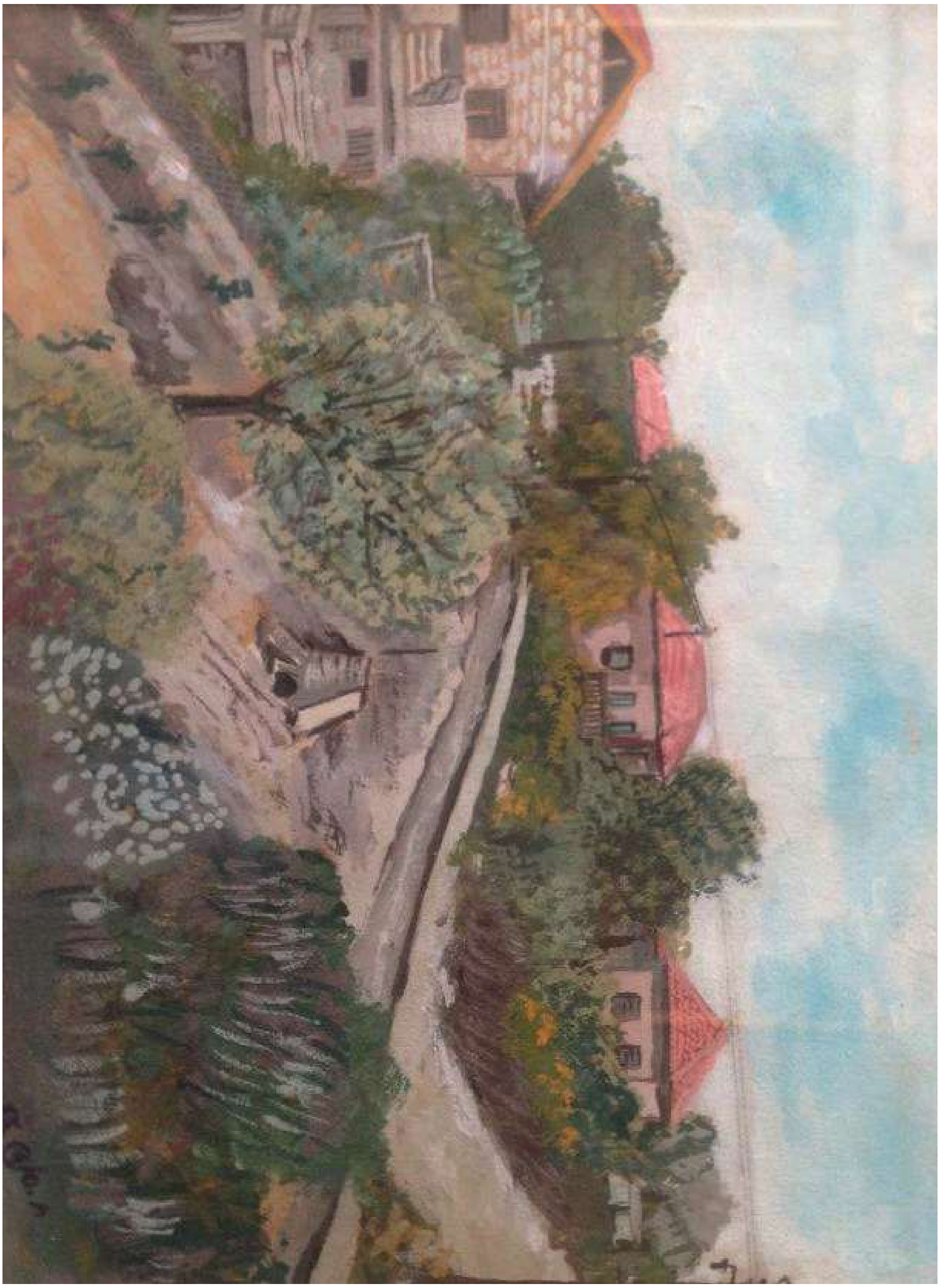
ציור בצבעי מים

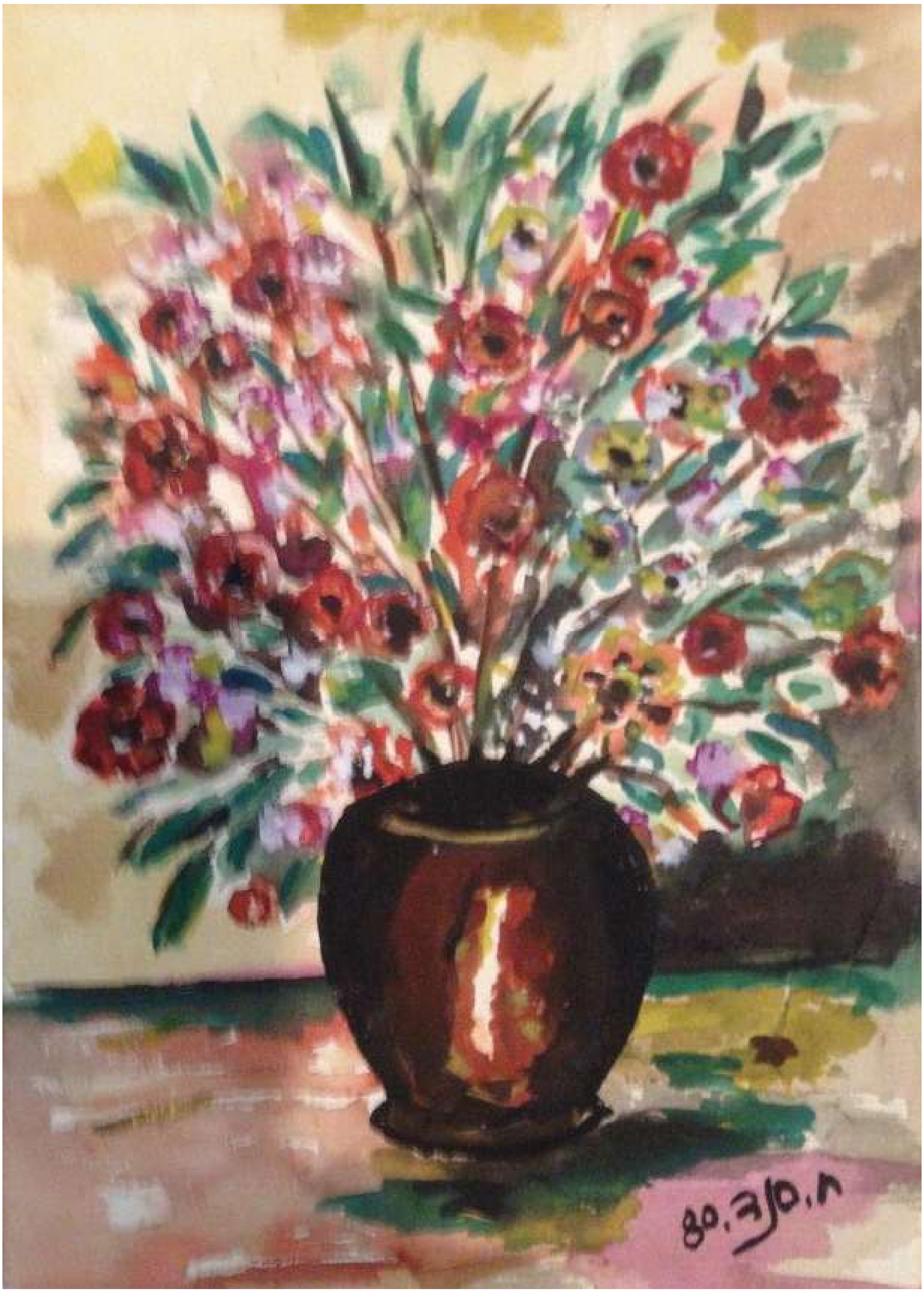
ציור בצבעי מים טבריה

ציור בצבעי מים

ציור בצבעי גואש טבעון - ליד חיפה

ציור בצבעי מים

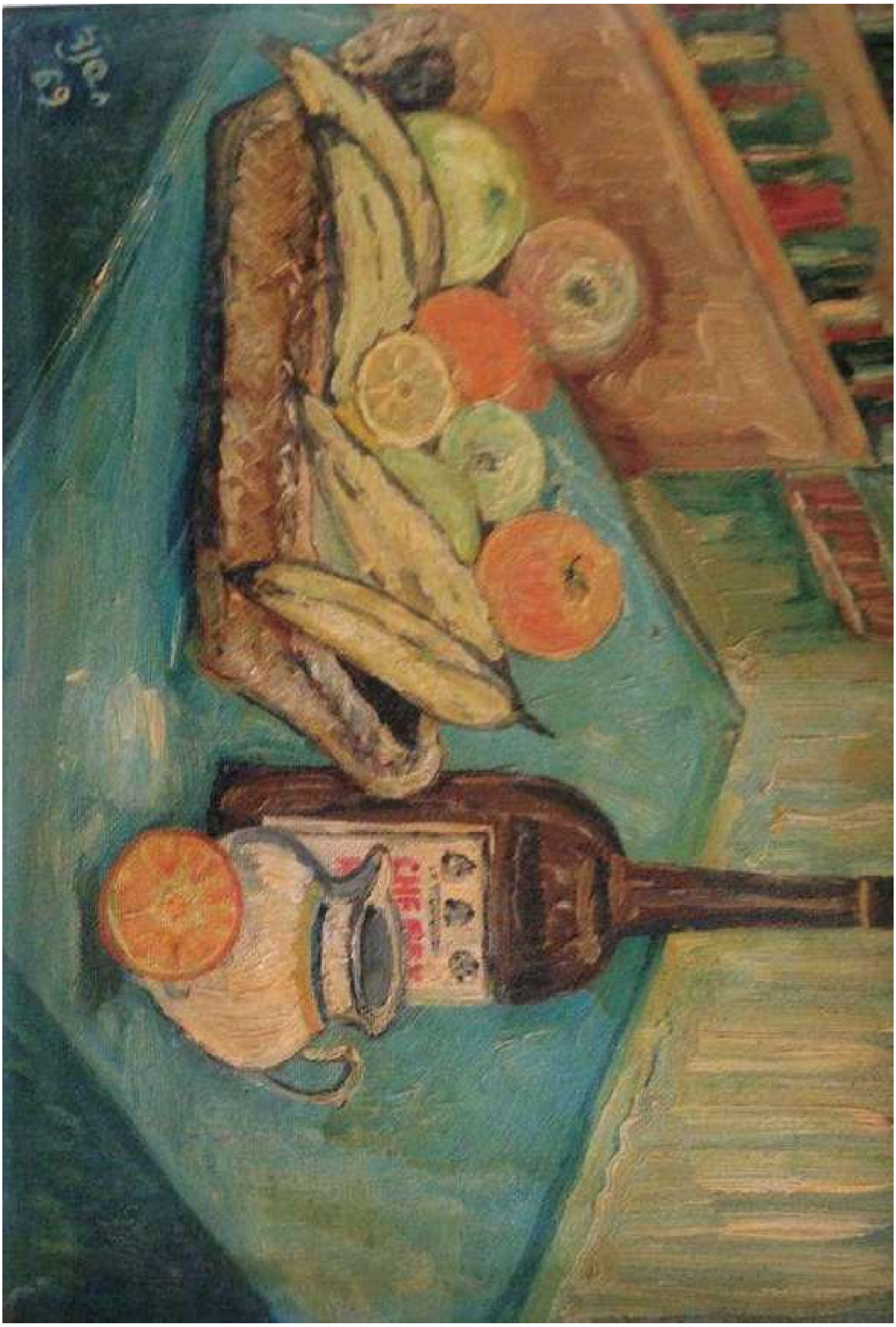
ציור בצבע שמן (נמצא בביתם של ד"ר דוד ומרגריטה לדרמן)

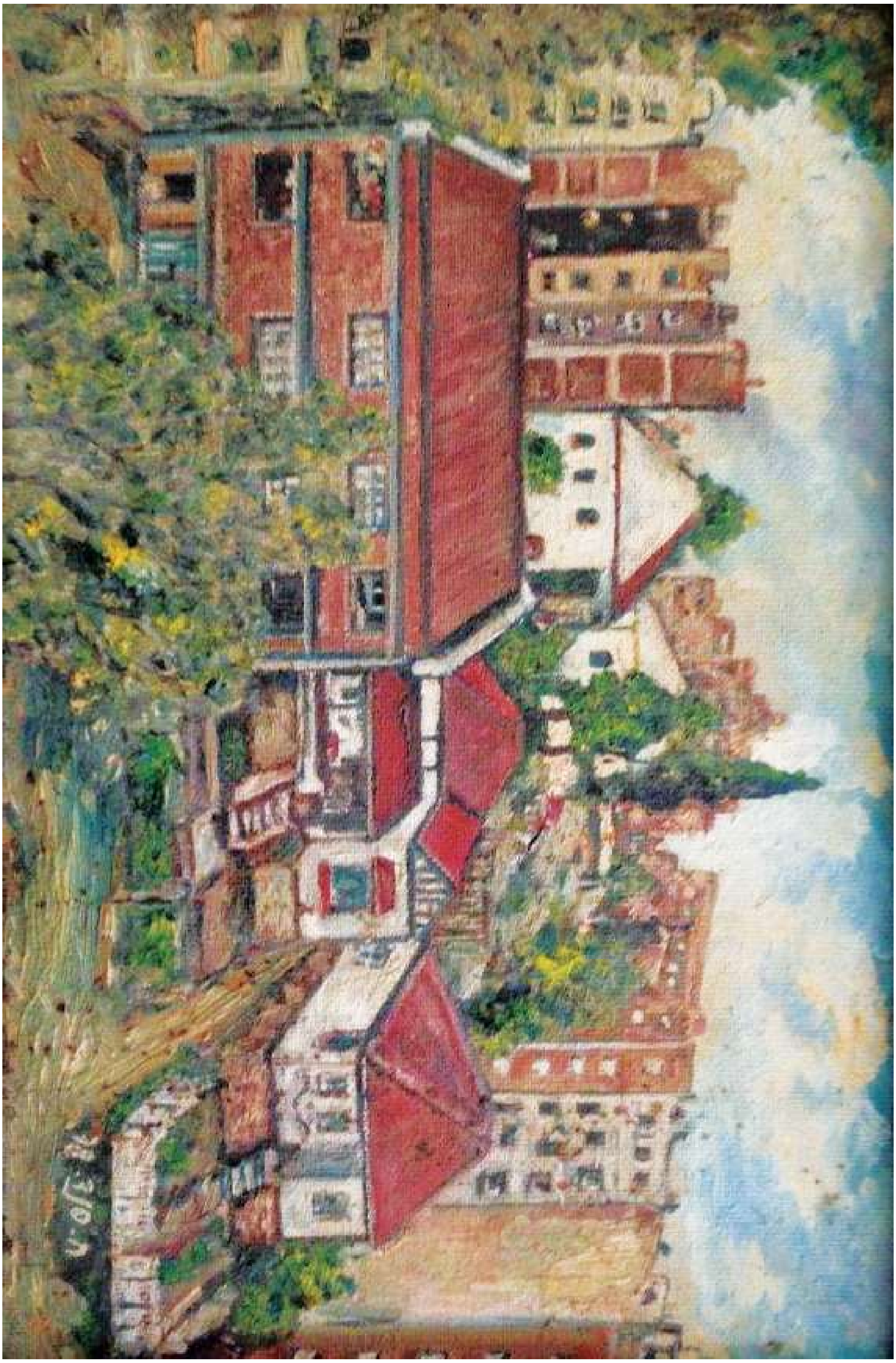
ציור בצבע שמן

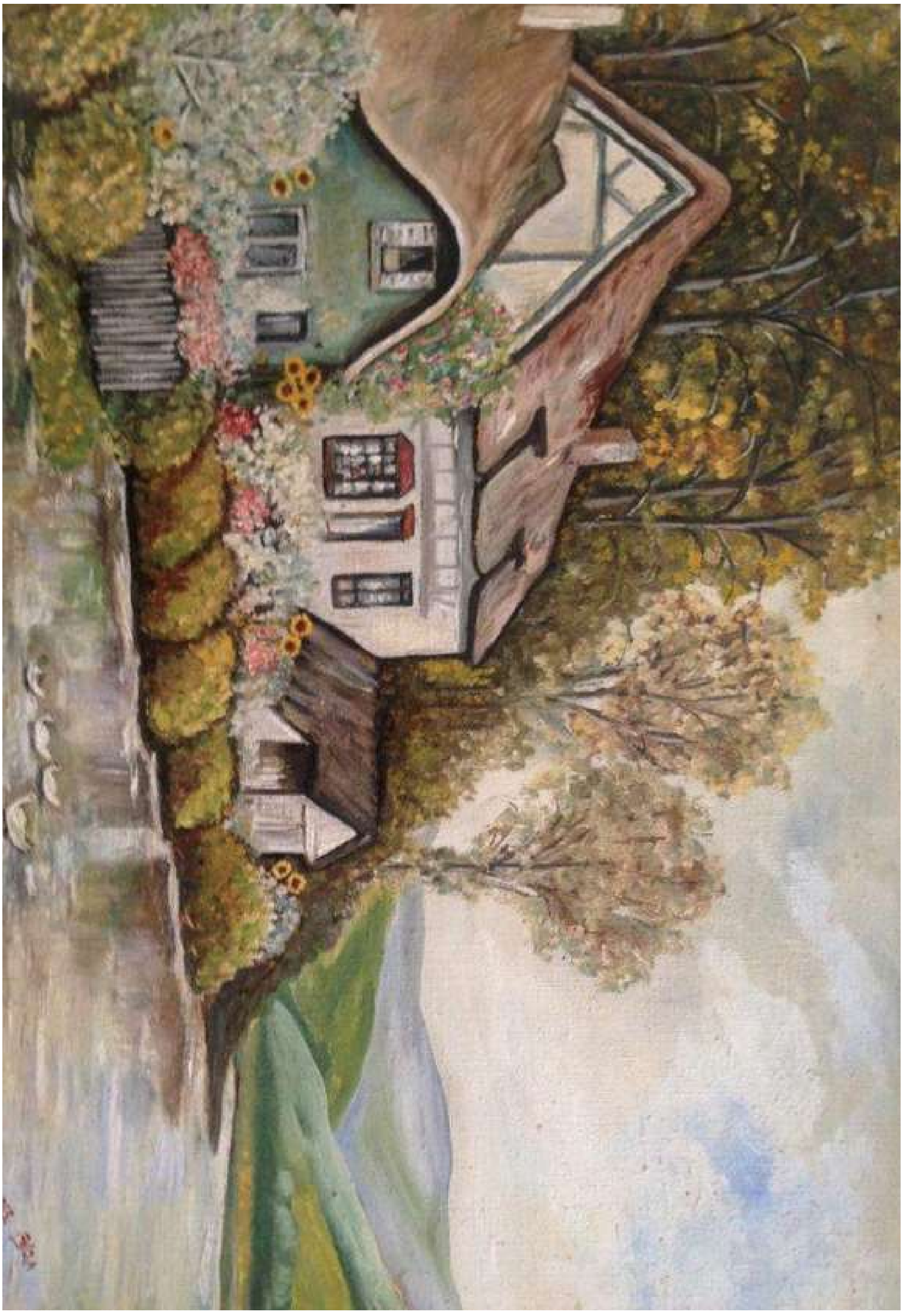
ציור בצבע שמן

ציור בצבע שמן (דומם בבית אבא)

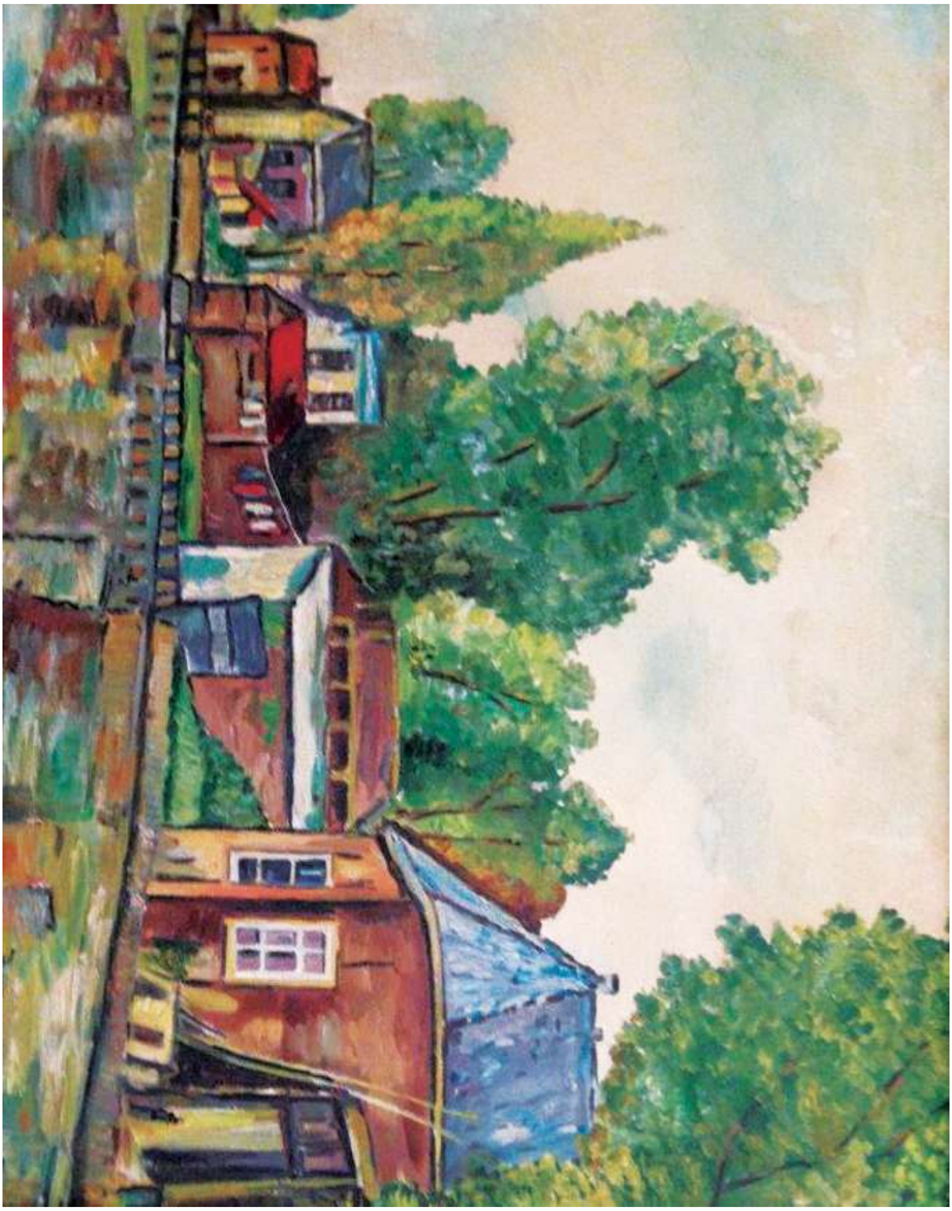
ציור נוף בביקורו של חיים סנדרוביץ מבט מרחוב פורטסקיו ביוהסבורג,
ציור בצבע שמן

ציור בצבע שמן (רפרודוקציה)

ציור בצבע שמן (רפרודוקציה)

ציור בצבע שמן (רפרודוקציה)

נוף של שכונת התימנים, תל גיבורים. מבט מביתינו ברחוב א, 5
ציור בצבע מים

רישום בעיפרון

רישום בעיפרון

ציורים שחיים סנדרוביץ צייר ותרם לבית הכנסת הגדול ב"תל-עריש", תל גיבורים

ציורים שחיים סנדרוביץ צייר ותרם לבית הכנסת הגדול
ב"תל-עריש", תל גיבורים

ציורים שחיים סנדרוביץ צייר ותרם לבית הכנסת הגדול
ב"תל-עריש", תל גיבורים

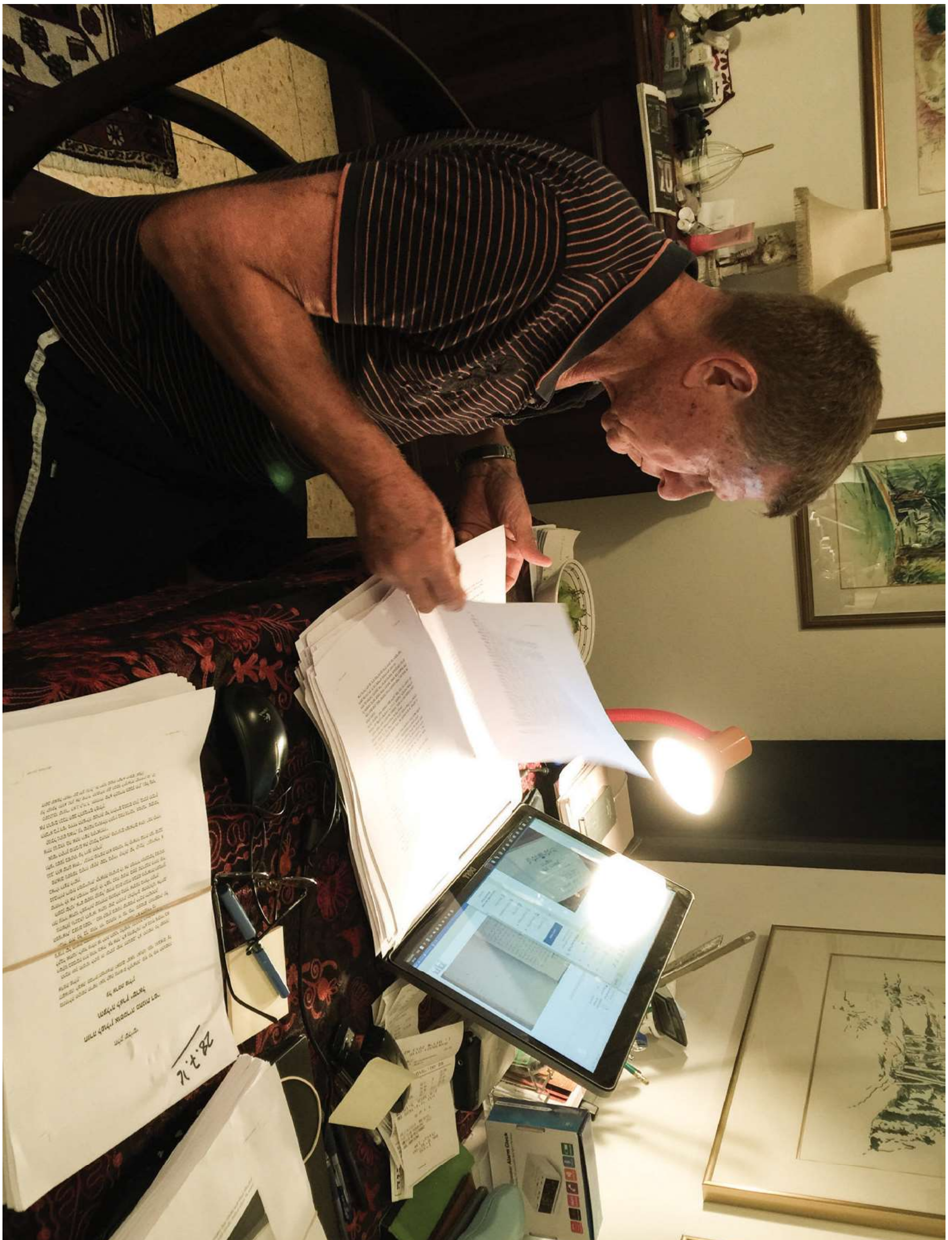

ציורים שחיים סנדרוביץ צייר ותרם לבית הכנסת הגדול
ב"תל-עריש", תל גיבורים

אייל וגיל סנדרוביץ בביקורם בארץ אצל סבא חיים וסבתא בתיה סנדרוביץ.
צולם בבית הכנסת בתל גיבורים

עריכת ספר זכרונותיו של חיים סנדרוביץ במחשב ע"י בנו משה סנדרוביץ אוגוסט 2016, תשע"ו

עיצוב ועריכה של תמונות ומסמכי הארכיון שאבא השאיר והוכנס כולו לתוך הספר ארכו כ־3 שנים

סיפור חיי: מהעיר ורשה פולין, רוסיה הסובייטית,
תקופת השואה ומלחמת העולם השנייה
החזרה לפולין, מחנות דפי׳ (עקורים) באוסטריה,
והעליה לארץ ישראל

הרבה זמן חייתי עם המחשבה להעלות בכתב את קורות משפחתי ואת קורות חיי. אינני מתיימר לכתוב ספר ספרותי, אלא אך ורק לרשום ולתאר את כל מה שעבר עלי, ואת כל סיפורי המשפחה כפי ששמעתי בהיותי עוד ילד מהורי, מדודים ודודות. התלבטתי זמן ממושך באיזו שפה לכתוב; כמובן בשפת יידיש הייתי יכול לבטא ביתר שאת בביטויים ספרותיים את כל המאורעות וההתרחשויות של פרק זמן חיי. אבל הגעתי למסקנה שאני צריך להתמודד עם המשימה הלא קלה ולכתוב את סיפורי בעברית. היות ואינני כותב זיכרונות אלה עבורי בלבד, כוונתי שפעם הצאצאים שלי יקראו את זה ויקבלו מושג למקור מחצבתם וקורות חייו של הסבא שלהם. לכן אני עושה את המאמץ לכתוב בשפה המובנת להם בשפה העברית.
ובאם יהיו שגיאות סגנוניות ודקדוקיות בכתיבתי, אבקש סליחה ותיקון.
יהי רצון שאזכה לגמור את הסיפור עד הסוף ואחר כך לעשות עריכה ותיקונים, אמן.

חיים סנדרוביץ – 28.8.1979

Chaim Sendrowitz – 28.8.1979

ISBN 978-965-572-219-2

צילום השעה: מחנה העקורים דפי׳ בינדרמיכל - אוסטריה 1948